

Coordonatorul colecției: Șerban
Papacostea

COLECȚIA „BIBLIOTECA ENCICLOPEDICĂ DE ISTORIE A
ROMÂNIEI”

P. P. PANAITESCU

INTERPRETĂRI ROMANEȘTI

STUDII DE ISTORIE ECONOMICĂ ȘI SOCIALĂ

Ediția a II-a

Postfață, note și comentarii
de Ștefan S. Gorovei
și Măria Magdalena Szekeiy

fID

EDITURA
ENCICLOPEDICA
BUCUREȘTI, 1994

Coperta Veniamin & Veniamin

© Toate drepturile rezervate „EDITURII
ENCICLOPEDICE”

ISBN 973-45-0074-0

PREFAȚA

Timp de un secol, începând cu generația istoricilor revoluționari din 1848, istoriografia română a urmat un itinerar ascendent în parcurgerea căruia, impulsul ei prim, ideea națională, s-a împletit tot mai strâns cu tendința de integrare în marile curente ale științei istorice europene. Patru generații de istorici cărora o zodie politică favorabilă le-a îngăduit să mențină neîntrerupt deschis contactul cu știința istorică de peste hotare, din țările unde ideile istorice se reînnoiesc permanent, urmând ritmurile accelerate ale transformărilor survenite în societate, au făcut posibilă tranziția istoriografiei române spre formele superioare ale erudiției și gândirii istorice, evoluție care începuse să impună scrierile istoricilor români pe plan general european. La capătul acestei evoluții s-a aflat generația elevilor lui Nicolae Iorga între fruntașii căreia e și autorul cărții de față, Petre P. Panaitescu.

În opera istoriografică de mare amploare a lui Petre P. Panaitescu, cartea *Interpretări românești* are o semnificație deosebită, științifică și simbolică totodată.

Științifică deoarece culegerea de studii cuprinsă în această carte e expresia stadiului superior atins de istoriografia română care, după acumulări erudite îndelungate, a fost capabilă să se înalțe în sfera superioară a reflecției asupra marilor realități ale trecutului românesc din toate timpurile. Cartea lui Petre P. Panaitescu răspunde la câteva din cele mai de seamă întrebări ale istoricii noastre medievale, adică din vremea cea mai văduvită de surse istorice: adoptarea hainei literare slavone de către români și desprinderea lor din aria culturală a Occidentului; începuturile procesului invers, de înlăturare a învelișului cultural slavon; integrarea spațiului românesc în marile circuite ale comerțului internațional; dezvoltarea subsecventă a comunelor în lumea românească; originile boierimii române; pluralismul statal românesc și semnificațiile lui; numele poporului și al statelor românești. Deși dedicate trecutului nostru medieval, studiile de față oferă materie abundentă tuturor celor care își consacră reflexia destinului istoric românesc.

Valoarea *simbolică* a cărții lui Petre P. Panaitescu e tragic semnalată de chiar anul apariției înscris pe foaia ei de titlu, 1947. an de ruptură în istoria

omânească. Produs al unei desfășurări istoriografice superioare, derivată din libertatea societății românești, car'ea *Interpretări românești* a asumat tragica semnificație de a încheia ciclul istoriografiei naționale românești, căreia i-a pus brutal capăt totalitarismul negator de libertate și națiune impus de ocupația străină.

București, 10 noiembrie 1993
Papacostea

Șerban

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

Volumul de față reproduce integral prima — și singura — ediție, antumă, a *Interpretărilor românești* ("București, 1947), cu cele nouă studii în ordinea stabilită de autor; la acestea, am adăugat *Renășterea și românii*, text care, datat 1945, aparține în chip evident, prin structură și concepție, aceluiași ciclu de *Interpretări*, chiar dacă, din motive necunoscute, autorul însuși nu l-a inclus în volumul din 1947, lăsându-l nepublicat.

În realizarea acestei ediții, nu am beneficiat de un manuscris sau măcar de un volum cu adnotările și îndreptările autorului. De aceea, am considerat ca *definitive* textele editate în 1947 și ne-am mărginit să consemnăm în notele finale rezultatul confruntării cu cele tipărite anterior în reviste. O soartă privilegiată are doar studiul *Renășterea și românii*, care se reproduce *după manuscris* și nu după ediția dată în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»", Iași, XXII/2, 1985. Câteva texte au fost dactilografiate (după volum), în anii '70, de Doamna Silvia P. Panaitescu (1897—1986), în speranța editării lor într-o culegere de studii. Folosin-du-le acum, aducem un omagiu și soției savantului care, cu atâta devotament, s-a străduit să-i păstreze amintirea și să-i pună în valoare munca.

Acțiunea noastră asupra acestor texte a fost minimă. N-am intervenit masiv și ordonator în aparatul de subsol, n-am socotit potrivită refacerea lui conform normelor noastre severe de astăzi, având credința că o asemenea acțiune ar echivala cu o mistificare: ea ar crea imaginea unui P. P. Panaitescu care n-a existat ca atare. Mica neglijență sau inconsecvență, omiterea câte unui loc ori an de apariție și altele de acest gen exprimă personalitatea autorului, mai puțin rigid în formă (chiar și în exprimare), dar foarte riguros în fondul construcției. De altfel, în unele texte, notele de subsol prezintă un număr neașteptat de mare de inadvertențe la titlurile citate sau la ani (de apariție ori calendaristici). Am uniformizat, pe cât posibil, abrevierile folosite pentru unele periodice sau serii și am îndreptat tacit ceea ce am socotit drept greșală de tipar (indicații de numere, volume, ani, pagini), nu însă și titlurile citate eronat, evident din memorie; pe acestea, în măsura în care le-am putut restitui forma corectă, le-am grupat într-o listă din finalul volumului.

De asemenea, n-am considerat oportună adnotarea „pas cu pas” a textelor lui P. P. Panaitescu pentru a indica *orice* ediție nouă de documente sau de cronici ori pentru a atrage atenția asupra unor precizări mărunte, pe care mersul firesc al

cercetărilor le-a adus la lumină între timp; în această privință, am adoptat punctul de vedere exprimat mai demult de regretata Măria Holban, socotind, alături de ea, că „orice asemenea încercare ar fi **constituit** un fel de falsificare a datelor inițiale ale cercetării expuse” (Măria Holban, *Notă asupra versiunii românești* la : N. Iorga, *Istoria vieții bizantine*, București, 1974, p.7). Notele noastre de la finele acestui volum nu au altă menire decât să informeze cititorul de azi despre studii ulterioare care au adus confirmări sau infirmări ale tezelor lui Panaitescu. Asupra unora din aceste cazuri atragem atenția și în postfață.

Am păstrat formele grafice folosite consecvent și care constituiau particularități de exprimare ale autorului (*aci, s-a adaus, cirilic, cruciate, să devie, fundarelfundator, monete, să puie, se strecor, trebuiesc/trebuiește, turburi, să ție, să vie, vremi, Cedren, Cinam. Petre Mușatin, Petre Rareș, Tuchitide* etc). Am îndreptat și uniformizat acele forme depășite sau între care istoricul însuși a oscilat (*autarhice* în loc de *autarche*, *care* în loc de *cari*, *datorate* în loc de *datorite*, *ipoteză* în loc de *hipoteză*, *umanism* în loc de *humanism*, *mănăstire* în loc de *mănăstire*, *noi* în loc de *nouă*, *străin* în loc de *strein*, *Mahomed* în loc de *Mahomet* etc). Am aplicat normele ortografice în uz și am îndreptat tacit greșelile de ortografie și punctuație; în cazul acestora din urmă, e foarte probabil că marea majoritate sunt datorate chipului neîngrijit în care s-a realizat ediția din 1947, și nu autorului.

Pentru o mai ușoară folosire a studiilor, am numerotat în continuare notele de subsol.

Iași, 25 septembrie 1993

INTRODUCERE

Interpretările istorice adunate în acest volum sunt o serie de nouă studii în parte publicate, începând din 1933, în Revista Istorică Română și în Revista Fundațiilor Regale, dar cele mai întinse și, după judecata autorului, cele mai importante: Problema originii clasei boierești, Comunele medievale în Principatele Române, Numele neamului și al țării noastre, acum apar pentru întâia oară.*

Toate aceste studii, deși în aparență tratează subiecte foarte deosebite între ele, de la problema influenței slavilor asupra românilor până la chestiunea originilor literaturii române, derivă de la o preocupare centrală: interpretarea economică a istoriei românilor ca metodă de cercetare și, în același timp, convingerea verificată că trecutul românilor este parte integrantă din istoria Europei. Nici una din problemele cu adevărat mari ale istoriei noastre: feudalitatea, formarea clasei nobile, originea orașelor medievale, originea statului (a principatelor), a literaturii în limba națională, nu se poate înțelege fără un studiu comparativ pe baze economice cu instituțiile din Europa. Aceasta am încercat s-o facem pentru problemele din prezentul volum.

Instituțiile istorice trec de granițele țărilor și popoarelor: cele românești sunt o parte a instituțiilor europene, istoria noastră n-a fost nici o minune, nici o monstruozitate, adică dezvoltarea unei societăți izolate, cu forme particulare și unice, așa cum a prezentat-o prea des o erudiție strâmtă. Atât clasa boierilor, cât și orașele și fenomenul literaturii în limba vulgară, s-au ivit la noi în aceleași condiții ca în restul continentului, nu din spirit de imitație, ci din cauza temeliilor economice și sociale, care impun o dezvoltare asemănătoare a societăților.

Europa răsăriteană și sud-estică — preferăm termenul de Europa agricolă și sătească — a format, în interiorul unității mari europene, o unitate în privința evoluției economice și sociale, de aci și o evoluție specială a culturii pentru Polonia, Ungaria, România, slavii balcanici și în parte pentru Rusia.

Influența slavă medievală asupra acestei lumi și în special la noi n-a fost o decădere, cum s-a spus adesea, ci forma potrivită, rezultatul situației economice și sociale a românilor în Evul Mediu. Iar, pe de altă parte, orașele de tip apusean în veacul al XIV-lea și al XV-lea, nu numai în Ardeal, dar și în Moldova și Țara

Vezi mai sus, Nota asupra ediției, p. 7.

Românească, sunt dovada pătrunderii și la noi a instituțiilor apusene în plin veac de mijloc.

Dar, la începutul epocii moderne, întreruperea drumurilor de comerț europene în răsăritul Europei face ca aceste ținuturi să devie centre agricole cu un nou feudalism, o evoluție inversă de cea din apusul Europei, care vede în veacul al XVI-lea zorile capitalismului comercial.

Toate liniile mari ale dezvoltării istoriei românești — și ne-am mărginit numai la Evul Mediu și epoca modernă ~ erau puțin studiate până acum, în orice caz cu alte puncte de vedere. Un fals patriotism declamator împiedica pe istorici să privească lucrurile în chip științific: nu era îngăduit să spui că slavii au format boierimea română, că românii nu se aflau pe drumul de pătrundere al turcilor spre Europa centrală. Ne amintim cum un bătrân învățat ne spunea că s-a făcut istoric pentru a sluji cauza românismului. „Dacă aș fi avut convingerea că slujesc cauza românismului făcând fizică, aș fi făcut fizică”, spunea el și adevărul științific nu-l neliniștea. Dar avem și noi sinceritatea noastră: dacă aș fi avut convingerea că făcând istorie trebuie să slujesc „cauza românismului”, mi-ar fi fost teamă să fac istorie.

Este, însă, și un alt patriotism decât cel declamator și propagandistic: cel constructiv și științific. Cei ce slujesc adevărul cu buna-credință ridică valoarea creației culturale a neamului lor. Iar acest studiu metodic și științific are compensațiile lui. Când adâncim studiul comparativ al instituțiilor, al liniilor mari ale istoriei, adică partea structurală a istoriei noastre, înlăturăm imaginea falsă a unei minuni istorice, nu numai în privința continuității, ci și a originilor claselor sociale, a literaturii, ieșită după o anume istoriografie din nimic, fără substrat, dar aflăm în schimb o istorie organică, legată de pământ, de munca omului, de structura generală europeană. Atunci, privind trecutul nostru, putem spune: este ceva solid în ace'; neam.

Când e vorba de istorie, să nu luăm, însă, expresia cercetare științifică în sens greșit. Istoria este o cercetare științifică, numai întru cât cercetătorul este de bună-credință, neslujind cu voie țeluri politice, sociale sau naționale, întru cât urmează o metodă critică, deci științifică, de cercetare. Dar, între problemele infinite ale mării de fapte ale trecutului, el trebuie să aleagă, deci să stabilească valori.

Am adunat toate aceste cercetări sub titlul Interpretări, tocmai pentru a arăta că e vorba de intervenția gândului istoric. În fața materialului documentar, istoricul nu poate rămâne pasiv; el pune întrebări. Dacă întrebările nu sunt puse, materialul brut, oricât ar fi de bine clasat, nu-și dezvăluie secretele esențiale, liniile mari ale evoluției istorice. Istoricul trebuie să știe dinainte ce vrea să întrebe, ce dorește să știe, [altminteri] materialul nu-l va ajuta.

Rolul personalității istoricului nu trebuie, însă, exagerat, întrebările pe care le pune sunt ale societății, ale vremii sale, al căror interpret se face. După cum opera unui mare artist este eternă, dar altele sunt mereu laturile deosebite pe care le admiră generațiile succesive, așa și trecutul omenirii este luminat mai mult în anume aspecte sociale ale lui de curiozitatea științifică și de interpretarea istorică a diferitelor epoci.

Lucrarea de față e o piatră de încercare, o adunare de studii scrise în răstimp de 12 ani, unele primite cu polemici sau neînțelegere; adunate acum, însă, împreună și completate cu studii noi, credem că vor putea prezenta un tot folositor pentru cei ce vor să privească cu bună-credință mai adânc înțelesul istoriei noastre.

„PERIOADA SLAVONĂ” LA ROMANI ȘI RUPEREA DE CULTURA APUSULUI

Nenorocirea slavonă. Românii sunt un popor romanic, de limbă și cultură latină, dacă nu de sânge, întrucât moștenirea traco-dacică trage mai mult în cumpănă în această din urmă privință. Ei au păstrat numele Romei, tradiția ei ne este scumpă și e un impuls puternic al vieții naționale; în numele ei au luptat marii cărturari ai Școlii Ardelene și pe ea o invoca Vasile Alecsandri în poema premiată la Montpellier, *Ginta Latină*. Dar această ramură orientală a romanității a avut o soartă diferită de a celorlalte popoare romanice: francezi, italieni, portughezi, spanioli. Mai întâi, romanicii sunt catolici. Românii sunt ortodocși; românii n-au participat la marile eflorescente ale culturii apusene, creații eterne care îmbogățesc patrimoniul sufletesc al omenirii. Dacă românii au avut în adevăr o artă bisericească medievală de stil bizantin, care a compensat lipsa catedralelor gotice, în schimb le-a lipsit literatura profană a acestei epoci, epopeile eroice, *chansons de geste*, *romans courtois*, sau romanele satirice, tot ce a făcut farmecul vieții nobile din Apus. Abia în secolul al XVII-lea au fost cunoscute unele din aceste opere în traducere românească. Când în Italia, Germania, Franța și până în Polonia, Evul Mediu cunoștea universitățile scolastice, noi n-am avut până în secolul al XVII-lea nici o școală de cultură superioară. În vremea când domnea Ludovic al XIV-lea la Versailles, românii n-aveau orașe mari, nici filosofi, nici dramaturgi, nici fabuliști. Abia în veacul al XIX-lea, după secole ce par amorțite, lumina culturii occidentale începe să vie și asupra noastră.

Care să fie cauza acestei rupturi între cultura apuseană și română, acest zid chinezesc între noi și civilizație? De ce cultura apuseană se oprește la granițele noastre și nu trece mai departe? Răspunsul se află în toate cărțile de istorie a românilor, în aproape toate istoriile literaturii noastre, într-o unanimitate impresionantă: de vină este slavonismul și, în parte, și ortodoxia. Dacă românii n-ar fi avut nenorocirea să fie în drumul năvălirilor slavilor, dacă n-ar fi adoptat liturghia slavonă în Biserică și de aci și în cancelaria domnească, în actele private, în cronici și în literatură, nu s-ar fi ridicat un zid între români și apusul Europei. În calitate de ortodocși, deci fără contact sau în antagonism cu cultura popoarelor catolice, și mai ales ca unii ce ne adăpam la izvoarele turburi ale culturii slavone, nu puteam să ne bucurăm de binefacerea culturii europene. A fost o mare nenorocire pentru români această influență slavonă; după părerea istoricilor noștri, cultura slavonă și, până

la un punct, ortodoxia ar fi de esență inferioară, nu se puteau dezvolta și împiedicau contactul nostru cu Apusul. E o adevărată rușine, o pată pe istoria noastră, un balast care ne-a ținut în urma, în întuneric, faîi de popoarele care înaintau cu pas repede pe calea progresului. Timotei Cipariu tuna la Academia Română: „Secii pleni de întunerecu și de barbaria, de carea nece un român nu si pote adduce amente fore oretia si înfiorare, gretia pentru barbaria și înfiorare pentru stricatiunea ce ne-au causatu sclavonismu în limba și în cultura intelectuale”¹. Iar Papiu Ilarian scria: Romanii scappară prin aquesta (traducerea cărților bisericești), de osând'a aquea orozava a limbei slavone quare de mai multe secole, dela petrecerea romanilor cu bul'arii și attingerea lor cu alte națiuni slavine, intră în beseric'a romanesca, îngrosiă întunereculu nesciintiei, domni cu un sceptru de ferru assupr'a romanilor: un poporu, chiaru liberu fiindu, suptu limba străina, geme suptu o suppunere amara”². Dar nu numai latinistii înfiorați de visul lor roman erau de această părere, ci ea se perpetuează în cultura noastră și este împărtășită de autoritățile cele mai incontestabile. A.D. Xenopol spune : „La noi slavismul tâmpit, orb și lipsit de orice idee, apăsa ca un munte asupra cugetului poporului român, fără să-i aducă nici un folos, îngroșând tot mereu întunericul care-i cuprinsese mințile, în loc de a-l împrăstia. Limba slavonă înăbuși gândirea românească. De aceea, pe când în apusul Europei întrebuințarea limbii latine aduse și efecte pozitive și rodnice asupra cugetării omenești, la români predominarea slavonismului distruse numai cât, fără a crea nimic”³. N. Iorga este de aceeași părere: „Aceasta (dezvoltarea literaturii) nu s-a putut face din cauza stricteții imobile a slavonismului ortodox, de stângace contrafacere bizantină și care mai avea pentru noi dezavantajul că, fiind o limbă liturgică, era pentru o parte din locuitorii Balcanilor, și o limbă populară, incapabilă de a se dezvolta, cu atât mai puțin de a se întinde și a cuceri, dar cu atât mai capabilă de a împiedica”⁴. Iar acum în urmă, N. Cartoian, în *Istoria literaturii române vechi*, de altfel exceientă, întărește aceste păreri: „Intrarea țărilor noastre în zona culturii de sud slave **este** un fapt capital în istoria românească... Ea a fost fatală pentru toată cultura noastră veche... Literatura ce se dezvoltă mai departe în Occident pe temeliile Renașterii, o literatură bogată și variată ..., rămâne străină sufletului românesc, Închis în formele învechite ale culturii bizantino-slave... Dar dacă din punctul de vedere al integrității etnice ortodoxismul ne-a adus servicii incontestabile, alipirea noastră la cultura slavilor sud-dunăreni a restrâns însă în chip simțitor orizontul vieții noastre literare”⁵.

Culturi superioare și inferioare. Această teorie, care este impresionantă, nu rtât prin logică, ci prin faptul că a strâns în jurul ei, cu puține excepții, aproape

Timotei Cipariu, *Discursu asupra istoriei limbei române, [în] „Analele Societății Academice Române”, I, 1867, p. 19.*

Al. Papiu Ilarian, *Istoria românilor din Dacia superioare*, I, Viena, 1851, p. 62. ^ A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ed. III, [voi.] II, p. 122. ^ N. Iorga, *Istoria literaturii române*, ed. II, [voi.] I, București, 1925, p. 12.

N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, I, București, 1940, p. 14—15.

unanimitatea istoricilor și a istoricilor literari, prezintă, însă, de la început, serioase nedumeriri pentru cei ce gândesc, în loc să repete cele spuse de autoritățile științifice. Înainte de a analiza faptele istorice, adică originile și rezultatele influenței slavone la noi, trebuie să punem câteva principii de temelie ce reies din studiul culturii. Există, oare, culturi superioare și inferioare prin esența lor, prin potențialul lor de dezvoltare? Desigur că nu. Cultura este o manifestare a societății, nu este de sine stătătoare, cu posibilități proprii de evoluție, independente de societate. Există, desigur, popoare pe o treaptă de cultură inferioară și altele pe o treaptă superioară, unele popoare cu cultură originală și bogată, altele dimpotrivă, slabe copii ale culturilor străine. Aceasta, din mai multe motive: un popor independent, unitar din punct de vedere politic, bine organizat economic și omogen, este într-o condiție de creație optimă; un popor divizat sub stăpâniri străine, compus din elemente eterogene, anarhizat, sărăcit, nu va da o mare cultură națională. Sunt și momente favorabile, posibilități de optimă realizare a culturii, când evoluția armonioasă a poporului coincide cu aceste condiții externe favorabile. Atunci vom avea marile secole de cultură: al lui Pericle, al lui August, al Renașterii, al lui Ludovic al XIV-lea.

Așadar, cultura nu e superioară sau inferioară în sine, ci depinde de societățile ce o crează. O cultură slabă, inferioară, se poate dezvolta, o limbă săracă se îmbogățește de către scriitori și prin împrumuturi.

Al doilea principiu, de care trebuie să ținem seama când judecăm problema slavonismului la români, este acela că nu există culturi impermeabile. Oricare ar fi deosebiri religioase, conflictele politice și deosebiri de limbă, dacă un popor are nevoie de cultură și a ajuns la un stadiu în care poate s-o adopte, el primește influențele vecine sau mai depărtate. Dacă românii n-au avut universități, n-au avut filosofi și n-au avut pe un Michelangelo și o Capelă Sixtină, nu slavonismul se opunea în principiu culturii universitare, filosofiei și picturii Renașterii, ci stadiul de dezvoltare a societății. Aceste principii foarte simple și general verificate sunt, îndeobște, cunoscute și totuși a fost nevoie să le prezentăm, căci sunt ignorate de susținătorii teoriei „nenorocirii slavone”.

Este, deci, clar că nu cultura și influența slavonă au împiedicat pe români să se împărtășească în trecut de cultura Apusului și să se dezvolte în cadrul culturii lor slavone la o treaptă superioară a învățaturii și a creației. Trebuie dar să cercetăm, întâi, care sunt adevăratele cauze ale treptei inferioare culturale pe care au stat românii până în veacul al XIX-lea, ale lipsei de contact și de schimb de influențe între români și cultura Apusului și apoi de ce românii s-au „complăcut”, au adoptat și au trăit în formele culturii slavone de origine bizantină și de spirit ortodox?

Posibilitățile de cultură superioară în istoria românilor. Fără îndoială că românii au avut, în Evul Mediu și până în veacul al XVIII-lea, o cultură care nu este de disprețuit; pe lângă bogata cultură populară, care astăzi este în decădere, am avut o artă bisericească, un capitol evoluat și original al artei bizantine, am avut o organizație de stat proprie și originală, o literatură bisericească și mai ales una istorică de valoare. Au venit apoi legislațiile (pravilele din secolul al XVII-lea), școlile înalte domnești de la Trei Ierarhi și Sf. Sava, academii de studii clasice, am dat

todoxiei pe un Petru Movilă, geografiei universale pe Nicolae Milescu, istoriografiei pe Dimitrie Cantemir.

Dar, cu toate acestea, dacă facem o comparație cu Franța, Germania, Italia
au chiar cu țări mai mici, ca Suedia, Olanda, Portugalia, cultura noastră medievală
și chiar modernă este mult în urmă. Când portughezii dădeau pe Vasco da Gama,
care descoperea drumul spre India, când picta Rafael și când scria Erasm, noi nu
aveam decât dascăli semiculi, care abia silabiseau.

Care este cauza acestei diferențe de treaptă de cultură? Esența inferioară a culturii slavone? Este o glumă. Slavonismul n-a împiedicat pe poloni să dea un Copernic și nici ortodoxia n-a împiedicat reformele culturale ale lui Petru cel Mare.

Să fie românii de rasă inferioară? Desigur că nu, și dovadă că atunci când anume români au fost puși în mediul cultural favorabil, au putut da mari realizări de cultură: Dimitrie Cantemir a trebuit să se ducă la curtea de învățați a lui Petru cel Mare ca să scrie *Istoria Imperiului Otoman* și *Descrierea Moldovei*, cerută de mediul de acolo. Petru Movilă a fost în Polonia creatorul Academiei ortodoxe, iar Milescu a devenit geograf, pentru că a avut prilejul să meargă în China și a găsit oameni străini care se interesau de rezultatul acestei călătorii. Erau, deci, împrejurări defavorabile culturii la noi în țară.

Românii n-au avut liniște, au trăit în războaie continue pentru apărarea țării lor și, prin aceasta, pentru apărarea și a vecinilor, și a culturii lor. Ștefan cel Mare a domnit 47 de ani și a avut 44 de războaie, zice cronicarul, iar Mihai Viteazul numai opt ani, din care nici unul n-a fost an de pace. Și nu numai atât: pe lângă războaie a fost stăpânirea străină. Cum puteau românii să aibă grijă de cultură, când turcii exploatau veniturile principale, ca să nu mai vorbim de cei ce deveniseră iobagi pe moșiile nobililor unguri din Ardeal?

Lipsa de liniște și lipsa de independență politică sunt, desigur, două cauze importante, -are au împiedicat pe români să se ridice la o cultură originală și creatoare. Te uși, aceste două împrejurări nu trebuiesc exagerate, cum se face adesea de către necunoscători ai istoriei noastre. Independență am avut de fapt în cele două principate înainte de suzeranitatea turcească, căci suzeranitatea ungurească și cea polonă au fost mai mult forme feudale decât realități politice. Chiar sub turci s-a păstrat autonomia internă a principatelor. Iar răstimpuri de pace au fost totuși în istoria noastră, unele destul de lungi, iar războaiele vechi din Evul Mediu se făceau cu oștirile mici și ciocnirile cele mai multe, afară de bătălii mari ca cea de la Valea Albă, nu erau prea sângeroase. Într-un război de un an de zile nu pierneau decât câteva sute de oameni. Prădăciuni mari ale țării întregi, cu satele, orașele și mănăstirile, se pomenesc în istoria noastră câteva, dar cam la un secol o dată : la 1574 în Moldova, după înfrângerea lui Ioan vodă cel Cumplit, și la 1650 sub Vasile Lupu. Dar, în genere, într-o țară agricolă, fără instalații industriale, fără aglomerații mari de populație, prădăciunile nu puteau însemna altceva decât arderea unor recolte și răpirea unor vite și acestea erau de obicei ascunse din vreme în munți sau păduri, unde cetele de tătari călări nu puteau pătrunde. Prin urmare, deși istoria noastră a **rost** în adevăr zbuciumată în comparație cu a Apusului (care a suferit și el, de altfel, sa nu uităm, războaie cumplite, cum ar fi cele religioase și cele de 100 de ani și de 30

de ani), totuși acest aspect nu trebuie exagerat și nu el este cauza unică a lipsei de dezvoltare culturală mai înaltă.

Credem că o cauză mai importantă încă decât zbuciumul eroic al strămoșilor noștri este *lipsa unității politice românești*. Popoarele care au izbutit să aibă o maximă dezvoltare a culturii lor, o realizare a posibilităților de creație, au fost cele care au izbutit mai întâi să închege, sub o formă sau alta, o unitate politică. Franța lui Ludovic XIV a dat marea ei eflorescență de cultură în generația ce a urmat după unificarea creată de Henric IV și de Richelieu. Spania lui Carol Quintul și a lui Cervantes, a marelui imperiu colonial, a urmat după unificarea politică creată de Ferdinand Catolicul și de Isabela de Castilia. Cultura secolului lui August a venit după unificarea imperiului și stingerea războaielor civile. Este adevărat că secolul lui Pericle n-a fost într-o Grece unitară, nici secolul Renașterii într-o Italie unificată, dar, în realitate, Grecia fusese unită sub egida Atenei în lupta națională cu persii și Italia, sub egida papei Iuliu II, în lupta contra cuceritorilor francezi.

Puteam da noi, românii, o mare operă culturală de valoare eternă, când aveam Ardealul cu Maramureșul și Banatul sub unguri, când restul țării era împărțit în două domnii deosebite, cea de la Suceava și cea de la Târgoviște? Fără Ardeal, românismul nu se putea realiza în creația de cultură. Nici temelia materială pentru această creație, monumente, curte bogată, centre universitare, nu era posibilă cu această destrămare de forțe, nici concentrarea forțelor vii ale neamului spre un ideal de cultură unic. Ce cultură originală și mare se poate naște la un popor la care nu era o solidaritate în vederea unui țel unic? Cultura înaltă presupune unitate spirituală și aceasta e legată de cea politică.

Dar, pe lângă această considerație de ordin politic, se mai adaugă și o împrejurare economică. Românii au trăit până în veacul al XVIII-lea în mare sărăcie. Organizația noastră economică și cea socială legată de dânsa era, mai ales din veacul al XVI-lea înainte, redusă la o exploatare agricolă și a creșterii vitelor, formând aproape o autarhie economică. Comerțul foarte redus nu aducea bani în țară, economia era mai mult naturală, fiecare gospodărie boierească sau țărănească trăia din produsul ei propriu și-și fabrica nu numai hrana, dar și îmbrăcămintea, uneltele, clădirile și toate cele necesare pentru membrii ei. O asemenea economie închisă (vorbim de aspectul ei general; ea cuprindea și multe excepții: comerțul cu grecii, cu Brașovul și Sibiul), nu permitea dezvoltarea artelor, a științei, a școlilor, a tehnicii, nu erau venituri cu ce să le ții. Civilizația este strălucirea și luxul popoarelor bogate. De asemenea, tot de aci rezultă o oarecare impermeabilitate pentru influențele culturale străine, care întotdeauna vin întâi pe calea legăturilor economice. Nu cultura slavonă-ortodoxă era impermeabilă, ci forma de viață a societății noastre.

Clasele sociale românești se reduceau la o boierime de proprietari agricoli și la cultivatorii pământului, sătenii. Curtea domnească era apropiată de cei dintâi. Câtă vreme a existat în secolul al XV-lea, cu comerțul genovez și polono-săsesc, o burghezie bogată în târgurile noastre, ea a fost străină, nemți și armeni. Această societate agricolă nu era numai agricolă ca organizație economică, ci și ca spirit; simțea țărănește, avea nevoile unei culturi țărănești populare, cu toată

înțelepciunea ei naturală, dar nu simțea nevoia unei culturi tehnice și intelectuale superioare. Chiar când, în secolul al XV-lea, au trecut pe la noi căile de comerț de la Baltica la Marea Neagră și din Ardeal spre Dunăre, comerțul acesta a fost în primul rând de tranzit și un tranzit în mâna străinilor. Domnia s-a îmbogățit prin vâmi, și-a întărit poziția economică în țară, dar societatea românească tot agricolă a rămas.

În Franța și în genere în tot Apusul, epoca merovingiană și cea care a urmat până la cruciate nu a dat o mare înflorire de cultură, tocmai pentru că societatea era redusă la seniorii proprietari și la șerbii lor și abia după ce au apărut orașele comerciale din Flandra, Italia și Germania, au apărut și catedralele gotice, universitățile, epopeile și descoperirile științifice. În Imperiul Roman, câtă vreme romanii au fost agricultori în Italia centrală, n-au dat o civilizație originală și abia după ce au luat din mâna cartaginezilor și a grecilor comerțul mediteranean și orașele maritime, s-a născut o cultură mare, a romanilor.

Noi, românii, orașe mari n-am avut și cele ce purtau acest nume erau sate mai importante sau erau străine. Este clar, deci, că structura societății noastre și împrejurările în care au trăit românii nu îngăduiau o dezvoltare culturală, tehnică și intelectuală în stil mare.

Societatea românească și cultura apuseană. După concluziile la care am ajuns, rezultă că societatea românească, până către sfârșitul veacului al XVIII-lea, nu era în condiții favorabile ca să creeze, nici să asimileze o cultură superioară. Aceasta explică de ce cultura de influență slavonă-bizantină a trecutului nostru n-a fost dusă mai departe, n-a dat o eflorescență de talente creatoare la noi și o dezvoltare literară, artistică și tehnică. Dar rămâne întrebarea: de ce a fost preferată culturii apusene de ce în lupta între influența apuseană, ce putea veni la noi prin Polonia, Ungaria și prin negustorii italieni care treceau pe la noi, și între influența slavă-jalcanică, a învins cea din urmă ? Trebuie să admitem că românii n-au adoptat cultură apuseană, nu numai pentru că ea ajunsese la forme superioare de manifestare, pe care societatea românească nu era încă aptă să le primească, dar și, mai ales, pentru că structura însăși, tipul de cultură occidental, era străin de această societate românească. Nu este, deci, numai o chestiune de grad de cultură, ci mai ales de spirit deosebit între culturi sau, mai bine zis, între neamurile ce poartă aceste culturi. Cultura apuseană a fost la început o cultură a nobilimii independente feudale și a orașelor. Nobilimea a creat poemele truverilor, poemele eroice, iar orașele au creat catedralele, universitățile, arta picturii, literatura individualistă și profană, umanismul. Aceste forme de cultură corespundeau nevoilor sufletești, dar și practice ale nobilimii de cavaleri luptători pentru idealuri abstracte, în cruciate și turnire, ca și ale orașelor bogate în care trăia un lux artistic rafinat. Mai târziu, au venit regii unificatori: Carol Quintul, Francisc I și Ludovic XIV, Elisabeta a Angliei; curtea lor a fost centru de creație culturală, cultura făcea parte din politică, era unul din instrumentele de stăpânire și de atracție; prin ea se ridica prestigiul regelui în ochii supușilor, prestigiul care-i dădea autoritate și-l diferenția de nobili.

La noi n-au existat nici nobilime de cavaleri cruciați, cu curte războinică în castele, căci boierii noștri au fost niște seniori ai pământului, legați de agricultură,

nici orașe mari și luxoase, cu o burghezie rafinată și bogată și nici o mare curte a unei regalități românești. De aceea, nu puteam adopta și n-aveam nevoie, în țara noastră de țărani și de boieri, de formele acestei culturi străine de structura noastră socială. Este cea mai mare greșală credința că, dacă noi am fi fost catolici și nu ortodocși și dacă n-am fi avut formele culturii slave, apoi desigur că între boierii de la cramele din Cotnari și de pe valea Teleajenului s-ar fi născut un Rembrandt, un Corneille și un Voltaire, iar la Curtea Veche de pe malul Dâmboviței s-ar fi jucat tragedii, în loc să cânte lăutarii țigani.

Cultura este în legătură cu formele sociale și, fără evoluția lor, ea nu se poate schimba. Desigur că istoria, mai ales când lucrează cu noțiuni generale, e plină de nuanțe și nimic nu e absolut. Așa și în problema pe care o cercetăm. Românii au avut o viață agricolă și de aceea n-au adoptat cultura apuseană. Dar, în măsura în care în viața lor socială erau totuși elemente mai evolute, apropiate de formele de viață apuseană, au fost totuși adoptate și în trecutul nostru mai îndepărtat influențe apusene pe fondul de temelie al culturii răsăritene. Și, pe de altă parte, în măsura în care anume forme de cultură apuseană erau potrivite sufletului românesc, ele au fost primite de români. Astfel, în veacul al XIV-lea, curtea domnească de la Argeș, îmbogățită prin vămile comerțului internațional, avea mode apusene: paftaua din mormântul lui Radu vodă zis Negru era de aur cizelat, reprezentând un cavaler și doamna lui în balcoanele unui castel feudal, iar Mircea cel Bătrân apare pe tabloul ctitoresc de la Cozia îmbrăcat în haine apusene. La curtea lui Ștefan cel Mare din Suceava erau brocarturi venețiene și bisericile moldovenești de stil bizantin au multe elemente gotice, ca arcul frânt la ferestre și contraforturi de cetate. Am arătat într-un studiu recent că în epoca lui Radu Negru și a lui Mircea au existat și la noi, pentru scurtă vreme, cavaleri români îmbrăcați în zale, care luau parte la un turnir de la Buda, alături cu cavalerii apuseni⁶. În organizația dregătorilor noștri de curte erau influențe ale organizației ungurești și polone de tip apusean. Iar în secolul al XVII-lea, când avem la noi o perioadă aristocratică, atunci când boierimea este totul, iar domnul nu mai este aproape nimic, boierii cei mai bogați din Moldova, adică cei ce pe lângă pământ, vite și șerbi aveau și ceva bani, se încuscesc cu nobilii poloni și copiii lor (nu mai mult de 10—15 familii), învață la ieșuiți latinește și se scriu cronici imitate după cele polone. Secretari poloni și italieni se ivesc la curțile domnești și la Academia lui Vasile Lupu de la Trei Ierarhi se învață latinește. Iar în Brașov, încă din veacul al XVI-lea, sub influența Reformei, Coresi tipărea cărți în românește. Aceste influențe occidentale sunt, însă, puțin lucru în comparație cu însăși cultura apuseană în centrele sale de înflorire și desigur că n-au atins straturile adânci ale poporului român. Dar, totuși, existența lor arată că viața ortodoxă și sla-vo-bizantină de la noi nu era, cum se vorbește îndeobște, impermeabilă față de Apus și apoi că acolo unde în societatea românească existau organe de adaptare, ca să zicem așa, curtea în epoca ei de glorie, anume elemente ale boierimii, adoptarea culturii apusene se făcea în chip firesc.

⁶ P. P. Panaitescu, *Armata lui Mircea cel Bătrân*, [în] „Convorbiri Literare”, septembrie-octombrie. 1942.

Dar aceste elemente apusene ale culturii noastre vechi, deși importante, sunt însă excepții în tabloul vieții românești de odinioară. Noi am trăit o viață agricolă în forme patriarhale, iar cultura apuseană de spirit orășenesc sau curtean ne era străină ca structură intimă. Cavalerul ca și curteanul și orășeanul, sunt individualiști, săteanul care trăiește în comunitate de munca este o parte a unui tot, trăiește în comunitate și prin comunitate. Orășeanul care face negoț cu socoteli și afaceri e raționalist; agricultorul e fatalist, intuitiv, legat de mersul vremii, de periodicitatea timpurilor. Orășeanul care creează întreprinderi noi cu risc este dinamic și creator, agricultorul este static și tradiționalist. Atâtea deosebiri care nu mai sunt de formă, ci de spirit, între cultura Apusului și aceea a poporului nostru. Este clar că și în cazul când n-ar fi existat niciodată Bizanțul, slavii și ortodoxia, noi nu puteam adopta cultura apuseană și nu acestea sunt de vină că n-am adoptat-o.

Originile și caracterul culturii slavo-bizantine la români. Dar chestiunea pe care o studiem are două laturi: întrebarea dacă puteau românii să primească și să asimileze în trecut cultura apuseană, și apoi a doua întrebare necesară: era, în schimb, cultura de limbă slavonă, de origine bizantină și de spirit ortodox, care a predominat la români în Evul Mediu cu prelungiri până în veacul al XVIII-lea, adecvată, firească, atât pentru forma socială a poporului nostru de atunci, cât și spiritul nostru? Spre deosebire de cultura apuseană, era această cultură răsăriteană forma cea mai autentică de manifestare a românismului medieval? Sau, precum spun cei mai mulți istorici ai noștri, a fost un accident nenorocit, o abatere de la adevăratele rosturi intime ale evoluției noastre istorice și a trebuit, totuși, să vie influența franceză din secolul al XIX-lea să ne puie din nou pe calea cea dreaptă?

Pentru a răspunde la această întrebare plină de grave consecințe, nu numai în aprecierea valorii trecutului nostru, dar și pentru directivele culturii noastre în viitor, trebuie mai întâi să lămurim natura acestei culturi slavone de la noi și împrejurările în care a fost adoptată de poporul românesc.

Românii au împrumutat liturgia slavă și, o dată cu ea, multe elemente de organizare politică, precum și influențe în arta bisericească de la bulgari, împrejurările în care s-a exercitat această influență sud-dunăreană nu sunt bine cunoscute; ele cad în veacul al X-lea, adică după creștinarea slavilor de sud și crearea alfabetului cirilic (până la anul 900) și înainte de cucerirea Transilvaniei de către unguri. Întrucât aceeași liturghie slavonă e comună și românilor din Ardeal și celor de dincoace de Carpați, este clar că adoptarea ei s-a făcut într-o vreme anterioară cuceririi Transilvaniei, care a pus bariera granițelor regatului apostolic la mijlocul românilor. Cucerirea Transilvaniei, cel puțin a părții centrale și sudice, are loc după anul 1000, adică după vremea lui Ștefan cel Sfânt. Iar motivul pentru care românii au adoptat în veacul al X-lea limba slavă în Biserică — și nu ne îndoim că înainte de această dată ei au avut limba latină în liturgia lor, dovadă terminologia creștină a limbii române — este de ordin politic. Imperiul Bulgar al lui Simion, împăratul grecilor și bulgarilor, cum se intitula țarul de la Preslav, își întindea autoritatea politică și militară și asupra vechii Dacii din nordul Dunării, până la granițele Moraviei (cehilor) și până la Tisa, unde se întâlnea cu marginile înaintate ale

Imperiului Carolingian. În Dacia erau pe atunci mai multe stătuțe conduse de voievozi slavi — pe unele din ele le pomeneste vestitul Notar Anonim al regelui Bela —, alături de voievozii români. *Slavii dacici*, de fapt slavi bulgari, aceia care se despărțiseră de masa slavă din părțile Vistulei și trecuseră în sudul Dunării în veacul al VI-lea d. H., nu erau încă romanizați. Clasa cuceritoare a boierilor era, desigur, în veacul al X-lea, slavonă și ea redusese în ascultare pe *rumâni*, al căror nume devenise sinonim cu *șerbi*. Această clasă nobilă din Țările Române a adoptat liturghia slavă, limba de cancelarie slavă, tradiția slavă. Aci stă originea culturii slave la noi și nici o altă explicație dată de istorici nu este suficientă (căci adoptarea unei limbi străine în Biserică și ca limbă de stat prin simpla influență a vecinătății este imposibilă și nu există nici un caz asemănător în istorie. Sunt o serie de istorici români pudici, care nu vor să vadă această imposibilitate)⁷.

Dar prin conviețuirea seculară a românilor cu slavii, prin fireasca permeabilitate a clasei nobile de proprietari de către celelalte clase de jos, cei de sus, mai puțin numeroși, au fost românizați. E greu de spus când a fost încheiat acest proces de omogenizare a poporului român; credem că aceasta a avut loc în veacul al XI-lea, când cronicarii bizantini și ruși de la Kiev vorbesc pentru întâia oară de românii din nordul Dunării ca de un popor romanic deosebit de slavi. Slavismul etnic era, deci, în plină dezagregare la noi în această epocă și ultimele lui urme au dispărut în preajma întemeierii principatelor, act de energie românească, trecerea de la trib la stat, ce nu s-a putut împlini decât de o societate omogenă. Nu este vorba numai de o deznaționalizare totală a elitei războinice de proprietari slavi, ci de înlocuirea ei cu o altă elită, românească, ridicată pe încetul din rândurile luptătorilor de jos. De altfel, de pe urma vremurilor turburi, a sângerei în războaie în special a boierimii, care era în esența ei militară, cu obligații feudale față de domn și, pe de altă parte, a selecției boierimii de proprietari militari pe baza criteriului eroismului, ca să nu mai vorbim de cauzele economice, sărăcirea unor proprietari și ridicarea altora noi, clasa boierilor noștri s-a primenit de mai multe ori; boierii lui Mihai Viteazul nu mai erau, cei mai mulți, urmașii celor din vremea lui Ștefan cel Mare, și aceștia, cu atât mai mult, nu mai erau urmașii de sânge ai cuceritorilor slavi.

Așadar, slavonismul etnic, slavii din Dacia dispar cu totul în veacul al XII-lea și al XIII-lea, dar totuși românii păstrează, ca o prețioasă tradiție, cultura lor bisericească și politică încă cinci veacuri, până la sfârșitul veacului al XVII-lea, iar spiritul acestei culturi rămâne în haină românească până în veacul al XIX-lea. Cum este cu putință așa ceva? Nu înseamnă oare că, în afară de limbă, adică de forma exterioară, această cultură nu era așa de străină spiritului românesc, pentru ca românii s-o îmbrățișeze multe veacuri de-a rândul?

Conservarea culturii slavone de către români, multe veacuri după stingerea ca națiune a slavilor dacici, este un fenomen istoric, poate mai interesant decât însăși problema originilor influenței slave asupra românilor. Pentru a înțelege acest lucru, trebuie să examinăm natura acestei culturi. Am spus că ea este numai de limbă slavă, nu însă în privința originilor și spiritului ei. Cultura slavă ortodoxă din Evul

Vezi pe larg articolul nostru în acest volum: *Problema originii clasei boierești*.

Mediu, așa cum apare la slavii de sud, este de influență bizantină. Bizanțul a fost cel mai strălucit centru de cultură al primei perioade a Evului Mediu. Acolo a înflorit filosofia, teologia creștină, poezia, istoria, învățătura înaltă, arta arhitecturii și mozaicului, arta politică și știința administrativă. Bizanțul a cucerit pentru cultură, prin misionarii săi, pe slavi, adică pe bulgari, pe sârbi și pe ruși, creștinându-i. Slavii de sud au fost chiar mai multe veacuri sub stăpânirea bizantină. Prin urmare, această cultură adoptată și de români era bizantină în originile ei.

Cultura bizantină are ca temelie credința, credința în formă răsăriteană, ortodoxă, de supunere Celui de Sus, de religie a maselor anonime cu tradiție de umilință și de înfrățire. În artă, Bizanțul înseamnă predominarea clasicului, a concretului asupra abstracției și intelectualismului; în politică, stăpânirea centrală în contrast cu feudalismul cavaleresc apusean; în litere, tradiția Antichității grecești și romane, întreruptă în Apus. Dar cultura bizantină era creată pentru un imperiu, pentru Noua Romă, iar slavii erau popoare de săteni, monarhiile lor erau patriarhale și agricole, puterea de asimilare a culturii la ei era redusă. Slavii au adoptat, din marea cultură bizantină, ceea ce au înțeles, ceea ce au putut asimila, potrivit cu gradul și cu genul lor de organizare socială. Pentru acești țărani și păstori cu o curte creștină și patriarhală, filosofia creștină bizantină nu era necesară, ei au tradus numai predicile pentru popor ale călugărilor; istoria bizantină în genul retoric al lui Tucidide era de neînțeles, dar cronicile scrise la curte an cu an, cu faptele trecute ca în calendar, erau binevenite. Viețile asceților și ale mucenicilor, cântecele simple de laudă a Fecioarei îndurătoare, proverbele istețe erau potrivite pentru popoarele de țărani, cu mentalitate țărănească. Artă mozaicurilor strălucite era prea luxoasă pentru ei, dar pictura bisericească pe zid în tempera, pictură cât mai multă, care să învețe pe cei fără știință de carte faptele Mântuitorului și ale sfinților tutelari, a fost îmbrățișată de slavii de sud.

Așadar, slavii au cules din marea cultură bizantină numai părțile populare: cultura slavă este o cultură bizantină pentru popor. Și pentru că accentul ei este totuși bisericesc, ca și în originalul bizantin, putem s-o caracterizăm ca *o cultură bisericească de origine bizantină-răsăriteană, adaptată unor popoare agri-cole-patriarhale*. Aceasta este natura acelei culturi, în care numai haina exterioară era slavonă, adoptată și păstrată de români timp de nouă veacuri.

Societatea românească față de cultura slavo-bizantină. Societatea românească, cu viața ei economică și spirituală din Evul Mediu, nu era mult deosebită de aceea a slavilor de sud. Aceeași viață agricolă, cu sate de răzeși exploatare în comun și sate boierești cu pământ mult, lucrat de țărani supuși, orașe puține, cu aspect de sate mari, sau aglomerare de curți boierești cu toate acareturile lor, comerț de tranzit executat de negustori străini. Domnul cu titlul interesant slavonesc, de *gospodar*, care a dat în românește sensul de bun administrator al unei averi, era un șef patriarhal, adică cu legătură de la om la om cu boierii, precum era legătura acestora cu țărani. Economicște, puterea domnului român în Evul Mediu era organizată prin marile dări, în special în natură (și de la vămi), care se adunau în depozitele „casei domnești”, de la care se distribuiau apoi mănăstirilor și oștenilor

roți de cașcaval, buți cu vin, pietre de ceară, pături, care cu pește sărat. Domnul avea în diferite părți ale țării mori la orașe, herghelii de cai în anume sate, pescării cu cherhanale la Dunăre, casării la stânele de munte. De la curte plecau regulat în țară, ca să judece, să strângă veniturile și să dea milostenii, boieri și dregători trimiși ai domniei, funcționari ambulanți. Altfel, satele și orașele se administrau autonom cu sfatul oamenilor buni și bătrâni. Boierii cu drepturi feudale aveau sate *imune* (ohabe), tot mai numeroase, în care nu pătrundeau funcționarii domniei; ei judecau, ei încasau birurile, numai oastea toată era a domniei. Funcția de binefacere, de asistență socială a țării, precum și cea de instrucție elementară o împlinea Biserica, operă imensă și de mare importanță istorică. Caracterul esențial al acelei epoci pare a fi, precât se poate străbate în zgârcenia de amănunte a izvoarelor istorice, legătura sufletească de la om la om, unificarea societății printr-o cultură puțin dezvoltată, dar de o mare putere de solidaritate dată de ortodoxie, o economie agricolă condusă de un mare gospodar, care avea, însă, și o autoritate părintească acordată lui de tradiție și de Biserică.

Acestei societăți i se potrivea întru totul cultura bizantină, așa cum a fost modificată, popularizată de slavi, în chipul în care am definit-o în paragraful precedent: o cultură religioasă, cu imagini concrete, cu literatură de povești înțelepte, cu suflet sătesc, în contrast direct cu cultura Apusului, orășenească, abstractă, corespunzătoare altui stadiu economic. Că această cultură a fost la noi în limba slavonă, a fost o simplă întâmplare; ea a continuat și după secolul al XVII-lea, cu același spirit și conținut, în limba română. Această epocă din cultura noastră corespunde cu dezvoltarea de atunci a societății noastre și era, deci, necesară; ar fi absurd să ne închipuim că altfel de cultură s-ar fi potrivit mai bine sau măcar ar fi putut să fie suportată.

Dar chiar departe de a fi o nenorocire în istorie, cultura bizantină-slavă — o putem numi acum cultura veche românească — ne-a adus însemnate servicii în trecut. Se știe că cea mai mare calitate pe care toți istoricii au recunoscut-o poporului român, în Evul Mediu și până în epoca modernă, a fost aceea de a *rezista*. Am rezistat împotriva năvălirilor, a stăpânirilor străine, împotriva deznăționalizărilor, a propagandei cultelor străine și a sărăciei, câteodată o rezistență activă, de cele mai multe ori pasivă, dar neînfrântă. Cultura bizantină-ortodoxă, așa cum a fost înțeleasă și trăită de români, i-a ajutat în această rezistență, a fost, putem spune, hotărâtoare pentru a-i întări într-un bloc de apărare. În adevăr, ea a creat o omogenitate de cultură și, deci, de simțiri între domnie, boieri, săteni, toți cam pe aceeași treaptă, dar împărțind aceeași credință vie ortodoxă. Mai mult, s-a creat o omogenitate între românii din Ardeal, Moldova și Muntenia. Cultura aceasta fiind populară nu era străină, n-a creat nici o prăpastie între clasele dominante și cele supuse. În formele ei tehnice a fost națională, și anume în organizarea economică unitară sub egida domnului, precum și în organizarea armatei. Oastea noastră veche era bazată pe două principii, care nu existau în Apus; oastea de curteni, țărani militari și privilegiați, așezați în satele domnești, unde erau scutiți de dări și prestații în schimbul îndatoririi de a fi gata mereu cu armele în slujba domnului. Cu această oaste, denumită „oastea cea mică” sau curtea, a câștigat Ștefan cel Mare toate

victoriile lui. În al doilea rând, cu tactica militară: marile bătălii de rezistență câștigate de români au fost toate în codru; codrul a fost cetatea naturală, am zice națională, a românilor, lupta în codru a fost tactica lor particulară; așa a fost la Rovine, la Vaslui, la Valea Albă, la Codrii Cosminului, la Călugăreni.

Valorile morale fac parte integrantă dintr-o cultură: în această vreme noi am avut eroismul luptei seculare împotriva turcilor pentru creștinătate, înțelepciunea lui Ștefan cel Mare, vitejia lui Mihai Viteazul, cuminenia răzeșilor, dârzenia boierilor. Toate aceste valori morale formează un tot spiritual, călăuzit de sentimentul religios ortodox și de ideea solidarității creștine în afară, de legătura între clasele sociale înăuntru. Putem spune cu drept cuvânt că, dacă privim consecințele pentru trecut ale acestei culturi slavo-bizantine la noi și dacă este îngăduit istoricului să judece și să aprecieze valorile, apoi noi, românii, să-i fim recunoscători: ea ne-a asigurat coeziunea și consolidarea neamului în ceasurile cele mai grele ale trecutului.

Pe de altă parte, e ușor de văzut din cele precedente că acei istorici care deplâng starea înapoiată a culturii noastre în epoca slavonismului, dând vina pe această cultură, fac o confuzie între cauză și efect. *Cultura slavo-bizantină n-a fost cauza pentru care societatea românească a rămas multe veacuri într-o formă de viață simplă și patriarhală, ci tocmai, dimpotrivă, a fost efectul acestei forme de viață datorită împrejurărilor economice.* Ea a fost expresia spirituală adecvată a acestui stadiu al dezvoltării noastre istorice.

Sfârșitul culturii slavo-bizantine la români. În definitiv, cultura slavo-bizantină se identifică la noi cu vechiul regim dinaintea perioadei burgheze și capitaliste a istoriei noastre. Cultura aceasta în formele ei pure dispare în veacul al **XVII-lea**, adică atunci limba slavonă în Biserică, în stat și în literatură face loc celei naționale. Am arătat într-un articol intitulat *Începuturile literaturii în limba română*, semnificația acestei schimbări. Ea coincide cu schimbarea societății românești la sfârșit. 1 secolului al XVI-lea, trecerea de la perioada voievodală la cea aristocratică-boierească. Domnia în forma dinastiei patriarhale dispare și e înlocuită cu predominarea boierimii, adică a proprietarilor de pământ, atât în viața economică, cât și în cea politică. Pe când slavonismul era forma tradiției hieratice a domniei, literatura în limba română a fost forma națională a vieții mai simple, a stăpânirii boierești. Această schimbare în cultura noastră, așa de importantă, care înseamnă începuturile literaturii române și introducerea limbii române în Biserică, este, deci, rezultatul unei schimbări sociale în țara noastră, constatare care întărește concluziile noastre privitoare la cultura slavă-bizantină. Ea este rezultatul unei anume structuri a societății și se schimbă o dată cu modificările ce le suferă această structură, era, deci, în funcție de organizarea noastră socială în trecut și nicidecum nu este cauza ei.

Totuși, oricât de mare ar fi importanța schimbării ce s-a produs în cultura românească în veacul al XVII-lea, care înseamnă sfârșitul slavonismului, spiritul adânc al culturii românești și chiar, în mare parte, formele ei nu s-au schimbat. Deși literatura reprezintă de acum mentalitatea boierilor și nu a curții, aceste mentalități

° -
În prezentul volum.

nu erau profund deosebite. Societatea românească rămâne tot patriarhală și agricolă, cu viață spirituală medievală. Unii boieri, cronicari moldoveni, învățând în școlile iezuite din Polonia, alții, ca Nicolae Miclescu și Dimitrie Cantemir, la Școala Patriarhiei din Constantinopol, unde predomina învățământul clasic cu profesori ce studiaseră în Italia, introduc la noi lumina Apusului; se face atunci marea descoperire a latinității noastre. Cu toate acestea, putem spune că, în realitate, cultura ortodoxă bizantină continuă: același spirit ortodox religios predomină; *tot ceea ce e superior e pentru slava lui Dumnezeu*, aceasta e formula culturii noastre de atunci. Cultura epocii brâncovenești, de pildă, a fost un imn de slavă religioasă. Operele istorice ale cronicarilor sunt opere de morală și învățătură, arta este religioasă, chiar și palatele brâncovenești, care sunt și ele în stil mănăstiresc. Același spirit sfătos, țărănesc, lipsa completă a raționalismului, chiar la cele mai înalte culmi. În *Metafizica* lui Dimitrie Cantemir, acest autor care cunoștea lucrările apusenilor (Van Helmont. filosof experimental), conchide la respingerea atât a rațiunii, cât și a experienței ca izvoare ale cunoașterii, considerând ca singur izvor revelația divină⁹. Nu ne este posibil să dezvoltăm aci această temă, dar se poate dovedi din analiza operei lui Dimitrie Cantemir că acest scriitor a fost în primul rând un scriitor ortodox. Dacă așa este cu figura cea mai îndrăzneată a culturii noastre vechi, e ușor de înțeles că tradiția medievală s-a păstrat neschimbată la restul scriitorilor și al purtătorilor de cultură.

Nu numai spiritul culturii românești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea a rămas cel religios ortodox ca în Evul Mediu, dar nici stilul bisericesc bizantin, singura creație de artă, nu s-a schimbat esențial și chiar alfabetul cu care se scria limba română a rămas, precum se știe, tot cel slavonesc-cirilic.

O schimbare mai serioasă s-a produs abia la începutul veacului al XIX-lea; atunci abia se poate vorbi de o influență apuseană adâncă în cultura noastră. Este clar, deși totuși lucrul nu apare lămurit în opera tuturor istoricilor noștri, că această schimbare nu se datorește unei simple „influențe” a școlilor și literaturii apusene, în speță celei franceze¹⁰, ci iarăși unei schimbări sociale adânci. Cultura noastră devine din religioasă laică, din agricolă orășenească (adică o cultură tehnică și de școli înalte), pentru că atunci se naște burghezia română, noua clasă ce în scurt timp devine dominantă. Dispariția vechiului regim este opera burgheziei și a capitalismului comercial, începând la noi în jurul anului 1821, iar noua cultură este expresia noii societăți burgheze.

Cum și de ce s-a format clasa burgheză la români, care este cauza acestei transformări a societății noastre, care până la sfârșitul secolului al XVIII-lea nu avea decât agricultori, proprietari și muncitori, acest lucru este azi destul de limpede lămurit în urma studiilor lui Șt. Zeletin, G. Zâne, M. Manolescu, L. Pătrășcanu. La sfârșitul veacului al XVIII-lea și mai ales la începutul celui următor, începe în Europa

⁹ D. Cantemir, *Metafizica*, trad. N. Locusteanu, Biblioteca Universală, București, 1928.

¹⁰ N. Iorga, *La penetration des idees de l'Occident dans le Sud-Est de l'Europe aux XVII-e et XVIII-e siecles*, în „Revue historique du Sud-Est europeen”, I, 1924, p. 1-36, 102-138, 250-296 (privește însă și secolul al XIX-lea).

capitalismul propriu-zis (spre deosebire de *Friihkapitalismus*, care începe din secolul al XVI-lea), noul val de invenții, noua expansiune colonială duc la un capitalism internațional mondial; acest capitalism a început să se intereseze și de România, care nu era până atunci cunoscută comerțului internațional; se face atunci „descoperirea” grâului românesc. Intrarea României în comerțul internațional a creat instrumentele, personalul acestui comerț, iar în interior agenții exploatarei capitaliste a negoțului, ca și a pământului; acest personal a fost burghezia românească. Din ce elemente sociale vechi s-a recrutat această burghezie românească nu este ușor de spus, dar pare a fi dintr-o proporție egală din mica boierime, coborâtă de la conacurile moșilor la orașe și care capătă o educație tehnică, din membrii vechilor bresle din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea, cu caracter local și interese reduse, cărora nu le putem acorda numele de burghezie, din funcționarii locali și, eventual, o mică parte de țărani așezați la orașe, fii de preoți și de chiaburi.

E drept că s-ar putea obiecta că cei ce au introdus cultura occidentală la noi la începutul veacului al XIX-lea și chiar autorii revoluției de la 1848, care în cele politice este reflexul noii culturi românești, n-au fost burghezi, ci boieri tineri, care studiaseră la Paris și în alte centre din Apus. Dar această boierime, e vorba de boierimea mică și mijlocie, ca ranguri și ca avere, devenea de fapt o burghezie prin angrenarea ei în capitalismul comercial internațional. Anume proprietarii mijlocii deschid comerțul de grâne și de vite cu Austria și încep capitalismul comercial la noi (ce a adus atâtea nenorociri și exploatarea țăranimii, care nu era înainte, nici chiar în vremea fanarioților). Unii boieri devin ofițeri (Kogălniceanu, Bălcescu), alții tipografi (CA. Rosetti), coborând în clasa burgheză.

Dacă introducerea masivă în forme de copie servilă a culturii franceze la noi în secolul al XIX-lea a fost o fericire pentru cultura noastră, e o întrebare pe care n-o puterăm dezbate aici pe larg. În cele economice, influența occidentală era să ducă la sărăcirea țăranimii, în cele culturale, imitația a dus la forme adesea ridicole, care au pro¹ ocat biciuirea ironică a unui Eminescu și verva satirică a lui Caragiale.

Dar această chestiune se îndepărtează de obiectul nostru, care este numai vechea cultură românească de caracter slavo-bizantin, originile, căderea și valoarea ei.

Pentru cele ce voim a arăta, reținem un fapt stabilit: cultura slavo-bizantină a făcut loc unei alte faze culturale la români numai atunci când acest lucru a fost firesc din punct de vedere social, când s-a transformat, adică, societatea. Este, deci, absurd să socotim această cultură veche ca o nenorocire și o pată; ea a fost firească și și-a împlinit rolul istoric, dispărând numai atunci când nu a mai fost manifestarea organică a unui stadiu de evoluție socială.

Latinism și slavonism. Am lăsat dinadins deoparte până acum argumentul în aparență cel mai puternic al celor care privesc cu o sfântă oroare epoca slavonismului la români și o socotesc o nenorocire istorică. Slavonismul bizantin și ortodox, spun acești istorici ai noștri, nu numai că ne-a despărțit de cultura superioară a Apusului, ținându-ne într-o stare de inferioritate față de celelalte popoare, nu numai că prin esența sa inferioară a împiedicat orice progres, dar ne-a rupt de originile romane,

întrerupând firul normal al dezvoltării noastre ca neam, ai uesimuiui nwwu ^ Dacă am fi păstrat legăturile cu Apusul, am fi păstrat, ca și țările catolice, tradiția romană, care la noi a fost întreruptă și nu a putut fi regăsită decât peste veacuri, prin contactul cu francezii și cu Parisul.

În această judecată se face, de fapt, aceeași greșeală de logică, de intervertire a termenilor de cauză și efect, pe care am văzut-o când am examinat cealaltă latură a problemei, anume dacă cultura slavo-bizantină a fost o cauză de inferioritate. Roma a fost o cetate, *urbs*, Imperiul Roman a fost extensiunea urbei; oriunde erau colonii romane, ele erau pe model de oraș. E drept, romanii au fost agricultori, dar organizația lor nu a fost rurală și patriarhală decât în epoca regalității și a începuturilor republicii. La sfârșitul republicii și în vremea imperatorilor, statul roman a fost o vastă organizare economică pe baze capitaliste, comerțul mediteranean fiind baza bogăției imperiului. Exploatarea pământului se făcea de către senatori, în provincie de către cavaleri, cu sclavi care țineau locul mașinilor de azi. Chiar coloniile de mici proprietari ale veteranilor de pildă, cum erau atâtea în Dacia, erau miei orașele cu magistrați, temple, statui, ca la centru. Stilul culturii romane era acela al unui stat cu autoritate centrală, cu viață culturală de oraș. Organizația socială, religia de stat, arhitectura civilă, literatura clasică, toate erau la diapazonul acestui stil.

Prăbușirea Imperiului Roman și trecerea de la Antichitate la Ev Mediu a însemnat o ruralizare, dispariția orașelor, reducerea întregii economii la agricultură, decăderea culturii. În toată Europa, nu numai în Dacia, cultura romană antică a suferit o eclipsă din cauza schimbării sociale. În locul culturii antice a urmat o cultură țărănească primară și patriarhală, o organizare socială redusă la clasa seniorilor proprietari și a țăranilor muncitori¹¹.

Prin urmare, nu slavonismul a întrerupt cultura antică; ea era pierdută la noi în formele ei, desigur de la părăsirea Daciei de către armata romană sub Aurelian, fapt care este un fenomen general european. Ruperea legăturilor de cultură cu Roma este mult mai veche decât slavonismul nostru; nu el a provocat-o, ci slavonismul a venit mult mai târziu, ca o urmare a ruperii acestor legături. Ruperea fusese aceeași și pentru apusul Europei dar, de la o vreme, prin Biserica catolică, cu ajutorul universităților, a curților regilor iubitori de cultură și a marii nobilimi, Antichitatea a renăscut, mai ales când s-au format centre orășenești. Dar civilizația medievală târzie a secolelor al XHI-lea și al XIV-lea în Apus nu este pur latină, ci în viața feudală predomină influența și formele de gândire și închipuire *germanică*. A venit apoi Renașterea cu cultul Antichității în slovă și imagini; Renașterea a fost rezultatul ridicării orașelor bogate de negustori din Italia, Olanda, Franța.

La noi nu s-a putut întâmpla așa ceva, am văzut de ce; în țara noastră n-au fost orașe, cel puțin nu orașe românești, n-a fost o mare nobilime feudală, nici o regalitate puternică și bogată ca în Apus. Deci, nu a putut fi nici o renaștere a civilizației orășenești și imperiale romane. Încă o dată se face aci confuzia de a

¹¹ F. Lot, *La fin du monde antique et le debut du Moyen Âge*, Paris, 1927, colecția „L'evolution de l'humanite”.

învinui civilizația de stil patriarhal slavo-bizantină că ar fi cauza întreruperii civilizației romane de stil orășenesc și imperial, când în realitate civilizația antică a dispărut în toată Europa și a renăscut mult mai târziu, în forme schimbate, în Apus, sub influența unor factori sociali și politici care au lipsit la noi. Lipsa acestor factori a fost cauza înscăunării culturii slavo bizantine la noi și a imposibilității de a se relua cultura romană. O cezură, o întrerupere în civilizația romană, a fost, deci, nu numai la noi, ci un fenomen istoric general, numai că la noi a durat mai mult, nu datorită zidului ridicat de slavonism, ci din cauza vieții noastre de economie agricolă.

Adaug că, dacă Roma a murit la noi în formele culturii superioare și în organizația socială, în ceea ce are esențial nu a murit niciodată: limba noastră, numele nostru, anume aptitudini de ordine socială, anume măsură etică a poporului nostru care sunt romane, și atâtea obiceiuri la sărbători, care nu sunt copilării, ci podoabe ale zilei, o anume ordine fastă a vieții, ceea ce înseamnă o moștenire spirituală mai adâncă decât formele exterioare ale culturii, care s-au pierdut. Nici ortodoxia, nici bizantinismul, nici măcar slavonismul n-au putut fi o piedică pentru păstrarea acestei mari tradiții. Ele nu sunt vinovate cu nimic de pierderea culturii antice la noi.

Concluzii. Din analiza unor fapte, cele mai multe în general cunoscute, am ajuns la o prețuire mai dreaptă a culturii așa-zise slavone la noi, care a fost în realitate o cultură patriarhală și religioasă, potrivită unui popor agricol. Cultura aceasta, care se identifică la noi cu „vechiul regim”, este rezultatul unei situații sociale și economice care a dăinuit la noi în tot Evul Mediu, prelungit până la sfârșitul veacului al XVIII-lea. Cultura apuseană de caracter tehnic și orășenesc n-am putut-o adopta, nici înțelege, în decurs de lungi veacuri, nu pentru că slavonismul (adică bizantinismul popular) ar fi fost un zid între noi și Occident, ci pentru că nu era în spiritis', în nevoile societății noastre. Slavonismul n-a fost o cauză a ruperii noastre de Oc ident, ci rezultatul acestei ruperi, care s-a făcut prin contrastul vieții economice și sociale. Ceea ce ni se potrivea din cultura occidentală am adoptat la timp încă din Evul Mediu. De asemenea, și ca o consecință a concluziei de mai sus, nu este drept să spunem că slavonismul (cu înțelesul și cuprinsul ce i-am dat mai sus) ar fi provocat ruperea noastră de moștenirea latină; această rupere se făcuse cu mai multe veacuri înainte și slavonismul a venit mai târziu, ca o *consecință* a acestei ruperi.

În definitiv, putem socoti reabilitată o întreagă și *glorioasă perioadă a istoriei noastre*, privită de mulți cu dispreț sau cu dezgust. Nu avem dreptul să depreciez trecutul nostru. Perioada patriarhală a culturii noastre este bogată în valori morale: solidaritate socială, avânt religios, spirit eroic. Putem oare s-o socotim o nenorocire, cu alte cuvinte să plângem pe strămoșii noștri că au fost altfel de cum înțelegem noi viața cu ideile noastre de azi? Perioada aceasta așa de lungă a trecutului nostru nu a fost, desigur, o perioadă nefericită; valorile morale fac pe oameni mai fericiți decât cele materiale, iar o cultură care se adaptează nevoilor sufletești ale neamului întreg, într-un anume stadiu al evoluției sale, este un bun spiritual, pe care urmașii trebuie să-l respecte.

În istoriografia noastră, ideile simple și formulele de-a gata sunt adesea

repetate și țin loc de judecarea trecutului. Istoricii români au ajuns azi la un stadiu destul de înalt al cunoașterii faptelor și al criticii istorice, ca să poată păși la înțelegerea reală a valorilor trecutului. Problema aceasta, a valorii culturii „slavone”, este una din cele dintâi care trebuie revizuită pentru înțelegerea adevărată a istoriei noastre. Numai din dreapta ei prețuire vom înțelege că istoria noastră n-a fost un lung accident nenorocit, ci o dezvoltare organică între viața materială și cea spirituală.

II

PROBLEMA ORIGINII CLASEI BOIEREȘTI

Introducere. Clasa nobilă la români, boierii, umple paginile istoriei cu vitejia, anarhia, rivalitățile ei. Azi, opera boierimii este încheiată și poate fi privită în perspectiva istoriei cu spirit imparțial. Deoarece luptele sociale sunt cele mai aspre și lasă amintirile cele mai amare, problema rolului boierimii în istoria noastră a fost discutată cu patimă, cu ură sau, dimpotrivă, cu părtinire sau exagerare. Dar nu acest rol istoric este subiectul prezentului studiu; ne mulțumim să afirmăm că, după perioada voievodală sau monarhică a istoriei noastre, în care boierii au fost sprijinul dinastiei, a urmat o epocă boierească sau aristocratică, începând cu stingerea celor două dinastii românești, la sfârșitul veacului al XVI-lea, epocă ce ține până în veacul al XIX-lea. A judeca imparțial opera istorică a boierimii române nu e ușor: putem spune că ea a apărut țara ca o moșie, ca un bun concret și aducător de venituri, a întreținut o anarhie care amintește rivalitățile între vecini pentru o bucată de pământ, a creat o cultură românească în locul celei slavone și, mai târziu, a introdus cultura apuseană la români, a adus o economie agricolă nouă, a supus țărănimea și n-a putut împiedica supunerea țării sub fanarioți și turci, nici împărțirea ei între vecini.

Dar și chestiunea originii boierimii, care este o problemă mai specială, a fost întunecată de judecata de valori ce fatal trebuia făcută, când e vorba de aprecierea istorică a unei clase sociale. Astfel, teoria lui Radu Rosetti despre uzurparea proprietății pământului de către cnezi, care ar fi fost primari, șefi ai comunităților, era menită să justifice răscoalele țărănești¹. Apărătorii boierimii, conservatori, au susținut originea națională a acestei clase², marea ei vechime și derivarea ei din clasa moșnenilor³, sau formarea ei treptată, în parte după întemeiere⁴. În paginile următoare vom menține părerea noastră, expusă și în alte studii, mai pe scurt, despre originea străină, slavonă, a boierimii românești, anume printr-un proces de cucerire a provinciei, de supunere a populației romanice și acaparare a proprietății, ca în toate celelalte provincii ale Imperiului Roman.

¹ R. Rosetti, *Pământul, sătenii și stăpânii în Moldova*, București, 1907.

N. Iorga, *Constatări istorice cu privire la viața agrară a românilor*. București, 1908.

C. Giurescu, *Despre boieri*, București, 1920. ⁴ A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ed. III, [voi.] III, p. 171—172.

Teoria originii slavone a boierimii române a fost susținută până acum de mai mulți istorici români; cred că cel dintâi care a afirmat-o a fost un jurist, C. Dissescu⁵. Am crezut necesar să adun împreună toate argumentele care militează în favoarea originii slavone a boierimii și să discut totdeodată celelalte ipoteze despre originile boierimii, într-un studiu special, care lipsește până acum în istoriografia noastră. Toate discuțiile care s-au dus până acum asupra acestei probleme au fost cuprinse numai în subsidiar în studii ce priveau boierimea în general. De aceea, socotim folositor punerea din nou și pe larg a întregii probleme a originilor boierimii și suntem convinși că examinarea ei pe plan științific va contribui la luminarea unuia din cele mai complicate, dar și mai importante, aspecte ale istoriei românilor.

Ce este un boier? Boierii formau clasa nobilă la români, deși, cum vom vedea imediat, între nobilimea apuseană și a noastră este o deosebire importantă. De aceea, menținem termenii de boier și boierime, distinct de acela de nobil. Boierul este o anume categorie de nobil. Deși în istoriografia apuseană termenii sunt bine precizați, e necesar să definim ce înseamnă un nobil, înainte de a fixa caracterul deosebit al boierului. Aceasta, cu atât mai mult cu cât, în numeroase studii de la noi, domnește confuzie asupra subiectului.

Nobilimea, în toate țările și vremile, a fost legată de proprietatea pământului. Dacă nobilul a avut atribuții militare, politice, privilegii și imunități fiscale, acestea derivă din situația sa economică de proprietar de pământ. Și eupatrizii din Atena, senatorii Romei, ca și nobilimea egipteană veche și, firește, toată nobilimea medievală din Europa au fost clase de moșieri. Prima calitate a nobilului este posedarea moșiei; căpeteniile comerțului, ale finanțelor, ale politicii nu sunt nobili sau seniori. Numai cel ce are pământ făcea parte din această clasă socială

Dar nu orice proprietar este nobil, căci avem și proprietate țărănească la noi, ca și în alte țări. Prin ce se deosebesc aceste două feluri de proprietari? Răspunsul e ușor de dat pentru cine este familiarizat cu chestiunile sociale; el depinde de felul muncii. Nobilul e un fel de capitalist, în sensul că el fructifică moșia, capitalul său, cu munca unor robi, șerbi, salariați sau fermieri, după împrejurări și regim. Țăranul proprietar, răzeșul nostru, este un muncitor care-și lucrează singur pământul. Deosebirea e precisă și de aci rezultă că moșia țăranului este foarte mică sau este cuprinsă într-o devălmășie, asociație de muncă și propfietate⁶, pe când a nobilului este, principial, o proprietate mijlocie sau mare.

Definim, deci, pe boierul român ca pe un proprietar de pământ, care-și valorifică moșia cu munca brațelor sătenilor. Așadar, nu este boier, nici nu poate fi

C. Dissescu, *Originile dreptului românesc*. București, 1899.

Un act de judecată moldovenesc, din 1819. definește astfel proprietatea răzășească: „Stăpânire răzășească este aceea unde o bucată de loc încongiurată cu hotară o stăpânesc multe obraze, împreună stăpânitori cu toții, însă fără să fie partea nimărui dispărțită cu hotară, nici locul cunoscut undi este partea fiștecăruie, ci stăpânesc toți, toată acea moșie împreună, având ei în de ei știință numai, câtă parte i să vine fiștecăruie într-aceia moșie, stăpânită de toți împreună” (Gh. Ghibănescu, *Surele și izvoade*, XII, p. 40).

confundat cu el, moșneanul sau razeșui, mu șciui wm balcanic, șeful comunității de păstori, care alcătuiesc alte categorii sociale.

O confuzie ce se făcea în trecut este aceea între boier demnitar al domniei și curții și boier proprietar, de unde și termenul *boierie*, adică funcție. C. Giurescu a arătat că boierii fără funcții erau mai mulți ca cei cu funcții, că s-a născut confuzia de termeni din faptul că din clasa socială a boierilor proprietari se alegeau demnitarul curții și aceștia au luat numele generic de boieri în sens mai restrâns. Bineînțeles că ' în acest studiu ne ocupăm nu de boierii dregători, ci de clasa socială. C. Giurescu credea că sensul dublu al termenului boier s-a născut pe teren românesc, ca urmare a unei situații istorice specifice țării noastre⁷. În realitate, cum a arătat istoricul bulgar Trifonov, boier (*boliar*, *boliarin*) este numele clasei nobile bulgare, de unde l-au împrumutat și românii și rușii. În Bulgaria medievală, pentru motivele arătate mai sus, s-a născut dubla semnificație a cuvântului boier: demnitar al curții și proprietar de pământ⁸. Ambele semnificații au fost, apoi, adoptate și de români în împrejurări pe care le vom arăta în paginile ce urmează.

Cu aceasta nu am definit încă situația socială a boierului. În Occident au fost două feluri de nobili, cum a arătat în ultimul timp și M. Bloch⁹, mai întâi o clasă de seniori proprietari, rezultată din cucerirea germanică a provinciilor romane. Acești seniori, cărora Bloch le contestă titlul de nobili, erau stăpâni fără act de proprietate asupra pământului și fără titluri. Pe lângă străvechii seniori se formează, începând cu epoca carolingiană, o nobilime propriu-zisă. Nobilul, spre deosebire de vechiul senior, este privilegiat cu privilegiul de *imunitate* (scutire de impozite, drept de judecată și administrație, neamestec al autorităților pe moșie) și cu un titlu. În schimb, are obligații militare și de slujbă față de rege sau de suzeranul său.

Dacă ne întoarcem la situația din Țările Române, constatăm că boierul este un senior în sensul vechilor seniori anteriori nobilimii carolingiene, căci, pe lângă faptul că la noi n-au existat titluri ereditare de noblețe, dregătoriile (logofătul, vornicul, postelnicul) erau funcții, nu titluri; proprietarii neprivilegiați tot boieri erau. Prin urmare, boierimea era un seniorat, în sensul vechii clase de proprietari din Apus¹⁰. Aceasta nu înseamnă că n-a existat la noi și o nobilime privilegiată cu act de proprietate și imunitate dată de domnie. Pe lângă străvechii seniori proprietari fără acte și fără imunitate, avem boierii cu imunitate: privilegiul de proprietate se numește la noi *hrisov*. Hrisovul se definește ca un privilegiu de proprietate dat cu pecetie domnească; orice act, care nu este un privilegiu asupra pământului și nu are pecetie, nu este un hrisov, iar imunitatea, adică scutirea de dări și slujbe, drept de judecată și administrare a supușilor, interzicerea funcționarilor domniei de a-și exercita funcția în domeniul feudal al boierului, se numește în Țara Românească *ohaba*, în Moldova *uric*. A existat la noi o adevărată boierime feudală, cu imunitatea proprietății, care

⁷ C. Giurescu, *op. cit.*

⁸ Iurie Trifonov, Ki.Mt Btnpoca 3a CTap SbjirapcKOTO SontpcTBO {Problema boierimii vechi bulgare}, în „Spisanie” a Academiei Bulgare, XXVI, 1923, p. 43.

⁹ M. Bloch, *La societatefeodale*, Paris, 1939, II, p. 242.

*^ Și Dimitrie Cantemir spune: până pe timpii lui Șerban Cantacuzino. Țara Românească n-a avut nici un alt semn de nobilitate decât moșia părintească {Istoria Imperiului Otoman, II, p. 625}.

nu trebuiește confundată, cum o fac mulți istorici, cu o simplă scutire de dări. Această nobilime feudală este creația domniei, pe când boierimea propriu-zisă, cum vom arăta mai jos, este o clasă socială mult mai veche. Deocamdată ne-am mulțumit să fixăm definiția boieriei, pentru a putea analiza în cele următoare problema originilor.

Părerile istoricilor despre originea boierimii române. Am spus că originile boierimii au fost văzute în chip diferit de istoricii noștri. Pentru Xenopol, boierimea este creațiunea domniei; el nu distinge clar între clasa proprietarilor și cea a slujbașilor. Pământul, după Xenopol, a fost stăpânit răzășește, în devălmășie, de cei ce-l munceau. Noi, românii, n-am cunoscut feudalitate, mai ales în veacul al XIV-lea, când, cu monarhia dinastiilor Țării Românești și Moldovei, s-a întărit și o clasă de proprietari, o *drujină*, ca în Rusia, care, ocupând slujbele curții, a acaparat și proprietatea pământului". Teoria lui Xenopol nu explică în ce chip s-a făcut această împroprietărire: a făcut domnul a expropriere a pământurilor moșnenești, a robii el jumătate din populația țării și i-a luat pământurile și satele în folosul unei mici clase de favoriți? O asemenea cumplită silnicie nu ne-o închipuim, iar nici o domnie întemeiată pe un asemenea act nu s-ar fi putut menține. Oare s-a mulțumit domnul să dea boierilor numai așa-zisele „locuri pustii”, pământuri fără proprietari? Dar, atunci, cine a muncit acele pământuri, unde s-au găsit deodată sutele de mii de coloniști ca substrat al întregii clase sociale a nobilimii? Nu din Maramureșul sărac și slab populat! O asemenea teorie nu ține seamă și de existența unei boierimi românești în Ardeal, Banat și Maramureș, unde n-a fost o domnie românească, care s-o împroprietărească. Fenomenul general românesc al clasei boierești infirmă hotărât o asemenea părere.

În perioada răscoalelor țărănești, Radu Rosetti a publicat o carte specială asupra problemei țărănești, *Pământul, sătenii și stăpânii în Moldova*. Autorul afirmă că boierii se trag, în Moldova, din *cnezi*, care erau, după Rosetti, șefi ai comunităților sătești, existenți înainte de întemeiere. Comunitățile stăpâneau pământul în devălmășie până la venirea domnilor, când ele au început să fie reprezentate față de autoritatea centrală de acești cnezi. Aceștia câștigă, în acest chip, putere, devenind în curând, din simpli reprezentanți ai sătenilor, stăpâni ai lor și ai pământului. Teoria este neverosimilă și nu rezistă criticii: nicăieri, în actele moldovenești din primele veacuri, nu se vorbește de procesele, pe care asemenea încălcări le-ar fi ridicat, desigur. Ce interes ar fi avut domnii Moldovei să îngăduie asupra a sute de mii de supuși de ai lor în favoarea primarilor din sate, cărora nu le datorau nimic? Pe de altă parte, este sigur că Radu Rosetti n-a înțeles bine instituția cnezilor, care este general românească și exista și la slavi. Cei din Ardeal sunt, în adevăr, reprezentanții sătenilor față de Coroana ungurească, la fel și cnezii români din Galiția, șefi ai comunităților colonizate în regiunile stăpânite de regii Poloniei. Dar în Moldova cneazul există și alături de boier în numeroase sate, ceea ce infirmă teoria lui Radu Rosetti. În Muntenia, cnezii erau oamenii liberi; sunt identici cu

¹¹ A. D. Xenopol, *op. cit.*, III, p. 171-172.

moșnenii. Împreună cu C. Giurescu, noi vedem în fenomenul din Muntenia forma primitivă a instituției cnezilor; cneazul era omul liber în general (în documente, „s-au făcut cnezi” echivalează cu „s-au liberat”). În acest principat, n-a fost o colonizare, ci o proprietate veche stabilă, n-a fost o stăpânire străină, ca în Ardeal sau în Galiția, unde dreptul supușilor a trebuit să fie adaptat dreptului stăpânului. Așadar, cnezii au fost, la început, proprietari în devălmășie, nu numai șefii comunităților, ci și membrii lor. Nu din aceste comunități libere, care au rămas și după întemeiere și există și azi, s-a putut forma clasa boierilor, ele îi sunt opuse ca un fenomen social deosebit.

C. Giurescu, în lucrarea sa *Despre boieri*, stabilește, pentru întâia oară, că boierul este un proprietar de pământ, dar crede că, la început, erau boieri atât cei care foloseau munca țăranilor pentru cultivarea moșilor lor, cât și cei ce-și munceau sinsuri pământul propriu. Abia după întemeierea principatelor s-ar fi început deosebirea între cele două categorii de proprietari. Această definiție a boierimii ar confunda, însă, sub aceeași denumire, două categorii sociale total deosebite, cu interese opuse. Giurescu se întemeia, în ipoteza sa, pe faptul că în unele documente din veacul al XVII-lea, nu mai vechi, moșnenii din Țara Românească se numesc „boieri din acel sat” și anume în cazul special când sunt chemați ca *jurători* în juriul de judecată al egalilor lor. Nu credem că se poate trage o concluzie asupra originii boierimii din această denumire specială a moșnenilor; în orice caz, e tot atât de valabilă și concluzia opusă, cum că se dă moșnenilor, prin *extindere* a termenului, numele de boier. În cazul special al jurătorilor, moșnenii exercitau un privilegiu nobiliar. Jurătorii, în număr de 6, 12 sau 24, erau în tot Apusul (în Anglia, Spania, Franța) judecători ai nobililor, care nu puteau fi judecați decât de egali lor și acest drept constituia o *imunitate*, adică o exceptare de sub jurisdicția regală, deci un privilegiu feudal. Același drept exista și la noi, în aceleași forme, și domnul nu putea casa hotărîrea jurătorilor, ci cel mult putea să dea lege peste lege, trimițând cazul în fața unui număr îndoit de jurători. În Țara Românească, la o anumită epocă, moșnenii care aveau și ei acest privilegiu boieresc, cu prilejul exercitării lui și numai în acest caz, purtau și ei numele de boieri. Nu o origine comună, ci comunitatea unui privilegiu special, face să se dea moșnenilor, câteodată, numele de boier. Adaug că C. Giurescu, într-un curs litografiat despre *Instituțiile vechi românești*, admitea, totuși, că boierimea română se trage din slavii cuceritori, care au supus pe vechii băștinași, deși între aceste teorii există o evidentă contradicție. Nu poate, în același timp, boierul să se tragă din moșneni și din cuceritori. Cuceritorul supune pe învins, nu muncește cu brațele alături de dânsul, iar dacă slavii ar fi format și clasa moșnenilor, înseamnă că alcătuiau o majoritate și, deci, nu ne explicăm românizarea lor în decursul, veacurilor. Teoria slavă a originii boierimii a fost, apoi, admisă de I.C. Filitti, Const. C. Giurescu și Gh. Brătianu¹². Pentru d. Brătianu, însă, slavii nu erau cuceritori, ci ar fi venit ca supuși ai avarilor; aceștia au pus mâna pe moșii și au supus pe băștinași,

I. C. Filitti. *Proprietatea solului în Principatele Române*, București, 1935; C. C. Giurescu. *Istoria românilor*, I. ed. IV. p. 264 și urm.; G. Brătianu, *Origines et formation de l'unité roumaine*, București, 1943. p. 81—82.

iar slavii, aduși de avari, s-ar fi așezat pe urma lor și au dat o coloratură slavă culturii românești. Rămâne, în paragrafele următoare, să cercetăm condițiile așezării slavilor în Țările Române și atunci vom putea discuta și vederile d-lui G. Brătianu. Deocamdată, trebuie, mai întâi, să urmărim existența boierimii românești, cât mai adânc în trecut, ca să putem porni de la o temelie științifică în stabilirea originilor ei.

Vechimea boierimii: Ardealul. Faptul hotărâtor care fixează vechimea boierimii române este existența acestei clase la toate subdiviziunile politice ale neamului românesc din nordul Dunării: în Țara Românească, Moldova, Ardeal, Maramureș, Banat. În schimb, la românii din sudul Dunării, în Macedonia, Serbia, Hemus, Croația și Dalmația, nu a existat această clasă nobilă de proprietari, în decursul veacurilor. În Ardeal și în părțile românești din Ungaria, nobilii români sunt pomeniți în documentele din veacul al XIII-lea, deci înainte de întemeierea principatelor Munteniei și Moldovei. Acești „nobiles Olachi” iau parte la dietele generale ale nobilimii ardelenice, alături de secui, sași și nobili unguri până în 1291, cu drepturi egale și privilegii nobiliare, scutiri, drepturi militare și, ca toți nobilii, sunt proprietari de pământ. Prezența nobililor români este atestată în Banat, în Maramureș, în numeroase comitate din Ardeal, până în veacul al XVI-lea, când nobilimea română se maghiarizează sau își pierde moșiile¹³. Nobilii români din Ungaria veche ridicau biserici ortodoxe pe moșiile lor, cu inscripții în limba slavonă și picturi cu portretele lor în haine asemănătoare cu cele ale boierilor din Muntenia. În inscripții, ei se numesc *jupani* și chiar *boieri*¹⁴. Nici unul din acești boieri români din ținuturile Coroanei ungurești nu avea privilegiu scris, spre deosebire de unguri și sași, ce stăpânesc moșiile cu acte regale. Nobilimea română din Ardeal este o clasă anterioară venirii ungarilor, se trage dintr-o așezare fără rânduială scrisă. De altfel, existența unei nobilimi ortodoxe în Ardeal nu se poate concepe ca o creație a Coroanei, maghiare catolice, este un fenomen social anterior. Nobilii români nu erau aici privilegiați (cu acte), nici catolici; e clar că sunt resturile unei ordini sociale anterioare instituțiilor Coroanei Sfântului Ștefan.

În *ducatele românești* pomenite de cronică Notarul Anonim, la cucerirea Ardealului de către unguri, se pomenesc duci româno-slavi, luptători în oastea de arcași și era o viață economică în jurul exploatării salinelor. Dar toate aceste date impun existența unei nobilimi, a unei clase de proprietari și de conducători politici¹⁵. Din cercetarea situației nobilimii române din Ardeal rezultă că ea este anterioară cuceririi ungurești, adică veacului al XI-lea¹⁶.

Clasa socială a boierilor, a nobililor, este unitară pe tot pământul românesc,

I. Mihályi, *Diplome maramureșene*; E. Lukinich, *Documenta Valachorum in Ungariam illustrantia*, Budapesta, 1941.

N. Iorga, *Cea mai veche ctitorie de nemeși români din Ardeal*, București, 1926 (Sân-Giorgiu pe Strei. 1408); S. Dragomir, *Vechile biserici din Zarand și ctitorii lor în sec. XIV și XV*, Cluj, în „Anuarul Com. Monum. Ist.”, 1930; idem, *Ctitorii bisericilor din Bărsau, Cluj*, 1932, extras din aceeași publicație.

Notarul Anonim, *Gesta Hungarorum*, ed. G. Popa-Lisseanu, p. 44—45.

V. Motogna, *Când și de la cine au cuprins ungurii Ardealul?*, Dej, 1931 și Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945, p. 208—215.

ceea ce arată că ei sunt rezultatul unui fenomen social politic identic și concomitent. Acest fenomen trebuie să fie, în chip necesar, anterior despărțirii politice între românii din nordul Dunării, să dateze dintr-o vreme în care condițiile sociale și economice să fi fost identice, înainte de existența granițelor politice între ei. Cu atât mai mult cu cât numele de *boier* apare și în Ardeal. Aceasta înseamnă că originea clasei boierești trebuie căutată, nu numai înainte de întemeierea celor principate, ci și înainte de stabilirea ungurilor în Ardeal, deci înainte de anul 1000. Aceste considerații ne duc la epoca migrațiilor popoarelor, ceea ce nu trebuie să ne mire, căci toate nobilimile europene datează din această epocă și nu ne putem închipui că românii formează o excepție istorică în mijlocul celorlalte popoare.

Vechimea boierimii: Țara Românească și Moldova. Voievodatul Românești a fost întemeiat în împrejurări obscure, prin reuniunea micilor voievozi la începutul veacului al XIV-lea. Deși teoria unui descălecăt a aflat azi noi părți între istoricii români¹⁷, nu s-a adus un fapt pozitiv pentru o asemenea ipoteză. Tradiția (care nu e o tradiție, ci o combinație literară a cronicarilor din veacul al XVII-lea), nu poate fi un izvor istoric pentru evenimente petrecute patru veacuri înainte. Existența micilor voievodate din secolul al XIII-lea pe teritoriul ce urmează formează mai târziu Țara Românească, este adeverită documentar prin privilegiul regelui Bela IV din 1247 pentru Cavalerii Ioaniți (voievodatul lui Litovoi în Vâlcea și dincoace de Olt, voievodul lui Seneslav¹⁸). La 1277 avem pomenită lupta între voievodul Litovoi și fratele său Bărbat, cu ostile ungurești. Din știrile date de documente rezultă că cei doi voievozi dispuneau de mari sume de bani și de oaste proprie, firește cu căpeteniile ei. Teritoriile lor exista o organizație fiscală, se pomenesc veniturile pescăriilor, triburile și chiar privilegiile feudale (privilegiile de moară¹⁹). Este limpede, deci, că nu e vorba de triburi nediferențiate social, ci de o organizație militară feudală, cuprinzând și o clasă de boieri.

Dacă renunțăm la basmul descălecării, este clar că simpla reuniune a voievodatelor parțiale cu unul dintre stăpânii locali nu a putut crea o clasă nouă de proprietari de pământ.

Actele interne ale Țării Românești în veacul al XIV-lea și XV-lea confirmă existența străvechii așezări demografice și sociale în acest voievodat. Nici un act nu pomeneste colonizări în pustiu; locuri fără proprietar, afară de bălțile Dunării nu existau aici la dispoziția domniei, care, deci, n-a putut crea o clasă de proprietari. Când Mircea cel Bătrân, câteva decenii după întemeiere, înzestrează mănăstirea Cozia, e nevoit să cumpere moșii boierești, deci locuri libere la îndemâna lui, pentru colonizări, nu se aflau și la fel fac toți domnii ce înzestrează cu moșii mănăstiri. Boierimea munteană din acea vreme, care se întindea în multe județe cu moșiile ei, era privilegiată cu acte. În hrisoavele domnilor munteni, date boierilor pentru

¹⁷ Gh. I. Brătianu, *op. cit.*

¹⁸ Hurmuzaki, *Documente*, 1/1, p. 249—253.

Ibidem și p. 457.

confirmarea moșiilor, niciodată nu se amintește că moșia ar fi fost dăruită de vreun domn, ci e vorba de stăpâniri ereditare (*ocina*, adică moșie de la părinte, *dedina*, moșie din străbuni), a căror origine nu se indică niciodată, desigur pentru că era necunoscută și se pierde în negura timpului. Nici un singur act din veacurile XIV și XV nu pomeneste o moșie dăruită cu prilejul întemeierii țării de primul ei domn, deși era un obicei stabilit în cancelarie ca, atunci când donatorul era cunoscut, să fie menționat în actele posterioare de întărire. Rezultă clar de aci că, cu prilejul întemeierii statului, nu s-a făcut o împrumțare, deci nu s-a creat atunci boierimea munteană. ci ea este anterioară întemeierii statului. Din citirea documentelor muntene, rezultă un aspect de așezare străveche; domnul nu are pământ, proprietatea este completă din străbuni²⁰.

În actul lui Vladislav vodă peniru Vodița, dat la 1370, vreo 40 de ani după întemeiere, domnul întărește mănăstirii siliștea **lui** Costea, sat în Mehedinți, ce aparținuse odinioară unui boier Costea, dar se pustiise cu vremea (*siliștea* = sat pustiu), apoi trecuse la domnie. Satul fusese, deci, al proprietarului Costea cu mai multe generații înainte, înainte de întemeiere. În actul lui Mircea pentru Tismana din 1388 e vorba de siliștea Stăncișoara, unde a fost odinioară satul Bresnița, un sat care în decursul vremilor și schimbase numele²¹.

Aceleași aspecte sociale, ce dovedesc existența unei clase nobile, anterioare fundării statului, avem și în Moldova, deși în acest voievodat sunt unele condiții economice deosebite. În Moldova, spre deosebire de voievodatul vecin, au fost locuri pustii fără proprietar, la dispoziția domnilor, care au făcut o întinsă operă de colonizare, creând, astfel, și unii boieri noi. În Moldova, pe de altă parte, a fost un descălecat, venirea succesivă a celor doi voievozi români din Maramureș, Dragoș și Bogdan, care vor fi adus cu ei și ceva însoțitori.

Toate acestea nu schimbă, însă, întru nimic datele problemei pentru Moldova. Observațiile de mai sus, asupra stărilor sociale în Țara Românească, **reflectate** în hrisoavele domnilor, se aplică și la Moldova. Atunci când moșia a fost dăruită sau întărită de domn boierului, aceasta se menționează în întăririle date de domnii următori; când nu se știa cine a dat moșia, se folosea formula: „iar hotarele să fie pe unde din veacuri au umblat”, deși e vorba de acte abia câteva decenii după întemeiere. Majoritatea proprietății boierești intră în această categorie, deci boierimea moldovenească creată de domn forma o minoritate față de cea veche, a cărei origine străveche nu se cunoștea²².

Adaug că niciodată, nici un boier moldovean din vremea lui Alexandru cel Bun și a urmașilor săi, nu afirmă în acte că moșia lui se datorește daniei lui Bogdan întemeietorul din Maramureș. O împrumțare făcută de acesta cu prilejul venirii lui de peste munți nu s-a făcut, căci ar fi lăsat urme în actele ulterioare (boierii

P. P. Panaitescu. *Documentele Țării Românești*, I, București. 1938, colecția din care sunt extrase toate faptele de mai sus. *Ibidem*, p. 37 și 44.

Cf. colecția de documente M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, Iași, 2 voi., 1931 — 1932.

obișnuiau să ceară întăriri succesive ale proprietății lor de la diferiții domni, ceea ce constituie un obicei feudal, în legătură cu *beneficiul* moșiei). Situația proprietății boierești în vremea lui Alexandru cel Bun este aceea a stabilității unei situații străvechi, despre a cărei origine nu se știa nimic. În actele acestui domn se dă, uneori, genealogia proprietarilor, ca să se poată stabili dreptul asupra pământului, filiațiune ce atinge adesea trei generații. Socotind la 30 de ani o generație, ajungem, pentru epoca 1400—1430, la pomenirea proprietarilor de pe la 1300, deci înainte de venirea lui Dragoș și a lui Bogdan²³.

Despre o viață socială diferențiată în Moldova înainte de întemeiere avem și unele știri directe. Astfel, la 1325, o oaste românească, ce nu poate fi decât din Moldova, a luptat alături de poloni contra cehilor²⁴. La 1352, regele Ludovic al Ungariei cercetează pe ruda sa, Cazimir al Poloniei, și trece prin Bucovina, în care sunt menționate câteva râuri, precum și *Târgul Șiretului*²⁵. La 1334—1335, este pomenit, la Lemberg, *Alexa Moldaovicz*, adică fiul „moldoveanului”, ceea ce nu înseamnă din *țara Moldovei*, care nu exista pe atunci, ci din *Târgul Moldovei, Baia*²⁶. Baia, numită și Târgul Moldovei, după râul ce o străbate, are un sigiliu cu inscripție latină, cu data 1300²⁷. Când Bogdan a respins ostile regelui Ludovic al Ungariei, cronica vorbește de marea mulțime de *provinciali* (deci, localnici) ce se strânsese în jurul lui, desigur nu din Maramureșul sărac și puțin populat²⁸. Este clar că Moldova, înainte de întemeiere, era o regiune bine populată, avea o organizație politică cu orașe, ceea ce arată o viață economică de schimb, o armată, ceea ce înseamnă și șefi militari. Organizația anterioară întemeierii presupune o reglementare a proprietății și clase sociale la fel ca la celelalte ramuri de români, în Ardeal și Țara Românească.

De altfel, avem o indicație directă despre boierii din Moldova: regele Carol Robert al Ungariei, la 1331, se plânge că moșiile episcopiei Milcovului au fost răpite după năvălirea tătarilor de la 1241 de „cei puternici ai aceluia ținut”, de nobilii locali, nu de comunitățile sătești. E vorba de stăpânire individuală, ceea ce înseamnă proprietate boierească²⁹. Toate acestea nu înseamnă că domnii Moldovei, mai ales după ce au ieșit, sub Mușatini, din nord-vestul țării, valea Moldovei, și s-au întins spre răsărit și sud, n-au făcut colonizări în pământurile pustii, creând, astfel, și boieri noi. Dar aceștia s-au adăugat pe fondul străvechi al boierimii locale. Colonizarea s-a făcut pe încetul, până în veacul al XVI-lea, n-a fost, deci, o imigrare din alte părți. Colonizările „în pustiu” sunt numai în mică parte boierești; domnii

²³ *Ibidem*, I, p. 32: Alexandru cel Bun confirmă, la 11 februarie 1400, lui Dan vameșul satul Iacobesti, unde a fost Iacob fiul lui Orbul (deci trei generații); p. 132: la 1419, confirmă lui Dragomir și Ioanaș, care *slujiseră răposăților domni dinainte de Alexandru*, satele lor. Ei sunt fiii panului (boierului) Ștefan, fiul lui Borâlo, deci iar trei generații, dintre care ultima, imediat după întemeiere.

²⁴ Dlugosz, *Historiae Polonicae*, **Ubr XIII**, 1. Leipzig, 1714, col. 989.

²⁵ Skrzypek, *Poludniowo-wschodnia polityka Polski*, p. 40.

²⁶ N. Iorga, *Istoria românilor*, II, p. 204.

²⁷ Idem, *Studii și documente*, VII, p. 109.

²⁸ *Cronicon Dubnicense*, ed. Florianus, **Hist. Hungariae, Fontes III**, Bratislava, 1884, p. 191.

²⁹ Zimmermann, *Urkundenbuch*, I, p. 455—456.

dădeau mai bucuros aceste locuri răzeșilor și curtenilor (sate de oșteni privilegiați cu proprietate în devălmășie).

Adaug că însuși faptul că domnul nu dispunea decât de locurile pustii, nu făcuse o expropriere a celor locuite, înseamnă că domnia găsisese, la întemeiere, o ordine socială a proprietății, de care nu s-a atins.

Din aceste considerații rezultă un fapt precis: boierimea română se trage din împrejurări sociale anterioare întemeierii statelor, din epoca migrațiunii popoarelor.

Nobilimea și cuceririle. Toate nobilimile popoarelor de azi ale Europei se trag din această epocă și la multe din ele se cunoaște exact căror fapte se datorește crearea acestei clase, așa că studiul pe bază de analogie poate fi folositor pentru dezlegarea problemei care ne preocupă.

Se poate afirma, cu câteva rare excepții, că nobilimea din Europa s-a format ca o urmare directă a migrațiunilor din prima parte a Evului Mediu. Migrațiunile sau năvălirile au fost, de fapt, cuceriri, cucerirea provinciilor Imperiului Roman, apoi cucerirea teritoriului barbar, Germania, Avaria, Slavia, de către statele noi creștine, create de năvălitori pe ruinele imperiului. Cucerirea a însemnat și o luare în stăpânire a pământului de către clasa militară a cuceritorilor, care, subjugând populația băștinașă romanizată, a silit-o să muncească ogoarele pentru noii stăpâni. Astfel s-a născut noua ordine socială în Europa, clasa seniorilor moșieri, din care a ieșit nobilimea și băștinașii reduși la *serbie*, clasă ce se află în toată Europa medievală.

Constatarea aceasta a dat naștere așa-numitei teorii sociologice a lui Gumplovicz, după care lupta de clasă este o continuare a luptei dintre rase. În epoca hoardelor nediferențiate social, luptele între ele aduceau supunerea unora și învinșii devin șeioii învingătorului; astfel se nasc clasele sociale³⁰.

Dacă teoria lui Gumplovicz ridică îndoieli în privința creării unor clase mai noi, cu-n este, de pildă, *burghezia*, este clar că nobilimea militară s-a născut peste tot ■; a rezultatul unei cuceriri și a subjugării băștinașilor. Această afirmație este adevărată și pentru nobilimile din Antichitate, dar se poate urmări mai ușor în Evul Mediu. Astfel, în Gallia, nobilimea germană a francilor a cucerit pământurile romanilor, a creat nobilimea franceză, dând numele ei acestui popor romanic, francezii. Numele tuturor regilor Franței până la Napoleon este germanic: Ludovic, Carol, Henric, Francisc, Robert, afară de Filip, căci Filip I era fiul unei principese din Kiev. Onomastica franceză (numele de persoane) rămâne germanică, ca și o mare parte a numelor de locuri, deși nobilimea străină, francă, se deznaționalizase, adică se romanizase, încă din veacul al X-lea³¹.

Același proces istoric se vede și în Spania, unde nobilimea de origine vizigotă ocupă moșiile și, deși este deznaționalizată după un număr de generații, nobilii și regii continuă să poarte nume germanice, vizigote: Alfonso, Ferdinand

Gumplovicz, *Grundriss der Soziologie*, 1899; cf. M. Ralea, *Introducere în sociologie*. București, 1944, p. 108.

F. Lot, *Les invasions germaniques*, Paris, I, 1940 și pentru exemplele următoare din Spania și Italia.

(Fernando), Henric, Carlos, Isabella, iar o parte din toponimie (numiri de locuri) este germanică.

În Italia, Lombardia poartă numele longobarzilor, iar ostrogoții, herulii, normanzii au contribuit la crearea familiilor nobile din peninsulă; numele lor sunt tot germanice: Ludovico, Mathilda, Carlo, Berenguar etc.

În privința cuceririi lumii germanice de către noile state creștine, avem în Marea Britanie o dublă cucerire, cea anglo-saxonă, de unde numele poporului englez, și cea normandă cu Wilhelm Cuceritorul, la 1066. Normanzii veneau din Normandia franceză și erau francizați; ei crează o nouă nobilime a lorzilor (*lord* = stăpân), proprietari de moșii, care deposează, în parte, vechea nobilime anglo-saxonă. Și aci nobilimea de limbă franceză este deznaționalizată după două secole.

În Germania, nobilimea a fost creată de baronii lui Carol cel Mare, care stăpânesc pământurile, cu prilejul războaielor pentru creștinarea bavarilor și saxonilor. În țările slave, observăm aceeași nobilime de cuceritori: în Rusia, varegii, normanzi scandinavi, supun pe slavi și crează statele de la Kiev și Novgorod. Ei dau numele lor poporului și țării (*Ross*, de unde Rusia); o mare parte din onomastica clasei stăpânitoare este de origine scandinavă: Vladimir (Valdemar), Olga, Oleg, Ruric. Nobilimea veche rusă se trage din varegi, asemenea și cea polonă, după cei mai serioși cercetători ai istoriei sociale polone³². La bulgari, popor slav, clasa dominantă a fost creată de mongoli, care au dat numele țării, clasa proprietarilor nobili, a *boierilor*, ce poartă un nume mongolic (*boilas*, șef militar). Totuși mongolii s-au topit în masa slavă din sudul Dunării, au pierdut limba lor, care a lăsat puține urme în cea bulgară. Nobilimea bulgară s-a slavizat încă din veacul al IX-lea.

Avem, deci, a face cu un proces social general european, care s-ar putea defini astfel: în prima parte a Evului Mediu, de la dezagregarea Imperiului Roman până în veacul al X-lea, s-a schimbat structura socială a popoarelor europene prin cuceriri. Supunerea popoarelor agricole de către cele militare a creat o nobilime de proprietari de pământ, care are în serviciul ei vechile comunități sătești ale băștinașilor, reduse la serbie. Astfel se naște clasa nobililor și a șerbilor.

Cuceritorii fiind, însă, puțini și trăind în mijlocul băștinașilor, cu vremea se deznaționalizează, adoptă, adică, limba supușilor. Desigur că înnoirea clasei proprietarilor, prin elementele ce se ridicau din clasele de jos, grăbește procesul de deznaționalizare. Totuși, de la nobilii străini a rămas, adesea, numele țării (Franța, Rusia, Bulgaria), onomastica familiilor domnitoare, a nobilimii și, prin imitație, a unei mari părți din clasele populare, precum și o puternică influență în numele de locuri (toponimie).

În acest cadru de istorie universală, trebuie studiată și originea nobilimii române, a clasei boierești.

³² Pentru originea nobilimii maghiare din șefii cuceritori, interesanta comunicare a d-lui Domanovski la Congresul Istoricilor din Varșovia, la 1933: ei formează tot o clasă de moșieri.

Slavii și românii. Provinciile romane din apusul Europei au fost cucerite de popoare germane, care au format acolo state: Francia, Lombardia, Spania etc. în Dacia, deși au fost stăpâniri germane, ale vizigoților și gepizilor în special, ele au fost de scurtă durată, nelăsând urme adânci. În schimb, rolul jucat de germani în formarea popoarelor romanice din Apus l-au jucat, pentru români, slavii. De la început, înaintea unei analize istorice adâncite, constatăm, în legătură cu influența slavilor asupra românilor, o asemănare izbitoare cu cele spuse mai sus despre crearea nobilimii la popoarele europene: la români, avem o nobilime cu nume slav (adoptat de slavi de la mon^ooli), *boieri*, o onomastică slavă, o toponimie slavă, ba chiar și liturghia și cultura oficială în limba slavonă, la un popor romanic. Înainte de a trage concluzia ce se impune, trebuie, însă, să cercetăm împrejurările istorice ale cuceririi slave în Dacia. Slavii din țările noastre, numiți, de istoricii mai noi, cu un termen geografic, *slavii dacici*, s-au așezat ca o urmare a trecerii acestui popor de la nord, din locurile lui de formație, spre sud, în veacul al VI-lea. Atunci s-au așezat slavii meridionali în patria lor de azi, din sudul Dunării. Desigur că nu toți slavii veniți de la nord au trecut Dunărea, ci o parte s-a așezat în Dacia, unde a rămas stabilă, dovadă influența slavă asupra românilor în general. Asupra epocii când s-a produs această așezare, izvoarele istorice indică secolul al VI-lea³³. Filologii admit că în această epocă slavii erau diferențiați ca limbă, adică începuseră să se formeze diferitele limbi slave de azi. Limba slavă, care a influențat pe cea românească și a dat naștere toponimiei slave de la noi, a fost limba *veche bulgară*; slavii dacici au fost o ramură a poporului slav bulgar, bineînțeles înainte de a purta acest nume mongolic și de a fi stăpânit de aristocrația mongolă.

În secolul al VII-lea, se crează, în sudul Dunării, statul bulgar, care în veacul al IX-lea se creștinează prin opera elevilor lui Metodie și Chirii, frații de la Salonic. Până în această epocă, slavii dacici trăiau deosebit și se aflau sub suzeranitatea haganului avarilor, a cărui reședință era în pusta ungurească. Dar, la sfârșitul veacului al VII-lea, Carol cel Mare distruge Imperiul Avar și întemeiază, în Panonia, o marcă germano-francă. Restul pământurilor dependente de Imperiul Avar cad atunci sub suzeranitatea Imperiului Bulgar. În cronicile germane ale vremii, ca și în opera lui Constantin Porfirogenet, se vorbește de vecinătatea țării bulgarilor cu a carolingienilor și cu Moravia, deci Bulgaria se întindea atunci peste toată Dacia. Din izvoarele vremii se vede că moravii și cehii importau sare din salinele ardelene ce se aflau în Bulgaria, iar într-o inscripție aflată la Aboba, lângă Șumla, unde era capitala hanului bulgar, e pomenit un oștean al lui, căzut în luptele de pe malul Tisei. Din cronicile germane, analele de la Fulda, rezultă că slavii trăiau sub conducerea unor **ectores*, probabil voievozi locali, ce exercitau conducerea efectivă, recunoscând supremația militară a hanului bulgar. Dar, la 900, țarul Simion al bulgarilor a fost înfrânt de unguri la Dunăre și tot atunci s-a produs așezarea pecenegilor în Muntenia,

Cea mai veche știre despre slavi la Dunăre e din anul 517. V. Jagic, *Ein Kapitel aus der Geschichte der sud-slavischen Sprachen*, în „Archiv für slavische Philologie”, XVII, 1895, p. 47-48; F. Lot, *Les invasions barbares*, I, p. 215-218 și L. Niederle, *Slovanske starozitnost* II. Praga, p. 446-454.

așa că s-a pus capăt supremației bulgare asupra Uaciep-*. voievozii slavi locali au rămas liberi, cei din Ardeal, pomeniți în vechile cronicile ungurești au încăput, în veacul al XI-lea, sub unguri, cei din Țara Românească și Moldova de mai târziu au rămas sub autoritatea popoarelor turce: pecenegi, cumani și tătari.

Din această scurtă expunere istorică rezultă că slavii bulgari așezați în Dacia, în veacul al VI-lea, au suferit apoi stăpânirea politică bulgară, care a ținut și ea un veac și jumătate. La venirea ungarilor în Ardeal, în veacul al XI-lea, sunt pomeniți încă „duci” slavi în această provincie românească³⁵. Așadar, stăpânirea slavilor a fost de lungă durată și ei reprezentau clasa conducătoare în Dacia, dând pe rectorii sau ducii cronicilor latine, numiți, desigur, între localnici, *voievozi*. Așezarea slavilor n-a fost o simplă infiltrare, ci o cucerire, după cum rezultă din cronicile bizantine, care vorbesc de prădăciuni cumplite ale slavilor din Dacia în sudul Dunării, despre caracterul războinic al incursiunilor lor, ceea ce arată calitatea lor de cuceritori. Despre organizarea politică și socială a slavilor din Dacia avem puține știri și de aceea pasajul lui Procopios, la începutul așezării lor, este deosebit de prețios. Procopios din Cezareea, istoriograful oficial al lui Justinian (527—565), scrie în *Istoria războiului cu goții*: „Slavii și anții nu sunt supuși unui singur om, ci duc o viață democratică (populară) și de aceea câștigul și paguba la ei sunt în comun. Locuințele lor sunt rare și sărăcicioase, dar toți sunt nobili*³⁶. Observăm că scriitorul bizantin vorbește de democrația slavilor prin aceea că ei nu aveau un șef unic, adică nu formau un imperiu, ci erau despărțiți în triburi. Aceasta nu exclude existența unei aristocrații, nobilii de care vorbește Procop. în adevăr, istoricul bizantin înțelege numai organizarea politică, nu și cea socială, dar rezultă din cuvintele lui că erau adunări de războinici care aveau prilejul de a alege pe șef. Acești războinici reprezintă o aristocrație militară a slavilor, care nu se afla, ca la germani, sub conducerea unui rege. Democrația lui Procop nu poate fi decât o formă politică a unei societăți aristocratice militare. De observat că ei erau liberi în epoca așezării în Dacia și, după cum spune același autor, se împărțeau în două ramuri: anții la răsărit de Nistru, care se aflau sub stăpânirea avarilor și slavii propriu-zisi în Dacia, care erau liberi. Așezarea slavilor în Dacia s-a făcut sub o aristocrație militară, independent de avari, care au venit mai târziu.

În jurul anului 600, deci ca la un veac după Procop, avem informațiile altui cronicar bizantin, Teofilact Simokates, despre slavii din Dacia, cu prilejul războiului din nordul Dunării al generalilor bizantini sub împăratul Mauriciu. în această epocă, Dacia era sub stăpânire avară și ostile grecești urmăresc pe acelea ale cneazului

³⁴ Pentru stăpânirea bulgară în Dacia traiană, C. Grot, *MopabHX H Marnaphl*, Moscova, 1887, p. 86 — 97, 201 — 228 și 396 (cu cea mai completă indicare a izvoarelor); A.D. Xenopol. *Les Roumains au Moyen Âge*, Paris, 1885, p. 55 —62 și 235—237; Gh. I. Brătianu, *Bulgaria în nordul Dunării*. în *Omagiu lui I. Lupas*; cf. Const. Porfirogenet, *De administrando Imperio*, ed. Bonn, p. 174 și Geograful Bavar, la Bielowski, *Monumenta Poloniae*, I, p. 104: „Vulgarii regio qui terminat in finibus nostris”. Numeroase date și la L. Niederle, *op. cit.*, 11 (istorice), p. 446—457.

■" Notarul Anonim, *Gesta Hungarorum*, ed. G. Popa-Lisseanu, I, p. 57. 96 și Simon de Keza, ed. aceluiași, p. 45: *Kean dux Bulgarorum et Sclavorum*.

³⁶ Procopius, III, 14, 25.

Musoc în părțile râului Museos (Buzău). În realitate, cum rezultă din cronica amintită, oastea dușmană era compusă din slavi cu șefii locali (d. e. Pieragast), cu resturi germanice din Dacia, așezate înaintea slavilor³⁷. Avarii nu aveau așezări stabile în Dacia, ca slavii, ci se mulțumeau cu o supremație militară asupra acestora, stabilită după venirea și așezarea slavilor. Rămâne, deci, hotărât, ca numai în legătură cu așezarea slavilor să cercetăm formarea boierimii românești.

Am spus mai sus că, după căderea Imperiului Avar, triburile slave din Dacia, cât și populația românească, au trecut sub dominația Imperiului Bulgar din sudul Dunării, care pe atunci era complet slavizat. Atunci va fi căpătat aristocrația slavă din Dacia numele de *boier* și tot atunci a trecut termenul, prin români, la ruși³⁸.

Așezarea stabilă și de durată a unei aristocrații militare slave în Dacia înseamnă, în chip necesar, și o bază economică a puterii sale, adică, întocmai ca în Franța, Spania și Anglia, aristocrația militară de la noi avea nevoie de moșii pentru hrana ei, moșii care erau cultivate de băștinași. O punere în posesie a șefilor militari slavi pe pământul Daciei este, în chip necesar, o consecință a împrejurărilor istorice a așezării lor. Astfel s-a format clasa nobilă în țara noastră. Așadar, împrejurările politice favorabile pentru crearea boierimii slave la români, luarea în stăpânire a pământului și supunerea la muncă a băștinașilor se poate căuta în veacurile VI-X, epocă ce corespunde cu vechimea pe care am stabilit-o mai sus pentru originile boierimii noastre. În cele următoare, după ce am expus acest cadru istoric, vom prezenta dovezile ce arată că, în adevăr, boierimea noastră este de origine slavă.

Originea slavă a boierimii române: terminologia socială. Din cercetările mai noi ale istoricilor români rezultă, în chip neîndoios, că serbia, adică dependența personală a țăranului de boierul proprietar, cu obligația prestării gratuite a muncilor, exista cel puțin de la întemeierea țării, atât în Țara Românească, cât și în Moldova. Părerile mai vechi despre înființarea serbiei sub Mihai Viteazul sau în cursul veacului al X'/I-lea nu mai rezistă în fața textelor precise ale documentelor publicate în ultimul timp: obligația de *slujbă* și de supunere a țăranilor de pe moșiile boierilor și mănăstirilor apare încă sub Mircea cel Bătrân, deci din prima epocă a organizării țării. Nu trebuie, însă, confundată serbia cu legătura de glie sau iobăgia, o inovație ce se ivește în secolul al **XVI-lea**, datorită unor împrejurări sociale și politice speciale, despre care nu e cazul să discutăm aci. Serbia este, la noi, caracterizată prin elemente esențiale de drept: obligația de a sluji boierului, dependența personală față de el. Aceasta este străveche și o socotim tot așa de veche ca și nobilimea, care nu se poate concepe fără ea³⁹.

Terminologia românească privitoare la clasele sociale, la raporturile între șerbi și boieri și la stăpânirea pământului este revelatoare pentru problema originilor boierimii. Cel mai însemnat termen istoric pentru această problemă este numirea

³⁷ Theofilact Simokates, VII, 2—14, Popa-Lisseanu, *Dacia în autorii clasici*, II, p. 94—98. - ° I. Venelin, *O cnoBt SojitpHHT*, ed. HMII. MOCK. o6y,ecTBa H HCTopH aπeB 1647.

C. Giurescu, *Vechimea rumâniei în Țara Românească*, Acad. Rom.. [Mem.] Sect. Ist.. XXXVII. 1915 și idem, *Despre rumâni*, ibidem; P.P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, București, 1944, p.

șeronor în țara Komaneasca: *ruinau* = știu, *runuuuc* — știui⁴⁰. *iim ui meu v, uumwa* național devine acela al unei categorii sociale, anume al supușilor. Faptul nu se poate explica decât prin aceea că, la un moment dat, autohtonii, *rumânii*, adică românii, ai fost supuși și anume unei stăpâniri sociale străine: românul devine șerb și slujei străinului care era boier, adică slavilor cuceritori. Este singura explicații mulțumitoare a acestui termen în limba română. De altfel, în unele acte slavone, avem în locul său termenul *vlah*. Dacă român a devenit sinonim cu șerb, aceasta înseamnă că românii au devenit șerbii năvălitorilor. Explicațiile unor istorici, ca N. Iorga, cun că rumân înseamnă „om simplu, fără altă calitate socială”⁴⁰, nu e de admis; rumânul era indicat în acte numai cu o calitate socială, aceea a obligației muncii, de aci s numele instituției, *rumânia*. Un om liber, fără altă calitate, fără avere, nu era un rumân. Caracteristic e faptul că obligația de slujbă făcută boierului se numește *rumânie*, iar munca însăși, datorată boierului, se numește *boieresc*.

Se poate face o apropiere cu termeni sociali asemănători din alte limbi, franțuzește, *franc* înseamnă *liber* (*franc-tireur* este oștean ||*bsr, franchise* — liberta sau privilegiu, *franco* — liber de vamă) și cuvântul derivă de la numele francilor. Numai francii cuceritori, adică nobilii, erau liberi, pe când urmașii romanilor erau șerbi, așa cum, de altfel, rezultă și din legislația francilor.

Pe când numele roman al românilor ajunge sinonim cu șerb, numele clă: nobile, *boier*, este de origine slavă. Pune față în față, clasa șerbilor cu nume roman și cea nobilă cu nume slav, nu se poate să nu reiasă originea istorică respectivă celor două clase.

Și ceilalți termeni sociali ai limbii române sunt tot atât de caracteristici pentru problema noastră. Termenii care arată stăpânirea sunt slavi: *stăpân*, *jupa gospodâr*, cei care arată clasa de jos sunt, în mare parte, latini: *țăran*, *șerb* (*servus*). Când e vorba de calitatea de supus față de proprietar, adică de legătura dependentă, avem iarăși numiri slave: *slugă*, a *sluji*. În Moldova și în unele documente muntene, șerbul se numește *vecin*, termen latin care traduce pe slav *sused*, el însuși de origine bizantină: *paroikos*, în grecește, înseamnă la propriu vecin prin extensiune, șerb, adică cel venit din vecini să se așeze ca supus pe moș proprietarului. Termenul există ca atare la slavii de sud și a fost tradus cu acest sens românii⁴¹.

Punem acum întrebarea: dacă boierimea moldoveana ar fi venit din Maramureș, cum se explică faptul că supușii ei poartă un nume sud-slavic, balcanic. Singura explicație este că, înainte de întemeiere, boierii slavi, în legătură cu stăpânirea Imperiului Bulgar, au adoptat acest termen slav balcanic pentru supușii lor.

Numele proprietății boierești, *ocină*, *dedină*, sunt, de asemenea, de origine slavă la români, dar numele comunităților de proprietari mici, în devălmăși lucrate cu brațele, sunt de origine autohtonă: un *bătrân* (veteranus) se numește bucată de pământ cuvenită unei familii din comunitatea devălmășă: *moșneni* su proprietari țărani în devălmășie, ceea ce înseamnă moștenitor al pământului (c

N. Iorga, *op. cit.* ⁴¹ Cf. I. Sakâzov, *Bulgariens Wirtschaftsgeschichte*, p. 87-92.

termenul um ICAICIC icugjuasc. „y<iu laciū moșnean împărăției cerului” j, termen autohton, probabil tracic, din *moș*. Echivalentul moșnenilor din Țara Românească sunt, în Moldova, *răzeșii*; **originea** termenului este controversată; originea poloneză din *rycerz* (cavaler), propusă de Gr. Nandriș, nu e probabilă; noi n-am avut contact direct cu Polonia, fiind despărțiți prin populația de limbă ruteană; etimologia ungurească este mai posibilă⁴².

Dar, din cele spuse în acest paragraf, limba fiind oglinda trecutului, credem că rezultă în chip luminos originea clasei nobile la români printr-o cucerire slavă și o aristocrație care a supus populația romanică, reducând-o la serbie.

Originea slavă a boierimii române: onomastică și toponimie. Am arătat, mai sus, că rezultatul cuceririlor a fost formarea onomasticii de origine germană la francezi, italieni și spanioli, adică la popoarele romanice din Apus. Onomastica străină se aplică claselor de sus, regilor și nobililor, dar, prin modă, s-a coborât și la burghezi și țărani, care imitau clasele de sus. Onomastica este, am putea zice, privilegiul clasei stăpânitoare și arată originea ei.

Onomastica românească de azi este, în parte, comună cu cea creștină, în parte slavonă, chiar pentru țărănime (Stanciu, Dragomir, Vlad, Manea, Oprea, Bogdan). Dacă analizăm numele domnilor Țării Românești și Moldovei, găsim o majoritate de nume slave: Vladislav, Radu, Dan, Mircea, Vlad, pentru Țara Românească și Bogdan, Dragoș, Stețco, Iuga, pentru Moldova. Am cercetat, cu alt prilej, numele boierilor munteni din veacul al XIV-lea și XV-lea⁴³; pe lângă un număr de nume din calendar, de câteva nume occidentale și turce (cumanice), avem o mare majoritate de nume slavone, unele identice cu cele din sudul Dunării, altele formate pe teren românesc, pe baza poreclelor din limba slavă vorbită de slavii din Dacia. Faptul acesta ciin urmă este caracteristic; nu e vorba de un împrumut din sudul Dunării, ci de o clasă¹ cu limbă slavă, care a creat porecle din fondul său propriu de limbă (astfel, Dan, "azan, Vranin, Nan, Ghinea, Sin). Același lucru în Moldova, în plus cu o influență rusă apuseană la numele de boieri, ce lipsește în Țara Românească (nume de boieri moldoveni în veacul XV: Dajbog, Drag, Bratei, Iurg, Dolh, Stravici, Ulea, Clănău, Domăncuș, Moghilă). O statistică ar arăta că majoritatea numelor boierilor moldoveni din veacurile al XIV-lea și XV-lea sunt slave⁴⁴.

Adaug că numele boierilor moldoveni nu corespund, în genere, cu acelea ale boierilor români din Maramureș din acea epocă, ceea ce arată că originea nobilimii moldovene nu se poate căuta în Maramureș. Afară de nume calendaristice, Ioan, Ștefan, ce nu dovedesc nimic, nu aflăm decât prea puține identice cu boierimea maramureșeană (nume de boieri români din Maramureș, ce nu se află în Moldova: Valutin, Bârsan, Miroslov, Sa'racin, Erdeu, Maruș, Aprișă, Tatău, Locone, Ghinea⁴⁵).

AI. Rosetti, *Sur quelques termes du Daco-Roumain relatifs à la propriété terrienne*, în „Bulletin linguistique”, IX.

³ P.P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 69.

După colecția de documente M.

Costăchescu, *op. cit.* I. Mihălyi, *Diplome maramureșene*.

O altă latură a urmelor clasei nobile slave la români este toponimia slavă pe pământul României de azi. Numirile slavone se întind și în Ardeal, Maramureș, Crișana și cele două principate, cuprinzând nume de râuri, unele importante: Ialomița, Prahova, Dâmbovița, Bistrița, Moldova, Târnava, o mulțime de nume de localități. În privința acestora e de făcut o distincție: sunt nume de locuri ce derivă din onomastică, adică din nume de oameni (București, Drăgășani, Dragomirești). Aceste nume sunt rezultatul onomasticii slave, dar oamenii ce le purtau, fie că erau proprietarii satelor, fie că erau șefii sau întemeietorii comunităților sătești, nu erau, în chip necesar, slavi, ci, dimpotrivă, erau probabil români, după terminațiile în *-ești* și *-eni*, ale numelor satelor, care nu sunt slave. A doua categorie de nume de locuri, deși au rădăcină slavă, au înțeles, însă, și în limba română: Ruda (minereu), Izvorul, Padina, Islaz, Zimnicea (bordeiul), Ocna, Săliștea. Rămâne, însă, în toponimia românească, o categorie de nume slave fără semnificație în limba noastră, derivate din cuvinte pentru care limba română are termeni latini sau de altă origine (exemple: Crasna, Topolnița, Visoca, Cerneți, Sușița, Suhaia, Craiova și, în genere, localități cu terminații slave caracteristice în *-ov* și *-ova*). Aceste localități, în număr de vreo mie pe teritoriul românesc, au fost considerate ca o dovadă a colonizării slave pe acest pământ. Totuși, întrucât sunt regiuni de prezență masivă a acestor numiri, nu ne-am explica românizarea totală și fără urmă a slavilor din Dacia, dacă am admite că ei ocupau întinderi mari și unitare în Evul Mediu. Dacă, însă, ca germanii din Franța și Spania, slavii din Dacia nu formau un nucleu masiv de populație, ci, mai ales, clasa stăpânitoare, se explică influența lor asupra njmelor de locuri (ca și în onomastică) și, în același timp, dispariția lor totală. Satele cu nume slave nu erau neapărat locuite odinioară de slavi, ci stăpânite de slavi, cărora proprietarii le-au dat nume în limba lor; populația lor de atunci putea fi românească.

Nici nu poate fi explicată altfel influența slavă în onomastica și toponimia românească; un popor romanic trăiește într-o țară cu nume de locuri în parte slavone și purtând el însuși nume slavonești. Dacă slavii ar fi exercitat această influență asupra românilor, ca să nu mai vorbim de influența în limbă, prin numărul lor, nu ne-am explica dispariția totală a slavilor dacici, după ce au lăsat urme așa de adânci. E vorba, dimpotrivă, de o influență *culturală*, prin ascendentul clasei superioare și atunci se explică pe de o parte slăbiciunea rezistenței etnice a slavilor dacici, pe de alta, totuși, profunzimea influenței lor. Onomastica și toponimia sunt indicii, ca și în cazul influenței germane la romanicii apuseni, a unei influențe de *clasă*, nu de *mase*, exercitată de slavi asupra românilor.

Un studiu din acest punct de vedere al elementului slav în limba română nu s-a făcut încă; e posibil ca în lexic el să denote că elementele care privesc agricultura stăpânului (unelte de lucru) sunt slave (*plug, grapă, rariță*), acelea care privesc produsele obținute de țărani sunt romanice: *grâu, făină, mei, in*; elementele păstorești sunt romanice, cele pescărești, pentru că bălțile au fost proprietăți cu drepturi feudale, sunt slave. Cuvinte care arată obiecte fabricate, ce se cumpără la târg, sunt slavone (*solniță, cizmă*); cele fabricate în casă, ca îmbrăcămintea (*cămașă, opincă, carul*) sunt latine. Ne mulțumim numai cu câteva sugestii, ce rămân să fie verificate de specialiști. Pentru limba engleză s-a făcut un studiu de

acest fel, care a dat rezultate surprinzătoare: carnea de porc consumată de nobili are un nume francez, prin normanzi (*pork*), porcul viu, crescut de țărani, are un nume saxon (*pig*)', boul crescut de țărani are un nume saxon (*ox*), boul consumat de stăpâni are nume francez (*beef*).

Deocamdată, ne mulțumim să stabilim faptul că onomastica și toponimia slavă la români dovedesc, în chip necesar, existența unei clase nobile slave în Evul Mediu în aceste părți.

Originea slavă a boierimii române: liturghia slavă. Timp de mai multe veacuri, până la sfârșitul veacului al XVII-lea, în Biserica română s-a slujit în limba slavonă. Un popor romanic, fapt unic în istorie, a adoptat ca limbă liturgică și ca limbă oficială a statului, chiar în actele particulare, limba slavă bisericească.

Se știe că liturghia slavă a fost creată în veacul al IX-lea de Metodie și Chirii, care au fost chemați din Salonic de principele morav Rostislav pentru a creștina pe supușii lui. Cei doi frați au tradus liturghia și cărțile sfinte în limba slavă cunoscută lor: dialectul macedonean al limbii bulgare din veacul al IX-lea, care a devenit limba bisericească a slavilor ortodocși, zisă și limbă veche slavă bisericească. În Moravia, la cehi, introducerea liturghiei slave a fost, însă, înlăturată de propaganda latină și ea a fost salvată numai în Bulgaria, prin venirea elevilor lui Metodie și Chirii în această țară. În Bulgaria a fost introdusă liturghia slavă, în chip permanent, sub țarul Simion, în jurul anului 900. Atunci a fost creat și un nou alfabet, alfabetul cirilic, pentru scrierea limbii slavone⁴⁶.

Românii au avut la început un creștinism latin; dovadă hotărâtoare este terminologia creștină de origine latină a limbii române (*Dumnezeu, cruce, lege, sărbătoare, biserică, creștin, păgân, preot, cuminecătură, păcat*). Totuși, liturghia slavă a **fost** adoptată în epoci foarte vechi de români și o găsim odată cu primele știri istorice interne românești. Dar ea se întâlnește atât în Biserica românilor ardeleni, cât și în acea a românilor din Moldova și Muntenia. Desigur că așezarea stăpânirii catolice în ungurești în Ardeal n-ar fi putut favoriza, nici măcar îngădui înlăturarea creștinismului latin al românilor și înlocuirea lui cu liturghia slavă ortodoxă. Așadar, liturghia slavă la români este anterioară epocii cuceririi ungurești, *adică veacului al XI-lea*. Pe de altă parte, fiind vorba de un fenomen cultural religios comun tuturor românilor din nordul Dunării, el trebuie să fie anterior despărțirii neamului sub diferite stăpâniri politice. Bineînțeles, introducerea liturghiei slave la români nu poate fi mai veche decât anul 900, când s-a stabilit pentru prima oară în Bulgaria. Putem, deci, preciza introducerea liturghiei slave în *cursul veacului al X-lea*.

Limba slavă bisericească la români n-a fost un fenomen mărginit la liturghie, ea a fost și limba oficială a statului. Toate privilegiile domnești sunt scrise, până în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, în slavă bisericească. Titlul domnului, numele țării, inscripțiile pe monete și cele mormântale erau în slavonește. Limba slavonă a fost, la noi, o limbă politică de stat, ca latina în statele catolice, dar chiar acte particulare, scrisori de comerț, testamente și scrisori familiale se scriau în acea epocă

V. Jagic, *Entstehungsgeschichte der Kirchenslavischen Sprache*, Berlin, 1913.

în slavonește. Toată literatura, cronicile, pravilele și legendele erau, de asemenea, în slavonește. Se pune întrebarea dacă limba slavonă nu era chiar vorbită la curtea domnească și în clasele superioare ale societății. Astfel, Ștefan cel Mare, într-o discuție cu un sol polon, s-a supărat și i-a strigat câteva cuvinte „în rusește”, zice raportul polon. Cuvintele reproduse sunt, însă, în slavo-rusă⁴⁷. La 1619 domnea în Moldova Gaspar Grațiani, de neam croat, și, neștiind limba țării, se adresa supușilor în limba lui, iar Costea Bucioc vornicul traducea în românește cuvintele slavone, pe care le înțelegea⁴⁸. La 1401 — 1403, Grigore Țamblac, bulgar de neam, a ținut la curtea din Suceava predici în limba slavonă, care nu ni s-au păstrat⁴⁹. Numeroase acte slavone sunt, de altfel, scrise de grămătici români.

Interesant, în această privință, este cuvântul românesc *vorba*, cuvânt de origine slavonă și derivat din slavul *dvor* = curte. Vorba, prin excelență, pentru românul medieval este aceea de la curte, acolo se vorbește deosebit, într-un chip mai înalt decât în popor, anume altă vorbire, cea slavonă; încă o dovadă că slavona era limba societății înalte, măcar în anume împrejurări. *Vorba* de origine slavă, vorba *de curte*, stă alături de *cuvântul* latin, în limba noastră.

Explicația introducerii limbii slave bisericești la români a fost dată de unii învățați prin teoria lui Roesler, adică a formării românilor în sudul Dunării. Românii, adică, trăind timp îndelungat în mijlocul slavilor de sud, au adus cu ei în nordul fluviului limba liturgică slavonă. Dar aceiași învățați, pentru a explica presupusele migrații uni ale românilor în Evul Mediu, recurg la caracterul lor păstoresc din acea vreme, așa că se pune întrebarea: cum a putut aduce, în pribegie, un neam de păstori, o limbă moartă, deci de cultură, fără a avea o ierarhie politică și o clasă cultă? În adevăr, adoptarea liturghiei în limbă străină presupune, în chip obligatoriu, existența unei organizații de stat, măcar în forme primitive.

Pe de altă parte, învățații români, când nu ocolesc întrebarea, afirmă că preoții români luau hirotonia de la episcopii bulgari din Vidin și Silistra și, prin această legătură, s-a introdus liturghia slavă la români. Firește, această explicație este insuficientă și naivă: dacă un număr de preoți români și nu toți (căci nu ne închipuim că preoții din satele ardeleni făceau drum la Vidin) se duceau odată în viața lor peste Dunăre, aceasta nu poate fi cauza unui fenomen religios și cultural așa de adânc și răspândit pe tot pământul românesc, ca adoptarea slavonismului la români.

În aceste condițiuni, nu mai rămâne decât o singură explicație valabilă: liturghia slavă și limba slavă de stat au fost introduse la români de clasa superioară, pentru că vorbea slavonește. Am arătat că putem așeza introducerea limbii slavone ca limbă cultă la români în veacul al X-lea, tocmai în vremea când Imperiul Bulgar și-a întins dominația politică asupra românilor din nordul fluviului. Dar aceasta și existența unor șefi locali slavi nu ajunge, însă, pentru a explica întinderea și adâncimea fenomenului; limba slavă a trebuit să fie limba maternă a clasei

⁴⁷ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p. 479.

⁴⁸ Miron Costin, *Cronica Țării Moldovei*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1944, p. 39.

⁴⁹ P.P. Panaitescu, *La littérature slavo-roumaine*, Praga, 1929, p. 6.

superioare, a *bolianior* și de aceea a fost impusă și românilor, odată cu acapararea pământurilor și cu șerbirea unei părți a locuitorilor.

În Europa medievală și modernă, introducerea unei religii noi sau a unei mari reforme religioase a fost opera stăpânirii și a claselor nobile; astfel, la ruși, creștinarea a fost opera lui Viadîmir și a Olgăi, care au ordonat cu forța adoptarea liturghiei slavo-bulgare; la bulgari, Boris și fiul său, țarul Simion, au adus și au impus cu autoritatea lor pe predicatorii slavi. La unguri, introducerea creștinismului se leagă de numele regelui Ștefan cel Sfânt; la franci, de-al lui Clovis; la germani, Carol cel Mare a impus creștinismul cu sabia. Toți acești suverani au fost ajutați în opera lor de nobilimea din jurul lor. Reforma lui Luther își datorește succesul în țările germanice adeziunii principilor dornici de a acapara pământurile Bisericii. Chiar introducerea creștinismului primitiv în Imperiul Roman s-a făcut întâi prin clasele superioare, iar satele au rămas, încă multă vreme, păgâne, căci *paganus* înseamnă *sătean*. La noi, întrebuintarea limbii slavone ca limbă a curții până în veacul al XVII-lea dovedește că de sus în jos a pornit introducerea slavonismului. Este limpede că introducerea liturghiei slave la români a fost, ca toate reformele religioase, opera clasei superioare; ea presupune, însă, în chip necesar, că această clasă era de limbă slavă.

Adăugăm un alt aspect caracteristic al problemei: la românii macedoneni, care au trăit întotdeauna în mijlocul slavilor, nu a existat liturghia slavă, ci cea greacă, în limba oficială a Imperiului Bizantin, sub a cărui stăpânire au trăit până la venirea turcilor. Românii macedoneni n-au avut clasa nobilă, nu cunosc pe boieri, de aceea la ei nu s-a produs același fenomen cultural ca la ramura nord-dunăreană.

Rolul cumanilor. După căderea Imperiului Avar și a stăpânirii bulgare în Dacia, această regiune a fost stăpânită de popoare de limbă turcă: pecenegii (secolul XI), cumanii (secolul XII) și tătarii (secolul XIII). Precedentele atingeri cu barbarii stepei, huni și avari, care își aveau centrul în pusta Ungariei, n-au lăsat urme asupra romanilor; dimpotrivă, așezarea celor din urmă trei popoare turce amintite mai sus a **întrăurit** formarea politică și socială a românilor și toponimia țării. Deosebirea între aceste migrațiuni și cele precedente stă în aceea că centrul lor era la răsărit, în stepele vecine cu Moldova, cu acces mai deschis spre românii din sudul Carpaților, între care au fost așezări importante numericește de pecenegi și cumani, mai puțin de tătarii. Dar faptul care a contribuit ca unul din aceste popoare să lase influențe mai adânci în țară, a fost creștinarea cumanilor. Ei intră în contact cu regatul Ungariei și, prin mijlocirea Ordinului Minorităților, direct cu Sfântul Scaun, și astfel au trecut la catolicism, înființându-se pentru ei o episcopie a cumanilor în părțile Milcovului, adică pe pământ românesc⁵⁰. Prin aceasta, cumanii au trecut în rândul popoarelor așezate cu un început de cultură și căpeteniile lor au intrat în contact cu boierimea slavă, pe cale de românizare, care se afla în aceste părți și, desigur, au pretins și ei parte la stăpânirea pământurilor de cultură. Trebuie, deci, să admitem că la constituirea clasei de boieri proprietari la români au luat parte, deși într-o măsură mult mai mică decât slavii, și cumanii.

- I. Ferent, *Cumanii și episcopia lor*. Blaj, 1931.

sfârșitul veacului al XIV-lea și de la începutul celui următor poartă nume turce, ceea ce înseamnă o influență a onomasticii cumane: Aga, Iarcân, Toxabă, Talabă Turcul și asemenea în Moldova lui Alexandru cel Bun: Berindei, Talabă, Comari⁵¹. Am arătat sensul onomasticii străine în Apus și în Rusia; influența ei se exercită prin clasa superioară. Urme cumane, chiar dacă acești turci creștini erau romanizați, se văd, deci, în boierimea română din veacurile XIV și XV.

Dar nu numai în rândurile boierimii avem nume cumane, ci și un nume domnesc, cel mai celebru dintre numele domnitorilor din Țara Românească: *lasarab*. Originea cumană a acestui nume este, astăzi, deplin stabilită și admisă de istorici și filologi⁵². Basarab a fost nume personal, nu de familie; el se întâlnește la rorrânii din Caraș-Severin și Hațeg⁵³. Trei domni din veacul al XV-lea și unul în cel următor s-au mai numit așa. Abia în veacul al XVII-lea, când Brâncovenii, începând Țu Matei aga, și-au adaus numele de Basarab, s-a socotit acest nume ca al dinastiei; arobabil tocmai pentru că, în realitate, ei nu făceau parte din vechea dinastie românească. Între membrii dinastiei române se află unii care poartă un nume cuman, Basarab, și anume chiar cel dintâi, fondatorul țării, dar aceasta nu înseamnă neapărat că dinastia munteană era de origine cumană; între membrii ei se află și nume necumane. Este, însă, clar că în clasa stăpânitoare erau adânci infiltrații cumane, alături de cele slavone, că între voievozii locali, dinainte de întemeiere, erau și cumani. De altfel, la 1247, în diploma amintită a regelui Bela IV dată Cavalerilor Ioaniți, Țara Românească de la răsărit de Olt se numește Cumania.

Ca și în cazul slavilor, dar într-o măsură mai redusă, cumanii au lăsat urme și în toponimia țării. Filologii admit că numele topice terminate în *-ui*, și anume cele de ape, sunt cumane. Astfel, avem un prim grup de topice cumane de pământ românesc în centrul și sud-estul Moldovei (Vaslui, Bahlui, Covurlui și Bârlad). Un altul în câmpia din sudul Țării Românești: Călmățui, Tăzlui și Teleorman, care înseamnă în limba turcă „pădure grozavă”, Vadul Cumanilor în apropiere de Calafat. Fost-au locuite aceste regiuni în chip masiv de cumani, în așa fel încât au suprimat, odată cu populația veche, și numele de locuri anterioare? Desigur că nu. Cumanii ca popor de stepă nu erau agricultori și populația băștinașă a trebuit să lucreze pământul pentru-ei. Este limpede, deci, că acești cumani formau o pătură suprapusă de stăpânitori, nu clasa muncitorilor ogoarelor. Numele cumane a numeroase localități și râuri din țară nu înseamnă o așezare în masă a cumanilor în acele părți, ci proprietate cumanică, adică a boierilor cumani în regiune. Ca și în cazul slavilor, toponimia nu e o indicație pentru limba maselor, ci pentru aceea a stăpânilor pământului. Ca și slavii, cu câteva veacuri mai înainte, cumanii au creat o nobilime de proprietari, ce s-a confundat apoi repede cu boierimea mai veche și mai numeroasă de origine slavă.

⁵¹ P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 68 și colecția citată a lui M. Costăchescu, la indice.

⁵² N. Iorga, *Imperiul cumanilor și domnia lui Băsarabă*, Acad. Rom., [Meni] Sect., Ist., ser. III, tom. VIII.

■ I. Conea, *Basarabii de la Argeș*, în „Rânduiala”, I, 1935.

română s-a format prin cucerirea slavilor, începând cu veacul al VI-lea; clasa militară a cuceritorilor a pus stăpânire pe pământ și a supus la serbie pe băștinași. Prima problemă care se pune, în chip firesc, este aceea dacă acapararea pământului de către nobilimea seniorilor slavi a fost totală, dacă, deci, întreaga populație romanică a fost supusă la muncă pentru stăpânii străini sau a fost numai parțială, rămânând regiuni în stăpânirea autohtonilor. Problema, cum e ușor de înțeles, are o importanță capitală pentru felul cum s-a format organizația socială și politică a poporului român. În Apus și centrul Europei, pământul a trecut complet sub stăpânire feudală, comunitățile libere sătești au dispărut, fiind reduse la serbie sau au păstrat o libertate economică relativă, sub formă de vasalitate și fermaj. Nu au trăit alături două regimuri de proprietate: cel feudal și cel țărănesc, ci numai cel dintâi. Există, în adevăr, și excepții, regiuni unde cucerirea germanică n-a fost totală și s-au păstrat comunități de proprietate țărănească, în Frizia (nord-vestul Germaniei), în Sardinia, regiunile celtice din Marea Britanie⁵⁴. De observat că e vorba de regiuni ferite de la natură, prin situație insulară, munți, păduri sau bălți, în care casta militară n-a putut pătrunde.

Situația la români e deosebită față de cea din Apus: avem o puternică clasă de săteni proprietari în devălmășie, cu un rol important în istoria țării. Moșnenii sau cnezii în Muntenia, răzeșii în Moldova și comunitățile sătești în Ardeal și Banat arată existența unei stăpâniri străvechi a pământului, care a scăpat cuceritorilor. Dacă am explica formarea boierimii printr-o cucerire, trebuie, în chip necesar, să afirmăm că proprietarii în devălmășie, care munceau singuri pământul, au scăpat de cucerire și sunt urmașii autohtonilor (vezi și originea tragică a cuvântului *moș*, *moșnean*). Clasa moșnenilor și a răzeșilor apare, în acest chip, ca cea mai românească dintre clasele sociale, care a rămas de la început liberă de influență și amestec străin. În chip logic rezultă că împroprietărirea nobilimii slave pe pământ românesc n-a fost totală, lăsând regiuni întinse vechilor locuitori romanici, fie pentru că nuiărul cuceritorilor nu era așa de mare ca să ocupe toate pământurile, fie că unele regiuni nu erau accesibile de la natură așezării străine. Ne gândim nu numai la munți, dar și la păduri. Pădurile, cu luminișuri mari și văi transversale, unde sunt sate și agricultură, cu munca deștelinării pentru cucerirea pământului arabil, au fost, în Evul Mediu, regiuni ferite de năvăliri. Se știe că întinderea pădurilor a fost, odinioară, în România, mult mai mare ca acum: întregul șes muntean era acoperit de păduri, afară de Bărăgan și de valea Dunării lătită spre nord în Teleorman și Oltenia. Râul Dâmbovița este „râul stejarilor”, pentru că străbate pădurea de stejari. Pădurea cea Mare de pe Argeșul de jos, codrii Vlăsiei, Teleormanul sunt numiri ce atestă codrii de odinioară. În Moldova, codrii acopereau regiuni întinse în vestul și centrul țării. În Ardeal, în Evul Mediu, erau păduri mari în Făgăraș, Hunedoara și în nord, încercuind „câmpia” de la mijloc, păduri ce au dispărut, în parte, în zilele noastre.

⁵⁴ M. Bloch, *La societatefeodale*, I, p. 134, 377, 385 și II, p. 248.

Aceste păduri, mai degrabă regiuni păduroase intens locuite, cu sate ae-a lungul drumurilor și cu agricultură, în special cultura meiului, n-au fost luate în stăpânire, în mare parte, de către slavi, ci au rămas vechii populații. Sunt indicații caracteristice în această direcție; astfel, numele Codrilor Vlăsiei, care înseamnă „al Vlahiei”, adică românesc, Vlașca, județ de codri, care înseamnă, în bulgărește, România. Deoarece Vlașca este, prin excelență, județul românesc, înseamnă că stăpânirea slavă a numit în limba ei acest județ „al românilor”, căci, spre deosebire de regiuni învecinate stăpânite de nobili slavi, aci pământul era al românilor și ei aveau, poate, o organizație proprie voievodală. Același lucru se poate spune și pentru Codrul Vlăsiei, regiune de proprietate colectivă românească. În Ardeal e pomenit, în 1224, în diploma regelui Andrei II dată sașilor, ca și în diploma Cavalerilor Teutoni (1222), la marginea pământurilor concesate în Țara Bârsei, *Sylva Blachorum* (Pădurea Românilor), numită și *Terra Blachorum* (Țara Românilor⁵⁵). Era și acolo, ca în Vlașca și Vlăsia, o pădure a românilor, identică cu țara românilor. Această țară nu se numea a românilor din pricină că locuitorii ei erau români, căci români se mai aflau și în alte părți ale Ardealului, dar pentru că era stăpânită de români, spre deosebire de regiunile învecinate cu pământuri supuse nobililor, sașilor sau Cavalerilor Teutoni. De aceea, Făgărașul și țara aceasta a Oltului au fost, mai târziu, un feud dat de regii unguri domnilor munteni. Regii nu puteau ceda domnului valah pământ stăpânit de nobilii unguri sau de sași privilegiați, ci numai pământ valah și aci se vede că numele unei regiuni nu derivă de la caracterul etnic al populației, ci de la proprietarul pământului.

Observăm că regiunile stăpânite de români, în care nu s-a infiltrat nobilimea slavă, sunt regiuni de păduri. Se pune, deci, întrebarea dacă între regiunile moșnenești și cele boierești n-a fost, la început, o delimitare precisă și dacă întrepătrunderile dintre ele nu s-au făcut decât mai târziu. Adică, regiunea șeasă și deschisă să fi fost boierească și cea păduroasă și muntoasă în special mosnenească. O asemenea delimitare ar fi prețioasă și pentru înțelegerea formării politice a statelor românești în Evul Mediu⁵⁶. Cercetări recente, încă incomplete, confirmă această părere a delimitării între zonele moșnenești autohtone și cele boierești slave. Astfel, pentru Moldova, d. V. Tufescu, întemeiat pe vechi statistici ale răzeșilor raportate la hartă, arată că se pot delimita destul de bine regiunile răzășești de cele boierești, cele dintâi fiind în codrii Chigheciului, Fălciu, Vrancea etc⁵⁷. Pentru Țara Românească pregătește un studiu complet d. I. Donat, întemeiat pe vechile statistici ale moșnenilor și alte date din documente, din care rezultă că regiunile moșnenești se grănițuiesc cu cele boierești printr-o linie care începe la Dunăre, la sud de Severin, trece la nord de Craiova și Caracal, taie în două, la limita pădurilor, județul Teleorman, trece spre sud în județele păduroase Vlașca și Ilfov, apoi apucă spre nord prin Prahova și Buzău și atinge Carpații în acest din urmă județ. Toată regiunea la nord și vest de această

⁵⁵ Zimmermann, *Urkundenbuch*, I, p. 20—35.

⁵⁶ N. Bălcescu, *Despre starea socială a muncitorilor plugari*, în *Opere*, ed. Zâne, București, 1940, I, p. J89: „Acum încă cei mai mulți moșneni se află la munte”.

⁵⁷ V. Tufescu, *Răspândirea satelor de răzeși*, în „Arhivele Basarabiei”, VI, 1934.

linie rămâne a moșnenilor, cu infiltrații mai târzii mănăstirești și boierești, în special în jurul capitalelor (Câmpulung, Târgoviște, Argeș)⁵⁸. Firește, aceste studii nu sunt încă complete și nu se **poate** trage o concluzie hotărâtă pe temeiul lor.

Boierii și rumânii. Contrar părerii multor istorici, societatea medievală românească dinaintea de întemeiere n-a fost simplă ca aceea a unui clan omogen, ci de la năvălirea slavilor cuprindea o structură socială complexă. Existența clasei micilor proprietari băștinași, alături de cea boierească este o dovadă și, implicit, trebuie să admitem, tot înainte de întemeiere, și a treia clasă, aceea a șerbilor. Am arătat, în cele precedente, cum cuceritorii au acaparat pământul și au supus pe băștinași, dar nu trebuie să ne facem o imagine falsă despre sensul acestei *acapărări și supunerii* și de aceea e necesar să precizăm raportul social și juridic între șerbi (rumâni, vecini) și proprietari (boieri). Acest raport stabilit cu prilejul migrațiilor popoarelor a fost, în linii mari, același în toată vechea lume romanică, nu pentru că „barbarii” s-ar fi supus unei norme juridice unice, ci pentru că nevoile economice erau aceleași în epoca ce a urmat după căderea Imperiului Roman. Este o epocă lipsită, în general, de comerț mare și de orașe, adică tocmai dimpotrivă cu nota esențială a economiei imperiului, care se întemeia pe comerțul mediteranean și pe centrele urbane. De aceea, în prima parte a Evului Mediu nu există monetă, ci economie naturală, nu există, în general vorbind, alt venit decât al roadelor pământului și al animalelor. Barbarii cuceritori erau militari, aveau nevoie de brațe care să le lucreze pământul pentru hrană, nu aveau, însă, robi ca latifundiarii romani, căci comerțul cu robi încetase din lipsă de bani și, de altfel, chiar în imperiu sistemul exploatării agricole cu robi făcuse loc sistemului colonatului; colonii, viitori șerbi, lucrau pământul pentru marii proprietari. Popoarele ce cuceriseră imperiul sunt nevoite să recurgă la un fel de *contract social* care este impus, dar foloasele sunt pentru ambele părți, o colaborare între supuși și cuceritori, între năvălitori și băștinași, în nici un caz o robire. Între șerbul medieval și ob era o deosebire esențială; primul era un colaborator al proprietarului, al doilea, o marfă. Barbarii găsiseră în imperiu instituția colonatului, comunități de țărani care lucrau pământul sub conducerea unui senior, ce nu putea plăti bani, ci lăsa în folosința țăranului, în schimbul dijmei, o parte din moșie sau chiar toată moșia. Țăranul era un fel de fermier legat ereditar de pământul lucrat. Colonatul a existat în imperiu din primele secole, deci a ființat și în Dacia; cuceritorii n-au creat o instituție nouă, ci au trecut în favoarea lor colonatul roman. Au lăsat, deci, țăranului folosința pământului, mulțumindu-se cu dijma. *Dijmă* este cuvânt slav de origine latină (*decima* = a zecea parte din produse). Prin urmare, nu era o exploatare în regie, ci de fermaj. Țăranul era fermier, arendaș pe pământul proprietarului, dar pe viață și ereditar; nu se putea vinde pământul fără el, nici pe el fără pământ. *Legătura de glie*, privită cu groază de istoricii și sociologii naivi, devenea, de fapt, un drept de proprietate⁵⁹. În Evul Mediu feudal nu exista un drept de proprietate absolut: *peste*

I. Donat, *Dalele principale din istoria Olteniei până la 1600*, în volumul *Oltenia*, Craiova, 1943, harta regiunilor moșnenești (Harta nr. 4).

M. Bloch, *op. cit.*, II, p. 10; P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 75. O bună expunere a

dreptul proprietarului, care se reducea la dijma și la imunități, se așeza urepiui suprapus al regelui sau al domnului, despre care vom vorbi în paragraful următor. Dar și *sub* dreptul nobilului era acel al țăranului muncitor, care era real, el avea drept la rodul muncii sale și nu putea fi depozitat, nici el, nici urmașii, de bucata de pământ ce o muncea. Migrațiunile popoarelor au fost adesea prezentate ca o catastrofă pustiitoare, dar, în realitate, au reprezentat o colaborare între lumea veche și cea nouă. Dacă cuceritorul lua dijma, el era, însă, în acele vremi când lipsea o autoritate de stat, apărătorul vieții și averii supușilor, e militarul care are arme și apără sau organizează apărarea în lipsa unei organizații militare centrale.

Situația proprietății solului a fost la fel și la români și vom vedea, în cele următoare, că și la noi a existat un feudalism. Rumânii și vecinii, ca și șerbii din Ardeal, nu erau robi, ci, am zice, ca în Apus, sub-proprietari, cu drepturi ereditare, pe care le exercitau în schimbul dijmei în natură, adică o parte a produselor se cuvenea boierului, iar rumânul nu putea fi vândut fără pământ. Raportul era exact ca în Gallia feudală. Astfel, ca să dăm un exemplu de la începuturile vieții de stat ale Țării Românești, un oarecare Tâmpa supune mănăstirii Cozia moșia sa, închinare pe care Mircea cel Bătrân o confirmă, însă precizează în hrisovul mănăstirii ca Tâmpa să-și ție și de acum înainte proprietatea și să ia venitul⁶⁰. E clar că dreptul mănăstirii era numai dijma și, în caz de imunitate, se treceau asupra ei și dijmele și prestațiile datorate domnului, adică statului. În actele din vremea lui Mircea se vorbește de *supunerea și ascultarea* față de proprietar, de *slujba* datorată de ei boierului sau mănăstirii, dar termenul consacrat pentru actul de supunere al unui șerb față de proprietar era cel feudal, „închinare”. Era, deci, recunoașterea unei suprapuneri de drepturi.

Este, deci, limpede, după cum rezultă din situația identică a șerbilor de la noi cu a celor apuseni, că *închinarea* lor primitivă s-a făcut în aceleași condițiuni sociale și istorice ca în Apus. La venirea slavilor, o parte din autoritățile autohtone, de voie, de nevoie, s-au închinat cuceritorilor. A fost și aci o colaborare între romanici și militarii cuceritori și acest caracter al cuceririi explică de ce a rămas intactă populația băștinașă, de ce n-a fost o supunere sângeroasă și instabilă, ci o colaborare socială temeinică, ce a ținut mai multe veacuri.

Serbia este anterioară întemeierii statului la români și este foarte probabil că întemeierea n-a avut o înrâurire mare asupra organizării raporturilor sociale la noi. O evoluție mai însemnată în situația șerbilor, a raportului lor față de proprietari, se produce abia în veacul al XVI-lea, când moșiile sunt obligate să producă mai mult grâu, căci țara devine „grânarul împărăției turcești”, deci exploatările noastre agricole nu mai sunt autarhice, ci produc pentru exportul de grâne. Am arătat, în alt studiu, că Principatele Române n-au fost întotdeauna țări „eminamente agricole”, cum se crede îndeobște, ci, dimpotrivă, până la mijlocul veacului al XVI-lea, Muntenia și Moldova nu exportau grâu și cereale, ci *importau regulat grâu din Ardeal*

istoriei țăranului medieval în românește. G. Ciorogaru, *Păcatul istoriei, istoria țăranilor*, București, 1945. p. 55-56.

⁶⁰ P. P. Panaitescu, *Documentele Țării Românești*, p. 83.

(pâinea era un lux pe lângă populara mămăligă de mei⁶¹). Economia noastră a fost bazată în acele veacuri pe comerțul central european cu exportul vitelor și abia în cursul veacului următor se produce o schimbare esențială de orientare economică (care înseamnă și o întorsătură în civilizație): economia bazată pe exportul cerealelor în sudul Dunării. În tarifele vămilelor de la Dunăre apare, pentru întâia oară, taxa de export, bineînțeles pentru grâne, în veacul al XVI-lea. Dubla schimbare economică, de marfă și de direcție, are influențe adânci pentru istoria noastră. Exportul grânelor, care cere producție peste nevoile locale, schimbă economia agrară a Țărilor Române și raporturile dintre proprietari și șerbi.

Pe de altă parte, necesitatea plății *hameiului* în bani pentru turci cere țărilor, deci țăranilor, să producă pentru vânzare. În această epocă, pe care am numit-o cu alt prilej *aristocratică*, spre deosebire de cea precedentă, *voievodală*, încetează în mare parte la noi și comerțul sașilor și al Lembergului, drumurile comerciale sunt tăiate, veniturile bogate ale domnului din vămi dispar. Dinastiile se sting și sunt înlocuite cu o anarhie nobiliară, întocmai ca în Polonia sau Ungaria, țări cu evoluție economică asemănătoare cu a noastră. Firește că toate acestea au adus o înrăutățire a situației șerbilor; li se cere să producă mai mult și supunerea lor sub bunul plac al nobilimii atotputernice este mai mare. În forme care încă n-au fost studiate bine, în centrul, estul și sud-estul Europei, *sisterul dijmii*, care însemna un fel de coproprietate, este înlocuit cu acel *al corvezii personale* a șerbului, adică prin exploatarea în regie a pământului de către proprietar, care devine abia atunci un adevărat proprietar⁶².

La români apare un sistem mixt: erau domenii ale proprietarului, pe care lucrează gratuit țăranul un număr de zile și loturi date în schimb, în dijmă, sau în pane țăranului. În orice caz, față de situația medievală, care cunoștea aproape numai sistemul dijmii, schimbarea era în defavoarea țăranului. Numai așa se puteau sroate banii pentru plata tributului turcesc și numai astfel putea proprietarul să vândă *gelepilor*, negustorilor turci și greci, grânele țării.

De aci rezultă pentru istoria socială a românilor fenomenele caracteristice pentru veacul al XVI-lea și mai ales pentru cele următoare: menționarea sufletelor de rumâni în actele de vânzare ale moșilor, obligația legăturii de glie, care până acum era un drept de la sine înțeles și favoriza pe țăranii, dar acum devine o grea obligație cerută de stat, pentru asigurarea veniturilor fiscului, și de proprietar pentru a avea brațe de muncă la exploatarea domeniului său.

Accentuăm că nu facem aci istoria socială a românilor, ci ne mulțumim să lămurim originile; dar aceste chestiuni nelămurite în istoriografia românească trebuiesc prezentate în subsidiar pentru explicarea problemei centrale ce ne preocupă. Constatăm, deocamdată, că, în formele ei medievale, serbia prezintă exact aceeași

⁶¹ P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 82—86.

H. Pirenne, *Histoire de l'Europe*, Paris, p. 61—63; I. Rutkowski, *La genese du dualisme dans l'economie agraire de l'Europe Orientale*, în *Communications* ale Congresului Internațional al Istoricilor din Oslo, 1929.

formă de sistem al dijmei ca în Apus, deci putem trage și de aci concluzia unei origini identice a formării raporturilor între „barbari” și băștinași.

Feudalitatea românească. Am arătat, în introducerea prezentului studiu, că au existat două boierimi la români, cea străveche slavă, provenită din cucerire, fără privilegiu de imunitate, cea nouă, care foarte bine putea să fie ridicată din rândurile vechilor seniori, cu privilegiu domnesc. Cea din urmă poate fi numită nobilime feudală, în sensul imunităților de care se bucura și a dependenței față de domn.

După unii cercetători superficiali ai istoriei noastre, la noi n-a existat feudalitate, românii ar fi trăit în forme economice și sociale deosebite de ale Occidentului. Cei mai mulți cercetători au evitat problema feudalității la români, ea n-a fost pusă în chip clar și complet. Nu este intenția noastră în acest studiu, care privește originile, să tratăm pe larg această chestiune, ci o vom indica numai în legătură cu evoluția boierimii după așezarea proprietarilor slavi. Un studiu asupra feudalității românești ar fi de mare folos și revelator pentru înțelegerea istoriei noastre.

Negarea influenței feudale la români se datorește faptului că nu este un consens cu privire la termenul *feudalitate*⁶³. Economistii îl văd ca un regim pur economic, foarte larg, neglijând aspectele juridice. Pentru ei, feudalitate înseamnă acea fază a vieții unui popor sau a unei regiuni, în care autarhia economică a domeniilor agricole este urmarea lipsei sau a neînsemnătății legăturilor de comerț. Ca urmare a acestei situații, proprietarii pământului, singurul capital productiv, sunt elementul social preponderent în economie și în politică, stăpânirea civilă a pământului devine o stăpânire politică, seniorul proprietar se substituie statului în disoluție, stat care nici nu mai este necesar, pentru că nu mai există nici o unitate economică. Seniorul judecă supușii, încasează impozitele, altcum datorate statului, uzează de prestații, conduce oastea supușilor de pe moșie, țărani devin șerbii lui. Istoricii recunosc aspectele fundamentale ale feudalismului, așa cum le-am definit mai sus, dar restrâng noțiunea prin condițiile juridice: pentru ca să existe feudalism, trebuie să ființeze dependența vasalului de suzeran, dependență personală care înlocuiește legătura abstractă către stat, cu jurământul de credință, *dominium eminens* al suzeranului asupra pământului vasalului (drept suprapus de proprietate), privilegiul scris de imunitate al seniorului, obligațiile militare ale nobilului față de suzeran, titlul de noblețe. Toate acestea constituie nu numai formalismul feudal, dar stabilesc legătura personală între suzeran și vasal, care este, zic istoricii, esența adevărată a feudalismului⁶⁴.

În această din urmă înțelegere a fenomenului, pe care o adoptăm în aceste rânduri, feudalismul este mărginit la epoca medievală, prelungită numai și peste o mică parte a epocii moderne. Deși nu s-au cercetat încă împreună toate aspectele feudale la români, avem din studiile făcute până acum elemente destule ca să putem afirma că feudalitatea în sensul ei formal și juridic a existat la români în Evul Mediu.

⁶³ Cf. Calmette, *La societe feodale*, Paris. 1926 și Bloch, *op. cit.*, II, p. 242.

⁶⁴ M. Bloch, *op. cit.*, II, p. 122.

întocmai ca în apusul huropei^{o\}

În primul rând, ne întemeiem pe existența **imunității**[^]. Domnul acorda boierului favorizat sau mănăstirilor imunitate pentru domeniile lor, nu o simplă scutire de impozite, cum s-a interpretat până acum. Ea se numea în Muntenia *ohabă*, în Moldova *uric*; impozitele în natură datorate de locuitori domnului nu sunt șterse, ci trec în favoarea proprietarului, ca și toate prestațiile. Seniorul încasează în profitul propriu dările convenite aiurea în țară statului, pune la muncă pe țărani, în marginile legale ale muncilor datorate statului. Încasările de impozite și prestațiile nu se aplică prin dregătorii statului, ci pe moșiile imune prin organele fiscale proprii ale boierului, căci funcționarii de stat n-au drept să calce pe moșie. Autoritatea statului încetează la hotarele moșiei ohabnice, toate funcțiile administrative, fiscale și juridice sunt cedate boierului. Acesta judecă în ultimă instanță pe țărani, judecătorii domnești nu au voie să intervie pe moșie. Este un mic stat în stat. Este sigur că și *armata*, oamenii de pe moșia boierilor din oastea cea mare (ridicarea în masă a țării în caz de primejdie), formau cetele boierilor. Proprietarii erau, deci, și șefii militari ai domeniului lor. Pentru acordarea imunității era nevoie de un act scris, care se numește în Muntenia *hrisov* (de la bizantinul *chrisobullon* = pecetie de aur, privilegiu purtând sigiliul imperial), în Moldova *uric*, numit așa după obiectul său (probabil la început se zicea *carte de uric*). Prin urmare, nobilimea avea privilegii feudale întărite prin scris de domnie. Spre deosebire de seniorii vechi proprietari de pământ, care nu aveau privilegii scrise, nici imunitate — o excepție conferită de domn, nu un statut de drept al boierimii —, boierimea imună constituie o nobilime nouă, creată de domnie. Această boierime privilegiată nu constituia decât o parte a boierimii propriu-zise, căci majoritatea nu se bucura de imunitate.

Al doilea aspect esențial al feudalității românești, după imunitate, îl constituie relațiile boierimii feudale cu domnia, care au același caracter juridic ca raporturile dintre vasal și suzeran în apusul Europei. Asupra moșiei boierului exista un **dominium eminens**, drept suprapus de proprietate al domnului⁶⁷. Moșia numită *ocină*, p; iprietate părintească, era un domeniu ereditar, un bun al familiei, dar dacă boierul voia să-1 vândă, să-1 treacă într-altă familie, sau dacă se stingea familia în linie masculină, atunci intervenea dreptul de proprietate superior: domnul trebuia să confirme, prin act scris, vânzarea, dania sau trecerea moșiei la rudele în linie femeiască. Confirmarea domnească lua forma unei *donății*; după ce se menționa prețul vânzării, se adăuga: „Am dat și am dăruit și domnia mea, din mila deosebită l domniei mele... în pământul domniei mele”. Nu e vorba de o simplă formulă juridică, o pretenție a domnului, fără fundament real, că toate moșiile ar fi ale lui, ci de dreptul real suprapus de proprietate, cunoscut în toate țările cu sistem feudal.

³ Pentru existența unui regim feudal în țările vecine cu românii și cu condiții economice asemănătoare: cf. N. P. Pavlov-Silvanskii, *Шеозия* ИИ3М¹б Bl yatJlHOH ПчИ, Petersburg, 1910. 506 p.; E. Schaff, *La question agraire eu Russie*, Paris, 1921. 337 p.; I. Rutkovski. *Poddanstwo Wloscian w Polsce i nieklorych innych krajach Europy*, Varșovia, 1923; Stoian Novakovic, *Baștină i boljar* în r " " , Belgrad, 1913; I. Sakâzov, *Bulgariens Wirtschaftsgeschichte*, Leipzig, 1933. ⁶⁶ Cf. P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 77-79.

Dinu C. Arion, *încercare asupra domniului eminens*, în *Închinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931.

Domnul nu acorda totdeauna trecerea proprietății la altă familie, ci putea relua moșia pe seama lui. În adevăr, în Țara Românească, în veacul al XV-lea și al XVI-lea, acest drept de retragere a proprietății în cazurile amintite se numea *prădalica*⁶⁶. *Prădalice* erau moșiile domnești (la noi și în Balcani) dobândite prin stingerea familiilor boierești în linie masculină.

Trecerea unei moșii de la un neam la altul, când domnul o confirma, trebuia cumpărată, adică afară de plata sumei ce se dădea pentru cumpărarea de la vechiul proprietar, se mai cuvenea și domnului un cal sau un cal și o cupă. Un document muntean din veacul al XV-lea precizează: „au dat (domniei mele) un cal bun de 300 de aspri”, iar prețul moșiei era de 600 de aspri⁶⁹. Deci, nu e vorba de o simplă taxă de înregistrare, ci de o răscumpărare cu bani grei a dreptului de proprietate superioară a domnului, care se fixa la jumătatea prețului dat proprietarului de fapt. Este clar, deci, că boierul era vasalul domnului ca deținător al moșiei.

Am arătat, mai sus, că instituția jurătorilor înseamnă și ea un drept feudal, care exista în toată Europa; acela ca un boier să nu poată fi judecat decât de egalii lui, în număr de 6, 12, 24, judecată asupra căreia domnul nu avea autoritate. Jurătorii nu judecau decât pe boieri, moșneni și, în general, numai pe proprietarii de pământ; șerbii nu erau judecați de egalii lor, ci de stăpânii lor.

Boierul, ca și vasalul feudal, era dator cu slujbă la curtea domnului, de aceea domnul îl numește în privilegii, „sluga domniei mele”; de aci dreptul ca numai boierii să fie dregători ai curții. Logofeții, vornicii, postelnicii, clucerii, paharnicii nu erau dregători ai țării, adică miniștri sau funcționari de stat, erau dregători ai curții, slujitori ai domnului, care aveau grijă de pivnițele, grajdurile, bucătăriile, gărzile armate, paturile și corespondența curții, întocmai cu slujbele vasalului pe lângă suzeran; de aceea *nu erau plătite cu leafă, ci gratuite*¹®. De asemenea, cea mai importantă slujbă a vasalului, ajutorul militar, era de la sine înțeles; boierii formau cea mai însemnată oaste a domnului.

S-ar părea că din formalismul feudal lipsește la noi numai *omagiul*, jurământul de credință feudal, dar, în realitate, a existat și acesta. Nu numai jurământul la ridicarea noului domn în scaun, care se făcea la mitropolie și despre care avem mărturii, dar și o mențiune specială în hrisoave, adică în privilegiile de imunitate. În toate hrisoavele nu lipsește mențiunea care face parte din formularul diplomatic, că boierul căruia i se acordă imunitatea este un credincios al domnului, că i s-a acordat imunitatea pentru că a slujit cu *credință*. Această credință nu este o simplă formulă de cancelarie, ci reprezintă, în alte forme, jurământul omagial. Cu credință este numai boierul care a depus un jurământ de credință. Altfel, faptul n-ar fi fost menționat în hrisoave, dacă era o situație sentimentală și nu s-ar fi întemeiat pe dovezi concrete.

⁶⁶ I. C. Filitti, *Prădalica să nu fie*, în „Revista Istorică Română”, II, 1932.

⁶⁹ P. P. Panaitescu, *Documentele Țării Românești*, p. 257.

⁷⁰ C. C. Giurescu, *Contribuții la studiul marilor dregători în secolul XIV—XV*, extras din „Buletinul Comisiunii Istorice”, Vălenii de Munte, 1926, reprezintă un punct de vedere deosebit de al nostru, nu consideră pe dregători în cadrul feudal.

Din toate acestea rezultă o concluzie pentru cercetarea noastră: *a existat o feudalitate românească, cu toate formele și drepturile din Apus*. Ea este rezultatul creării unei noi boierimi, ridicată de domnie, în parte, din cea veche. Odată cu colonizarea pământurilor pustii și deștelinare se formează, astfel, o boierime nouă, deosebită de vechii seniori slavi, boierime privilegiată care este opera domniei.

Românizarea boierimii. Nobilimile germane din statele latine din Apus, cea varegă din Rusia, cea turanică din Bulgaria s-au deznaționalizat după câteva veacuri, contopindu-se cu populația băștinașă. Același lucru s-a întâmplat și la români: boierimea istorică din vremile mai noi este de limbă română și, în mare parte, de sânge românesc. Fenomenul românizării clasei superioare este natural și a fost ajutat de o serie de împrejurări; în primul rând, izolarea boierimii cuceritorilor, o clasă minoritară în mijlocul unei majorități românești. Pe lângă aceasta, boierimea nu era o castă, ci o clasă socială permeabilă, cu afluxuri de jos, dintre moșneni, pe cale economică, prin îmbogățire și lățirea proprietăților, fie pe cale politică (merite militare care câștigă favoarea șefilor și împrumutări), mulți au putut pătrunde în clasa boierilor. Această întrepătrundere a fost favorizată la noi de existența clasei moșnenilor, proprietari autohtoni cu drepturi feudale, alături de clasa stăpânilor străini. Boierimea română s-a primenit cu sânge de mai multe ori în decursul veacurilor. În vremea domniilor, împrumutările și imunitățile au fost cauze care au grăbit această primenire.

Este, însă, mai greu de spus când s-a produs românizarea boierimii, în ce epocă, în locul boierimii slavone stăpânitoare, am început să avem o nobilime românească, vorbind aceeași limbă cu supușii. Savantul filolog bulgar Miletici a expus o părere, care, la prima vedere pare simplă și logică: câtă vreme s-a folosit limba slavonă la români ca limbă oficială a statului și Bisericii, înseamnă că boierii știau : lavonește și aceasta era limba lor maternă. Când boierii s-au românizat, au înlocuit limba română în Biserică și în cancelarie. Deci, românizarea boierimii corespunde cu epoca românizării limbii oficiale, adică trebuie să așezăm această transformare în veacul al XVII-lea. Pentru susținerea teoriei sale, Miletici aduce un argument lingvistic: limba slavă a hrisoavelor din Principatele Române și aceea a actelor particulare nu este vechea slavă bisericească, a lui Metodie și Chirii, ci, în mare parte, cuprinde elemente medio-bulgare din vremea secolelor XII—XV și chiar neo bulgare (limba bulgară de azi). Limba slavă, folosită în Principatele Române, nu ar fi, deci, o limbă de tradiție, cum este latina în statele catolice, ci o limbă vie; deci, era o populație care o vorbea în principate ca limbă maternă⁷¹. Teoria a fost combătută mai târziu de C. Jirecek, I. Bogdan și de subsemnatul⁷².

Contrar părerii lui Miletici, noi credem că limba slavă, folosită în principate

L. Miletici, *MaKO-PoMUHTt H Tt>XHHTa cuasJiHCKa uncMenocTb*, în „Sbornic”, Sofia, IX, 1893, p. 161-370.

I. Bogdan, *Relațiile Țării Românești cu Brașovul și Țara Ungurească*. București. I, 1905, p. 33—34; C. Jirecek, *Recenzie* la lucrarea lui Miletici, în „Archiv für slavische Philologie”, XIX, 1897, p. 598—612 și P. P. Panaitescu, *Recenzie*, în „Revista Istorică Română”, III, 1933, p. 88-89.

după întemeierea lor ca state, a fost o tradiție literară, rămasă din vremea când boierimea era slavonă, și păstrată de curtea domnească și boierimea românizată de la curte. Cu alte cuvinte, la epoca în care se întemeiază Principatele Române, în veacul al XIV-lea, procesul de românizare a boierimii slavone, așezate în țară cu opt veacuri mai devreme (în veacul al VI-lea), era încheiat. Sunt numeroase argumente care dovedesc că boierimea română în veacurile al XIV-lea și al XV-lea era românească, încă de la sfârșitul veacului al XIV-lea, un număr de scriitori străini vorbesc despre români, cel mai important fiind Schiltberger, care a luptat la Nicopole alături de Mircea și a trecut apoi din nou prin țară. În descrierea Țării Românești, el spune că aici se vorbește o limbă romanică, nu amintește nimic de faptul că domnul și boierii, cu care a fost în contact, ar vorbi altă limbă care ar fi aceeași ca în Bulgaria⁷³. De asemenea, o serie de scriitori, istorici și geografi italieni din epoca Renașterii primitive, în frunte cu Enea Silvius Piccolomini (Pius II) amintesc, cu exemple, latinitatea limbii române, iar cosmografia germană a lui Hartman Schedel, contemporanul lui Ștefan cel Mare, afirmă că românii vorbesc o limbă romanică⁷⁴. În genere, învățații străini, călătorii oficiali, vin în contact întâi cu clasa stăpânitoare și cultă și după ea își fac idei de caracterul țării. Totuși, scriitorii germani și italieni vorbesc numai despre limba română și ignoră cu totul o presupusă limbă maternă străină a clasei superioare. La 1396, în același an când Schiltberger trecu prin Țara Românească, regele Sigismund al Ungariei trimite un sol la curtea lui Vlad vodă, care înlocuise în scaunul de la Argeș pe marele Mircea. O scrisoare a cancelariei regelui, trimisă la Sibiu, cere ca solul să fie însoțit la curtea domnului muntean de un tâlmaci care să știe *limba română*. Așadar, la curtea de la Argeș, domnii și boierii vorbeau, în veacul al XIV-lea, românește⁷⁵.

Alături de aceste argumente directe, avem și dovezi de altă natură despre românizarea boierilor încă din veacul al XIV-lea: Țara Românească se numește, în actele slave, *Ungrovlahia*, nume dat mai întâi eparhiei bisericești de la Argeș de către Patriarhia de Constantinopol, adică Valahia (România) dinspre unguri, iar în unele texte e numită *Vlașca Zemlia*, Țara Românească. Biserica Moldovei se numește, în actele Patriarhiei, *Rusovlahia* (Valahia dinspre Rusia); în actele solemne ale lui Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare, se numea *Moldovlahia* (Valahia moldovenească). De ce se numesc țările, amândouă, Valahia, adică țările românilor, chiar în actele slavone, dacă stăpânii acestor țări n-ar fi fost români? O țară se numește după stăpânire, nu după supuși. În veacul al XIV-lea, numele Valahia, odinioară restrâns la câteva regiuni, se întinde peste întreaga țară, ceea ce înseamnă, în chip necesar, că țara devenise românească.

Într-altă ordine de idei, documentele ungurești, privitoare la boierii români din Ardeal, îi numesc *olahi* și nu se cunosc în veacul al XIII-lea boieri slavi în Ardeal, dovadă că nu mai subzistau în acea epocă. În Ardeal, unde existau și alte națiuni: sași, unguri nobili, secui, cumani, existența unei nobilimi slave care s-ar fi păstrat în

Schiltberger, *Reisebuch*, ed. Langmantel, p. 57 și 97.

Indicațiile bibliografice la C. Jirecek și P. P. Panaitescu, în recenziile citate mai sus. *Zimmermann, *Urkimdenbuch*, III, p. 165—166.

veacul al XIV-lea, epocă de la care începem să avem numeroase documente pentru această provincie, în special acte de proprietate, nu ar fi rămas necunoscută.

Rămâne să analizăm problema actelor slave din Țările Române, ca să vedem dacă se poate trage din ele concluzia pe care a stabilit-o filologul bulgar Miletici. Este adevărat că în actele oficiale și private din cele două principate se strecor elemente ale limbii vii bulgare, dar, în general, limba medio-bulgară, care și ea devine, în veacul al XV-lea, o limbă literară, caută să păstreze formele limbii bisericești. Ai mai degrabă impresia că scriitorii vor să păstreze formele arhaice tradiționale și obligatorii ale limbii bisericești, dar, cunoscând limba vie, alunecă adesea spre forme populare. Cine erau acești scriitori? Erau, unii din ei, bulgari sau sârbi, iar în Moldova, ruși; dacă erau români, învățaseră limba slavă de la aceștia. Numărul scriitorilor publici era restrâns; ei constituiau în Evul Mediu o profesiune, cum ar fi un meșteșug. Nu scria toată lumea, ci numai profesioniștii scrisului, la care se adresau cei ce aveau nevoie de scrisoare. Deci, pe baza textelor scrise de grămăticii, nu putem trage concluzii pentru limba maternă a întregii boierimi din vremea lor. E interesant de observat că, pe când limba *slavilor dacici* dinainte de întemeiere trebuie să fi fost o limbă unitară, cum arată influența ei asupra celei românești, dimpotrivă, limba grămăticilor de cancelarie în Moldova și Țara Românească, în veacurile XIV și XV, nu era unitară; cei din Moldova scriau o versiune rusească a limbii slave bisericești, cei din Muntenia — unii o versiune bulgară, alții o versiune sârbă, adică fiecare scriitor după limba slavă pe care o știa de la profesorii lui. Acest caracter compozit al limbii slave în actele publice este o dovadă că nu avem a face cu o limbă vorbită în țară ca limbă maternă. Chiar în cele mai multe hrisoave din principate, încă din veacul al XIV-lea, sunt, alături de rusisme, bulgărisme și sârbisme, o mulțime de *românisme*, fie că e vorba de lexic, fie de forme gramaticale: scriitorii de la curte introduc fără voie elemente ale limbii lor naționale, limba română⁷⁶.

Rezultă clar, deci, că slavona, după întemeierea principatelor, rămăsese o tradiția literară și sacră, rezultat al epocii apuse în care stăpânirea fusese efectiv slavonă în țară, cum tot ca o tradiție s-a menținut scrierea cu alfabet cirilic a limbii române până în veacul al XIX-lea sau păstrarea onomasticii slave la români până în zilele noastre. La început, slavona a fost, în adevăr, o limbă vie în Dacia, dar ea a supraviețuit mai multe veacuri deznaționalizării seniorilor slavi.

Dacă, precum am arătat, boierimea era românică în veacul al XIV-lea, atât în Ardeal, cât și în principate, trebuie să căutăm în epoca anterioară, adică între veacul al X-lea, epoca introducerii liturghiei slave, și al XIV-lea, momentul deznaționalizării nobilimii slave. Este, precum se știe, o epocă foarte săracă în știri istorice, totuși indicații nu ne lipsesc complet pentru cercetarea noastră.

Până în veacul al XI-lea, nu avem știri în izvoarele străine despre românii din nordul Dunării, probabil tocmai pentru că până atunci ei formau populația supusă și străinii cunoșteau regiunea după stăpânitori. În cronica Notarului Anonim al regelui Bela (secolul XII), se află știrea că la venirea ungarilor în Ardeal, un veac

76 D. P. Bogdan, *Diplomatica slavo-română în veacurile XIV și XV*, București, 1938, p. 59.

mai devreme, erau acolo și slavi și olași, că unii duci (voievozi) erau slavi". Dar în veacul al X-lea, din mai multe părți deodată, scriitorii încep să vorbească despre români; astfel, bizantinul Cinam, vorbind despre expediția lui Manuel Comnen împotriva ungarilor prin Muntenia, spune că a luat cu sine oaste mare a unui popor care se trage din coloniștii romani. Deși conducătorii oastei trebuie să fi fost boieri locali, cronicarul bizantin nu vorbește decât de originea romană a locuitorilor⁷⁸. Mai caracteristice încă sunt cuvintele cronicarului rus din Kiev, care scrie la începutul veacului al X-lea. El afirmă că, odinioară, slavii locuiau la Dunărea de Jos, dar după aceea valahii (românii) i-au alungat, le-au luat locul și de atunci slavii sunt așezați în Bulgaria, Serbia etc. Pentru scriitorul rus din veacul al XII-lea, nu mai erau, deci, slavi în Dacia, prezența lor acolo rămăsese o amintire istorică⁷⁹.

Așadar, în veacul al XII-lea, slavii dacici, care de șase veacuri erau în Dacia și formaseră clasa stăpânitoare, erau românizați măcar în parte, căci știrile lui Cinam și ale cronicarului rus sunt ale unor străini care scriu de departe, necunoscând situația în amănunte. Două veacuri mai târziu, are loc fenomenul politic cel mai important din istoria românilor: întemeierea principatelor, adică trecerea de la forma de trib la cea de stat. Socotim aceasta o dovadă de energie românească liberată și o dovadă de omogenitate, fără de care nu s-ar fi putut înfăptui această trecere. Este posibil că năvălirea cumanilor în veacul al XII-lea, pătrunderea lor în clasa boierimii, pe cale de românizare, a întârziat întemeierea principatelor. Au mai trebuit încă două veacuri pentru ca și acești noi străini, pătrunși în clasa stăpânilor pământului, să fie românizați, ca apoi să poată fi format un stat românesc unitar.

Concluzia noastră este, deci, limpede: în veacul al XII-lea începe dezagregarea slavonismului în clasa stăpânitoare; ea este completă în al XIV-lea, când, ca urmare a acestei schimbări, se înființează cele două domnii. În această epocă, procesul de românizare a boierimii era efectuat și în Ardeal.

Concluzii- Boierimea română se încadrează între nobilimea de seniori proprietari de pământ, creată prin migrațiunile popoarelor și punerea în stăpânire a cuceritorilor pe pământurile din fostele provincii ale Imperiului Roman. Populația băstinașă, romanii (rumânii), cade în serbie și numele național devine sinonim cu *serb*. Slavii veniți din direcția nord-estică, începând cu secolul al VI-lea, au fost cuceritorii așezați în Dacia ca proprietari de pământ și au format aci ramura slavilor dacici, înrudiți ca limbă cu bulgarii. Stăpânirea lor a fost întărită după căderea Imperiului Avar, la sfârșitul veacului al VIII-lea, când Dacia traiană și șefii triburilor slave au trecut sub conducerea superioară a Imperiului Bulgar, care a ținut până în veacul al X-lea. În această epocă și ca o urmare a slavismului clasei superioare de nobili, s-a introdus liturghia slavă în Biserică și limba oficială slavă în stat.

Nu însă toate pământurile încăpuseră în marginile regimului seniorial al

⁷⁷ Notarul Anonim. *Gesta Hungarorum*, ed. Popa-Lisseanu. p. 57 și 95; Simon de Keza, ediția aceluiași, p. 45.

⁷⁸ Cinam, ed. Popa-Lisseanu, *Dacia în autorii clasici*, II, 1943, p. 159.

⁷⁹ Nestor, ed. Moscova, 1864. p. 2—3.

cuceritorului, ci o mare parte rămăsese în mâinile băștinașilor sub formă de proprietate colectivă țărănească; din acești proprietari s-a născut clasa moșnenilor sau a cnezilor și a răzeșilor, clasă care constituie o particularitate a societății românești, întrucât migrațiunea germană în provinciile apusene ale imperiului, spre deosebire de cea slavă, pusese stăpânire pe tot pământul și nu lăsase să subziste comunități țărănești de proprietari liberi, decât în câteva colțuri izolate ale Europei.

În veacul al XII-lea, ca urmare a pătrunderii elementelor moșnenești în clasa boierească și prin deznaționalizarea boierilor slavi în mijlocul românilor, clasa seniorilor se românizează în mare parte, dar venirea și așezarea cumenilor, creștinarea lor și intrarea lor în clasa proprietarilor de pământ, întârzie procesul de omogenitate al societății. Abia în veacul al XIV-lea, acest proces este încheiat și abia atunci societatea românească încheiată în toate clasele sociale poate trece de la forma triburilor rurale la viața de stat, prin întemeierea Principatelor Române.

După întemeiere, domnii crează o nouă nobilime sau, mai bine zis, provoacă o discriminare în rândurile boierimii; prin acordarea imunității cu hrisov se crează o nobilime privilegiată, feudală, deosebită de cea veche, care rămâne, totuși, în rândurile boierimii, fără privilegii și fără acte scrise. Regimul feudal al dijmei plătite în natură de țărani se modifică, însă, abia în veacul al XVI-lea, când economia de export a grâului în Imperiul Otoman și haraciul plătit în bani aceluiși imperiu aduc o schimbare economică esențială, începutul exploatarei în regie a pământului de către boieri și legarea de glie a țăranilor.

Din originile slavone ale vechii nobilimi rămân ca o tradiție: liturghia slavă în Biserică până în veacul al XVII-lea, limba slavonă din actele publice, tot până atunci, alfabetul cirilic în scrierea limbii române până în veacul al XIX-lea, onomastica și toponimia slavă până în zilele noastre.

Acumțând că boierimea românească s-a format în acest chip, adică în forma normală pentru toate nobilimile europene, nobilime de moșieri creată prin luarea pământului de către cuceritori în perioada migrațiunilor, explicăm în chip logic influența adâncă a slavonismului asupra românilor. Bineînțeles că așezarea slavilor ca seniori proprietari presupune și existența unei populații băștinașe de agricultori, care lucrează moșiile pentru ei, deci presupune continuitatea elementului latin în Dacia traiană, întocmai ca în provinciile apusene ale Imperiului Roman.

III

NUMELE NEAMULUI ȘI AL ȚĂRII NOASTRE

Numele românilor. Numele românilor vine de la Roma, e cea mai autentică dovadă a originii noastre și am putea spune, pe temeiul acestui nume, că suntem singurii descendenți autentici care n-am lepădat numele de familie dintre toate popoarele romanice, căci nici unul afară de al nostru n-a păstrat acest nume. Chiar în anume regiuni, unde vremelnic numele statului a înlocuit numele neamului, ca în Moldova, deși oamenii își ziceau moldoveni, dar când întreabă de limbă în toate vremile ziceau: „Știi românește?”, precum observa încă din 1684 Miron Costin în poema sa polonă, dedicată regelui Sobiesk; („szty rumyneszte?”)¹.

De fapt, numele, așa cum l-a păstrat tradiția, este *rumân* și *Țara Rumânească*; așa scriu toți cronicarii și așa este tipărit în cărțile vechi bisericești și în actele domnești. Și azi în popor și chiar la oameni cu carte se aude zicându-se *rumân*, în loc de *român*. Așa cere spiritul limbii noastre, cuvintele latine, ca *bonus*, *dolor*, *morire*, *nomen*, au transformat pe *o* în *u*, când au trecut în limba noastră, adică: *bun*, *durere*, *murire*, *nume*. Așa și *romanus* a dat *rumân*. Numai pe cale cărturărească *rumân* s-a transformat mai târziu în *român*, adică acei oameni mai învățați care știau că numele neamului nostru se trage din acel al romanilor, au crezut că *rumân* este o greșală, pe care s-au apucat s-o corecteze. Primii care au scris *român* (românilor) sunt tocmai editorii *Vechiului Testament* tipărit la Orăștie la 1585 (Palia de la Orăștie)², dar atunci această transformare savantă n-a prins împotriva limbii populare. Câteodată, în copiile de letopisețe, ce se făceau în veacul al XVIII-lea pentru curțile boierești, unii grămăticii înlocuiau numele *rumân* cu *român*, dar acestea sunt cazuri cu totul sporadice. Abia în veacul al XIX-lea, oamenii învățați, sub influența Școlii Ardelene din Blaj, au zis consecvent *români*, nume care s-a generalizat sub influența școlii (Petru Maior zicea de-a dreptul *romani* și *romanilor*.)

Numele acesta, *rumân*, să zicem și noi de acum înainte *român*, cum se zice azi, era numele poporului peste despărțirile de stat, era un nume național care nu se acoperă cu ideea de supuși ai unui stat, cum ar fi *francez*, *bulgar*, *rus*.

Țara Românească era principatul dintre Carpații Meridionali și Dunăre,

¹ Miron Costin, *Istorie în versuri polone despre Moldova și Țara Românească*, ed. P. P.

Panaiteescu, Acad. Rom., 1929. p. 50-52.

² *Palia d'Orăștie*, ed. Mario Roques, Paris, 1925, p. 3.

căruia 1 se mai zicea Muntenia (mai ales de către moldoveni), Ungrovlahia și Valahia (de către străini: Valachie, Walachei), dar români erau din vechime și cei din Moldova, ba chiar și aromânii (armânii), căci postpunerea unui *a* este un fenomen fonetic al dialectului aromân și nu constituie nicidecum un alt nume. De asemenea găsim acest nume sub forma *nimeri* la coloniile românești din Peninsula Istria. Prin urmare, numele neamului are o arie generală, mult mai întinsă decât numele statului.

Numele de stat, *România*, este o formație contemporană; cel dintâi care l-a folosit, înțelegând prin el cele două principate ale Munteniei și Moldovei reunite în același studiu, este geograful grec, profesor la Academia domnească din Iași, Daniel Philippide, în scrierea tipărită grecește la Leipzig, în 1816, sub titlul *'Iaropia rrfis-'Povtiovvias*; deci *Rumunia*. Mai târziu, la 1840, un francez, profesor la colegiul Sf. Sava din București, Vailiant, a publicat o carte istorică despre români în general, în limba franceză și a intitulat-o: *La Românie*. Totuși, francezii, ca și nemții, și azi zic, după vechea formă românească: *Roumain*, *Roumanie*, *Rumänien*. Ca nume oficial al țării, România nu s-a impus imediat după unirea de la 1859, când cele două principate, reunite sub domnia lui Cuza vodă, se numeau *Principatele Unite* și abia la 1862, obținându-se aprobarea Porții și a Marilor Puteri pentru unirea definitivă, țara noastră s-a numit oficial România.

Prin urmare, numele neamului este foarte vechi, numele statului și diferitele nume de stat sub care au trăit românii sunt mai noi.

Dacă vom cerceta mai adâncit sensul acestei constatări și dacă, mai ales, vom compara această situație a românilor cu felul cum s-a format numele altor popoare vecine sau mai îndepărtate, vom putea trage câteva concluzii interesante pentru istoria noastră. Căci numele unui popor, formarea acestui nume, este bineînțeles în legătură cu condițiile în care s-a format însuși acest popor. Până acum această cercetare comparativă la noi nu s-a făcut.

În al doilea rând, pe lângă problema centrală a numelui *român*, aproape tot așa de interesante și instructive pentru noi sunt celelalte nume ale neamului: cele date de Mrăini *{vlahi}* sau cele particulare unei părți din poporul nostru *{munteni, moldoveni}*. În definitiv, cercetarea noastră, care nu are pretenția decât a unei schițe, se poate rezuma la întrebarea: *de ce ne numim noi români și care au fost condițiile istorice care au determinat adoptarea și păstrarea acestui nume?*

Formarea numelor popoarelor europene. Popoarele de azi ale Europei s-au format în Evul Mediu, unele din ruperea masei romane în popoare romanice, în urma vieții particulare a provinciilor și crearea de dialecte ale limbii vulgare, altele prin așa-numita năvălire a barbarilor, mai bine indicată ca „migrațiunea popoarelor”. Acestea din urmă, invers de ceea ce s-a petrecut cu popoarele romanice, alcătuite prin dividerea unei mase mari, s-au format prin reuniune de triburi, asociate și ridicate la viața de stat. Această deosebire este foarte importantă pentru formarea numelui neamului. Adoptarea unui nume pentru o comunitate de limbă și de origine înseamnă crearea unei conștiințe de solidaritate în sânul acelei comunități. Când romanii din provincia Spania s-au simțit deosebiți de cealaltă romanitate, când legăturile politice și economice cu restul lumii romane au fost rupte, ei și-au zis *spanioli*, adică poporul

deosebit al romanilor din Spania. Invers, când numeroasele inouă uc augu și MAI format o coeziune națională, s-a născut poporul *englez*.

Interesant și mai complicat este felul de formare a poporului francez și ; numelui său. Populația romanică în Gallia a fost despărțită de romanitate prin cucerirea germană. Numeroase au fost triburile germane așezate în Gallia: francii împărțiți și ei în ripuari și salieni, burgunzii, alamanii, vizigoții. Prin război și absorbirea celorlalte triburi, *francii* au impus numele lor întregului neam. Deși francezii sunt un popor romanic, ei poartă numele germanic al cuceritorilor. Elementu germanic, care a fost deznaționalizat, a fost totuși aci fermentul creator de viață națională deosebită și, în același timp, fermentul creator de stat.

Acest fenomen, ca un popor de azi să poarte numele unui neam cucerit străin din Evul Mediu, de mult deznaționalizat și înghițit în masa autohtonă, nu este particular pentru francezi. Avem două exemple foarte caracteristice la popoarele slave

Formarea numelui național la slavi este mai interesantă pentru problema noastră românească, de vreme ce slavii au trăit în Evul Mediu în contact cu românii și au avut o organizare socială și economică asemănătoare cu a românilor. Slavi atinși mai târziu decât alte popoare de civilizația „statală” romană, au trăit mult vreme sub forma de triburi mici. De observat că triburile erau numite după râuri și; aspectul regiunilor: timocenii de la Timoc, moravlenii de la Morava, poleanii de *pole*, câmp. Numele de slavi sau sloveni nu este un nume național, el înseamnă „c ce vorbesc”, de la *slovo*, cuvânt, spre deosebire de numele dat vecinilor, nemți, adii muți, de la *niemi*, mut; toți cei a căror limbă se poate înțelege, spre deosebire de c ce nu pot fi înțeleși, sunt slavi. O asemenea noțiune deosebitoare nu poate constitui dovada unei conștiințe de neam unitar.

Rușii poartă numele unui popor cuceritor străin, este vorba de normanzi și de varegii scandinavi, care se mai numeau și *ross* adică „oameni cu părul roșu Varegii, coborând de la Marea Baltică pe văile râurilor mari, Dvina, lacul Ilmen, trecut pe Nipru și Bug spre Marea Neagră și au format primul stat rusesc, supunând unificând triburile slave. Deși *ross-'u* au fost înghițiți de băștinași după câte generații, numele lor s-a păstrat în numele poporului rus. E, deci, o împrejurare asemănătoare cu crearea numelui poporului francez.

La fel s-a petrecut și cu *bulgarii*. Numeroasele triburi slave așezate în Dunăre și Munții Balcani au fost unificate și cucerite de un neam străin, de astă dată de origine turcă și de rasă galbenă: bulgarii, veniți din părțile Volgii. Bulga turanienii au creat statul bulgar, dar și aci clasa cuceritoare, mai puțin numeroasă fost deznaționalizată de supuși. Bulgarii sunt slavi și vorbesc o limbă slavă, c numele lor este acela al cuceritorilor medievali, de mult dispăruți, întocmai ca francezii și la ruși.

Alte popoare slave s-au format prin reunirea triburilor și predominarea un din ele asupra celorlalte. Astfel, în Polonia de mai târziu erau numeroase triburi, din care a predominat tribul „celor de la câmp” (*poleanii*). Pe încetul, numele acestui u care nu ocupa decât un teritoriu restrâns, s-a întins asupra întregii țări. Totuși numele unui alt trib din regiunea Cracoviei a rămas ca nume paralel cu cel poleanilor și anume al tribului leh, de aci numele de *leahi*, la noi românii, *Ieși*, sub c

nostru, care însă nu este slav, ci finic, *ungurii*, numiți și *maghiari*. Aceste două nume ale aceluiași popor sunt, de fapt, numele a două triburi care trăiau alături și s-au contopit, încă din vremea când ungurii trăiau în regiunile din sudul Rusiei de azi³.

Numele *sârbilor* s-a format în același chip. Regiunea apuseană a Peninsulei Balcanice era ocupată de numeroase triburi slave cu diferite nume (jupanatele Rasciei, Zetei etc). Sârbii erau numai unul și nu cel mai mare dintre ele. Savantul istoric sârb, de curând răposat, Stanoje Stanojevic, într-un studiu al său, a urmărit veac după veac întinderea în spațiu a numelui *sârb* asupra celorlalte triburi⁴ *Hrvații* (croații), un alt trib slav, a cărui limbă nu se deosebește nici azi aproape deloc de a sârbilor, au rămas până în vremea noastră cu un nume deosebit din pricina deosebirii de religie (croații sunt catolici, sârbii ortodocși).

Numele poporului german, *germani*, nu este, cum s-a crezut multă vreme, un nume străin, dat de romani, sau de celți, ci numele unui trib germanic⁵. În vremea când Tacit scria *Germania* sa, în Evul Mediu și chiar în epoca modernă. Germania n-a format o unitate, era împărțită în triburi, care mai târziu au format mici state în epoca feudală: Saxonia, Bavaria, Thuringia, Franconia, Suabia, Frizia, numite după triburile respective. Există, însă, un alt nume comun al germanilor, *Deutsch, Deutsches Reich*. Numele acesta este acela al unui trib, *teutonii*. Cu numele *germani*, reapare fenomenul pe care l-am constatat mai sus și la unele popoare slave: un trib din cele multe, al cărui nume este adoptat de toate celelalte ca nume comun general. Se pot lua exemple asemănătoare și din Antichitate: acheii erau, la Homer, numele tuturor grecilor care luptau uniți împotriva Troiei, dar ei reprezentau numele unui singur trib grecesc din nordul Peloponezului, care s-a întins peste tot poporul grecesc. De observat că numele dat de francezi germanilor, *Allemands*, este iar numele unui singur trib, al alamanilor.

În privința numelor triburilor germane, ele s-au format altfel decât la slavi, unde am < ăzut că numele de triburi sunt de origine teritorială, după râuri mai ales. La germani, numele triburilor nu sunt teritoriale, ci formate sau după un strămoș, deci **după** un nume propriu, arătând organizarea pe ginți, familii mari, sau un nume războinic, arătând calitățile tribului: *bastarnii*, „cei amestecați”; *francii*, „cei liberi”; *alamanii*, „oameni ai celor sfinte”; *saxonii* numiți după o armă a lor, *sahs*.

Rezumând cele spuse mai sus, rezultă că numele popoarelor de azi din Europa s-au format în trei feluri: sau prin despărțirea din masa romanică, poporul romanic distinct luând numele provinciei respective (Italia, Spania), sau prin cucerire străină s-a impus numele poporului cuceritor, ferment de viață națională distinctă (francezi, ruși, bulgari), în sfârșit, prin reunirea tuturor triburilor primitive, unul dintre ele a dat numele său neamului întreg (germani, englezi, sârbi, poloni, cehi). Sunt și popoare europene numite după o localitate: Porto Cale, Portugalia, sau după așezarea

H. Gregoire, *Le no/n el l'origine des Hongrois*, în „Zeitschrift fur deutschen Morgenländischen Gesellschaft”, XLI (1937), p. 630-647.

Stanoje Stanojevic, *Iznaseproslosti*. Beograd, 1934.

p. 37-48. Otto Schuchardt, *Alt Europa*, ed. III-a, Berlin. 1935.

țării: iNorvegia, normanzii, „oamenii ue ia nora , sueaia, ue ia suu, iNicuenanu, 1 ara de Jos.

E de remarcat că numele poporului român nu intră în nici una din aceste categorii și de aceea avem dreptul să tragem deocamdată o concluzie negativă: poporul nostru nu s-a format în aceleași condițiuni ca popoarele de mai sus, adică nici prin reunire de triburi cu predominarea unuia din ele, nici prin cucerirea străină, care să fi dat fermentul vieții de stat, nici, contrar aparențelor, prin despărțirea unei vieți provinciale din masa romană și crearea unei conștiințe naționale particulariste locale, de vreme ce noi am rămas romani, ceea ce înseamnă că nu ne-am considerat ca o parte *desprinsă* din romanitate. În orice caz, nu aceste elemente, decisive pentru formarea altor popoare europene, au fost hotărâtoare ia formarea poporului nostru. Urmează, deci, să cercetăm întru cât poporul românesc s-a format în condiții deosebite de celelalte popoare europene și de ce numai el a păstrat numele comunității romanice. În legătură cu aceasta, trebuie să mai cercetăm încă o problemă conexasă. Am arătat că popoarele europene neromanice au trecut printr-o fază de organizare de trib anterioară fazei de națiune și anume cu două tipuri de triburi, cel slav legat de loc, cel german de origine genetică. Se pune întrebarea dacă în *nomenclatura* poporului nostru n-a rămas ceva dintr-o eventuală viață românească împărțită pe triburi.

Păstrarea numelui Romei la români. S-ar părea un fapt paradoxal păstrarea numelui *roman* tocmai la acel fragment al romanității care dintre toate s-a desprins cel dintâi din unitatea politică a imperiului. Cea dintâi provincie romană din Europa, care a fost pierdută de imperiu, a fost Dacia lui Traian. Această provincie bogată și populată forma, însă, un ieșind al teritoriului imperiului în lumea barbară și când popoarele germanice, goții și bastarnii, coborâți din nord în Rusia Meridională, atacară Dacia de la răsărit, romanii au fost siliți să cedeze provincia „fedaților” goți. Un mare număr de romani, strămoșii daco-romanilor, au rămas dezlipiți de împărăție și tocmai aceștia, cei dintâi izolați de conducerea imperiului, au păstrat numele de romani, pe când cei mai recent despărțiți, provincialii din Gallia, Peninsula Iberică și chiar locuitorii din Italia s-au numit francezi, spanioli, portughezi și italieni.

Trebuie să ținem seamă, însă, de faptul că în veacurile al IV-lea și al V-lea, deci după părăsirea Daciei, se produce o dezagregare internă a Imperiului Roman, care în veacul al III-lea, în vremea lui Aurelian, nu era decât la primele ei începuturi. Cum a arătat istoricul francez F. Lot, în clasică lui operă, *La fin du monde antique et le debut du Moyen Âge*⁶, dezagregarea internă a imperiului s-a făcut pe căi multiple: instituirea *colonatului*, adică un fel de serbie ereditară cu obligația cultivatorilor de a nu se muta de pe pământul lor, apoi ruralizarea imperiului de pe urma ruinei economice, decăderea orașelor și reducerea vieții romanilor la agricultură și economie sătească închisă și locală. La toate acestea se adausă o criză a autorității.

⁶ F. Lot. *La fin du monde antique et le debut du Moyen Âge*, colecția „L'evolution de l'humanite”. Paris, 1927. cf. p. 5-14, 62-98, 115-159.

ujicapw piuici_iic uc ia împărat și de la organele oficiale, ci numai de la șeful local și de la proprietarii de moșie. Această dezagregare a produs, cum e ușor de înțeles, o viață politică locală, particularistă și provincială. Fostii cetățeni ai Romei nu s-au mai simțit romani, ci oameni ai provinciilor lor, ai șefului local; deosebiri dialectale începuseră să se adâncească și astfel, de la o vreme, acești „urmași ai Romei” nici nu s-au mai numit romani.

În Dacia lui Traian acest fenomen nu a avut vreme să se producă cu toate consecințele sale; când Dacia a fost ruptă de la corpul imperiului, cetățenii de acolo au continuat să se simtă romani, căci numele acesta avea atunci sensul unei unități reale. Am putea spune că romanii din Dacia, care nu văzuseră decăderea totală a imperiului, au păstrat singuri ideea ideală despre unitatea sa. De aceea tot ei singuri au păstrat și numele romanilor.

Ne dăm seama imediat că această explicație nu este, însă, suficientă. Poporul românesc nu s-a format izolat, numai la nordul Dunării. Deși explicarea de mai sus este un argument în plus în favoarea teoriei continuității românilor în Dacia, totuși trebuie să ținem seamă de existența unei mase românești în sudul Dunării, în imperiu. Românii macedoneni au păstrat și ei numele Romei, se numesc în dialectul lor armâni, asemenea și românii din Istria, deci explicația dată mai sus nu este suficientă. Aceste ramuri ale românismului au trăit în marginile imperiului și na s-au despărțit de unitatea romană odată cu românii rămași în nordul Dunării.

Noi, românii, suntem urmașii *romanității orientale* întregi, adică a tuturor romanilor din partea răsăriteană a Imperiului Roman. Această romanitate orientală era masată în veacurile II-VI d.C. pe ambele maluri ale Dunării de Jos. Istoricul C. Jirecek a stabilit pe hartă zona de întindere a romanității orientale pe baza pietrelor de mormânt și a inscripțiilor votive ridicate în cinstea zeilor. Dacia romană în nordul Dunării intră, bineînțeles, în zona latină, iar în sudul Dunării, Dobrogea, afară de orașele de pe coastă, toată Bulgaria (Moesia) între Dunăre și Balcani, Serbia de la Dunăre cu o adâncime în interiorul peninsulei, în valea Moravei, intră în zona **romană**. În această zonă toate inscripțiile sunt în latinește și populația băștinașă a tracilor a fost romanizată. Dimpotrivă, în toată partea muntoasă interioară a Peninsulei Balcanice inscripțiile sunt în grecește, tracii au suferit aci influența greacă, deoarece romanii nu s-au așezat în regiunile ce nu erau potrivite pentru agricultură⁷

Așadar, putem conchide din aceste constatări că locul de formare a poporului român este valea Dunării pe ambele maluri până la Balcani, regiune ocupată odinioară de *romanitatea orientală*. Numai mai târziu, prin acțiunea slavilor și printr-o lentă și seculară deplasare, elementul roman a fost rupt în mai multe bucăți, o parte a lui a emigrat spre Macedonia, alta spre Adriatică, dar despărțirea între ramurile românești n-a fost deplină decât abia în veacul al XH-lea.

În acest chip, o importantă masă a romanității orientale a rămas între marginile imperiului, ale acelei părți a imperiului care s-a numit Imperiul de Răsărit

C. Jirecek, *Die Romanen in den Slädten Dalmatiens während des Mittelalters*, în „Denkschriften der K. Akademie der Wissenschaften”, Wien, Hist. Klasse, XLVIII-XLIX.

și anume în partea de nord a lui, spre Dunăre. Totuși, este toarte tiresc și expuc că și această parte a romanității rămase în imperiu să fi păstrat, spre deosebire cea occidentală, numele Romei, chiar dacă nu se afla exact în aceleași condiții romanii din nordul Dunării. Mai întâi, trebuie să ținem seamă de faptul că Dun; nu a fost și nu este o barieră etnică, o graniță reală. Cu toată stăpânirea barbar în multe privințe chiar din cauza acestei stăpâniri, s-au creat între populațiile de cele două maluri relații de schimb comercial și de brațe de muncă, un curent local deplasări etnice, apoi legături religioase, când s-a înfiripat creștinismul. Numeh romani, odată păstrat în nordul Dunării, nu putea fi părăsit de cei din sud, de ace limbă și în legături cu cei din nord. Era o unitate etnică ce nu se putea despărți nume diferite.

În al doilea rând, regiunea dintre Dunăre și Balcani a făcut parte, timp perioade destul de lungi, mai mult nominal din imperiu; câteva decenii după pară: Daciei, ea a fost cuprinsă de goți, când ca o cucerire, când ca o regiune de li colonizare cu învoirea împăratului. Din veacul al IV-lea până în al VI-lea, abia pi decenii au stăpânit romanii efectiv regiunile de la Dunăre; chiar în vreme; Justinian, Dacia Ripensis este ocupată câțva timp de gepizi și de goți, în tin războaielor împăratului în Italia. În realitate, granița naturală între „barbari; imperiu nu era Dunărea, obstacol ușor de trecut, ci Balcanii (Hemus), deși Imperii Răsărit nu a renunțat niciodată formal la cele două Moesii, cum renunțase la D< Așa că aceste regiuni de graniță au trăit mult timp alături și în afară de *rrn* proces de dezagregare a imperiului semnalat mai sus.

De altfel, acest proces de dezagregare, caracterizat, cum am spus, prin cr< unor *particularisme* romane, cu toate consecințele sociale și politice, n-a atins c prea puțin Imperiul de Răsărit. Pe când crearea vieții particulariste a di fărâmare din interior a Imperiului de Apus, cel de Răsărit a rămas întreg și de a s-a bucurat de o viață politică adesea glorioasă de o mie de ani, după căderea < de Apus. În Răsărit, orașele și civilizația urbană au continuat să înflore; comerțul cu Asia și comerțul pe mare s-a dezvoltat ca mai înainte, poate chi anume forme schimbate, mai bogat încă, provinciile au fost guvernate de funcțio împăratului și păzite de armata lui. Evoluția economică și socială, descrisă (Lot în scrierea amintită, se aplică numai bazinului occidental al Mării Meditera provinciilor din jurul lui. Imperiul de Răsărit și-a păstrat coeziunea; roman rămas romani. Chiar grecii din Constantinopol își ziceau *romei*, adică ron noțiunea unității Imperiului Roman s-a păstrat, ceea ce era firesc, de vreme ce e un împărat și stăpânirea lui era o realitate. Cu atât mai mult, deci, romanii din imperiu, spre deosebire de cei din Apus, au continuat să se numească romani.

Din cele spuse mai sus rezultă că, pe lângă explicația despărțirii timp romanității din Dacia de imperiu, pentru a lămuri păstrarea numelui de roma români, trebuie să ținem seama de împrejurarea tot așa de importantă că romani orientală, în întregimea ei, n-a suferit procesul de dezagregare pe provincii și u autarhe, care s-a produs în Apus. Socotim această din urmă cauză poate chiai importantă decât prima, căci influența culturală, economică și chiar polit Imperiului de Răsărit asupra romanității orientale a fost constantă, chiar în n<

Dunării, dovadă tezaurele de monete bizantine aflate în România, misionarii creștini, cuvintele bizantine în limba noastră (între cuvintele grecești din perioada bizantină pătrunse în limba română, caracteristice sunt *drum*, care arată o pătrundere comercială, *clisură* care la bizantini înseamnă cetate de apărare și pentru că cetățuile erau la trecători, între stânci, clisura a început de la o vreme să însemne însăși strâmtoarea din munte).

Alături de aceste explicații date de noi pentru numele neamului nostru, este de amintit și alta, dată de N. Iorga. Iorga observase că pe lângă *România* noastră, mai există și alte *Romanii*, mai mititele, din diferite părți ale Europei: astfel, o Românie este în Sardinia, alta în Alpii din sudul Elveției și, în sfârșit, *Romagna* din jurul Romei, vechiul Latium. Toate aceste regiuni, zicea Iorga, erau *teritorii rurale* în Evul Mediu, fără orașe și fără stat, fragmente din romanitate, care n-au intrat în formele vieții de stat create de popoarele cuceritoare germanice și de aceea au păstrat numele Romei, nefiind organizate de fapt în state separate. Aceeași situație și la românii din nordul Dunării, care au fost supuși de barbari, dar n-au intrat în organizarea unui regat barbar⁸. Teoria lui Iorga este ademenitoare (afară de exemplul Romagnei din Latium, care nu este un teritoriu rural, ci teritoriul orașului Roma) și o putem adopta, cel puțin cu valoarea negativă, în legătură și cu celelalte explicații date mai sus: românii n-au intrat în organizarea unui regat barbar, de aceea n-au luat numele regiunii sau al barbarilor cuceritori, ci au rămas romani ca nume. E drept, însă, că nici această explicație nu ține seamă de românii din Imperiul de Răsărit, de la sudul Dunării.

În acest chip avem un răspuns: cauze multiple au contribuit ca românii să fi fost păstrătorii unici, dintre toate neamurile romanice, a numelui Romei.

Numele neamului și triburile românești. Indicații interesante se pot scoate din comparația între felul cum s-a format numele altor neamuri și acel al neamului nostru. Am văzut că, la sârbi, poloni, cehi, deci trei popoare slave vecine cu noi, numele național s-a creat prin predominarea unuia dintre triburi asupra celorlalte. Procesul istoric corespunzător acestei formări a numelui este clar: la început, au existat triburi, nu o națiune unitară; mai târziu, unul din triburi, mai puternic, prin alianțe sau cuceriri, a supus celelalte triburi, șeful său a devenit șeful statului și statul nou înființat a căpătat numele tribului învingător. De la stat, numele acesta a trecut și asupra tuturor triburilor supuse. Interesant de știut este că, în anume regiuni muntoase ale Peninsulei Balcanice, continuă să existe și azi triburi slave neunificate în văile izolate, cu voievozii lor în frunte, după cum arată savantul etnograf sârb **I. Cvijic** (*La peninsule Balkanique*)⁹, fără să mai vorbim de cunoscutele triburi albaneze.

Se pune pentru noi întrebarea dacă au existat triburi românești în nordul Dunării, dacă românii au trecut prin forma aceasta de viață politico-socială într-o anumită epocă a istoriei lor. Nu șovăim a răspunde afirmativ la această întrebare, deși

⁸ N. Iorga, *La „România” danubienne et les barbares au VI-e siècle*, în *Revue belge de philologie et d'Histoire*, III, 1924. p. 35-50.

⁹ I. Cvijic, *La peninsule Balkanique*, Paris, 1918, p. 323.

ea nu este studiată sub aspectul ei social și economic de istoricii noștri. În ep medievală, când românii trăiau o viață pur rurală, nu putea exista un stat, fără or și fără organizație economică. Deci, în mod necesar, locuitorii din fiecare regii unitară trebuie să fi constituit un trib, adică o comunitate socială locală autarhică autonomă. De altfel, ce erau așa-numitele voievodate, decât triburi, întocmai ca cele din Balcani, rămase și azi ca resturi ale organizației sociale din Evul Mediu; e vorba de voievodatele („ducate”) aflate de unguri în Ardeal la venirea lor acolo, din mărturia Notarului Anonim¹⁰ al regelui Bela și de cele amintite de diploma de Cavalerilor Ioaniți la 1247, în Oltenia și dincoace de Olt (Litovoi, Seneslau, Ioar Farcaș)¹¹. De altfel, și numele *județelor*, numite de obicei ca la jupele slave (ta organizație pe triburi) cu nume de râuri (Buzău, Prahova, Argeș, Olt, Jiul de sus și jos) arată existența de triburi vechi cu judele lor, organizate pe văi, care s-au contat mai târziu în cele două state: Țara Românească și Moldova.

Această organizație pe triburi era rezultatul unui anumit stadiu economic asemănător cu acela al tuturor popoarelor care au avut sau mai au această organizație, viața aproape pur rurală și patriarhală, stadiu prin care au trecut românii, în epoca ce încetează cu întemeierea principatelor.

Totuși, la români nu s-a întâmplat același fenomen ca la sârbi, cehi și polci: numele unui trib să dea numele unui stat și de aci al neamului, ci s-a păstrat numele cel vechi, anterior fazei medievale a vieții de trib. Ca să sintetizăm lucrurile, putem spune că la slavi statul a creat numele neamului, unificându-l; la noi, dimpotrivă, neamul este anterior statului, el a dat numele său statului (Țara Românească). Așadar trecerea prin faza organizației de trib nu a rupt coeziunea națională, numele unității neamului, care este anterior acestei faze, s-a păstrat. Nu e vorba numai de păstrarea unei mari tradiții, care nu s-ar fi putut perpetua timp de zece secole de la părăsirea Daciei până la întemeierea principatelor fără obiect, ci de perpetuarea unei realități; Conservarea numelui *unitar* al neamului, faptul că numele unui trib a înviat dovedește conservarea unei reale coeziuni naționale peste toată perioada medievală. Au fost, desigur, triburi și la români, dar între ele trebuie să fi fost o circulație continuă, datorită așezărilor străvechi în aceste locuri.

Să privim acum, din acest punct de vedere, ipoteza admigrării din sud Dunării a românilor în Dacia traiană. Cum o admigrare în masă nu e pomenită izvoarele istorice, toți partizanii acestei teorii spun că românii au trecut Dunărea încetul, în mase mici, în decurs de câteva secole. În mod consecvent, rezultă că acele unități ar fi triburile genetice (căci n-a fost o cucerire, deci organizații militare familii mai mari). Dar o asemenea ipoteză ar fi posibilă numai cu existența unor triburi călătorești fără coeziune între ele, fără conștiința unei unități naționale. E clar că păstrarea numelui național antic peste perioada istorică a triburilor presupune o viață așezată cu strânsă coeziune între triburile juxtapuse în spațiu. Nomadismul n-tradițional, n-au legătură cu pământul, cu trecutul, cu celelalte triburi. În acest caz

¹⁰ *Cesta Himgarorum*, ed. G. Popa-Usseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, I, București, 1934 40-46.

¹¹ Hurmuzaki, *Documente*, VI, p. 249—253.

păstrarea numelui Romei arată continuitatea românilor în Dacia.

Supremația slavilor asupra românilor. Dar e necesar să privim și cealaltă latură a acestei probleme comparative. Am spus că unele popoare vecine cu noi și-au format numele național de la unul din triburi, care a creat statul și unitatea națională. Alte neamuri s-au creat, însă, altfel, în aceeași perioadă a Evului Mediu. Anume, triburile au fost cucerite și stăpânite unitar de un neam străin; cucerirea străină a unificat neamul prin supunere și i-a dat un nume străin. Mai târziu, când cuceritorii au fost înghițiți, dizolvați în masa supușilor, totuși numele lor s-a păstrat, căci neamul nu mai avea un alt nume propriu al său: străinul crease statul, statul crease neamul. Am dat la începutul acestui studiu exemplul bulgarilor și al rușilor în lumea slavă, iar în Apus, exemplul francezilor.

Fost-a ceva asemănător în istoria românilor? Fost-au triburile românești supuse unei stăpâniri politice (și sociale) străine în Evul Mediu, stăpânire care să fi lăsat o clasă nobilă asimilată mai târziu de masa supusă, așa cum s-a întâmplat la francezi cu francii germani, la ruși cu *ross-n* scandinavi, la bulgari cu bulgarii turanici? Și de data aceasta răspundem afirmativ. Slavii au venit în veacul al VI-lea în calitate de cuceritori în Dacia, au supus pe băștinași și au împărțit în mare parte pământul între ei. Ei au dat clasa stăpânitoare a boierilor, iar băștinașii români, măcar o parte a lor, au fost reduși la serbie pe moșiile boierilor slavi. Numai în decurs de mai multe veacuri, clasa stăpânitoare slavă a fost asimilată, mai bine zis, s-a ridicat o boierime națională care i-a luat locul și procesul de dezagregare a păturii dominante străine a avut loc în veacul al XI-lea și al XII-lea¹².

Dovezi că așa s-au petrecut lucrurile sunt mai multe, din care vom pomeni pe scurt următoarele: șerbii se numesc la noi *rumâni*, adică romani, numele populației băștinașe, iar nobilii se numesc *boieri* cu un nume de origine slavă. Românii au adoptat în Biserica lor liturgia în limba slavă și aceeași limbă slavă bisericească a **fost** limbi, oficială a statului lor. Acest lucru nu s-a putut împlini decât într-o perioadă în care clasa conducătoare a românilor era de neam și de limbă slavonă.

Este, deci, clar că slavii au jucat în istoria românilor același rol ca francezii în Gallia, ca varegii în Rusia, ca bulgarii în Moesia. Și totuși, spre deosebire de aceste

¹²

Pentru această chestiune, vezi articolul meu, *Problema originii clasei boierești*, în acest

volum. Istoricii și filologii serioși de la noi admit luarea în posesie a pământului de către slavi și formarea unei boierimi de seniori slavi în România de azi, în secolele VI-XII: Sextil Pușcariu, *Limba română*, I, București, 1940, p. 297-299; Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, III, 1940, p. 24-25; C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, I, ed. IV, p. 264-275 („Ei [slavii] au luat în stăpânire pământul și au supus populația romanică pe care au găsit-o aci”, p. 265); N. Drăganu, *Românii în veacurile IX-XIV*, Acad. Rom., 1933, p. 592; G. Brătianu, *Origines et formation de Vuniți roumaine*, Bucharest, 1943, p. 81–82 și același, *Chestiunea Mării Negre*, Curs litografiat, 1941-1942, p. 225-229: „Cred că într-adevăr populația băștinașă, câtă va fi fost, va fi avut rolul acesta de iobagi, de muncitori de pământ *taillables et corveables*, c iar țată de slavi, însă în orice caz față de slavi numai ca reprezentanți ai stăpânirii avare, care îi carmuia pe toți”. Dacă nu admitem, însă, că slavii au format cândva o minoritate dominantă la noi, nu avem cum explica influența lor așa de adâncă în limbă, toponimie, onomastică, organizație socială și politică și în limba Bisericii. Doar dacă cei ce resping părerea noastră, admit teoria lui Roesler, la care în chip necesar trebuie să recură în acest caz. A treia alternativă nu este.

popoare, românii nu s-au numit după numele cuceritorului, ci și-au păstrat străvechiul nume tradițional. De ce? Cum se explică acest fenomen, care deosebește istoria noastră de aceea a celorlalte neamuri?

Două explicații simple vin cele dintâi în mintea cercetătorului care examinează aceste împrejurări ale istoriei noastre. Mai întâi, slavii în Dacia n-au format un stat, ca francii, varegii sau bulgarii, ei au continuat organizația de triburi și voievodate, au dat o clasă de proprietari, un regim seniorial al proprietății, dar nu un stat care să dea apoi numele său poporului. Slavii au avut state în sudul Dunării, Bulgaria și Serbia, încă din veacul al VH-lea, pe când în nordul fluviului rămân cu organizația de triburi rurale. O altă explicație este și aceea că slavii din Dacia n-au cuprins tot pământul, dovadă că, spre deosebire de Apusul feudal, la noi, alături de clasa boierilor proprietari, s-a păstrat și o clasă de mici proprietari în devălmășie, țărani liberi, răzeși sau moșneni, care-și munceau singuri cu brațele moșia. Deci, nu tot poporul român a fost supus de proprietarii cuceritori ca în Apus, ci numai o parte, iar altă parte a muncitorilor băștinași a rămas necotropită.

Dar de aci se impun anume concluzii necesare. Este limpede că însăși existența stăpânirii slave, trecerea numelui „rumânilor”, ca nume al clasei supuse, implică în chip necesar continuitatea elementului roman în Dacia. Dacă slavii au redus la serbie, adică i-au făcut muncitori agricoli pe moșiile lor, românii trebuie să fi fost băștinași, cum s-a întâmplat cu clasa similară a romanilor din Gallia, Spania, nu păstori nomazi. Însăși existența unei clase de boieri slavi cuceritori în Dacia din nordul Dunării implică existența unei clase de băștinași agricultori român-i, care lucrau pământul pentru dâșii.

Dar păstrarea numelui antic roman și ca nume al neamului întreg în timpul și după stăpânirea slavă, și mai ales faptul că slavii asimilați n-au lăsat numele lor neamului supus, cum este regula, ci l-au adoptat pe al supușilor, mai înseamnă ceva. Era o mare masă românească omogenă, peste care organizația de trib a slavilor nu a putut prinde rădăcini adânci. Românii n-au venit din regiunile sud-dunărene, cum afirmă partizanii teoriei roesleriene, căci *acolo erau state slave*, Serbia și Bulgaria, ci au fost în regiunea unde nu era stat și au trăit împreună cu slavii o viață rurală în nordul Dunării (ca și în Macedonia). Dacă românii ar fi venit dintr-o regiune cu organizație de stat, ar fi luat numele statului. Numai astfel se explică de ce slavii cuceritori n-au impus numele lor românilor și aceștia și-au păstrat numele lor antic. Numai de aceea și față de această împrejurare a stăpânirii străine, numele românilor s-a păstrat, contrar celor ce s-au întâmplat la alte popoare în cazuri similare. În acest chip-, păstrarea numelui neamului românesc lămurește o întreagă epocă a istoriei noastre.

Vlahii și valahii. Străinii n-au numit pe români cu numele pe care și l-au dat ei înșiși, ci le-au zis *vlahi* sau *valahi*. Numele apare sub diferite forme: la slavii de sud și la bizantini, *vlahi*, la slavii de răsărit, *volohi*, la apuseni, *valahi*, la unguri, mai întâi *blachi*, apoi *olachi*. Originea acestui nume este destul de neclară și de aceea în vremurile vechi s-au făcut tot felul de ipoteze ciudate. Eneas Silvius Piccolomini (papa

Pius II) credea, în secolul al XV-lea, că numele *vlah* derivă de la generalul roman Flachus, care ar fi cucerit Dacia¹³, iar cronicarul polon Dlugosz, tot în acel secol, leagă numele de *vlah* de tribul italiot al volsilor¹⁴. În realitate, germanii numeau pe celți *velși* și cum celții romanizați din Gallia erau vecinii germanilor, prin extindere, toți romanii au fost numiți *velși*. Acest nume, care de la o vreme însemna pentru germani *romani*, a trecut la slavi sub formele *vlochi*, *valachi*, *vlasii*, cum pronunțau ei. Fapt este că pentru slavi, *vlah* este traducerea cuvântului *roman*. Cu acest nume numesc ei și azi atât pe romanii apuseni, cât și pe români. Astfel, în polonă, *woloszy* înseamnă români, iar *wlochi*, italieni. Pe la 1923, guvernul italian a cerut celui polon, printr-o notă diplomatică, ca în Polonia numele statului lor să nu mai fie **Wlochy**, ci Italia. Ungurii numesc pe italieni *olaszi* și pe români *olah* în secolul al X-lea, la început, cronicarul rus de la Kiev, Nestor, numește atât pe romanii apuseni cât și pe români, *wolochi*. Această denumire comună dată românilor și italienilor a fost pentru cronicarii noștri din veacurile trecute, începând cu Miron Costin, o dovadă luminoasă a originii noastre latine¹⁵.

Așadar, *vlah*, *voloch* este traducerea în limba slavă a cuvântului *roman*. E drept că în izvoare termenul apare întâi în cronicile bizantine. Până azi, cea mai veche mențiune cunoscută a numelui acestuia este la cronicarul Cedren, care spune că șeful bulgar din Macedonia, David, a fost ucis de niște vlahi. Faptul se petrece pe la anul 980¹⁶, dată la care avem, deci, prima mențiune documentară despre poporul românesc. Dar bizantinii au împrumutat termenul de la slavi, căci, precum am spus, el este de origine germană și între Bizanț și germani nu exista contact direct. Vlahii în Evul Mediu, atât cei din nordul Dunării, cât și cei din sud, trăiau amestecați cu slavii, în Dacia, Bulgaria, Serbia și Macedonia, iar cu bizantinii nu aveau decât un contact periferic.

Din aceste constatări asupra originii numelui vlah putem trage câteva concluzii. Mai întâi, slavii au numit pe români *vlahi*, adică romani, desigur *traducând* numele pe care și pe atunci, în prima parte a Evului Mediu, și-l dădeau ei înșiși, *rumâni*. În al doilea rând, acest nume dat de slavi, vlahi, este un nume unitar. Slavii cunoșteau pe români ca o unitate de neam, nu ca triburi separate. De observat că Nestor, a cărui cronică e scrisă la Kiev pe la 1112, cunoaște pe slavi sub numele a o mulțime de triburi, dar când e vorba de români, îi numește încă de pe atunci numai cu numele unitar, *wolochi*¹⁷. Acest fapt confirmă cele spuse mai sus despre existența unei coeziuni naționale românești chiar în epoca vieții de trib.

Am spus că numele *vlah* este un nume dat de străini românilor. Totuși, în anume cazuri speciale, acest nume străin a fost acceptat și adoptat de români. Astfel este cazul numelui unui județ al țării noastre, județul *Vlașca*. În slavonește, *Vlașca*

V. discuția la Miron Costin, *De neamul moldovenilor*, ed. C. Giurescu, București, 1914,

p. 7-8.

14

I. Dlugosz, *Historiae Polonicae*, I, Leipzig, 1711, col. 1122.

15 Miron Costin, *op. cit.*, p. 13—14.

16 Pentru acest pasaj, G. Murnu, *Vlahia Mare*, București, 1913, p. 3—14.

Letopis prepodohnago Nestora po Lavrentievskomu spisku. Moscova, 1864, p. 2-3.

este Valahia, țara vlahilor. De ce, însă, județul *Vlașca* este *țara românilor* prin excelență și apoi de ce s-a adoptat aci numele străin? Am spus că e probabil că multe, dacă nu toate județele vechi, reprezintă triburi unificate mai târziu, foste voievodate particulare. *Vlașca* este și era, mai ales pe vremuri, un județ acoperit de păduri mari. În această regiune ferită astfel de năvăliri, apărută în chip natural, s-a dezvoltat desigur o mică organizare voievodală românească. Este probabil că regiunile învecinate, în epoca stăpânirii slave, erau cucerite de slavi și boierii slavi își împărțiseră moșiile. În schimb, regiunea păduroasă era lăsată pe seama românilor; acolo nu era boierime slavă, ci numai sate de moșneni români, era deci *țara valahilor* prin excelență, fără boieri slavi. Un caz asemănător se petrece în veacul al XIII-lea în Ardeal: pădurea cea mare din părțile Făgărașului e numită, în actele ungurești, *Sylva Blachorum*, „pădurea valahilor”¹⁸, pentru că acolo nu era nici o stăpânire de moșie a nobilimii maghiare și regiunea păduroasă era lăsată pe seama românilor cu organizația lor voievodală.

Cum, însă, pădurea *Vlașca* de la Dunăre nu avea un nume politic deosebit, a păstrat numele străin dat de slavii ce avuseseră supremație în Dacia, chiar după ce această regiune a fost înglobată în statul Țării Românești. Interesant este un alt fapt, care confirmă ipoteza noastră despre sensul numirii județului *Vlașca*, anume numele pădurii celei mari, care se întinde la nordul județului Ilfov și la sudul județului Prahova, dar care pesemne, înainte de veacul al XIV-lea, se întindea mai mult, unin-du-se cu codrii din *Vlașca*. Această pădure, azi în mare parte tăiată, se numește *Codrul Vlăsiei* (adică al Valahiei), al cărei sens nu poate fi altul, decât tot o organizare veche autonomă în părți păduroase, în care nu pătrundea regimul seniorial al boierimii slave.

Dar nu numai fragmente din Țara Românească se numeau cu numele dat de străini, Vlahia, ci și întregul stat. Domnia Țării Românești în actele slavone, singurele acte interne eminate din cancelaria statului din veacul al XIV-lea până în al XVII-lea, se numea, pe slavonește, *Ungrovlahia*, iar mai scurt, în titlul din interiorul documentelor, *Vlașca Zemlia*. Până azi, Mitropolia Țării Românești a rămas cu numele de Mitropolia *Ungrovlahiei*. Numele acesta, se știe, a fost dat de Patriarhia grecească de la Constantinopol. Când, la 1359, s-a înființat, cu binecuvântarea Patriarhului, o mitropolie la Argeș, capul Bisericii ortodoxe din Bizanț, care cunoștea o altă Vlahie, aceea din Peninsula Balcanică, a numit noua eparhie, spre a face deosebirea clară, a Ungrovlahiei, adică a Vlahiei *dinspre* Ungaria. Dovadă că așa stau lucrurile este și faptul că, atunci când Patriarhia a înființat, scurt timp mai târziu, încă o mitropolie la Suceava, în celălalt principat românesc, a numit-o întâi a *Rusovlahiei*, adică a Vlahiei (României) *dinspre* ruși¹⁹. Dar acest din urmă nume nu a fost menținut, întrucât principatul dintre Carpați și Nistru avea un nume al său care nu dădea loc la nici o confuzie: Moldova, pe când Țara Românească însemna Vlahia și se putea confunda cu celelalte Vlahii.

¹⁸ F. Zimmermann, C. Werner, *Urkundenbuch*, I, p. 35.

¹⁹ Hurmuzaki, *Documente*, XIV/I, p. 19, 21 (din 1395).

Deci, de la Biserică a trecut numele Ungrovlahia în cancelaria slavonă (care era compusă din elevi ai clericilor) ca nume al statului. Că acest nume era considerat de domni și de dregători ca o traducere slavonă a termenului românesc, Țara Românească, aceasta este clar, căci, de îndată ce actele oficiale au început să fie date în românește, în titlul domnului Ungrovlahia a fost înlocuită cu Țara Românească. Deci, numai în actele scrise în limba străină, slavonă, românii numesc țara lor *Vlahia*, cu termenul străin.

Muntenia și muntenii. În veacul al XIV-lea, românii din nordul Dunării au trecut de la viața de trib la viața de stat și au întemeiat în spațiu de câteva decenii două principate pe marginile exterioare ale cetății ardeleni. De ce au fost două state și nu unul singur, am arătat cu alt prilej²⁰.

Primul principat, mai bine zis prima domnie, a luat numele neamului: Țara Românească, cea de-a doua era și ea o țară românească, dar pentru deosebire a trebuit să-și ia un alt nume: Moldova. Țara Românească înseamnă, deci, statul românilor; nu se punea înainte familia întemeietoare, nici locul (ca în cazul Moldovei), ci neamul.

Dar, pe lângă acest nume oficial, domnia dintre Carpații Meridionali și Dunăre mai are și al doilea nume: *Muntenia* sau *Țara Muntenească*, mult mai greu de explicat. După câte știm, românii din Țara Românească nu și-au zis munteni și n-au numit țara lor Țara Muntenească, ci întotdeauna s-au dat drept români din Țara Românească. Muntenia și Țara Muntenească sunt numiri de origine moldovenească. Moldovenii au numit pe vecinii lor de peste Milcov, munteni și aceasta din epoci foarte vechi, probabil încă de la început. În cronica slavă cea mai veche a Moldovei este, în textul slavon, termenul *muntean*²¹. E ușor de înțeles de ce moldovenii n-au numit principatul vecin Țara Românească și pe locuitorii lui români, căci români se simțeau și ei și țara lor era și ea tot o țară românească, deci trebuia găsită o numire care s-o distingă.

Dar mai neclar este motivul alegerii acestui nume: muntean. Bineînțeles, muntean înseamnă *om de munte*, însă Țara Românească nu este o regiune esențialmente muntoasă, dimpotrivă, șesul dunărean ocupă un spațiu mult mai întins ca munții. Miron Costin, care, precum am văzut, se ocupa în veacul al XVII-lea cu explicarea nomenclaturii naționale românești, a văzut această nepotrivire și a încercat o explicație cam naivă a numelui munteni. Polonii, zice el, nu pronunță munteni, ci *moltani*, când vorbesc de supușii domnului de la Târgoviște. *Moltani*, spune cronicarul nostru, derivă din *oltani*, la care s-a prepus un *m* (de ce?), deci numele munteni nu înseamnă la origine oameni de la munte, ci locuitori de la Olt. Se știe, zice Miron Costin, că muntenii au descălecat din Țara Oltului din Transilvania, cu un alt nume, Țara Făgărașului²². Firește că, în realitate, nu de la pronunția

P. P. Panaitescu, *De ce au fost Țara Românească și Moldova țări separate*, în acest volum. I. Bogdan, *Letopisețul de la Bistrița*, în *Cronice inedite atingătoare de istoria românilor*. București, 1895, p. 41

22

■ Miron Costin, *Istorie în versuri polone despre Moldova și Țara Românească*, ed. P. P.

Panaitescu, București, 1929, p. 30 (394).

polonă trebuie să pornim ca să explicăm numele țării, căci polonii mai depărtați de Țara Românească îl împrumutaseră de la Moldova vecină. De altfel, ceea ce nu știa Miron Costin, numele *moltani* apare în Polonia abia în a doua jumătate a veacului al XVI-lea (în al XVIII-lea termenul începe să însemne, însă, Moldova), iar în vremea lui Mircea și în veacul al XV-lea, polonii ziceau consecvent principatului românesc celui mai depărtat de granițele lor: *Basarabia*, după numele lui Basarab, întemeietorul țării.

Așadar, nu de la Olt, ci tot de la munte se trage numele muntenilor. A. D. Xenopol vedea în acest nume o puternică dovadă pentru îndreptățirea ipotezei descălecatului, adică a unei coborâri încete a „muntenilor” de la munte spre șesul dunărean, după ce în timpul năvălirilor barbare românii trăiseră adăpostiți în munți, ca să se ferească de furia lor. Muntenii nu ar însemna, deci, oameni care locuiesc la munte, ci care sunt originari de la munte, coborâți la șes²³.

Dar teoria „descălecatului” a trăit; chiar d. G. Brătianu, care a încercat de curând s-o readucă la lumină, recunoaște o coborâre de elemente politice unificatoare venite din Ardeal, nu o admigrare a populației pe șesul muntean²⁴. Din ultimele publicații de documente²⁵, se poate vedea că așezările românești de la șes și chiar cele de la bălțile Dunării apar ca străvechi în secolele al XIV-lea și al XV-lea și nici urmă de colonizare în șesul Țării Românești, în chipul colonizării din aceeași epocă în partea de răsărit a Moldovei, plină de „locuri pustii” la dispoziția domnului colonizator. De altfel, în veacul al XI-lea, erau în viața Țării Românească o serie de mici voievodate și cnezate în Valea Jiului, a Argeșului și în Vâlcea (diploma Cavalerilor Ioaniți din 1247), deci statul muntean nu s-a putut forma decât prin reunirea lor, nu prin coborârea unei populații de la munte în momentul „descălecatului”, adică al întemeierii. În veacul al XI-lea, ba chiar în al XU-lea, este sigur că românii erau așezați de mult în șesul Dunării (cronicarul Nestor, la începutul veacului al XU-lea, îi socoate pe „volohi” așezați în epoci străvechi la *Dunăre*)²⁶, așa că, în cazul improbabil al unei coborâri de populație de la munte spre șes, ea s-a făcut în epoci străvechi și nu în legătură cu întemeierea statului. Deci, moldovenii, așezați mai recent la răsărit de Carpați, n-aveau motiv să-și amintească de ea ca să dea un nume Țării Românești, căci nu trebuie să uităm că Muntenia este un nume dat de moldoveni, după întemeierea statului lor, ca să se deosebească de acești vecini.

Problema numelui Munteniei și al muntenilor rămâne, deci, deschisă. Vom expune mai jos o ipoteză proprie, pentru explicarea formării acestui nume. Am văzut că multe popoare, dintre vecinii noștri (polonii, cehii, sârbii), din cele mai depărtate (germanii) și-au format numele de la stat, care s-a constituit prin reunirea triburilor, iar tribul cel mai puternic, cel mai important, a dat numele său statului. Și întemeierea Principatelor Române s-a petrecut tot ca o reunire de triburi, așa-numitele voievodate.

²³ A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ed. III. voi. III, p. 21.

²⁴ Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică a descălecatului Țării Românești în lumina nouălor cercetări*, Acad. Rom., [Mem.] Sect. Ist., XXV, 1942.

²⁵ P. P. Panaitescu, *Documentele Țării Românești*, I (1362—1490), București, 1938.

²⁶ *Letopis prepodobnago Nestora*, loc. cit.

Nu cumva unul din aceste voievodate a reunit sub sceptrul șefului său pe celelalte și numele său era Muntenia, adică voievodatul de la munte, spre deosebire de celelalte, care erau la șes?

Orașul Argeș, mai târziu numit Curtea de Argeș, a fost prima capitală a Țării Românești. Cum acest oraș este cam excentric față de întinderea țării, avem dreptul să conchidem că alegerea lui ca loc al scaunului domnesc este datorată faptului că acolo se afla scaunul voievodului local, care mai târziu a unificat țara. Voievodatul acesta era, deci, în valea Argeșului de sus, orientat spre munți. În diploma dată de regele Bela IV Cavalerilor Ioaniți, la 1247, deci înainte de întemeierea principatului, e pomenit în adevăr un voievodat „dincolo de Olt”, sub voievodul Seneslav²⁷. Acesta este, deci, voievodatul de la munte, de unde a pornit apoi Basarabă, urmașul lui Seneslav, unificarea Țării Românești. Noul stat s-a numit Țara Românească, dar vecinii cunoșteau și numele voievodatului particular, de unde pornise dinastia, cu numele vechi Țara Muntenească. Ar fi, deci, un caz, cunoscut și în istoria altor țări, când *o parte* a neamului, o organizație politică locală pe bază de trib, a dat numele său statului, cel puțin în limba vecinilor, care știau de unde pornise procesul de unificare și familia domnitoare. Vom vedea imediat că o împrejurare analogă se constata în formarea numelui Moldovei, numele principatului românesc vecin, ceea ce întărește ipoteza noastră privitoare la *Muntenia*.

Moldova și moldovenii. Moldova este țara de pe malurile râului Moldova, afluentul Șiretului în partea de nord-vest a țării. Țara a luat numele râului; pe acest râu se află târgul Baia, prima capitală a țării, care se mai numea și *Târgul Moldovei*. „Die Stadt Mulde”, îi ziceau sașii coloniști în aceste locuri. Un negustor de acolo, pomenit la Lemberg la 1339, arată că târgul exista înainte de întemeierea țării²⁸. Deci, întâi a fost râul, numele său 1-a luat târgul, apoi toată țara.

Ceea ce pare, însă, ciudat la prima vedere, este că țara să poarte numele unui râu secundar. Când văile Prutului și ale Șiretului străbăteau țara de la mieznoapte la miezăzi, culegând toate apele de pe stânga și de pe dreapta, de ce țara a luat numele unui afluent al Șiretului din colțul de nord-vest al țării? Un singur răspuns se poate da la această întrebare: țara, la început, nu cuprindea decât valea Moldovei, adică bazinul acestui râu; la început, a fost în realitate *țara Moldovei* și numai mai târziu a pornit de acolo unificarea întregului spațiu care s-a numit mai târziu astfel. Țara Moldovei nu poate însemna altceva decât voievodatul din valea Moldovei și atât, pentru epoca începuturilor. Acolo a fost Dragoș, despre care legenda spune că a venit din Maramureș la vânătoare după un zimbri; acolo era, de altfel, posibilă legătura peste munți cu Maramureșul.

Era firesc ca de aci să înceapă ridicarea statului, căci colțul de nord-vest era partea cea mai bogată și mai populată a țării în Evul Mediu. În Bucovina și în județele Neamț și Baia erau târgurile mari care făceau negoț cu Lembergul. Baia, Suceava, primele capitale, Rădăuții cu mormintele domnești, Șiretul cu Episcopia

²⁷ Hurmuzaki, *Documente*. I/1, p. 249–253.

„Alexandru Moldaowicz”, cf. N. Iorga, *Istoria românilor*, III, p. 204.

catolică, orașe cu populație în parte nemțească și armenească, tot în acea parte a țării s-au ridicat, ca și mănăstirile ce fac fală artei vechi moldovenești, focare de învățătură și de viață evlavioasă. Restul țării era mai rar populat, cu orașe mai mici, mai risipite; în partea de nord-vest era centrul de greutate până la mijlocul veacului al XVI-lea, când se mută capitala la Iași. Așadar, în valea Moldovei s-au pus primele temelii ale țării. Dar, după patru decenii abia de la întemeiere, la 1392 Roman vodă Mușatin se intitula pentru întâia oară: „domn de la munte până la mare” schimbând titlul cel vechi al domnilor Moldovei, tocmai pentru că, pentru întâia oară domnia atinsese marea²⁹. Țara Moldovei s-a format, deci, de la un prim nucleu din valea râului Moldova, peste toată țara, până la Nistru. Dar ce era în restul țării, la sud și la răsărit, până la granițele muntene, pe vremea când domneau Dragoș și Bogdan numai în valea Moldovei? Nu știm sigur, căci izvoare nu avem. Atâta aflăm că, la 1332, pământurile Episcopiei de Milcov, episcopie catolică a ordinului Minorităților, cum spune un raport trimis papei, fuseseră încălcate de către „boierii” *ic potentibus illarum partium*) din acele părți³⁰. Erau, deci, boieri cu moșii în Moldova de Jos, înainte de coborârea domniei în acele părți. Pe de altă parte, din cronică Iu Dlugosz aflăm de niște voievozi, Petru și Ștefan, care se luptau între ei pentru stăpânire în părțile de nord ale țării, tocmai în vremea în care Bogdan domnea la Baia³¹. Era, deci, și un alt voievodat și, desigur, și altele pe care nu le știm. Țara nu era nepopulată și organizarea politico-socială de dinainte de întemeiere trebuie să fi fost aceeași ca pe tot pământul românesc, organizare pe triburi mari rurale, adică mic voievodate. Aceste voievodate fuseseră odinioară tributare tătarilor, apoi au fost supuse, poate prin luptă, de voievodul cel puternic din nord-vest, din partea cea mai bogată și populată a țării, cu orașe și cu bani veniți de pe urma negoțului.

În acest chip, numele unui voievodat particular s-a întins asupra țării întregi, un trib a unificat celelalte triburi și a dat numele său țării. E tot fenomenul cunoscut pe care l-am amintit pe o scară mai mare la germani și la unele popoare slave vecine. Ca și pentru Muntenia, și în Moldova, unde lucrul apare mult mai lămurit, numele țării vine de la numele unui voievodat, acela care a provocat unificarea statului.

Țara s-a numit, deci, *Moldova*, dar domnii și poporul aveau conștiința că această țară era românească, era o Moldova românească. De aceea, în titlul domnilor din veacul al XV-lea, al lui Alexandru cel Bun, al lui Ștefan cel Mare, în hrisoavele lor slavone, în inscripții de pe broderii, numele țării este, adesea, nu *Moldova*, ci *Moldovlahia*³². Aceasta nu înseamnă, cum și-au închipuit unii istorici a noștri, o pretenție de a reuni sub sceptrul lor ambele principate, Moldova și Valahia adică Țara Românească. Domnii noștri nu purtau titluri deșarte, cu pretenții fără substrat real. Moldova era și ea o *Valahie*, adică o Românie și moldovenii din veacul

²⁹ M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, I, Iași, 1931, p. 7, 13.

³⁰ Hurmuzaki, *Documente*, 1/1, p. 622.

³¹ Dlugosz, *Historiae Polonicae*, I, Leipzig, 1711, col. 1122—1124.

³² N. Iorga, *Patrahirul lui Alexandru cel Bun*, Acad. Rom., [Mem. Sect. Ist], ser. II, XXXV 1913, p. 344; M. Costăchescu, *op. cit.*, I, p. 52, 147, 212, 286, 307, 311; I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 99; II, p. 356, 361, 362, 467.

al XV-lea nu uitaseră acest lucru. *Moldovlahia* înseamnă pur și simplu România moldovenească, țara vlahilor (românilor) din părțile Moldovei.

Roman și Vlahata. Zice cronica slavonă a Moldovei din veacul al XV-lea, adausă la sfârșitul cronicii rusești de la mănăstirea învierii (Voskresenskaia) că neamul românesc se trage din Italia, de la doi frați veniți de la Veneția tocmai în aceste părți. Acești frați se numeau Roman și Vlahata (Vlahata este forma slavă bulgară articulată a lui *vlah*). Din acești doi frați și din urmașii lor s-a născut poporul românesc³³.

Era un obicei foarte răspândit al cronicarilor medievali să afirme că popoarele își trag numele de la o persoană, un strămoș al mării familii; iar când erau neamuri înrudite, vorbind aceeași limbă sau limbi apropiate, atunci strămoșii lor, purtătorii numelui, erau arătați ca fiind frați. Astfel, cronicarul polon Dlugosz din veacul al XV-lea spune că au fost doi frați care au dat naștere la două popoare, anume *Leh și Ceh*, vrând să arate prin aceasta că leșii (polonii) și cehii sunt popoare înrudite prin limbă și origine³⁴. La fel, cronicarul ungur Simon de Keza spune că au fost odinioară doi frați, *Hunor și Mogar*, care sunt începătorii celor două popoare de frați de sânge, hunii și maghiarii³⁵.

Nu este, deci, de mirare că, urmând moda cronicărească medievală și credința că originea și numele popoarelor se trag de la anume indivizi fondatori, cronicarul Moldovei, care scrie probabil în vremea lui Petru Rarș, spune că românii se trag din doi frați, Vlah și Roman, care corespund celor două nume ale poporului nostru, *români* și *vlahi*, numele intern și numele dat de străini. Dar aci nu sunt popoare deosebite, ca în cazul leșilor și cehilor sau al maghiarilor și al hunilor; totuși, e vorba de două state. Suntem în drept să socotim că cei doi frați, Roman și Vlahata, reprezintă în mintea cronicarului originea celor două principate române, Moldova și Țara Românească. Avem în această cronică, într-o formă legendară, prima afirmare românească internă (cele străine sunt mai vechi) a unității, a frăției dintre neamurile celor două principate românești de dincoace de Carpați.

1943

I. Bogdan, *Vechile cronice moldovenești până la Urechia*, București, 1891, p. 185. ³⁴1. Dlugosz, *op. cit.*, I, col. 6-7.

Simon de Keza, *Gesta Hunnorum et Hungarorum*. în Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, IV, p. 22.

IV

DRUMUL COMERCIAL AL POLONIEI LA MAREA NEAGRĂ ÎN EVUL MEDIU

Originile comerțului polon prin Moldova. Comerțul polon îndreptat spre Marea Neagră la sfârșitul Evului Mediu este unul dintre faptele economice ce au urmările cele mai însemnate pentru istoria Poloniei și a Principatelor Române. Drumul comercial din Polonia spre Marea Neagră era, în realitate, un debușeu al negoțului orașelor hanseatice și flamande spre Orient. Pe această cale de uscat, se făceau schimburile între aceste orașe și negustorii italieni care aveau în această epocă un fel de monopol al comerțului oriental în porturile Levantului și ale Mării Negre. E vorba, deci, de o cale de importanță general europeană.

Țările străbătute de această cale, Polonia și Moldova, s-au bucurat de mari avantaje și se ridicară la un oarecare grad de bogăție. În ceea ce privește Moldova, împotrivirea ei îndărătnică și mult timp fericită împotriva turcilor și a altor vecini puternici în veacul al XV-lea se explică, măcar în parte, prin bogăția orașelor ei, datorită trecerii negustorilor străini.

Deschiderea acestui drum pentru negustorii ce veneau din Polonia începe din prima jumătate a veacului al XIV-lea, când în Rusia Roșie (Galiția orientală) se aflau state rusești independente. Mai multe privilegii concesionate de principii din Liov și Halici pentru Cavalerii Teutoni și negustorii din Germania dovedesc că, încă înainte de anexarea acestei regiuni la Polonia, exista un drum de negoț pentru mărfurile ce erau aduse din nordul Europei¹. Acest drum se prelungea spre sud sub numele de „drumul tătăresc” și ajungea, trecând prin Podolia, în Crimeea, unde se afla colonia genoveză Caffa².

Dar numai după ce polonii puseră mâna, în 1343, pe cnezatul Liovului, acest drum fu deplin asigurat. De fapt, stăpânirea polonă în Rusia Roșie nu deveni stabilă decât mai târziu, căci la moartea lui Cazimir cel Mare (1370), moștenitorul său, Ludovic al Ungariei, alipise această provincie Ungariei³. Abia după ce, în 1387,

¹ St. Kutrzeba, *Handel Polski ze Wschodem w wiekach srednich* (Comerțul oriental al Poloniei în Evul Mediu), Cracovia, 1903, p. 15—26 și L. Charewiczowa, *Handel sredniowiecznego Lwowa* (Negoțul Poloniei în Evul Mediu).

² N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, București, 1899, p. 39—59.

³ J. Dabrowski, *Ostatnie lata Ludowika Wielkiego (1370—1382)* (Ultimii ani ai lui Ludovic cel Mare), Cracovia, 1918, p. 287-312.

Vladislav Iagello o recuceri definitiv pentru Polonia⁴, se simțiră urmările politice, anume suzeranitatea Poloniei asupra Moldovei, căci primul tratat de vasalitate al acestei țări datează chiar din acelrși an.

De atunci, drumul tătăresc este părăsit și locul îi este luat de drumul moldovenesc, a cărui primă mențiune în actele din Liov este din anul 1382, puțin înainte de achiziția definitivă a Rusiei Roșii de către Polonia⁵. Acest nou drum de comerț sfârșește la Cetatea Albă, la gura Nistrului, o veche cetate bizantină care trecu sub mai multe stăpâniri în cursul Evului Mediu⁶. Era, mai ales, o colonie comercială genoveză, dar curând domnii Moldovei o alipiră stăpânirilor lor.

În acest chip a fost deschis un mare drum de comerț spre Orient. Mărfurile din Germania și Flandra, mai ales postavurile, erau cumpărate de genovezi și armeni în Moldova, care aduceau în schimb produsele orientale (stofe, vinuri, piper și sclavi)⁷.

Orașul Liov, în Polonia, se bucura de dreptul de depozit, negustorii nu puteau, adică, să treacă prin oraș cu mărfurile lor, ci erau nevoiți să le depună și să le vândă pe loc. El a fost centrul acestei mișcări economice în Polonia⁸, în timp ce în Moldova acest rol a fost jucat mai ales de Cetatea Albă. Al doilea port al Moldovei, mult timp disputat Țării Românești, Chilia (Licostomo), n-a avut decât o importanță secundară pentru comerțul polonez, dar a fost în schimb punctul final al drumului comercial unguresc⁹.

Comerțul Liovului și al Cracoviei prin Moldova[^]. Arhivele municipale din Liov cuprind un bogat material pentru studiul comerțului acestui oraș cu Moldova¹⁰. Aceste documente, care au fost publicate în parte, cuprind amănunte asupra naturii mărfurilor vândute, a naționalității negustorilor, prețurile, vămile și procesele dintre negustori, judecate la Liov. Ar fi nefolositor să analizăm în amănunte aici toate aceste chestiuni¹¹. Ajunge să spunem că cea mai veche tranzacție de comerț cunoscută a unui cetățean din Liov cu Moldova este aceea a germanului Klepel,

⁴ A. Lewicki, *Zarys historii Polski* (Schită de istorie a Poloniei), Cracovia, 1923, p. 119—120.

⁵ St. Kutrzeba, *op. cit.*, p. 74, fixează data 1386, dar deja în 1382 se constată un negustor din Șiret, Moldova, la Liov. Vezi mai jos.

⁶ N. Iorga, *op. cit.*, p. 39-90; G. Brătianu, *Les Bulgares à Cetatea Albă au debut du XIV-e siècle*, în „Byzantion”, II, 1925, p. 153—168.

⁷ I. Nistor, *Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV-XVI Jahrhundert*. Gotha, 1911, p. 17-78 și 178-196.

⁸ Charewiczowa, *op. cit.*, p. 31 —53.

O. Gorka, *Białogród, Kilja a wyprawa r. 1497* (Cetatea Albă, Chilia și expediția din 1497), Varșovia, 1932, p. 3—4. Cf. și St. Lewicki, *Dragi handlowe w Polsce w wiekach srednich* (Drumurile de comerț în Polonia în Evul Mediu), Cracovia, 1906.

Al. Czolowski, *Pomnihi dziejowe Lwowa z archiwum miasta* (Documente istorice din Liov extrase din arhivele orașului), 4 volume, Liov. 1892-1921 - documente cuprinzând actele cele mai vechi, până la 1450; N. Iorga, *Relațiile comerciale cu Lembergul*, București, 1900; *Akta Grodzkie i Ziemske*, Liov, voi. III, VI, VII, IX și XIII.

Cf. L. Charewiczowa, *op. cit.*, p. 53—61; Kutrzeba, *op. cit.*, p. 74—88; Nistor, *op. cit.*, p. 17—

originar din Cracovia, cu un oarecare Zimmerman din Șiret în Moldova, din anul 1382¹². Aceste relații luată în curând o mare dezvoltare, așa încât, în 1421, Niclas Hecht, cetățean din Baia (*Civitas Moldaviensis*), lasă în testamentul său, scris în nemțește, averea sa întreagă municipalității din Liov pentru biserici și opere de binefacere, avere care consta dintr-o creanță foarte însemnată, ce urma să fie reclamată negustorului din Liov, Wittram¹³.

Pe de altă parte, se constată că numeroși orășeni din Moldova obținură drept de cetățenie în orașul Liov. Printre negustorii străini ce obținură drept de cetățenie în Liov între anii 1405 și 1426 se numără 5 moldoveni, 7 unguri, 4 nemți și 3 de alte neamuri, dar între 1461 și 1495 aflăm 18 moldoveni, 3 unguri, 3 nemți, 3 cehi și 4 diverși. Dimpotrivă, după 1495, nu mai găsim nici un moldovean cu drept de cetățenie la Liov¹⁴. Aceasta se explică prin decăderea comerțului cu Moldova în ultimii ani ai veacului al XV-lea, chestiune asupra căreia vom reveni mai jos.

Acești „moldoveni” nu erau, bineînțeles, în mare parte, români. Numai catolicii aveau dreptul de a obține drept de cetățenie în Evul Mediu în orașele din Polonia¹⁵. Orașele din Moldova de nord erau locuite mai ales de germani, care alcătuiau, de altfel, în această epocă și clasa negustorească a orașului Liov. Expansiunea burgheziei comerciante germane, la sfârșitul Evului Mediu, în regiunile de pe ambele părți ale Carpaților este un fapt general¹⁶. Dar, pe lângă nemți, și armenii formau colonii compacte la Cetatea Albă¹⁷, în alte târguri moldovenesti și chiar la Liov¹⁸. În al treilea rând, italienii, genovezii și venețienii, erau marii capitaliști care alimentau această mișcare comercială¹⁹. Nu aflăm, în schimb, mulți comercianți români la Liov până la mijlocul veacului al XV-lea; se pot aminti, totuși, numele lui *Vlad Walachus* în 1407²⁰, *Iwan Woloschyn pellifex* în 1422²¹, *Pashko de Șiret* (1441)²² și poate *Wassil aus der Walachey* (1448)²³. Prin Valachia se înțelegea în Polonia pe atunci numai Moldova.

¹² Al. Czolowski, *op. cit.*, I, p. 8.

¹³ *Akta Grodzkie i Ziemskie*, IV, p. 108—109; editorul n-a putut identifica localitatea *Civitas Moldaviensis*. Hecht explică donația sa astfel: „Averea pe care mi-o datorește cetățeanul din Liov

Wittram, bieții mei prieteni sunt prea slabi și prea săraci, ca să i-o poată pretinde și obține. De aceea, azi

dau această avere, pe care mi-o datorește numitul Wittram, orașului Lemberg”.

¹⁴ A. Gilewicz, *Przycie do prawa miejskiego we Lwowie w latach 1405-1605* (Dreptul de cetățenie la Liov în anii 1405—1605), în *Studja poswiecione pr. Bujakowi*, Lwov, 1931, p. 375—414.

¹⁵ I. Ptasnik, *Obywatelstwo miejskie w dawnej Polski* (Cetățenia orășenească în vechea Polonie), în „*Przegląd Warszawski*”. I. 1921, p. 145—154.

¹⁶ R. Kaendl, *Geschichte der Deutschen in der Karpathenländern*, 2 voi., Gotha, 1907.

¹⁷ După mărturia lui Angiolello, secretarul lui Mahomed II, Donato da Lezze, *Historia Turchesca*, ed. I. Ursu, București, 1910, p. 90.

¹⁸ I. Nistor, *Handel und Wandel in der Moldau*, Cernăuți, 1912, p. 56—57.

¹⁹ I. Ptasnik, *Kultura włoska wieków srednich w Polsce* (Cultura italiană medievală în Polonia), Varșovia, 1922.

²⁰ Al. Czolowski, *op. cit.*, II, p. 30.

²¹ *Ibidem*, III, p. 71.

²² *Ibidem*, IV, p. 68.

²³ *Ibidem*, IV, p. 290.

Domnii Moldovei erau ei înșiși interesați în afacerile comerciale din Liov și aveau acolo agenții lor de comerț. Comerțul domnilor și marilor boieri este caracteristic pentru organizarea economică a Principatelor Române până în veacul al XVI-lea. Produsele Moldovei, din care o zeciuială se cuvenea domnului, afară de cele ale moșilor privilegiate ale unor mănăstiri și boieri, se vindeau în străinătate, în Polonia și Ardeal, prin negustorii domnești²⁴. Pe de altă parte, domnii aveau dreptul, după tratatele de comerț, să aleagă ei, cei dintâi, mărfurile necesare pentru dânsii și curtea lor, dintre cele aduse de negustorii ce treceau prin capitala lor²⁵. Astfel, s-a dezbătut în 1445 un lung proces în fața judecătorilor din Liov între nobilul polon Mihail de Buczacz și domnul Moldovei, Ilie, împreună cu soția sa „ducesa”, fica ducelui Andrei de Kiev (era sora Sofiei, ultima soție a regelui Poloniei Vladislav Jagello²⁶).

Dintre boierii mari din Moldova, logofătul Mihul, care fu exilat în Polonia după 1457, a avut mai multe procese la Liov între anii 1471-1479²⁷.

Acest comerț al Moldovei cu orașul Liov nu era exclusiv, căci „dreptul de depozit” al acestui oraș nu era absolut și de aceea trebuie să studiem și comerțul moldovenesc cu alte orașe poloneze. Mai ales Cracovia invidia situația privilegiată a Liovului și de aci se ivi un lung proces între cele două orașe pentru comerțul cu Moldova, ca și pentru cel care trecea pe drumul tătăresc. Procesul, care începe în 1400, ține până în 1504 și regii Poloniei, prin sentințe repetate, dădură câștig de cauză capitalei, îngăduind negustorilor din Cracovia să-și facă negoț „ad partes Valachiae”²⁸. Un proces asemănător a fost judecat în 1462 de către regele Cazimir IV. Orașul Camenița, lângă Nistru, reclamase dreptul de a transporta mărfurile cumpărate în Moldova dincolo de Liov, ceea ce refuzau cetățenii acestui oraș, impunând dreptul de depozit. Negustorii din Camenița cerură acest privilegiu, ca despăgubire pentru pierderile suferite de dânsii în regiunile „de dincolo de mări, în Moldova și în alte locuri, din pricina nesiguranței provocate de războaie”.

Sentința fu, însă, dată în favoarea orașului Liov²⁹.

Numai Cracovia rămase cu dreptul de a exercita, împreună cu Liovul, negoțul prin Moldova. De aceea, aflăm și la Cracovia negustori din Moldova care obținuseră dreptul de cetățenie. Astfel, încă din anul 1403, găsim acolo pe *Petrus Woloch* (moldoveanul) și, în același an, [pe] Petrus Pomalubogat (*pe malul bogat*),

²⁴1. Nistor, *Handel und Wandel*, p. 46—48.

" Vezi mai jos.

" *Akta Grodzkie i Ziemskie*, XIV, p. 160, 169, 173. Pentru afacerile comerciale ale lui Ilie vodă la Liov, cf. și Czolowski, *op. cit.*, IV, p. 27 (din anul 1441).

²¹ *Akta Grodzkie i Ziemskie*, XV, p. 179, 185, 498.

¹° *Ibidem*, III, p. 148—149 (din 1400); A. Prochaska, *Materialy archiwalne wyzete z metryki litewskiej* (Materiale de arhivă scoase din metrica litvană), Liov, 1890, p. 13 (15 martie 1403); *Codex diplomaticus miasta Krakowa*, în *Monumenta Medii Aevi Poloniae illustrantia*, V, p. 146 (24 iunie 1403); *ibidem*, p. 153 (15 mai 1406); *ibidem*, p. 319-321 (16 septembrie 1504); vezi și St. Kutrzeba, *Handel Krakowa w wiekach srednich* (Comerțul Cracoviei în Evul Mediu), în „Rosprawy” ale Academiei din Cracovia, secț. istorică, ser. II, XLIV (1903), p. 108—115; Nistor, *Auswartigen Handelsbeziehungen*, p. 19.

²⁹ *Akta Grodzkie i Ziemskie*, VII, p. 69—71.

care sunt urmați de mulți alții în tot veacul al XV-lea. În 1445, „Petir de Nyemcze de Walachia” se înscrie ca cetățean al Cracoviei iar în 1485 „Gregorius Wlach (italianul) de Walachia”. Se constată, în total, până la 1500, 16 negustori din Moldova care obținură dreptul de cetățenie al Cracoviei, cu ajutorul unei scrisori de recomandatie emisă fie de orașele lor de origine, fie de negustori poloni cunoscuți³⁰.

Existența unor numeroși studenți originari din orașele Moldovei universitatea din Cracovia în veacul al XV-lea³¹, este o urmare a acestor relații comerciale. Firește că e vorba de catolici, mai ales de sași, stabiliți în orașele Moldovei.

La Poznan, de asemenea, se întâlnesc în veacul al XV-lea negustori din Moldova (în 1435 Andrei din Cetatea Albă și încă alții³²).

Pătrunderea negustorilor din Moldova în Polonia în veacul al XV-lea a fost deci, mai adâncă decât se credea până acum³³.

Privilegiile de comerț. Ca pretutindeni în Europa medievală, comerțul practicat pe drumul din Polonia spre Marea Neagră prin Moldova era reglementat de către privilegiile care țineau loc de tratate de comerț. Trecerea negustorilor din Lioń și Cracovia prin Moldova nu era îngăduită decât în virtutea unui privilegiu dat de domnii acestei țări. Aceste privilegii, în limba slavă bisericească, au fost publicate de mai multe ori³⁴. Cel mai vechi este al lui Alexandru cel Bun, din 1408, urmat de al fiului său, Ștefan, în 1434 și de cele ale lui Petru Aron (1456) și Ștefan cel Mare (1460)³⁵. Ele sunt intitulate *așezăminte de vămi* sau, mai pe scurt, *privilegii*. Textele acestor privilegii succesive sunt aproape la fel. Diferitele categorii ale comerțului polon în Moldova sunt specificate deosebit: mai întâi, importul produselor din Flandra și Germania, aproape numai postavuri, care puteau fi vândute în Moldova, dar și transportate dincolo de mări. În al doilea rând, sunt specificate „mărfurile tătarești”, așa numite nu pentru că e vorba de produse tătarești, dar pentru că ele proveneau din Orient și erau transportate în Moldova prin intermediul coloniei genoveze de la Caffa în Crimeea tătarească. Trebuie, deci, să înțelegem prin mărfuri tătarești produse orientale și extrem orientale (piper, stoffe), aduse din Asia de caravane și cumpărate de

³⁰ K. Kaczmarczyk, *Librijuris civilis Cracoviensis (1329-1506)*, în colecția *Wydawnictwo aktów dawnych miasta Krakowa*, V, Cracovia, 1913, p. 36, 54, 97, 191, 197, 216, 227, 238, 264 și 306.

³¹ Vezi lista în prefața lui E. Barwiriski în ediția Miron Costin, *Chronicon Ierrae Moldaviae* București, 1912, p. VII, după *Album studiosorum universitatis Cracoviensis*, ed. A. Chimel, I și II (până în 1551), Cracovia, 1887-1892.

³² K. Kaczmarczyk, *Akta radzieckie Poznanskie* (Actele municipalității din Poznan), I (1434—1470), Poznan, 1926, p. 47, 169, 236 și L. Charewiczowa, *op. cit.*, p. 142.

³³ I. Nistor, *Auswärtigen Handelsbeziehungen*, p. 21, crede că sentințele în favoarea Cracovie pentru comerțul moldovenesc „au rămas numai pe hârtie”. Actele citate ale orașului Cracovia, publicate di atunci, dovedesc contrariul.

³⁴ E. Kaluzniacki, *Dokumenta moldawskie i multanskie z archiwum miasta Lwowa* (Document! moldovenesti și muntene din arhivele orașului Liov), extras din *Akta Grodzkie i Zietnskie*, VII, Liov, 1878
M. Costăchescu, *Documente moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, II, București, 1932; I. Bogdan *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913.

" Analiza lor la I. Nistor, *op. cit.*, p. 24—29 și L. Charewiczowa, *op. cit.*, p. 66—71.

negustorii sași în Moldova și Polonia. Privilegiile menționează dreptul ca aceste produse tătărești să poată fi cumpărate în toate târgurile din Moldova.

Privilegiile de negoț așază îti al treilea rând exportul produselor moldovenești, dar nu menționează cerealele, care nu erau în Evul Mediu un articol de export al Moldovei, ci numai vite, piei și ceară. De fapt, se vede bine că acest comerț local, precum și importul din Țara Românească (pește sărat și ceară), era puțin lucru față de marele comerț de tranzit, care făcea să treacă mărfurile orientale spre nordul Europei și produsele din aceste regiuni spre Orient. Numai existența acestui comerț a ridicat importanța drumului prin Moldova. E de observat că privilegiile de negoț pentru Liov și Polonia arată ca punct final al acestui drum în Moldova orașul Cetatea Albă, fără să menționeze Chilia, a cărei importanță pentru comerțul polonez era nulă.

Textul acestor privilegii dă indicații asupra organizării comerțului în Moldova. Această organizație este complet apuseană, asemănătoare cu a statelor care au o organizație feudală și comunală. Comerțul în Evul Mediu nu era liber; dimpotrivă, era limitat de numeroase excepții și privilegii în favoarea unor orașe. Cele două temelii principale ale comerțului privilegiat erau dreptul de depozit, adică, cum am văzut mai sus pentru orașul Liov, obligația impusă negustorilor de a se opri în oraș și de a nu trece mai departe cu mărfurile, ci de a le depune în magazii sau a le vinde pe loc. Numai negustorii acestui oraș aveau dreptul de a revinde mai departe mărfurile. A doua bază a comerțului privilegiat era obligația de a urma un anume drum, adică drumul indicat prin privilegiile ce favorizau anume orașe cu acest mijloc³⁶.

Privilegiile acordate de domnii Moldovei negustorilor poloni arată că orașul Suceava, capitala Moldovei, se bucura de dreptul de depozit pentru postavuri, principalul articol al comerțului din Polonia în Moldova. Postavul nu putea să fie vândut în nici un alt oraș moldovenesc, afară de Suceava, dar e vorba de postavurile ce se desf 'ceau în Moldova; pentru cele în tranzit nu se aplica nici un drept de depozit. Al Joilea principiu al comerțului apusean, obligația de a urma un drum indicat, reiese clar din aceleași privilegii, în care se menționează orașele și drumurile pe unde puteau trece negustorii. Dreptul obținut de negustorii din Liov, de a ține o casă, un *fondacco*, la Suceava, este și el un obicei apusean. Pe de altă parte, sistemul vămilor moldovenești favoriza orașele și comunele libere, căci nu erau vămi propriu-zise, ci, tot ca în Apus, un fel de accize la orașe³⁷. Documentele moldovenești menționează vama cea mică și cea mare, prima asupra mărfurilor ce se desfăceau pe piața orașului, a doua — o vamă de tranzit a mărfurilor ce trec prin oraș, fără a fi vândute. Această vamă dublă, cu numirile *mare* și *mică*, se regăsește în Italia și în Germania în veacul al XV-lea³⁸.

Pentru principiile organizației comerțului în Evul Mediu, Charewiczowa, *op. cit.*, "3"7
p. 31- Vezi, pentru organizarea comerțului orașelor în Apus, G. L.
53 și Maurer, *Geschichte der*
St.
Lewicki 38"

Lemberg's Stapelrecht, Lwow, 1909.

Vezi, pentru organizarea comerțului, . .
Städteverfassung in Deutschland, Erlangen, 4 voi.,
1869— 1871.

I. Nistor, *Der moldavische*
Zollwese, „Jahrbuch für Gesetzgebung”,
XXXIV, 1912, p. 247.

Am arătat mai sus interesul domnilor Moldovei în afacerile comerciale. Privilegiile pentru negustorii din Liov și Polonia prevăd de aceea pentru anume mărfuri dreptul domnului de a alege el cel dintâi și numai după aceasta se putea pune restul în vânzare pe piață.

Trebuie să observăm, însă, că sus-zisele privilegii nu erau o afacere privată între domnii Moldovei și negustorii lioveni, ci erau patronate de regii Poloniei. Solii acestui rege sunt trecuți ca martori în privilegiile din anii 1456 și 1460. Pe de altă parte, actele din Liov amintesc de solii moldoveni trimiși la regele Poloniei, cu prilejul concedării acestor privilegii de către domn, ceea ce arată că privilegiile moldovenești erau completate cu altele asemănătoare, azi pierdute, ale regilor Poloniei în favoarea negustorilor din Moldova³⁹. Era vorba, deci, de o afacere de stat și Polonia patrona, cu puterea ei politică, semnarea acestor tratate de comerț, care asigurau un deosebit la Marea Neagră. Trebuie, așadar, să conchidem că privilegiile de comerț erau în strânsă legătură cu drepturile politice pe care le pretindea Polonia asupra Moldovei⁴⁰.

Drumul comercial și suzeranitatea Poloniei asupra Moldovei.
Din cele spuse mai sus despre participarea statului polon la tratatele de comerț cu Moldova, rezultă în chip lămurit că Polonia avea un interes primordial de a-și asigura controlul politic al drumului comerțului său oriental. Prin acest interes economic trebuie să explicăm eforturile pe care le-a făcut acest stat, de la sfârșitul veacului al XIV-lea până în al XVIII-lea, de a avea un drept de suzeranitate asupra Moldovei.

Vasalitatea Moldovei datează din anul 1387, epocă în care domnul acestei țări, Petre Mușatin, a depus jurământ de credință regelui Vladislav Jagello la Liov⁴¹. Această dată corespunde cu aceea a recuperării Rusiei Roșii de la unguri de către acest rege și, prin aceasta, cu deschiderea comerțului pe drumul moldovenesc pentru negustorii poloni.

Puține studii sunt consacrate sensului și explicării cauzelor acestui act de vasalitate în 1387 și a celor care urmară. O explicație economică n-a fost încă luată în considerație. Un studiu datorat unui jurist român, d. Condurachi, explică starea de vasalitate prin nevoia Moldovei de a avea un apărător puternic împotriva dorințelor de cucerire ale turcilor și ungarilor⁴², ceea ce este drept, dar nu explică interesul Poloniei de a oferi protecția sa Moldovei.

După un studiu special, azi învechit, datorat lui Niemcewsky, pretențiile de suzeranitate poloneză asupra Moldovei ar fi o tradiție moștenită de Polonia de la statele rutene din Rusia Roșie, mai ales din Halici, care s-ar fi bucurat odinioară de

³⁹ I. Nistor, *Auswärtigen Handelsbeziehungen*, p. 26.

⁴⁰ Aceleași concluzii reies din analiza privilegiilor domnilor munteni pentru Polonia. Privilegiul lui Mircea (fără dată) și al lui Vlad Dracul (1439) publicate de Kaluzniacki, *op. cit.*, p. 22 — 23 și 28—29 nu dau multe amănunte asupra organizării comerțului, fiind rezumate mai pe scurt ca ale domnilor moldoveni.

⁴¹ Textul latin al actului de vasalitate la M. Costăchescu, *op. cit.*, II. p. 599—601.

⁴² Condurachi, *Suzeranitatea ungaro-polonă și efectele ei asupra suveranității Principatelor Române până la 1500*. Cernăuți, 1923, 23 p.

anume drepturi politice asupra Moldovei⁴³. Dar această explicație nu se întemeiază pe nici un fapt precis și nu poate fi adevărată de documente.

N. Iorga, în sfârșit, consideră suzeranitatea Poloniei asupra Moldovei ca o urmare a anexării Pocuției și a altor teritorii așezate pe malurile Nistrului, la Moldova. Aceste teritorii ar fi fost fiefuri cedate de Polonia domnilor Moldovei⁴⁴.

Trebuie să ne oprim ceva mai mult asupra acestei ipoteze. Pocuția și teritoriile obținute de Moldova în Polonia au fost puse zălog de regele Vladislav pentru un împrumut. Acest împrumut a avut loc după omagiul lui Petru vodă, în 1388⁴⁵.

N. Iorga credea că acest împrumut a fost un fel ocolit din partea regelui Poloniei de a recunoaște în drept o ocupație anterioară a acestor teritorii de către moldoveni⁴⁶. Dar actul prin care regele recunoaște datoria nu confirmă această ipoteză; din scrisoarea din 1388 a regelui Vladislav rezultă că acesta se obligă să pună zălog teritoriul Haliciului, numai în cazul când împrumutul nu va fi restituit după trecere de trei ani. Deci, polonii nu cedaseră încă nimic Moldovei. Pe de altă parte, în actele omagiale ale domnilor Moldovei către regii Poloniei se vede că cei dintâi depuneau jurământ de credință pentru *toată Moldova (cum tota gente sua*, în 1387⁴⁷;... *gentem ac terram suam, Valachiae castra*, în același an⁴⁸; *toată țara Moldovei*, în actul slav din 1468⁴⁹) și chiar domnii Moldovei care renunțaseră la Pocuția, ca de pildă Ștefan Mușatin în 1395, au depus jurământ de credință⁵⁰. Pocuția nu era un fief acordat de regele Poloniei, ci un zălog pentru un împrumut și acest împrumut era o realitate.

Cazul zălogirii Pocuției nu este izolat. Silit să facă grele jertfe pentru a susține războaiele împotriva Cavalerilor Teutoni, regele Vladislav avea nevoi urgente de bani și, pentru a-i procura, pune zălog stăpânirile Coroanei. Astfel, în 1404, același rege ceru nobilimii o contribuție extraordinară pentru a plăti un împrumut de 40 000 florini Cavalerilor Teutoni, pentru care pusese zălog Țara Dobrzynska⁵¹. În 1412, în schimb, Vladislav Iagello împrumută împăratului Sigismund 40000 de kopeici și primi ca zălog 13 orașe din Zybs⁵². În sfârșit, pentru a obține Podolia,

⁴³ Niemcewicz, *Untersuchung des polnischen Oberhoheitsrechts liber die Moldau*, Inaugural-Dissertation, Leipzig, 1872, p. 42.

⁴⁴ N. Iorga, *Polonais et Roumains*, București. 1921, p. 7—9: „Din pricina acestei frontiere de la nord se depuseseră toate omagiile, omagiu pentru toată țara, pentru a putea avea ca graniță de nord Nistrul”. Cf. același, *în jurul pomenirii lui Alexandru cel Bun*, Acad. Rom., Mem. Secț. Ist., ser. III, XIII, 1932, p. 177. Jurământul de credință al lui Alexandru cel Bun către regele Vladislav „era singurul mijloc pentru Moldova de a obține Bucovina și Galiția și el ajutat de fapt *numai pentru aceste teritorii*” (subliniat de autor).

⁴⁵ Textul la Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 605.

⁴⁶ N. Iorga, *Polonais et Roumains. loc. cit.*

⁴⁷ Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 599-601.

⁴⁸ *Ibidem*, II, p. 601-602.

⁴⁹ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 300.

⁵⁰ Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 611—612 și actul de renunțare la Pocuția, *ibidem*, II, p. 609-610. ⁵¹ St. Kutrzeba, *Seym walny dawnej rzezypospolitej Polskiej* (Dieta generală a vechii republici a Poloniei), Varșovia, fără dată, p. 48.

⁵² Lewicki, *Zarys historii Polski*, p. 127.

ocupată de vărul său, Witold din Lituania, regele Vladislav o răscumpără, plătin 20000 de kopeici, împrumutate de la nobilul Spytko de Melsztyn, căruia îi las jumătate din țară ca zălog⁵³. Zălogirea Haliciului la 1388 și a Pocuției la 1411 d către același rege al Poloniei, pentru un împrumut acordat de domnul Moldove făcea, deci, parte dintr-un sistem folosit în acea epocă. Suma împrumutată de către Petre vodă, 3000 de ruble de argint franc, era destul de importantă. Rubla de argint franc corespunde cu *summi argenti* de Caffa, a căror valoare era de 200 aspri grecești monetă de argint⁵⁴. Aceasta face, deci, în totul 60000 de aspri, o sumă destul de importantă, când ne gândim că în veacul al XV-lea o mare donație a lui Ștefan c« Mare pentru o mănăstire cuprindea abia 500 de aspri pe an⁵⁵. Domnul Moldove bogat mai ales prin produsul vămilor, putea să-și îngăduie să fie bancherul regeli Poloniei.

Rezultă, din toate acestea, că problema Pocuției este deosebită de aceea suzeranității Poloniei asupra Moldovei. Nu afirmăm că împrumutul celor 3 000 d ruble explică singur lupta seculară a Moldovei pentru stăpânirea Pocuției dimpotrivă, trebuie să ținem seamă de simpatia populației rutene ortodoxe di această regiune pentru domnii moldoveni⁵⁶, dar această chestiune ne-ar atrage pre departe. Ne mărginim să constatăm că Pocuția nu era un fief acordat de regi Poloniei, Moldovei, ci, dimpotrivă, domnii acestei țări erau vasali regelui pentru toat stăpânirile lor.

Moldova, la sfârșitul veacului al XIV-lea și în al XV-lea, era de bușeu comerțului polon spre Marea Neagră și am văzut mai sus însemnătatea europeană acestui comerț. Deci, polonii aveau un mare interes să apere Moldova împotrivi ungarilor și turcilor, pentru a-și asigura astfel un drum de negoț spre mare. Er; singurul profit pe care Polonia îl trăgea din această suzeranitate.

O apropiere sugestivă dovedește dreptatea acestei afirmații: Polonia avea, în veacul al XV-lea, doi vasali mai însemnați, fără a ține seama de Mazovia: domnu Moldovei și marele maestru al Cavalerilor Teutoni. Unul deținea cheia comerțului polonez spre Marea Neagră, celălalt — a comerțului spre Marea Baltică, cele două de bușee maritime posibile pentru Polonia.

Marea luptă a Poloniei, în veacul al XV-lea, pentru a-și asigura coasta Balticeii e explicată de către toți istoricii prin dorința acestei țări de a-și crea ur de bușeu comercial la vărsarea Vistulei⁵⁷. Este natural, deci, să admitem că omagiu, moldovenesc răspundea la aceeași necesitate în ce privește Marea Neagră.

⁵³ A. Prochaska. *Podole lennen Korony* (Podolia vasală a Coroanei), în „Rosprawy” al Academiei din Cracovia, secț. ist. XXXII, p. 5 și urm.

⁵⁴ Jurghievic, *O MOHeraxi, FeHye3KHx-b BE POCHH* (Despre monetele genoveze Rusia), în „3anncKH OaeccKaro oBmecTBa HCT. H apxecn.”, XII, 1872, p 159 și I. Bogdan, *op. cit.*, **II, p. 217-218.**

⁵⁵ I. Bogdan, *op. cit.*, p. 162.

⁵⁶ P. P. Panaitescu, *Petre Rareș fi Moscova*. în volumul *în amintirea lui V. Părvan*.

⁵⁷ Vezi, mai recent. W. Sobieski, *Der Kampf um die Ostsee*. Leipzig, 1933 și Kolankowsk *Dzieje Litwy* (Istoria Lituaniei), I, p. 90. „Situția geografică a Poloniei și a Lituaniei pe bazinul Vistulei. a Niemenului și al Dvinei cerea stăpânirea gurilor lor. Aceasta deveni cu atât mai necesar cu cât malurile porturile Balticeii începură să câștige o importanță comercială europeană”.

Aceasta explică prețul pe care polonii îl atribuiau, în veacul al XV-lea, omagiului moldovenesc și lunga ceartă între Polonia și Ungaria, care căutără timp de două veacuri să atragă de partea lor această suzeranitate, în mare parte o rivalitate economică, deoarece comerțul unguresc din Ardeal avea aceleași interese pentru un debarcaș prin portul Chilia pe Dunăre.

De aceea, în 1444, în vremea uniunii personale între Polonia și Ungaria sub regele Vladislav III, dieta polonă de la Piotrkov, împotriva dorinței regale, hotărăște să comunice lui Ștefan, domnul Moldovei, că Polonia îi este favorabilă și -1 sfătuiește să nu depună jurământ de credință regelui decât în calitate de vasal al Poloniei, nu și al Ungariei. Dieta făcu cunoscut regelui în scris că nu trebuie să primească jurământul domnului Moldovei decât în calitate de rege polon⁵⁸.

Condițiunile de drept internațional ale vasalității Moldovei nu au fost studiate, dar este sigur că din partea Poloniei ea nu consta decât într-un drept de protecție și o alianță militară și nimic mai mult, ceea ce ajungea pentru asigurarea comerțului. Conform dreptului feudal, vasalul datora suzeranului *consilium* și *auxilium*. Prin *consilium* se înțelege participarea la sfatul suzeranului și prin *auxilium* — ajutor militar⁵⁹. Numai aceste două obligații apar în actele omagiale (în slavă și latină) ale domnilor Moldovei pentru Polonia⁶⁰. Actele folosesc termenul polon de origine germană *hold* pentru a indica omagiul, dar și cu sens de fief⁶¹, și o singură dată *podanost* (subiectionem)⁶². Prin aceste acte, domnii Moldovei se oblică să vie în ajutorul Poloniei cu forțele lor militare⁶³.

Dar se face și mențiune de *consilium* prin expresiile: *dobrada raditi* în actul din 1393, *dobroiu radu raditi* în cel din 1404⁶⁴. Este clar că aceste expresii, care înseamnă „a da bun sfat”, se raportă la obligația de *consilium* feudal. Se pune, deci, îritrebarea dacă, în conformitate cu dreptul feudal, domnii Moldovei au luat parte în realitate, prin delegații lor, la sfatul Coroanei polone? Chestiunea ar trebui supusă ■anei cercetări adâncite, ceea ce nu putem face în aceste rânduri. Faptele pozitive pe care le avem în acest sens sunt următoarele: la 1434, cu prilejul alegerii succesorului lui Vladislav Iagello, domnul Moldovei a trimis reprezentanții săi pentru a participa la

⁵⁸ A. Prochaska, *Uchwały zjazdu w Piotrkowie r 1444* (Hotărârile dietei din Piotrkow în 1444), în „Atheneum”, Varșovia, XII-2, 1887, p. 352 și același, *Sprawy wołoskie w XV wieku* (Treburile moldovenesti în veacul al XV-lea), în „Przewodnik naukowy i literacki”, XVI, 1888, p. 906.

⁵⁹ J. Calmette, *La societe feodale*, Paris. 1923, p. 40—41.

TM Actele de vasalitate până la 1500 sunt publicate de Costăchescu. *op.*

op. cit., II.

cit., II și de I. Bogdan.

Vezi pentru acest termen la I. Bogdan, *op. cit.*, II. p. 286. Bogdan crede că termenul nu mai există în Polonia modernă; în realitate, este folosit curent.

⁶² I. Bogdan, *op. cit.*, II, p. 371 și 375, act din 1485.

⁶³ Primele acte de vasalitate menționează că această obligație nu se întindea dincolo de

Cracovia spre nord (act din 1393), Costăchescu. *op. cit.*, II, p. 607 — 608.

Această restricție a fost

suprimată de la 1395 (*ibidein.* II, p. 611) și de fapt Alexandru cel Bun trimise în 1422, 400 de călăreți

moldoveni să lupte împotriva Cavalerilor Teutoni în Prusia (Dlugosz. *Opera omnia*, ed. Przezdziecki, XIII,

p. 301-302).

⁶⁴ Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 607-608 și 625.

alegere⁶⁵. În 1501, Ștefan cel Mare, a participat, prin reprezentanții săi, la alegerea regelui Alexandru al Poloniei⁶⁶. În 1506, senatorii poloni invită pe Bogdan III al Moldovei ca să participe la alegerea urmașului lui Alexandru Iagellonul⁶⁷. Martin Cromer, în orația sa funebră în cinstea regelui Sigismund I, afirmă că acest rege invitasese, în calitate de vasal al Coroanei, pe Ștefan cel Tânăr al Moldovei (1517— 1527) să ia parte la ședințele senatului (sfatul demnitarilor regali) din Polonia⁶⁸.

Suzeranitatea Poloniei asupra Moldovei era, deci, în conformitate cu obiceiul feudal, cuprindea un jurământ de credință depus personal de vasal⁶⁹, și un jurământ deosebit al nobililor (boierii), precum și cele două obligații amintite, *auxilium* și *consilium*. Ea nu prevedea nici un avantaj imediat pentru Polonia, afară de siguranța pentru negustorii ce trec prin țara vasală. Cromer, marele cronicar polon din veacul al XVI-lea, caracterizează legământul de vasalitate dintre Polonia și Moldova ca o *clientelă* în sensul antic al cuvântului⁷⁰.

Comerțul dincolo de mări. Privilegiile de comerț ale domnilor Moldovei prevăd cumpărăturile făcute de negustorii din Polonia în Moldova de mărfuri „de dincolo de mări” (*za morskij*) și dreptul lor de a trece în țara turcească⁷¹. Cronicile polone din veacul al XVI-lea vorbesc despre acest comerț pe mare, în care Moldova nu figura decât ca o țară de trecere. O informație ce se regăsește aproape identică la cronicarii Ioachim Bielski, Stanisław Sarnicki și Alexandru Guagnin, toți din veacul al XVI-lea, afirmă că, în veacul precedent, Cetatea Albă era un port principal pentru

⁶⁵ Długosz, *op. cit.*, XIII, p. 542, citat și de Niemcewicz, *op. cit.*, p. 30.

⁶⁶ Szujski, *Jeszcze o elekcyi w epoce Jagellonow* (încă ceva despre alegerile din epoca Iagellonilor), în *Opowiadania i roztrąszenie historyczne*, Varșovia, 1882, p. 307—311, întemeiat pe manuscrisul *Modus eligendi* din 1501. Cf. și Hurmuzaki, *Documente* H/1, p. 488—489.

⁶⁷ *Acta Tomiciana*, I, p. 5 reproduc de Hasdeu, *Arhiva Istorică*, 1/1 p. 59—60.

Cromer, *Oratio super obitu Sigismundi I*, în colecția lui Pistorius, *Corpus Historiae Polonicae*, Basel, 1582, 111, p. 18. O polemică a avut loc în istoriografia polonă asupra dreptului vasalilor de a participa la alegerile regale. Cf. W. Zych, *W sprawie udziału lenników w elekcyach Jagellonskich* (Problema participării vasalilor la alegerea Iagellonilor), în „Kwartalnik Historyczny”, XXV, 1911, p. 177—196; Kolankowski, *Elekcja Zygmunta I* (Alegerea lui Sigismund I), în „Przewodnik naukowy i literacki”.

1906, p. 865—875 și darea de seamă asupra acestui studiu de L. Finkel

în „Kwartalnik Historyczny”. XXI,

1907. p. 491—496; L. Finkel, *W sprawie udziału lenników w elekcyach*

Jagellonskich (Chestiunea

participării vasalilor la alegerea Iagellonilor), *ibidem*, XXVII, 1913, p. 67—100.

Finkel era de părere că

solii vasalilor erau simpli observatori ai alegerilor regale. Protestul lui Albert al

Prusiei, în 1530, împotriva

alegerii, făcută în timpul vieții predecesorului, a lui Sigismund August, care avu loc fără participarea lui,

primi un răspuns din partea senatului polon care afirmă că vasalii nu aveau dreptul să participe la alegerile

regilor. Finkel conchide că protestul lui Albert al Prusiei nu era întemeiat, dar i-a scăpat din vedere că și

domnul Moldovei, Petre Rareș, refuză și el să recunoască pe Sigismund August, ales fără participarea

vasalilor. *Acta Tomiciana*. XIII, p. 12—69 (scrisoarea lui Petre Rareș) și *ibidem*, p.

90 (răspunsul regelui

Sigismund I).

⁶⁸ Textul jurământului depus de domnia Moldovei, *Juramentum palatini Moldaviae*. în *Volumina Legum*, ed. St. Petersburg, I, 1854, p. 151.

⁶⁹ M. Cromer, *Polonia sive de situ, populis, moribus... regni Poloniae*, ed. Czermak, Cracovia, 1901, p. 14. Vezi și F. Papee, *Polska i Litwa* (Polonia și Lituania),

I, Cracovia, 1904, p. 202.

⁷¹ I. Bogdan. *Documentele lui Ștefan cel Mare*. II, p. 273.

negotul cerealelor din Podolia, care erau transportate pe mare până în insula Cipru⁷². Această tradiție dovedește că drumul comercial al Poloniei prin Moldova se prelungea pe mare de la Cetatea Albă, unde se aflau două ramificații ale acestui drum: una de-a lungul coastei spre țările tătărești, adică spre Caffa (de aceea privilegiile amintesc la Cetatea Albă „vama tătărească”), alta de-a dreptul pe mare. Acest drum de negot, care ajungea până în Cipru, era folosit și de diplomați. Astfel, în 1432, Baldovin de Noris, mareșalul regelui Ciprului, Ioan de Lusignan, trimis pe lângă regele Poloniei, Vladislav Jagello, a sosit în Polonia pe această cale: „Solia pornise pe mare pe o corabie proprie și a debarcat la Cetatea Albă, port în Moldova, apoi, cumpărând cai, a străbătut Moldova, unde a avut de suferit multe din partea poporului incult și răuvoitor, care, dacă nu s-ar fi temut de regele Vladislav, i-ar fi și omorât. La urmă a ajuns totuși în țările rutene și în Polonia”, spune Dlugosz. Dar, la întoarcere, solii au preferat să apuce drumul spre Veneția, „din cauza cruzimii moldovenilor”⁷³.

Rămâne, deci, stabilit că în veacul al XV-lea erau relații între Polonia, Cetatea Albă și, de acolo pe mare, cu insula Cipru.

Privilegiul lui Mahomed II pentru Cetatea Albă. Un document care aruncă o lumină nouă asupra acestor relații comerciale dincolo de mări este privilegiul sultanului Mahomed II, concedat în 1456 negustorilor din Cetatea Albă, care n-a fost încă supus unei analize amănunțite pentru a se extrage dintr-însul toate elementele ce privesc istoria comerțului. Textul acestui privilegiu în limba turcă era păstrat în arhivele din Moscova, o copie fotografică se află și la Academia Română între actele lui Ion Bogdan, după care orientalistul vienez Fr. von Kraelitz a executat o traducere germană⁷⁴.

Iată textul, în românește: „Mahomed, fiul lui Murad han, întotdeauna înviigător. Am făcut pace cu distinsul între domnitori Petre, actual domn al Moldovei. Am uitat dușmăniile dintre noi și am poruncit ca negustorii care se află în provincia sa de la Cetatea Albă să poată veni cu corăbiile lor și să exercite comerțul prin cumpărături și vânzări cu poporul de la Adrianopol, Brussa și Constantinopol. Nici unul din subalternii noștri, bei, căpeteniile districtelor, spahii sau slujitori, nu trebuie să aducă nici cea mai mică pagubă persoanei și mărfurilor acestor negustori în timpul călătoriei lor, căci dacă aflu că li s-a făcut vreo pagubă într-un fel sau altul, împotriva poruncii noastre, voi trimite împotriva lor ostile mele, care le vor face mult

Bielski, *Kronika polska*, ed. Turowski, p. 222; Guagnini, *Sarmacya*, trad. Paszkowski, în *Zbior dziejopisow polskich*, p. 427; Sarnicki, *Descriptio Poloniae*, în anexe la ediția din Leipzig a lui Dlugosz, *Chronica Poloniae*, II, 1712. col. 1890: „Cetatea Albă a fost odinioară un port celebru și folositor pentru oamenii noștri. Căci în vremurile lui Cazimir pluteau corăbiile pline cu grâu din Podolia până în Cipru. Acum, însă, barbarii obișnuiesc să facă atâtea greutăți la fluviul de la Cetatea Albă, încât comerțul nu se mai poate face fără primejdia vieții”.

⁷³ Dlugosz, *Opera omnia*, ed. Przewdzicki, XII, p. 477.

Acad. Rom., Fotografii, pachet nr. 24. F. von Kraelitz, *Osmanische Urkunden in türkischen Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, „Denkschriften” Academia Viena, Sect. Ist., CXCVII. Cf. traducerea N. Iorga, în „Revista Istorică”. X, 1924, p. 105.

rău. Acestea să fie știute cu siguranță, iar negustorii să aibă încredere. Scris în ziua 5-a a lunii Regeb, anul 860 la Rudnic" (9 iunie 1456).

Sultanul se afla atunci în Serbia și pornise cu ostile împotriva Belgradului, unde-l aștepta o înfrângere răsunătoare. Acest privilegiu comercial este de pus în legătură cu actul politic prin care sultanul Mahomed II acceptă tributul de 2000 galbeni făgăduit de către domnitorul Petre Aron⁷⁵.

Privilegiul sultanului confirmă existența unui comerț dincolo de mări, începând de la Cetatea Albă, și face o interesantă mențiune a corăbiilor negustorilor din Cetatea Albă, cu care acești cetățeni ai portului moldovenesc veneau în Turcia. Se vede că ei aveau afaceri la Adrianopol și la Constantinopol, dar și la Brussa, în Asia Mică.

Italianii și comerțul Poloniei spre Marea Neagră. Prelungirea drumului comercial din Polonia și Moldova pe mare, până la Constantinopol, în Asia Mică și în Cipru, se explică prin aceea că, în veacul al XV-lea, negoțul pe Marea Neagră era urmarea celui întreprins încă de mult, cu câteva secole înainte, de către genovezi și venețieni. Aceste relații comerciale, ieșite din raporturile între cele două republici italiene și Imperiul Bizantin, avură ca rezultat stabilirea coloniilor italiene pe coastele Mării Negre, dintre care cea mai însemnată era Caffa în Crimeea⁷⁶. În veacul al XV-lea, deși sufereau concurența sașilor și a armenilor, negustorii italieni se aflau în număr destul de mare în orașele celor două țări.

Documentele din Liov amintesc numeroși negustori italieni care aveau afaceri în Polonia și în Moldova; ei cumpărau vite și postavuri și vindeau, în schimb, vinuri din insulele arhipelagului și mărfuri orientale aduse de caravane⁷⁷. Deci, prin acești italieni s-a făcut legătura drumului de comerț pe uscat prin Moldova cu calea maritimă a Mediteranei orientale.

Este nevoie să definim bine rolul acestor italieni pe marea cale comercială; ei nu sunt negustori detașiști, sau ca armenii ce urmau căruțele lor ce se mișcau greu de-a lungul drumurilor rele. Din toate tranzacțiile lor, rezultă că italienii din Moldova și Polonia erau capitaliști și se poate afirma că negoțul în veacul al XV-lea pe drumul ce-l studiem era finanțat de bancherii italieni. Mărimea afacerilor, care treceau de granițele mai multor state, sumele colosale pentru acele vremi menționate în procesele lor la Liov, sunt o dovadă pentru aceasta. Capitaliștii italieni luau în arendă vămile și minele Coroanei, atât în Polonia, cât și în Moldova. Astfel, în 1483, genovezul Domenico de San Romalo arendase vămile Galiciei și avea, în același timp, afaceri comerciale în Moldova, dintre care una singură se ridica la cifra de 1500 de galbeni ungurești⁷⁸. Între 1453 și 1464, Dorinus Cathaneus din Genova, stabilit la Liov și apoi la Suceava, era *cămăraș și vameș al Țării Moldovei*⁷⁹, ceea ce înseamnă

⁷⁵ Hurmuzaki, *Documente*, II/2, p. 67. " G. Brătianu, *Le commerce ge'nois dans la mer Noire au XIII-e siecle*, Paris, 1929.

⁷⁷ I. Ptasnik, *Kultura wloska wiekow srednich w Polsce*, Varșovia, 1922 și N. Iorga, *Chilia și Cetatea Albă*, București. 1899, p. 39—59 și 282-301.

⁷⁸ I. Ptasnik, *op. cit.*, p. 55—56 și 177.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 51.

că luase în arendă vămile moldovenesti.

Aceste două exemple, care ar putea fi ușor completate cu altele, dovedesc caracterul capitalist al acestor negustori italieni pe drumul moldovenesc. Cu toate ușurările date negustorilor prin privilegiile regilor Poloniei și ale domnilor Moldovei, ar fi greu de explicat înflorirea acestui negoț în veacul al XV-lea fără intervenția finanței italiene, singura de altfel cu oarecare importanță pe atunci în Europa⁸⁰. Dar această intervenție însăși arată îndestul importanța europeană a comerțului pe drumul Poloniei și Moldovei spre Marea Neagră.

Coloniile genoveze stabilite pe coastele acestei mări depindeau de banca di San Giorgio din Genova⁸¹ și cea mai importantă dintre colonii, Caffa, avea în veacul al XV-lea strânse legături cu Moldova⁸². Precum am spus, drumul care ajungea în Moldova la Cetatea Albă, urma apoi de-a lungul coastei spre Caffa. Acest oraș genovez era un centru important, care atrăgea spre dânsul o parte a comerțului Moldovei și Poloniei și de aceea se stabiliră și relații diplomatice între cele două principate române și Caffa. La 22 decembrie 1459, un sol al lui Ștefan cel Mare se afla la Caffa, unde se fac cheltuieli importante pentru primirea lui⁸³. În 1462, solii lui Vlad Țepeș sosesc, la rândul lor, în orașul genovez, urmați după un an de alți soli ai lui Ștefan al Moldovei⁸⁴. E probabil că scopul soliilor era de natură comercială. În sfârșit, la 1470, doi soli genovezi însoțiră pe ambasadorul persan Isac, care trecuse de la Caffa ca sol trimis la voievodul Moldovei⁸⁵. Relații de aceeași natură legau Caffa și de Polonia⁸⁶. Relațiile religioase fură urmarea tranzacțiilor comerciale, dominicanii poloni se așezară la Caffa⁸⁷, iar după căderea orașului sub stăpânire turcească, episcopii titulari de Caffa erau poloni și rezidau în Polonia⁸⁸. Pe de altă parte, se constată la 1462 vizita în Polonia a „căpitanului de Caffa”, care vine la Cracovia⁸⁹. În același an, Caffa recunoaște suzeranitatea Poloniei⁹⁰ și în 1463 Galeazzo de Caffa vine în Ucraina poloneză, cu intenția de a recruta trupe pentru aoărarea orașului⁹¹. Aceste relații comerciale, care-și ating apogeul sub Ștefan cel

L. Andre, *Histoire economique*, ed. III, Paris, 1925, p. 18—20 și H. See, *Les origines du capitalisme moderne*, Paris, 1926, p. 13.

⁸¹ Manfroni, *Le relazioni fra Genova, l'Impeho Bizantino e i Turcici*, în „Atti della Societa Ligure di storia patria”, XXVIII/3, 1898, p. 577-856.

N. Iorga, *Chilia și Cetatea Albă*, p. 115—119, 134—137 și același, / *genovesi net Mar New*, Genova. 1925, extras din buletinul „II Comune de Genova”, nr. 6, iunie 1925.

⁸² Inedit, copii extrase din registrele Băncii di San Giorgio, registro 1420, p. 75, în hârtiile lui B. P. Hasdeu la Academia Română, pachet nr. 2.

N. Iorga, *Ades et fragments relatifs à l'histoire des Roumains*, III, București, 1897, p. 39—41. ⁸⁵ Hârtiile Hasdeu, copii din Genova, același registru, p. 67.

M. Dubiecki. *Kaffa, osada genuenska i jej stosunek do Polski* (Caffa, colonie genoveză și relațiile ei cu Polonia), în „Przegląd Powszechny”, XII, 1886, p. 56—64 și 216—227.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 64.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 225.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 227. Pentru corespondența regelui Cazimir cu Caffa, Iorga, *Chilia și Cetatea Albă*, p. 124-126.

⁹⁰ Kolankowski, *Dzieje Litwy* (Istoria Lituaniei), I, Varșovia, 1930. p. 294.

Pentru relațiile politice ale Caffei cu Polonia în 1475, *ibidem*, p. 322.

⁹¹ Al. Przezdziecki. *Podole, Wolyn, Ukraina*, II, Vilna, 1841, p. 59-60.

Mare, urmau să fie, însă, de scurtă durată, căci anume împrejurări politice și economice trebuiau să-i puie capăt la sfârșitul veacului al XV-lea.

Sfârșitul comerțului mare pe drumul moldovenesc. Cauza care a contribuit mai mult la decăderea comerțului pe drumul moldovenesc a fost căderea orașelor comerciale de pe coastele Mării Negre sub stăpânirea turcilor: Caffa în 1475, Chilia și Cetatea Albă în 1484. Marea Neagră deveni un lac turcesc rezervat flotei otomane. În Polonia, Liovul decăzu, populația lui scade și relațiile lui comerciale, odinioară așa de prospere, nu mai au aceeași importanță⁹². Italienii dispar din Moldova și din Polonia. Scriitorul polon Matei de Miechow, la începutul veacului al XVI-lea se face ecoul acestei situații, scriind: „Toate țările rutene sunt roditoare în privința grânelor, care cresc în mare cantitate și în vremile vechi erau importate la Genova și la Florența, orașe italiene, dar acum abia dacă se mai culeg, căci cele mai multe pământuri rămân necultivate sau cu grâne ce rămân neculese și se usucă pe câmp”⁹³.

Locul negustorilor italieni fu luat atunci de greci. Aceștia, aproape cu totul absenți în legăturile de negoț din veacul al XV-lea în Polonia și Moldova, se fac tot mai numeroși în al XVI-lea și al XVII-lea⁹⁴. Trebuie să facem, însă, o deosebire între comerțul grecesc și cel italian. Grecii, afară de câteva excepții, nu aveau capitaluri mari și bănci ca acele ale Genovei, Veneției și Florenței și nu puteau face negoț decât pe o scară mai redusă⁹⁵. Pentru afacerile mai mari, negustorii din veacurile al XVI-lea și al XVII-lea erau nevoiți să se asocieze în număr mare. Astfel, în 1610, un document foarte interesant cuprinde dezbaterea unui proces între polonul Paul Lacki și „negustorii moldoveni”, care erau o asociație ce cuprindea greci, armeni, moldoveni, ruși din Moldova și din Polonia și chiar negustori din Sofia, în Bulgaria: „*Chaczarus Warteriszovic, Nastur Hrehorowicz, Gregorius Ulubejowicz de Soczawa, Bochos, Haceris et Bohdan de Corathyn, Alexa Husczyn grecus, Costa et Dedul de Kotnar (Cotnari), Wilenka Gierbowicz, Paulus Czulowicz de Romanskie (Roman), Boczka Kossowic, Dzorman Mikailowicz de Berlad*”, „locuitori ai orașelor moldovenești... și alți concetățeni ai lor și asociați, în număr de șaptezeci și cinci, împreună cu *Procopie, Nikula și Iani*, din orașul Sofia, supuși ai împărăției sultanului turcesc”⁹⁶.

Cu toate aceste încercări de asociație, comerțul mare pe drumul moldovenesc nu mai exista și nu s-a mai înnoit.

Urmările politice și sociale ale decăderii negoțului au fost foarte adânci pentru români și poloni, dar nu putem să facem cu acest prilej o cercetare amănunțită

⁹² L. Charewiczowa, *Handel sredniowiecznego Lwowa*, p. 109—120.

⁹³ M. Miechowski, *Sarmatia asiana atque europea*, în Pistorius. *Corpus scriptorum historiae polomcae*, 1, Basel, 1582, p. 141.

⁹⁴ N. Iorga, *Istoria comerțului românesc*, I, Vălenii de Munte, 1915, p. 199—220.

⁹⁵ Pentru rolul negustorilor greci la Liov, v. în special W. Loziriscki. *Patrycyat i mieszczaństwo Iwowskie w XVI i XVII wieku*, ed. II, Liov, 1892 (Patriciatul și orașenii din Liov în veacurile 'al XVI-lea și XVII-lea). Pentru Papara, p. 256—258; Veveli, p. 183 și 186-187; pentru frații Constantin și Mihail Corniactos din Creta, cei mai bogați dintre negustorii greci din Liov, la sfârșitul veacului al XVI-lea. p. 315-318.

⁹⁶ Inedit în Arhivele municipale din Liov, *Inducta Iudicii civilis*, t. XXV (1610). p. 113 și urm.

și documentată a schimbărilor structura politice și sociale la aceste două popoare în veacul al XVI-lea, datorată tocmai ruinei comerțului, ci ne mulțumim numai cu câteva indicații.

Astfel, burghezia străină, germană și armeană, atât la Liov, cât și în orașele moldovene, se românizează sau se polonizează⁹⁷. Acest fapt este datorat, desigur, ruperii legăturilor comerciale cu centrele de origină și populația rămasă izolată se topește repede în mijlocul celei băștinașe.

Dar și alte urmări mai adânci s-au făcut simțite. Ruina comerțului grăbește decăderea politică a Moldovei în veacul al XVI-lea, epocă în care țara nu mai poate opune turcilor o împotrivire serioasă, mai ales din cauza lipsei de mijloace financiare. Dimpotrivă, în veacul precedent, rezistența eroică de 47 de ani a lui Ștefan cel Mare împotriva tuturor vecinilor se explică, în mare parte, prin banii pe care acest principe îi încasa de pe urma comerțului. În Polonia, de asemenea, decăderea începe după sfârșitul dinastiei Iagellonilor, în a doua jumătate a veacului al XVI-lea.

Pe de altă parte, singura bogăție a acestor țări, care nu mai sunt străbătute de comerțul mare, e constituită, în veacul al XVI-lea, de agricultură și vite. În această epocă, atât în Polonia cât și în Moldova, proprietarii de moșii, adică nobilimea, iau o importanță tot mai mare în viața politică și socială. Aceste țări agricole n-avură burghezia bogată și puternică din Apus și monarhia nu se putu întemeia pe această clasă, ca să-și stabilească puterea în epoca modernă; forma de viață economică feudală se prelungește, în România, Polonia și Ungaria, în epoca modernă; invers de ce se petrece în Apus.

Astfel, în Polonia, la 1532, dieta votează legătura totală a țăranului de glie⁹⁸. În Principatele Române, deși fenomenul serbiei este mult mai vechi, legătura de glie nu se ivește decât în veacul al XVI-lea⁹⁹. Aceste fapte sunt semnele atotputerniciei proprietarilor de pământ, singurii stăpâni ai vieții economice.

Indicațiile scurte, ce le-am dat, sunt suficiente ca să arate însemnătatea armărilor ruinei comerțului pe drumul moldovenesc în veacul al XVI-lea. Desigur că schimbările politice și sociale din răsăritul și sud-estul Europei în acea epocă nu se explică numai prin închiderea acestei căi de comerț, dar, pe lângă alți factori de ținut în seamă, acesta este cel mai important¹⁰⁰.

1933

[1] În ediția din 1947, *România*. Am îndreptat după varianta franceză (1933).

Charewiczowa, *op. cit.*, p. 110 și I. Nistor, *Handel und Wandel*, p. 51 — 52.

⁹⁸ St. Lewicki, *Zarys historii Polski*, p. 241.

⁹⁹ C. Giurescu, *Despre rumâni*, Acad. Rom., Mem. Sect. Ist., ser. II, XXXVIII, 1916, p. 210;

I.C. Filitti, *Clasele sociale în trecutul românesc*, București, 1925, extras din „Convorbiri Literare”.

¹⁰⁰ **prezentul** articol reprezintă, cu unele modificări, o comunicare prezentată în limba franceză, la Congresul Istoricilor din Varșovia în 1933.

DE CE AU FOST ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA ȚĂRI

SEPARATE ?

Dualismul politic românesc. Problema unirii Principatelor Române a fost pusă adeseori, în chip științific sau în legătură cu anume comemorări; s-a lăsat aproape definitiv când și cum s-a născut, în legătură cu secolul naționalității' ideea unității naționale la români, în ce împrejurări interne și internaționale izbândit Unirea de la 1859.

Dar fața cealaltă a problemei e mult mai puțin cunoscută și totuși trebi pusă neapărat, ca s-o înțelegem pe cea dintâi. De ce s-au format în veacul al XIV-lea aproape în același timp, două state românești, Țara Românească și Moldova, și de veacuri de-a rândul, au rămas față în față, adesea dușmane? Era aceasta o simț întâmplare, sau dualitatea formei de stat corespunde unor cauze adânci, unor deosebiri organice, geografice și economice, multă vreme mai tari decât unitatea etnică?

Întrebarea este cu atât mai legitimă, cu cât alte popoare, cel francez, englez și cel spaniol, și-au făcut unitatea politică la sfârșitul Evului Mediu, într-o epocă în care ideea națională nu făcea încă parte din patrimoniul sufletesc omenirii. Istoricii noștri, începând cu paginile poetice ale lui Nicolae Bălcescu din *Istoria lui Mihai Viteazul* au arătat doară, cu o fericită comparație, unitatea organică a pământului românesc: o cetate, podișul Ardealului, încercuită de munți, povârnișurile dealurilor și cu șanțurile cu apă de jur împrejur.

Această unitate, care e o unitate geografică și economică în același timp trebuia să dea o unitate politică și totuși, timp de cinci veacuri, n-a fost așa. E datoria istoricului să răspundă de ce, împotriva aparențelor favorabile, au fost, în acest lung răstimp (tocmai 500 de ani de la întemeierea Moldovei—1359—până la Unire—1859), două state românești cu două domnii.

Nu e vorba de o împărțire multiplă, pe provincii, ca a Italiei sau a Germaniei medievale, ci de un aspect politic special, care n-are elemente de comparație în Europa, cel puțin pentru o durată așa de lungă: *dualismul politic românesc*.

Problema acestui dualism apare astfel ca una din cele mai importante și mai complicate din istoria noastră.

Aspectul geografic al chestiunii. Ca să înțelegem problemele de geografie politică, trebuie să pornim de la geografia fizică, în cazul nostru — de la acea unitate a pământului românesc, de care am pomenit mai sus. Această unitate este o realitate

dar cu condiția ca podișul Ardealului, care formează centrul acestui sistem de provincii și elementul de legătură între ele, să fie în stăpânire românească. Fără Ardeal, oricine își dă seama, privind harta, că Moldova și Țara Românească sunt două provincii excentrice, cărora le lipsește tocmai nucleul central. Este, deci, sigur că punctul de plecare al situației speciale în care a trăit politicește poporul românesc timp de atâtea veacuri este stăpânirea Ardealului de unguri. Rupându-se unitatea pământului românesc, prin stăpânirea străină în podișul Transilvaniei, regiunile / rămase libere nu mai formau, împreună, o unitate teritorială și de aceea n-au putut forma nici o unitate politică.

"Cucerirea Ardealului de unguri, care trebuie pusă în veacul al XI-lea, este anterioară nașterii primului stat românesc în nordul Dunării, căci condițiile economice și culturale din acea epocă nu îngăduiseră încă românilor trecerea de la concepția de trib (voievodate) la aceea de stat. Așadar, atunci când, abia în veacul al XIV-lea, românii, în urma schimbării împrejurărilor de la Dunărea de Jos — deschidere de drumuri comerciale, influențe culturale de la vecini — au format state, elementul geografic de unitate nu mai exista de trei secole prin introducerea unui stat puternic militar, de invaziune, în centrul pământului românesc. De aceea, în chip fatal, au trebuit să fie două state pe teritoriul rămas liber de cucerirea ungurească.

Problema aceasta a fost întrucâtva greșit înțeleasă, pentru că, până la o vreme, așa-zisul „descălecat”, care explica fundarea celor două Principate Române, a fost o teorie scumpă istoricilor. Se credea anume că, în veacul al XIV-lea (de ce tocmai în veacul al XIV-lea?), românii ardeleni, prizoniți pentru credința lor răsăriteană, au fost nevoiți să părăsească în cete mari țara lor de baștină și să treacă dincolo de munți, în ținuturi aproape pustii, punând temeliiile unor state noi. Dacă ar fi fost așa (nu examinez aici posibilitatea ca niște fugari să înființeze repede state puternice), atunci emigrația pornită în același timp, din același loc și din aceleași cauze, ar fi putut forma un singur stat. În realitate, nimic, afară de tradiții legendare păstrate de cronicari ce scriu cu sute de ani după întemeiere, nu dovedește vreo emigrație în mase mari de români peste munți, în principate. Trebuie să renunțăm azi la mitul descălecării. Populația românească întemeietoare de stat în Țara Românească și în Moldova a fost de aici. Cel mult, pentru Moldova se poate admite venirea din Maramureș a elementelor de conducere, nicidecum, însă, scurgerea unei populații întregi prin păsurile munților. Poporul românesc, care de-a-una era în Câmpia Munteniei (păstrarea numelui traco-scitic al Dunării și a terminologiei latine în limba română o dovedește), ca și în Moldova, a ajuns la un moment dat, la o maturitate politică și, pe locurile sale străvechi, a fundat, conform cu configurația geografică a regiunilor, două state.

În adevăr, cele două regiuni în care s-au înființat statele românești au, pe lângă *așezarea lor în colț*, și o configurație deosebită care le desparte. În Evul Mediu și chiar mai târziu, unitatea unui ținut și configurația sa depind, în primul rând, de direcția apelor. Geografii antici, când descriau o regiune, însemnau totdeauna direcția spre care „se îndreaptă” ținutul *iyergit versus septentrionem*). Muntenia și Moldova au, în această privință, *direcții divergente*. În epoca medievală, râurile, ca linii de comunicație, aveau o însemnătate cu mult mai mare decât azi. Nu numai din

pricina eventualei navigații ce s-ar fi făcut pe ape, în lipsa unor drumuri lucrate (j mână omenească, dar și prin faptul că, în această epocă, pădurile acoperea¹ suprafețe cu mult mai întinse ca acum; în țara noastră, acopereau aproape fâi întrerupere întreaga câmpie a Țării Românești, de la Olt până la marginii Bărăganului, și luncile râurilor deschideau drumuri naturale care tăiau aceste păduri. Erau singurele drumuri prin codrii care purtau numele de Pădurea Nebun (Teleorman), Pădurea Românilor (Vlășia), Pădurea cea Mare (în Ilfov), ceea ce ara mărimea și importanța acestor codri medievali.

Examinând comparativ situația Munteniei și a Moldovei, din punct de vedere al curgerii apelor, constatăm aspecte divergente. Muntenia sau Țara Românească formează un ținut armonios, de la Carpați —la nord, până la Dunăre —la sud, o serie de râuri, privite schematic, sunt aproape paralele, sunt perpendiculare pe aceste doi granițe, ele unesc pășunile munților cu Dunărea. Consecința acestei situații este unitate a regiunilor dintre munte și Dunăre și legături strânse între munte, deal, șes, baltă. Produsele specifice ale fiecăreia din aceste regiuni, care se completează, schimbă ușor; populația trebuie și poate să stea în continuă legătură. Din prime timpuri ale principatului muntean, în secolul al XIV-lea, constatăm din documente populație deasă în tot șesul și numeroase așezări omenești străvechi, cu populație românească la bălțile Dunării, mai ales de la Brăila până la Călărași de azi, ceea ce dezmente hotărât concepția unui descălecat de populație de la munte. Legături între munte și Dunăre erau așa de strânse și de lesnicioase, încât constatăm în același secol, secolul întemeierii, că mănăstirile din munții Olteniei aveau bogașii proprii cu sate la bălțile de la gura Ialomiței, și căruțele mănăstirești cu peș sărat străbăteau mereu țara de-a curmezișul. Într-un cuvânt, circulația comercială internă și de tranzit în Țara Românească se făcea de la munte spre Dunăre și înver aceste drumuri, lunci de râuri, nu se continuau în Moldova, și nu se completau < drumurile acestei țări, care erau îndreptate în altă parte.

Moldova are alt aspect hidrografic, râurile ei mai importante nu coboară perpendicular pe linia munților, străbătând toată țara, ca în Muntenia, ci sunt paralele cu Carpații; Șiretul, Prutul și Nistrul constituie un fel de barieră spre răsărit și izvoarele lor sunt în afara granițelor țării, în afara ținutului locuit de român. Numai spre vărsarea lor ele se apropie între dânsurile și anume spre colțul de sud-est țării, spre gurile Dunării și Marea Neagră. Din această constatare rezultă întâi < Moldova are un sistem hidrografic deosebit, care nu se completează, nici nu se leagă de al țării vecine. Astfel, legătura de drumuri dintre cele două principate nu e: naturală și lesnicioasă în primele timpuri. În al doilea rând, constatăm că Moldova este mai puțin unitară, mai puțin legată decât Țara Românească. De aceea principatul moldovean nu s-a format, de la început, ca o unitate politică, cuprinzând întreg ținutul de la munte până la Nistru și la mare. Această unitate s-a făcut în etape; este sigur că primul stat moldovenesc cuprindea numai bazinul râului Moldov "câci altfel nu ne-am explica de ce țara poartă numele acestui râu secundar. Și mai târziu, ea a rămas cu amintirea acestei forme de la început, păstrând numele râului rămas cu o importanță secundară. Înaintarea statului moldovean din colțul de nord-vest spre gurile Dunării și ale Nistrului, către care ducea sistemul ei de ape, și

făcut încet, în vreo 50 de ani, și la 1392 apare prima oară litoralul mării în stăpânirea unui domn moldovean. Atunci când Moldova a ajuns, în sfârșit, vecină cu Țara Românească, această din urmă țară era de mult constituită în chip solid.

-----'— împrejurările geografice, în special așezarea văilor apelor, explică, la origine, formarea divergentă a celor două state românești.

Drumurile de comerț. Apele cu văile lor au alcătuit cele mai vechi legături interne de comunicație între sate și ținuturi. Dar, pe lângă aceste drumuri locale, avem prin țările noastre, curând după întemeiere, marile drumuri de comerț 'internațional de la sfârșitul Evului Mediu și de la începutul evului modern. Importanța lor a fost studiată și s-a arătat influența ce au asupra dezvoltării noastre sociale și economice, în studiile d-lor N. Iorga, I. Nistor și ale istoricului polon O. Gorka, iar pentru Moldova, și într-un studiu al autorului acestor rânduri¹.

Erau două drumuri mari: drumul Lembergului (Liovului), prin Moldova și drumul orașelor săsești din Ardeal, în special Brașovul și Sibiu, prin Țara Românească. Cel dintâi, prin capitalurile investite, prin ramificațiile sale depărtate și prin numărul negustorilor, era mult mai însemnat.

Două grupuri de orașe comerciale din Europa erau interesate în acest tranzit comercial prin Moldova: orașele hanseatice din Germania de nord, care făceau comerț cu Polonia, în special comerțul cu postavuri, și orașele din Italia—Genova și Veneția — care, din timpul cruciatelor, aveau așezări, adevărate colonii, în Orientul Apropiat și pe coastele Mării Negre. Din Asia se aduceau produsele transportate de caravane până la țărm, care erau apoi încărcate pe corăbiile italienești și negustorii italieni le schimbau, la Lemberg sau la Cetatea Albă, cu produsele aduse de negustorii din Germania. Legătura cu coloniile italiene se făcea într-o vreme prin Polonia, centrul comerțului oriental fiind, de la început, Liovul, apoi prin ținuturile tătărești ale Rusiei sudice și în Crimeea, la Caffa, principala colonie genoveză, pe așa-numitul „drum ităresc”. După consolidarea statului moldovenesc, acesta prezenta mai multe garanții de siguranță a mărfurilor și a negustorilor, așa că drumul moldovenesc a înlocuit pe cel tătăresc, și capetele lui au fost la Chilia și la Cetatea Albă, în loc de Caffa Crimeii. Italienii erau cei mai mari capitaliști ai Europei la sfârșitul Evului Mediu (se știe că în această epocă de *Friihkapitalismus* exista numai capitalismul comercial, nu încă și cel industrial), *lombard* era numele generic al bancherilor. Numărul mare de italieni bogați și importanța capitalurilor investite de ei pe drumul moldovenesc (pe lângă comerț, ei închiriau vămile de la domnul Moldovei și salinele din Galiția de la regele Poloniei) arată rolul european al acestui drum comercial.

Drumul moldovenesc se îndrepta, așadar, de la nord spre sud-vest, la Chilia și **Cetatea** Albă și nu spre Galații vecini cu Țara Românească, oraș care nici nu exista **fa secolele** al XIV-lea și al XV-lea.

În Țara Românească, în schimb, drumul orașelor săsești, Sibiu și Brașovul, trecea prin păsurile Turnu-Roșu și Bran și de aici apuca spre Dunăre, la Brăila, Cetatea de Floci (la gura Ialomiței) și Giurgiu, cele trei porturi ale traficului dunărean,

Vezi în acest volum: *Drumul comercial al Poloniei la Marea Neagră în Evul Mediu.*

și apoi pe apă, spre mare. Dar, pe lângă acest drum spre Marea Neagră, un alt drum mai puțin studiat de istorici, dar tot așa de important, dădea o fizionomie deosebită comerțului muntean. E vorba de drumul spre Adriatica. Drumul acesta nu era străbătut în întregime de negustorii sași din Ardeal, în Peninsula Balcanică nu era o linie directă, ci se străbăteau drumuri întoarse cu multe întreruperi. Mărfurile apusene erau aduse până la Dunăre de raguzani. Se cunoaște rolul important pe care Ragusa (Dubrovnik) l-a jucat în Evul Mediu și până târziu, în veacul al XVIII-lea, în negoțul Peninsulei Balcanice. Acest oraș croat cu civilizație apuseană, așezat la Marea Adriatică, obținuse privilegii de negoț de la craii sârbi și de la suveranii Imperiului Româno-Bulgar, de la împărații bizantini și, mai târziu, și de la padișahul turcesc, ca negustorii de acolo să poată străbate cu mărfurile lor drumurile interioare de uscat ale peninsulei și să cumpere și să vândă în târguri. Așezările lor, cu case de negoț și cu biserici catolice, erau pretutindeni și înfloreau, la Belgrad, ca și la Sofia, la Caverna și la Silistra; nimeni nu le putea face concurență, căci genovezii și venețienii atingeau doar porturile. Nodul de legătură al comerțului raguzan cu cel săsesc a fost la Vidin, oraș pentru care raguzanii aveau un privilegiu de comerț special încă din anul 1240, de la țarul Ioan Asan II. Și, de asemenea, cel mai vechi privilegiu comercial acordat sașilor din Brașov este tot pentru acest oraș bulgăresc, dat de țarul bulgar Srațimir. Vidinul a fost un centru comercial de legătură foarte important între Ragusa, Țara Românească și Ardeal; se ridicase acolo un tarat bulgar deosebit de cel de la Târnovo și moneda de argint vidineană circula și în Muntenia lui Mircea și în Ardeal, în special în Țara Bârsei, semn al prosperității economice a acestui oraș. Așadar, acest drum comercial, ce trecea prin Țara Românească, era îndreptat spre sud-vest, spre Adriatică, tocmai în direcția opusă celui moldovenesc, între drumurile de comerț din Țara Românească și cele din Moldova nu era, deci, nici o legătură, cele două țări aveau orientări economice deosebite.

Veacul al XIV-lea și mai ales al XV-lea au fost pentru istoria noastră economică o epocă deosebită; atunci, și numai atunci, au trecut prin țările noastre drumuri de negoț de importanță internațională. Drumuri de țară, noroioase, neîngrijite, săpate de roțile căruțelor ce treceau scârțâind, încărcate cu mărfuri rare, călăuzite de negustori ce vorbeau limbi strănii și purtau costume din țări depărtate, dar care au făcut, prin ridicarea economică a țării, puterea și strălucirea domniilor unui Mircea sau a unui Ștefan.

Zonele de influență politică. Comerțul moldovenesc era în legătură, în primul rând, cu Polonia, cu Ungaria, de asemenea, dar mai puțin. Bistrița Ardealului și Brașovul au avut legături comerciale și cu Moldova și mărfurile săsești ajungeau până la Chilia, dar interesele comerciale ale Poloniei, drumul moldovenesc de la Liiov până la Cetatea Albă era cu mult mai important. Rezultatul acestor interese comerciale poloneze este suzeranitatea polonă asupra Moldovei. Regele polon, pentru a-și asigura debușeul mărfurilor la Marea Neagră, a luat sub protecția lui Moldova, țară vasală. Jurămintele omagiale depuse de domnii moldoveni de la Petre Mușatin până la Ștefan cel Mare, cu celebra scenă a cortului de la Colomeea, nu erau numai simboluri medievale, ele însemnau protectoratul politic și economic al Poloniei asupra Moldovei.

De câte ori domnul Moldovei întârzia depunerea jurământului, regele polon îl reclama cu îngrijorare și, fapt caracteristic, tratatele politice — e vorba de contractele feudale încheiate în scris între Moldova și Polonia — erau întotdeauna completate cu tratate de comerț, privilegii comerciale pentru negustorii din Polonia, cu ușurări de vamă și asigurarea trecerii pașnice prin țară a negustorilor și a mărfurilor. Ungaria, care avea și ea interese comerciale de apărut în Moldova, a încercat în mai multe rânduri, în veacul al XIV-lea și în al XV-lea, să răpească Poloniei, în favoarea ei, suzeranitatea asupra acestei mici țări românești și vestita luptă a lui Matei Corvin cu Ștefan cel Mare la Baia. urmată imediat de protestul polon la Buda, face parte din această serie de eforturi. Dacă nu ținem seama de câteva episoade de scurtă durată din istoria Moldovei. Ungaria n-a izbutit, totuși, să-și întindă influența politică asupra țării vecine dintre Carpați și Nistru, care a rămas sub suzeranitatea polonă, până ce turcii au înlăturat-o definitiv în veacul al XVI-lea.

În Țara Românească, legăturile comerciale cu Polonia erau mai slabe, de aceea regătuTlagelloni lor n-a încercat, afară de un singur caz, în vremea lui Mircea, să dispute ungurilor suzeranitatea asupra ei. Și aici, ca și în Moldova, vasalitatea în forme feudale față de Ungaria a fost o urmare a legăturilor comerciale, o asigurare a drumului de scurgere și de aducere a mărfurilor. Dar drumurile principale ale negoțului venind aici din Ungaria, Țara Românească a rămas sub suzeranitatea Coroanei Sfântului Ștefan.

Cu alte cuvinte, erau două zone deosebite de influență politică, ce erau urmarea zonelor de influență comercială: zona ungurească era în Muntenia, iar Moldova cădea în zona de interese și de influențe polone.

Această situație politică se adaugă situației economice și geografice analizate mai sus, ca să explice de ce Țara Românească și Moldova au alcătuit două organisme deosebite.

Tradiția dinastică. Pe temeiul acestor împrejurări economice, s-au încheiat, încetul cu încetul, cele două state românești și din neamul întemeietorilor s-au întărit două dinastii. domnul, care era paznicul și garanTut^c^Ste1^s1îuliîrrcre"caTe"am vorbit, devine, cu familia lui, elementul superior de conducere care personifică păstrarea tradiției, continuitatea statului. În această credință se îmbină și o credință religioasă, domnul cu neamul său sunt lăsați de Dumnezeu; se formează foarte repede la noi două tradiții dinastice. Aceasta se vede bine din răspunsul scris dat de boierii din Râmnic, Brăila și Buzău lui Ștefan cel Mare, venit din Moldova să răstoarne palida umbră de pe tronul Munteniei, un domn supus turcilor. „Avem domnul nostru bun și mare", zic boierii munteni și rar se găsește în Evul Mediu românesc, așa de măsurat și de hieratic, o pagină mai sarcastică și mai trivială, ca aceea trimisă de boierii de la marginea Țării Românești, lui Ștefan, Marele Ștefan al Moldovei. Pentru ei, strălucirea de învingător pentru Cruce a domnului vecin nu era nimic, față de tradiția stăpânilor lor cei vechi.

Această tradiție dinastică reprezenta, pentru gândul oamenilor de atunci, o stare permanentă, veșnică. Noi, astăzi, gândim evolutiv, socotim că stările de azi sunt rezultatul transformării stărilor de ieri și cele de mâine vor rezulta din

schimbarea fatală a celor de azi. Atunci se gândea altfel: țara, ca și Biserica, era, pentru acești oameni, o unitate fixă, ierarhică și hieratică, în frunte cu domnul ei, uns de Dumnezeu, cu boierii semeți și țăranii umili și supuși. Și, veșnic, cât va ține Dumnezeu mâna sa asupra țării, trebuia să fie așa, neclintită de-a lungul veacurilor.

Împrejurările geografice și economice constituiseră două state deosebite, această dualitate coborâse în conștiințe ca o ordine permanentă, datorită celor două dinastii ce personificau, fiecare, o orânduială deosebită. Li s-a zis domnilor munteni Basarabi, deși, în fapt, n-au existat Basarabi și nici Mușatini, e vorba de nume proprii individuale, nu de nume de familii, care pe atunci nu se obișnuiau în Răsăritul ortodox. Au fost două dinastii: dinastia Moldovei și dinastia Țării Românești și crearea lor, durata lor de două secole și jumătate, arată cât de adâncă a fost sciziunea politică a celor două state românești, ce realități bine așezate și închegate erau fiecare dintre ele, mai ales dacă ne gândim că, la sfârșitul secolului al XIV-lea, puține state din Europa centrală și răsăriteană aveau acest element politic, semn de stabilitate, dinastia.

Epoca aristocratică a istoriei românești. Epoca din istoria noastră, de care am vorbit până acum, ține de la întemeiere până în a doua jumătate a veacului al XVI-lea. Caracterele ei esențiale sunt: trecerea marilor drumuri de comerț prin țările noastre, suzeranitatea feudală a Ungariei și a Poloniei, existența a două dinastii adânc înrădăcinate în viața sufletească a neamului. Toate acestea erau, cum am spus, elementele pe care se întemeia dualismul politic românesc, existența a două organisme de stat românești de sine stătătoare.

Veacul al XVI-lea a văzut răsturnându-se întreagă această situație, în urma înaintării otomane spre Europa centrală. Porturile de la Dunăre și de la mare au fost cucerite de turci și transformate în posturi militare; pe rând, căzură Giurgiul, Chilia, Cetatea Albă, Brăila. Curând, nici unei corăbii de negoț creștine nu-i mai fu îngăduit să plutească pe apele Mării Negre, interdicție care a fost ridicată abia în veacul al XVIII-lea, marele comerț de stoffe și de vite din Moldova și Polonia a fost ruinat, italienii dispar de pe aceste meleaguri, capitalismul comercial își caută aiurea fructificarea, departe, pe căile noi ce se deschideau acum pe oceane spre America și India. Lembergul în Polonia. Brașovul, Sibiul și Bistrița în Ardeal, orașele din nordul Moldovei, în frunte cu Suceava, s-au ruinat economic, vistieria domnilor noștri a început să se golească.

Ca urmare a pierderii deșeurilor comerciale în țările noastre și a înaintării turcești, suzeranitatea feudală a Poloniei și a Ungariei asupra Moldovei și a Țării Românești a fost înlăturată și înlocuită cu o singură suzeranitate asupra ambelor țări, cea otomană, cu un caracter de protectorat militar.

Tot atunci la sfârșitul veacului al XVI-lea, vechile dinastii s-au stins, sau au fost înlăturate din drepturile lor tradiționale, amândouă aproape în același timp.. Puterea domnească a căzut și domn putea ajunge orice boier sau orice pretendent care afirma, de formă, că ar fi de viță domnească, dar cu condiția să se bucure de favoarea boierilor. La acest sfârșit de secol, moldovenii ajung să domnească în Muntenia și muntenii în Moldova.

S-ar părea că zidurile cele vechi de despărțire între cele două principate se năruiseră atunci, că elementele care constituiau unitatea organică deosebită a fiecăruia nu mai existau, că atunci s-ar fi putut face unirea lor într-un singur stat. O ivire ^{ma}j adâncită asupra noii situații economice și politice care a înlocuit pe cea veche arată, însă, **că nici aceste** împrejurări nu erau mai favorabile unei fuziuni; dimpotrivă.

— "—tn"apusul Europei, epoca modernă a fost o epocă de unificare a statelor, o ștergere a fărâmițării feudale, regii, sprijiniți de burghezia bogată, își întemeiază inileTea pe înfrângerea și decăderea economică a nobilimii de mari proprietari funciari. Aceasta era urmarea deschiderii drumurilor comerciale spre Orient, apoi pe oceane, a ridicării unei noi clase de mijloc, care slăbește pe aceea a nobililor. Burghezia are nevoie de liniște și de unitate ca să poată munci și agonisi și, de aceea, sprijină pe rege, spre a obține unificarea statului.

În Răsărit, în Polonia, în Ungaria, la noi, evoluția politică a fost în epoca modernălocmai opusă: coeziunea statului se destramă, puterea suveranilor scade în așa arad. Încât ei devin o jucărie în mâinile nobilimii atotputernice, sunt aleși, temporari și fără drept de a-și numi urmași, nobilimea este stăpână pe viața economică și, de aici, și pe cea politică. În aceste țări, unde nu mai treceau drumuri "comerciale, unde, deci, o burghezie nu s-a putut constitui, singurul izvor de venit "rămâne pământul cu roadele lui. Era firesc ca proprietarii pământului, deci nobilii, să **fie stăpâni pe** viața economică a țărilor agricole și, prin aceasta, să stăpânească și statul. Avem, deci, din veacul al XVI-lea până în al XIX-lea. în istoria noastră, ca și "TîTa statelor vecine pomenite, o perioadă pe care o putem numi *aristocratică*, urmând după cea *voievodală*.

Boierii, singurii stăpâni ai produselor, își croiesc latifundii pe ruinele micii proprietăți, supun din ce în ce mai mult țărănimea, domnul devine un reprezentant al lor, îl aleg din rândurile lor și-l schimbă mereu. Figura de tragedie a lui Mihai Viteazul, iroul care a încercat mai mult decât putea un domn atunci și a fost nevoit să **urmeze** directivele politice date de boieri, împotriva aspirațiilor nobile și cavaleriești, cade în această perioadă.

Era, această perioadă aristocratică, favorabilă unei contopiri a celor două state românești? Numai în aparență. În realitate, din punct de vedere economic, ca și stătuțele feudale ale Europei apusene din „Înaltul Ev Mediu", Principatele Române străbat acurn o perioadă de autarhie economică, nefavorabilă unității politice.

Istoricii Evului Mediu, de pildă Henri Pirenne, recunosc azi că principala cauză a fărâmițării politice a Europei apusene și centrale în această perioadă este lipsa legăturilor economice dintre diversele regiuni, fiecare ținut era autarhic într-o viață de economie agricolă și de industrie casnică; un demeniu agricol independent din punct de vedere economic devenea, fatal, independent și politicește. Numai deschiderea drumurilor de comerț prin cruciate, întâi, prin marile descoperiri geografice, apoi, a restabilit unitatea economică și apoi și cea politică.

La fel ca în Apusul medieval, luând, firește, lucrurile în liniile lor mari și neglijând anume excepții, se înfățișează, în această privință, situația Principatelor Române, începând cu sfârșitul veacului al XVI-lea. Moldova și Țara Românească,

țări agricole păstorești care, în mare parte, din cauza industriei casnice foarte dezvoltate pe atunci, importau foarte puțin, exportau iarăși puțin în urma închiderii drumurilor de comerț, erau acum unități economice autarhice. De comerț de tranzit, firește că nu mai poate fi vorba. Exportul a început să se mărească, pentru aprovizionarea Constantinopolului și a oștirii turcești, dar este vorba de o exploatare economică, ce nu prea aduce bani în țară. Așadar, închise în viața lor de economie agricolă, fără să aibă nevoie una de cealaltă, unități mici, ca stătuțelele autarhice din „înaltul Ev Mediu” apusean, cele două state românești au continuat, fatal, viața lor izolată, începută din alte pricini și în alte condiții.

Ideea unității și concepția politică a separatismului. În veacul al XVII-lea se naște în țara noastră, în ambele principate, o mișcare intelectuală importantă, a cărei manifestare mai însemnată este literatura istorică a cronicarilor. Cronicarii moldoveni cei dintâi, apoi și cei munteni, iau contact cu cultura clasică în școlile polone, grecești și italiene, află originea latină a poporului nostru, ceea ce constituie un ferment de unitate, căci originile comune impun ideea unității neamului. Un Miron Costin, un Dimitrie Cantemir, un Constantin Cantacuzino știu că poporul nostru, peste granițele politice, formează o unitate etnică, și o spun cu mândrie și țării și străinilor.

Este o mare descoperire a secolului al XVII-lea care pregătește formarea unei conștiințe naționale. Am putea găsi și mai înainte slabe indicii despre ideea unei origini comune a neamului nostru, chiar la unii scriitori români medievali. Astfel, autorul anonim al unei cronici a Moldovei, cronică anexată mai târziu unui letopiseț mai mare rusesc, scrisă în slavonește, în vremea lui Ștefan cel Mare, deci cu două veacuri înainte de Miron Costin, spune că noi, românii, ne tragem din doi frați veniți de la Veneția; unul se chema Roman, celălalt Vlahata, eponimii poporului nostru, român și vlah.

De ce doi frați? Pentru că sunt două principate și aceste principate sunt doi frați, două ramuri ale aceluiași popor. O idee timidă, care nu putea încă să îmbrace haina cugetării limpezi și se ascundea în negura legendei.

În veacul al XVII-lea, la marii cronicari, ideea se limpezește, e spusă răspicat: noi, românii, suntem un singur popor, ne tragem din romani, stăpânii lumii de odinioară. Dar această idee a unității neamului, a originii comune, aducea ea consecința, firească pentru noi cei de azi, că acest neam unitar trebuia să formeze un stat unitar? În vremea cronicarilor, ideea de stat nu acoperea ideea de neam, nu se născuse încă principiul naționalităților. Statul era al suveranului, al clasei stăpânitoare.

Sunt, firește, dovezi de solidaritate națională între munteni, moldoveni și ardeleni din acea vreme, exemplele au fost deseori repetate de istorici și ne vom mărgini numai la cel mai caracteristic: porunca dată de domnul Moldovei, Mihai Racoviță, la 1717, tătarilor, cu care năvălise asupra Maramureșului, să cruțe în prada lor cumplită numai casele românilor din acel ținut.

Dar să ne ferim să confundăm solidaritatea între diferitele ramuri ale poporului nostru, care este un sentiment, cu ideea politică a unui stat unitar românesc, ceea ce este cu totul altceva. Putem afirma, întemeiați pe dovezi, că o asemenea idee

nu exista în veacul al XVII-lea, nici chiar în al XVIII-lea; mai mult, era privită ca o absurditate și ca o primejdie de cei mai luminați dintre intelectuali și oamenii de stat. Nu pentru că aceștia nu-și iubeau țara, dar concepțiile politice ale vremii se împotriveau unei asemenea idei.

Două exemple puțin cunoscute sunt deosebit de caracteristice: Miron Costin povestește, în cronica lui, cum a fost vorba, un moment dat, la curtea otomană, ca turcii să impuie pe tronul principatului Ardealului, unde domniseră până atunci numai principii din nobilimea maghiară, pe fostul domn al Moldovei, bogatul și trufașul Vasile Lupu. Și cronicarul observă cu acest prilej: „Care lucru nu știm cum ar hi putut fi pentru lege”. Adică, un domn ortodox al Moldovei și, deci, nici un român ortodox n-ar fi putut sta, după Miron Costin, în scaunul princiar al Ardealului, pentru că în acea țară clasa guvernantă, nobilimea maghiară, era de altă lege, calvină. Așa cugeta cronicarul care trâmbițase cel dintâi, în chip lămurit, originea comună a poporului român.

Dincolo, în Țara Românească, ideile lui Miron Costin despre originea neamului și unitatea lui fuseseră reluate cu mai multă largime de vederi și cu argumente noi de învățatul boier și om de stat, Constantin stolnicul Cantacuzino. În vremea lui Brâncoveanu, stolnicul era unchiul și sfătuitoarea domnului. Și povestește cronicarul Neculce cum marele vizir oferise lui Constantin Brâncoveanu și tronul Moldovei, pe lângă acel al Țării Românești, pe care-l avea. „Iar Brâncoveanu vodă, dacă au auzit așa, foarte îi era cu voia să fie domn la două țări”, dar a cerut răgaz să se sfătuiască și cu unchiul său, Constantin stolnicul. Cronicarul luminat, sfetnic bătrân, aflând de planul unirii celor două principate sub sceptrul lui Brâncoveanu, i-a răspuns: „Să-și păzească treaba și grija țării sale. Iar mai mult să nu știe că se amestecă, că apoi, de nu-l va asculta și va face peste voia lui, bine să știe că când va | încăleca el la Udriu (Adrianopol), el va înhăma în căruță și va trece în Ardeal”. ; Stolnicul Cantacuzino socotea unirea principatelor o nebunie așa de mare, încât, la auzul ei, era gata să părăsească țara și să fugă peste graniță. Nu e nevoie să adaug că Brâncoveanu a răspuns vizirului că „nu va putea purta de grijă a două țări ce sunt de margină”.

Dacă oamenii cei mai culți ai vremii, tocmai aceia care dăduseră la iveală originile comune ale românilor, care subliniaseră cu glas profetic în scrierile lor unitatea etnică a neamului, Miron Costin și Constantin stolnicul Cantacuzino, gândeau așa despre unitatea politică a românilor, este clar că ideea aceasta era cu totul străină cugetării politice de atunci.

S-ar putea obiecta acestor considerații cu epopeea fulgerătoare a lui Mihai Viteazul. Măcar câteva luni, românii au fost uniți prin faptă românească. Dar și aci, dacă scrutăm de aproape împrejurările, găsim un sentiment de solidaritate românească, fără îndoială, însă lipsa totală a oricărei idei politice de unificare. Dovezi de solidaritate sunt acum multe și bine cunoscute: când Mihai a intrat în Ardeal, o mare bucurie s-a aprins în colibe umile ale sătenilor români de acolo, mulți au crezut că a sunat ceasul liberării din iobăgie și au pus mâna pe furcă și pe topor, ca să atace castelul proprietarilor; se știa, doară, că stăpânul cel nou este din neamul țăranilor ardeleni. Aceasta o mărturisesc cronicile ungurești contemporane

din Ardeal. De altă parte, Mihai, așezat în scaunul din Alba Iulia, poruncește dietei ardelene să ia măsuri pentru satele românești, pentru pășunatul vitelor lor, pentru ridicarea situației preoților români. Mihai Viteazul este, de asemenea, întemeietorul Mitropoliei românești din cetatea domniei. Aceasta înseamnă solidaritate, este partea sufletului. Dar orânduile politice au altă înfățișare: în Moldova, în Țara Românească, în Ardeal, erau sub Mihai trei guverne (divane) deosebite și chiar trei domni, unul din ei, Mihai, fiind cu o situație mai înaltă, căci la București guverna fiul său, Nicolae, și la Iași — nepotul (sau presupusul nepot), Marcu vodă, pe când Mihai stătea la Alba Iulia. Mai mult chiar, trebuie să se știe că între Țara Românească și Ardeal se plătea vamă de trecere în vremea lui Mihai vodă.

De ce a cucerit Mihai Ardealul și Moldova? Însuflețit de un ideal creștin, el era legat de alianța împotriva turcilor cu principii acestor două țări; când schimbările de domnie au adus desfacerea alianței și părăsirea luptei de către cei doi vecini, el a refăcut alianța creștină cu sabia, sub oblăduirea lui. Firește, Mihai rămâne totuși un precursor, nu prin concepția lui politică, care era a vremii sale, ci prin fapta lui. Ca orice faptă, ea se valorifică în chip deosebit în timp, după ecoul pe care-l trezește în societatea ce evoluează continuu.

Cercetând ideile politice ale vremii, ajungem, prin urmare, la aceeași concluzie: trăind viața lor patriarhală, izolată, de economie agricolă, Principatele Române cultivă, până la sfârșitul veacului al XVIII-lea, un separatism care excludea ideea politică a unirii.

Perioada contemporană. Perioada contemporană în istoria lumii înseamnă, în domeniul economic, o uriașă expansiune a capitalismului comercial, mai târziu a celui industrial. Viața comercială, căile de circulație a mărfurilor și câmpurile de producție și de desfacere, mărginite până acum la anume regiuni restrânse și speciale ale globului, cuprind toate ținuturile locuite. Țări necunoscute pentru comerțul mondial sunt acum „descoperite”, produsele lor încep să fie prețuite. Bogățiile latente încep acum să fie valorificate pentru industrie și comerț și unul din ținuturile bogate, părăsite de comerțul mondial de la sfârșitul Evului Mediu, care acum este din nou descoperit, este țara noastră. S-a spus de unii istorici că pacea de la Adrianopol (1829), care ar fi înlăturat monopolul turcesc (mult mai puțin efectiv decât se crede), asupra produselor pământului nostru, a deschis țara noastră comerțului mondial. În realitate, acel tratat a însemnat prea puțin, cum s-a dovedit în timpul din urmă, pentru schimbarea vieții economice a principatelor. Alta a fost cauza intrării țărilor noastre în cercul de preocupare a economiei apusene: Orientul, mai puțin civilizat, devine o piață a produselor industriale și, în schimb, se descoperă atunci grâul românesc, iar mai târziu petrolul. Inițiativa legăturilor comerciale n-a venit de la românii descătușați, ci a trebuit să vie Apusul să forțeze barierele autarhiei noastre.

Descoperirea vitelor românești în Austria și la Lipsea, la sfârșitul veacului al XVIII-lea, descoperirea grâului românesc de către Europa apuseană în veacul al XIX-lea, cucerirea Bărăganului de către agricultura românească (în a doua jumătate a veacului), descoperirea petrolului, sunt faptele principale care au rupt vechea autarhie patriarhală a țărilor noastre și le-a pus în contact cu Apusul. Odată cu legăturile

-omerciale, ca o urmare a lor, au început și legăturile culturale cu același Apus, care *iu* adus schimbarea civilizației românești.

Trebuie să considerăm ca un lucru sigur că, înainte vreme, asemenea
ături erau, practic, aproape imposibile, lipseau banii, căci
economia era mai mult
turală Pentru ca un boier să poată merge la Paris, ar fi trebuit o
avere, de care, în
orma de bani valabili pentru schimbul cu Apusul, nu dispunea
aproape nimeni. Dacă
inii fii de boieri, foarte puțini, au stat la studii ani de zile la Padova,
la Constantinopol
■au în Polonia, în secolul al XVII-lea, aceasta înseamnă că familia
lor dispunea de
mense averi naturale și, prin aceasta, excepțional, și de ceva bani.
Lipsa de bani este
in fapt caracteristic al istoriei noastre din veacul al XVI-lea până în
a doua jumătate a
■elui de-al XVIII-lea. Ea a împiedicat relațiile externe,
introducerea culturii
occidentale la
noi.

Acum, începând de la sfârșitul veacului al XVIII-lea și treptat
tot mai mult, în ■ursul veacului următor, încep să vie bani în
țară, să se facă schimb de bani cu
ările străine.

Astfel, au început să vie străini la noi și să meargă românii
în Apus, ideile ie libertate ale burgheziei franceze au pătruns și la
noi, luând aici caracterul special, ;are era necesar pentru noi,
libertatea națională.

Autarhia se desface, unitățile economice mici nu-și mai au
rostul. Pentru a ace față nevoilor marelui comerț mondial, ca
odinioară în Apus, după descoperirile »eografice, dar pe o scară
mult mai întinsă, trebuiau să se unească în organisme
mari ;conomice teritoriile locuite de același neam. Neamul cu limba
și originea sa de rasă amâne o realitate peste care nu se putea
trece. Astfel se naște secolul ȩaționalităților, pe care l-am putea
defini în acest chip: oamenii care se pot ȩnțelege ȩȩrif nevoiți să se
ȩnțeagă.

Unirea celor două principate, care cerea neapărat și
completarea unității omânești, este rezultatul desfacerii
autarhiei economice, în care trăiau cele două ȩri, dar, în același
timp, nu trebuie să negăm aportul curentului de idei pentru
ȩbertate, care a putut pătrunde la noi din Apus, prin deschiderea
legăturilor, așa cum im arătat. Acest curent apusean la noi, cu
originile și rezultatele lui, este destul de ȩine cunoscut, studiat
fiind de istorici și de istorici literari, așa că nu vom stăruia aici
isupra lui, ceea ce nu înseamnă că nu-i recunoaștem importanța.
Solidaritatea ȩațională era un sentiment vechi, un instinct, la care
s-a adăugat ideea politică de stat ȩațional, ceea ce înseamnă,
firește, o maturitate politică a poporului nostru.

Fără ȩndoială, ȩnsă, că problema existenței a două
principate românești eparate ce. se mențin de-a lungul
veacurilor se poate rezolva, în primul rând, ȩonsiderând
ȩmprejurările economice în care a trăit neamul nostru. Când
aceste ȩmprejurări speciale au fost ȩnlăturate, numai atunci unirea
s-a putut face.

Fără să fim partizani exclusivi ai materialismului istoric,
recunoaștem că ȩmprejurările economice explică în multe privințe,
cum este și problema pe care am ȩrcetat-o, ȩnfățișări ale istoriei
noastre politice. Pentru lămurirea adevărată și ȩompletă a istoriei
noastre, este nevoie să facem apel și la ajutorul pe care ni-l dă

tudiul acestor împrejurări 938

VI DE CE N-AU CUCERIT TURCII ȚĂRILE ROMÂNE

Cucerire sau vasalitate? Când cucerirea otomană s-a întins în Europa ca o mare care acoperă pământurile, la Dunăre a întâlnit pe români. Cea dintâi luptă mare între români și turci, pe pământ românesc, a fost la Rovine, în 1394, și Mircea a înfrânt cu oamenii lui, boieri și țărani, ostile Răsăritului ale sultanului Baiazid. Cu câteva decenii înainte, detașamente românești luptaseră dincolo de Dunăre alături de slavi, împotriva năvălitorilor asiatici. Lupta românilor cu turcii începută de marele Mircea, care este, astfel, cel dintâi cavaler român al creștinătății, a ținut, cu întreruperi, veacuri întregi. A fost, întâi, un veac în care s-a încercat oprirea valului turcesc; după Mircea, a luptat Ioan Corvin cu puterile Ardealului, având oastea lui ardelenescă și nu oastea regatului unguresc și apoi, în Moldova, Ștefan cel Mare, o jumătate de veac. Fiecare din cele trei provincii românești și-a dat pe rând contribuția în acest „război de o sută de ani”. Când Ștefan a închis ochii, această fază a luptei se terminase: românii se fac vasali ai sultanului, plătesc un tribut anual, mai târziu domnii se duc să ceară investirea la picioarele tronului padișahului.

Despre proporțiile sacrificiului românesc pentru creștinătate mărturisește un istoric italian în serviciul regelui Ungariei: „războiul cu turcii a provocat așa de mare pustiire acestei țări (Țara Românească), încât abia mai rămân oameni care să cultive ogoarele”¹.

Dar acum urmează faza a doua; deși împărăția turcului trecuse peste Țările Române și Ungaria fusese făcută pașalâc iar Semiluna se ivise sub zidurile Vienei, totuși românii se scoală mereu în lupta pentru libertatea lor. Boierii ridică voievozi de răscoală, e vremea marilor răzmerițe, adesea fără nădejde: cu Radu vodă de la Afumați, Ion vodă cel Cumplit și, mai ales, cu Mihai vodă cel Viteaz. După epoca de Rezistență urmează acum epoca răscoalelor. De câte ori vecinii cei mari ai românilor: împăratul de la Viena și craiul din Cracovia, vor să pornească război împotriva turcilor, găsesc viteji gata de luptă între români; o nădejde de libertate cât de mică și vâlvătaia, care se credea stinsă, prinde a se ridica din nou. Ultimii domni români răsculați împotriva turcilor au fost Ștefan vodă Petriceicu în Moldova, Constantin vodă Șerban în Țara Românească cu Gheorghe II Râkoczi, principele ungar al

¹ A. Bonfinius, *Historia Panonica*, Colonia, 1690, p. 331. Se știe că acest istoric a fost secretarul lui Matias Corvin. Pasajul citat privește luptele lui Vlad Dracul (1436—1446) cu turcii.

"Se știe că românii au jjuârziat înaintarea otomană asupra centrului continentului. Această întârziere n-a însemnat numai, cum s-a spus de către istoricii noștri, o slăbire a puterii ofensive turcești uzate prin împotrivirea de la Dunăre. Ea a dat timp Europei apusene să primească lupta într-o fază mult mai favorabilă pentru ea cu alte arme și altă organizație militară. Organizația militară feudală, care "dăinuia în Europa până la sfârșitul veacului al XV-lea, ar fi fost incapabilă să reziste năvălirii turcești. Ostile de cavalerie grea în zale și de arbaletieri nu erau pe măsura infanteriei ienicerilor și a cavaleriei ușoare a achingiilor; lucrul s-a vădit în marea ciocnire dintre floarea cavaleriei apusene și Turcia la Nicopole (1396), ca și în lupta de la Mohács (1526), când a pierit în mlaștini oastea feudală a Ungariei cu regele ei². În schimb, oastea de țărani și boieri, legată de codri și pășurile munților românești, era în stare nu să distrugă puterea otomană, dar să întârzie înaintarea ei. Când înaintarea turcească a fost în stare să-și îndrepte grosul forțelor asupra Europei centrale (primul asediu al Vienei, la 1529), ea nu s-a mai ciocnit cu oastea feudală a nobililor, ci cu ostile cu arme de foc, puști și tunuri, ale regilor. Aceste oști moderne — suntem în epoca mercenarilor specializați în arta războiului — erau acum superioare ca tehnică și armament celor turcești; înaintarea Semilunii a fost întâi oprită, apoi, pe măsură ce armamentul se perfecționa, puterea otomană a început să dea înapoi.

Totuși, cum se știe și cum era firesc. în fața uriașelor forțe militare otomane, cele mai importante ale Europei de atunci, apărarea locală românească a fost răzbită în cele din urmă. Nu atât bătăliile în câmp deschis erau hotărâtoare în războaiele din Evul Mediu pentru supunerea unei țări sau provincii, cât stăpânirea cetăților care fixau durabil pe învingător pe pământul cucerit. Lupta Țării Românești și a Moldovei cu turcii s-a încheiat în dauna noastră atunci când cununa de cetăți ce înconjură, câte una deosebită, fiecare din cele două state, a fost ruptă. Turcii ocupând Giurgiu T, ~BraU a și Turnu Măgurele, linia de apărare a Țării Românești de la sud a fost străpunsă și independența militară a statului muntean a ajuns la termen. După , Cetatea Albă, au căzut și ele și așa s-au dărâmat zidurile Moldovei.

Episcopul Paulo Giovio scria împăratului Carol Quintul în legătură cu lupta de la Mohâcs: „Turcii sunt mai buni soldați decât ai noștri din trei motive: întâi, din pricina disciplinei, care este rară la noi; al doilea, pentru că ei se aruncă în luptă cu convingere nebunească spre moarte sigură, căci cred că fiecare are scris în frunte cum și când trebuie să moară; și al treilea, pentru că turcii trăiesc fără pâine și fără vin și adesea le ajunge orez și apă" (citat de Gerhard Geissler, *Europäische Dokumente aus fünf Jahrhunderten*, Leipzig, 1939, p. 84).

După căderea cetăților care asigurau otomanilor controlul asupra teritoriului neîntărit al țării, ei ar fi putut s-o cucerească, să transforme Țara Românească, Moldova și Ardealul în pašalâcuri. După o sută de ani de rezistență a primei faze de lupte și mai ales după experiența tristă a marilor zvârcoliri neizbutite din perioada a doua, trebuie să recunoaștem că, dacă turcii ar fi voit, ar fi putut pune un pașă la Suceava și la Târgoviște, în locul palizilor domnitori care cumpărau domnia pe banti de la dâșii. În Bulgaria, în ultimii ani ai veacului al XIV-lea, în vremea domniei la noti a lui Mircea cel Bătrân, au căzut cetățile Târnovei, Nicopole și Vidin și urmarea imediată a fost încorporarea țării ca parte integrantă a Imperiului Otoman. În Serbia, vestita luptă de la Cosovo sau Câmpia Mierlei (1389) nu a fost decisivă, așa cum au spus mulți istorici, căci țara și-a păstrat autonomia sub fiul craiului Lazăr. Dar când au căzut cetățile Golubaț și Semendria, atunci Serbia a fost transformată în pašalâc turcesc (1459). Nici lupta de la Mohács n-a fost decisivă pentru căderea Ungariei sub turci, cum se crede îndeobște, dar cuprinderea cetății Budei, care domină de p.e înălțimi valea Dunării (1540), a adus automat trecerea țării magnaților trufași sub călcâiul turcesc. De ce nu s-a întâmplat același lucru cu Principatele Române după căderea Giurgiului, a Brăilei și a Cetății Albe? Cum se face că noi, românii, avem dreptul să afirmăm cu mândrie că niciodată, în decursul veacurilor, nu ne-am pierdut "autonomia politică, am trăit sub domnii noștri, cu cărmuire românească, pe când vecinii noștri, unguri, bulgari și sârbi, au fost robii padișahului și țara lor a fost proprietatea lui?

Întrebarea aceasta este esențială pentru istoria noastră. Să nu ne înșelăm spunând că, în definitiv, nu este mare deosebire între un domn fanariot care storcea țara și un pașă turc. Este o foarte mare deosebire, căci țara cuprinsă de turci devenea efectiv proprietatea lor, moșiile erau transformate în *timare* (fiefuri militare turcești), altele în *ciflicuri* de sârbi ai unui bei sau spahiu. Cucerirea otomană însemna împărțirea întregului pământ coloniștilor militari turci; toată populația cădea în serbie și dispărea nu numai întreaga boierime de proprietari de pământ, dar și moșnenii și răzeșii, mândri că se pot numi și ei stăpâni pe un petec de pământ din țară. Tot neamul devine un neam de robi. Noi, românii, n-am fost robii turcilor, pământul nostru a rămas al nostru. Niciodată turcii n-au avut voie să se așeze în satele noastre ca proprietari și nici în clipele de supremă umilință ale veacului al XVIII-lea, niciodată nu s-a ridicat un meșet în țara noastră. Poporul bulgar, ca și cel sârbesc, au fost frânte în organismul lor național, au pierdut clasa boierească militară, ca și cea a micilor cultivatori proprietari (afară de satele militare, din care veneau și seimenii, oșteni mercenari ai domnilor noștri din veacul al XVII-lea), precum și clasa târgoveților. Întreaga națiune a fost redusă la o singură clasă socială — a țăranilor supuși. La greci s-a păstrat o nobilime în jurul Patriarhiei ortodoxe de la Fanar, fără legătură cu stăpânirea pământului, precum și o clasă de negustori. Ungurii și-au păstrat o nobilime numai în Ardeal, pentru că această țară n-a fost transformată în pašalâc și pământul Ardealului lucrat de țăranii români fusese împărțit proprietarilor nobili unguri în epoca ce a urmat după cucerirea acestei țării. Cucerirea turcească însemna, deci, urmări adânci asupra structurii sociale, o împușinare a organismului național, ceea ce la noi nu s-a întâmplat.

Se vede ușor de aci importanța problemei pusă mai sus: de ce n-au fost cucerite de turci Țara Românească, Moldova și Transilvania, de ce n-au fost încorporate Imperiului Otoman, după chipul Serbiei, Bulgariei, Greciei și Ungariei? De ce s-au mulțumit turcii cu câteva puncte de sprijin întărite, așa-numitele raiale, și n-au cucerit țara întreagă și de câte ori ostile turcești au cuprins-o, tot de atâtea ori s-au retras?

Ca de obicei, când e vorba de probleme istorice, care în timp se întind pe o perioadă de mai multe veacuri, sunt mai multe cauze care concurg spre același rezultat. Istoricul care urmărește explicarea fenomenelor trecutului nu trebuie niciodată să se oprească la o singură pricină a lor, dată fiind complexitatea vieții sociale, economice și politice. Vom examina, pe rând, explicațiile ce reies din cunoașterea liniilor mari ale istoriei și ale situației geografice a poporului român.

Exploatarea grânarului împărăției. Întinsele stăpâniri ale Imperiului Otoman în Europa, Asia și Africa erau în mare parte țări muntoase sau cu mari întinderi pustii. Numai Egiptul, țară de mult islamizată și de limbă arabă, cucerit de sultanul Selim în veacul al XVI-lea, era un adevărat grâнар. Dar, cu această excepție, am putea caracteriza Imperiul Otoman ca fiind compus din țări relativ sărace. Abia în Câmpia Dunării au aflat turcii regiuni bune de agricultură, cu câmpii mănoase, care puteau hrăni mulțimile împărăției. În schimb, Țara Românească și Moldova, cu cultura grânelor, care cuprindea șesurile și dealurile, cu uriașele turme de vite și herghelii de cai, vestite pe vremuri în toată Europa, până în Silezia și Boemia, cu marea cultură de albine în prisăci, care furnizau mierea, aliment esențial în Evul Mediu, când nu exista încă zahărul, și ceara, singurul material pentru luminat, erau într-un contrast izbitor cu regiunile mai sărace de dincolo de Dunăre. Încă din Antichitate, coloniile grecești de la Marea Neagră, Tyras, Histria, Tomis, Callatis, fuseseră așezate în acele părți în calitate de emporii de comerț, care mijloceau aducerea grânelor și peștelui sărat pentru îndestularea ținuturilor sărace din Grecia. Același rol l-au jucat apoi, în Evul Mediu, coloniile genoveze din Chilia și Cetatea Albă, prin care negustorii aduceau mărfurile din interior, le încărcau pe corăbii înalte cu pânze și le duceau în Orient, în Italia și mai departe chiar. Așadar, ca o funcție istorică, Țările Române așezate în regiunile mănoase de la nordul Dunării de Jos au fost grânarul din care-și trăgeau subzistența țările sudice mai sărace, Grecia, Bizanțul și altele. Așa a fost și în timpul suzeranității otomane; Principatele Române au devenit „grânarul împărăției”, termen uzitat în veacul al XVIII-lea, dar care se potrivea și pentru vremi mai vechi. De la o vreme, hrana capitalei Imperiului Otoman și a oștilor europene ale sultanului era întemeiată pe transporturile regulate de grâne, vite (afară de porci, bineînțeles) și ceară împărătească, aduse din Țara Românească și Moldova și mai puțin din Ardeal. Într-un studiu intitulat *L'approvisionnement de Constantinople*, d. G. Brătianu a arătat sistemul de aprovizionare a capitalei Imperiului Bizantin, devenită mai târziu capitala turcilor și rolul pe care l-au jucat Principatele Române în acest sistem³.

G. Brătianu, *Études sur l'approvisionnement de Constantinople*, în volumul *Études byzantines* 1

Se poate, deci, spune că, din punct de vedere economic, stăpânirea Principatelor Române era esențială pentru turci. În această lumină, problema pusă de noi mai sus se pune acum în acest chip: de ce n-au exploatat turcii aceste bogății direct, am zice în *regie*, ci le-au lăsat în seama administrației locale a domnilor și boierilor români?

Aci atingem o chestiune esențială din istoria Imperiului Otoman. Cucerirea și stăpânirea ținuturilor dobândite de turci au fost făcute până la extincția completă a bogățiilor; a fost o exploatare, nu o fructificare. Turcii n-au avut niciodată calități de coloniști și de organizatori în domeniul economic. Ei nu îmbogățeau provinciile cucerite prin introducerea unei tehnici superioare, cum făcuseră, de pildă, romanii în provinciile lor, ci secătuiau bogățiile, fără a crea izvoare noi de bunuri. Cucerirea turcească a fost pur militară și după secătuirea unei regiuni, ea se arunca asupra alfeia învecinate. Propășirea imperiului se baza numai pe cuceriri noi, pe mărfuri, averi și biruri ce urmau să treacă prin cucerire în vistieria împărăției. Puterea sultanilor a stat în putința de a coloniza ostași pe pământul cucerit, ca moșieri ce trăiau de pe urma creștinilor. „Timarele”, fiefurile militare otomane, n-au fost ca în Apus cauza unei anarhii feudale, căci sultanii, în epoca de creștere a imperiului, aveau mereu la dispoziție pământuri noi de exploatat și prin aceasta țineau în frâu pe privilegiați, creând noi cete de credincioși, când recunoștința celor vechi începea să se răcească.

Dar când epoca cuceririlor a încetat, turcii n-au putut să se menție ca mare putere pe temeiul stăpânirilor celor vechi, care fuseseră exploatate sălbatic și ruina economică a Turciei a precedat prăbușirea ei politică. Aceasta este cauza principală a căderii Imperiului Otoman. În această privință, căderea lui se poate asemăna cu aceea a Imperiului Spaniol, care a fost tot un imperiu de rea organizație economică a cuceririlor care n-au fost fructificate.

Ruina economică a Imperiului Otoman n-a dus la imediată lui destrămare, căci teritoriile lui serveau popoarelor cu dezvoltare mare economică din Europa ca debușeu al mărfurilor lor, și ele au devenit din această cauză apărătoarele integrității lui. Aceasta este explicația faptului că Anglia în special, dar și Franța, s-au făcut apărătoarele Turciei în veacul al XIX-lea; ele apărau un teritoriu pe care stăpânii nu știau să-1 chivernisească și de aceea urma să fie exploatat economic de „apuseni”. În această privință, marele Montesquieu face o observație foarte subtilă în celebrele sale *Considerations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur decadence*. Să se noteze că această carte a apărut în 1734, înainte de războaiele ruso-turce ale Ecaterinei II, care au arătat definitivă decadere a turcilor. În capitolul XXIII, Montesquieu scrie: „L'empire des Turcs est â present â peu-pres dans le meme degre de faiblesse ou etait autrefois celui des Grecs; mais ii subsistera longtemps. Car si quelque prince que ce fut mettait cet empire en perii, en poursuivant ses conquetes, Ies trois puissances commercantes de l'Europe⁴ connaissent trop leurs affaires, pour n'en pas prendre la defense sur le champ. Cest leur felicite que Dieu eut

d'histoire economique et sociale, Paris, 1938, p. 127 și urm. și, în special, p. 171 —177. ⁴ Se înțelege: Anglia, Franța și Olanda.

permis qu'il soit dans le monde des nations propres à posséder inutilement un grand empire".

În comparație cu nepriceperea și exploatarea sălbatică turcească — e destul să spunem că pădurile Peninsulei Balcanice au fost tăiate și nu au fost replantate, că nu s-au înființat culturi noi și bogățiile miniere au fost lăsate în părăsire — organizarea economică a Principatelor Române sub egida domnilor și a boierilor a fost, cuminte și fructuoasă. Românii au fost și sunt un neam de agricultori muncitori, nu de cuceritori; erau specialiști în agricultură și creșterea vitelor, profesii pe care o aveau în sânge. Domnii români au fructificat cu înțelepciune bogățiile țării, operă esențială în istoria noastră, care le este prea rar recunoscută.

Domnii Moldovei au făcut din veacul al XIV-lea până în al XVI-lea o uriașă operă de colonizare a pământurilor pustii dintre Prut și Nistru, cu răzeși și curteni, fructificând aceste moșii ale țării. Mircea cel Bătrân a deschis cu meșteri sași minele de aramă de la Baia de Aramă. Ștefan cel Mare a adus în Moldova vița de Tokaj și a înființat vestitele vii de la Cotnari. În Muntenia, domnii aveau livezi de nuci, pescării organizate la Dunăre, herghelii de cai în anume locuri alese și potrivite ale țării. Prin tratatele de comerț cu vămi anume întocmite, domnii noștri atrăgeau în țară pe negustorii din Liov, Brașov, Sibiu. Monetele de argint bătute de domnii români și moneda măruntă pentru schimbul uzual au ridicat viața economică a țării. Nu s-a arătat în chip complet marele merit al domnilor, boierilor și răzeșilor români în construirea economică a țărilor noastre. Domnii au fost mari gospodari în sensul actual al cuvântului, în contrast vădit cu exploatarea nepricepută a turcilor.

Sultanii otomani și mai marii împărăției știau acest lucru. Ei știau că trimitând un pașă în scaunul Țării Românești și al Moldovei, demnitarii otomani corupți și necinstiți ar trage asupra lor toate foloasele, ar risipi bogățiile, storcând la iug populației și a pământului. Întemeiați pe trupele lor locale, pașalele devin, mai ales în secolul al XVIII-lea, seniori locali aproape independenți, cu legături politice și economice tot mai slabe cu centrul împărăției. Era în interesul împărăției ca grănarul ei, fără de care ar fi murit de foame oștirea și capitala, să fie bine gospodărit și gospodăria bună o asigura numai administrația românească. Credem, deci, că aceasta e una din cauzele, poate cea mai însemnată, pentru care turcii n-au cucerit Principatele Române și nu le-au înglobat la împărăția lor.

După ce armele românești au apărut timp de mai bine de un veac neatârnat Țării, buna gospodărie românească, priceperea în cele economice a ferit la rândul ei țara de copleșirea străină.

Românii și drumul ofensivei otomane. Ștefan cel Mare scria dogelui Veneției și papei, cerând ajutor împotriva păgânilor: „Nu vreau să mai spun cât de folositoare este pentru trebile creștinești această țărișoară a mea; socot că este de prisos, fiindcă lucrul e prea vădit, că ea este seraiul (cetatea) Țării Ungurești și al Poloniei și este straja acestor două craii. Afară de asta, fiindcă turcul s-a împiedicat de mine, mulți creștini au rămas în liniște". Pe aci urma să treacă năvălirea otomană, credea Ștefan, și, dacă zidul românesc se prăbușea, primejdia cuceririi asiatice atingeia țările catolice din centrul continentului și apoi cele din Apus. Civilizația creștină în

întregime sta să piară, vechile centre de cultură, regatele și imperiile urmau să se prăbușească sub noua năvălire a barbarilor.

Și totuși, nu prin Moldova, nu prin Țara Românească au trecut turcii când au cucerit Ungaria. Lupta cea mare, în care a pierit regele Ludovic II și toată nobilimea a dat la Mofiacs (1526), pe Dunărea centrală; ostile turcești veneau de la Belgrad cetate cucerită cu cinci ani înainte de sultanul Soliman Magnificul. Și **mai** târziu, când a căzut Buda și când în două rânduri a fost atacată Viena (1529 și 1683), tot pe același drum mare al armatelor, Constantinopol-Adrianopol-Belgrad și Dunărd mijlocie, au trecut otomanii spre Europa centrală. Drumul militar de la Bizanț prin Adrianopol, Filipopol, Sofia, Niș, Belgrad a fost încă din Antichitate principala arteră de comunicație a Peninsulei Balcanice, folosită pe rând de romani, de bizantini, de cruciați și la urmă de turci⁵. Era un drum pietruit de romani, care străbătea peninsula; de-a curmezișul și putea fi continuat pe apă, cu corăbiile pe Dunăre, sau pe uscat, pe marginile lui, spre Buda, Viena și Germania, drum militar și, în același timp, drum comercial. Era singurul drum deschis și potrivit pentru pătrunderea din Peninsula Balcanică spre centrul continentului, adică în direcția nord-vest. Direcția ofensivă otomană spre Europa centrală nu putea fi decât aceasta; singura breșă deschisă în această direcție este câmpia Ungariei. Conștient sau nu, sultanii turci tindeau să cucerească una după alta provinciile în direcția Europei mijlocii. Abia în secolul al XVII-lea au fost expediții turcești de cucerire și spre Polonia, care s-au oprit, însă, în Podolia și la Camenița. Polonia nu era pe linia principală a cuceririi otomane, ci pe o linie secundară, și de aceea acum câțiva ani istoricul O. Gorka, spre marele scandal al opiniei publice, spunea că se înșală cei ce socot această țară ca un zid al creștinătății în trecut, căci valurile năvălirii păgâne nu împotriva ei se îndreptau⁶. Principatele Române erau totuși, cum spune Ștefan vodă, poartă pentru Ungarii și Polonia, dar spre Polonia nu se îndreptau turcii, iar pentru Ungaria nu era poartă principală, ci numai o poartă secundară. E destul ca cineva să privească harta, spre se convinge de acest adevăr. Ca o armată turcească să poată ataca Ungaria prin această „poartă”, trebuia să treacă Balcanii prin păsurile strâmte de la răsărit, apele obstacolul Dunării, de aici, Carpații și, la urmă, Munții Apuseni, adică pe o cale lungă și întoarsă, tăiată de piedici naturale aproape de netrecut, fără cale de pătrundere. E drept că incursiuni turcești au fost făcute și pe această cale (lupta de la Câmpul Pâinii, lângă Orăștie, 1479), dar niciodată n-a trecut pe aici o mare oaste de cucerire, sub conducerea sultanului, împotriva Ungariei sau a Austriei. Atât Mahomed II la Șabaț și Belgrad, Soliman la Mohács și Buda, Sinan pașa la Keresztes, Kar Mustafa la Viena, au ales cu toții calea deschisă pe la Belgrad și nu cea prin principate.

Așadar, *Principatele Române nu se aflau pe direcția principală a cuceririi turcești, ele ocupau o poziție laterală față de această linie. Ocuparea lor*

⁵ C. Jirecek, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel und die Balkanpässe, Prag!* 1877.

⁶ O. Gorka, *Realitatea istorică și rațiunea situației Poloniei în sud-est* (în limba polonă Varșovia, 1939 („Polonia n-a fost un zid al creștinătății”, p. 14).

integrală de către turci nu era, deci, necesară din punct de vedere strategic.

Trebuie să mai ținem seamă încă de un fapt geografic hotărâtor pentru istoria noastră. Dunărea de la Viena la Belgrad este o cale de comerț și o cale militară. Dar același fluviu de la Belgrad spre vărsarea sa în Marea Neagră, sau invers, de la vărsare în sus, spre centrul Europei, nu mai constituia o cale de legătură și de pătrundere. Drumul pe apă era tăiat de obstacolul Porților de Fier. Stâncile dese și așezate neregulat în albia Dunării, „la iuțeli”, cum se zicea în vechime, făceau imposibilă trecerea corăbiilor cu pânze sau cu vâsle, chiar a celor mai mici. Până târziu, în vremea regelui Carol I, când s-a săpat cu dinamită canalul de la Porțile de Fier, s-a deschis comunicația pe apă între România și Europa centrală, a existat „acest obstacol de netrecut. Prezența lui a avut urmări hotărâtoare pentru istoria noastră”⁷. El a împiedicat legăturile comerciale ale Principatelor Române cu Viena, cu Germania și, prin aceasta, și legăturile și influențele culturale. O mare parte din istoria noastră se luminează, dacă înțelegem că, deși așezați pe malul celei mai importante artere de comunicație fluvială a Europei, nu ne-am putut folosi de ea din cauza unor mici stânci ce se află în albia fluviului, la Porțile de Fier. Importanța acestui obstacol în istorie a fost bine arătată de istoricul englez Gordon East⁷. Corăbiile încărcate cu mărfuri, ce veneau de la Viena și de la Buda, trebuiau descărcate la Belgrad și mărfurile urmau să ia calea uscatului, spre Sofia și Constantinopol, iar Principatele Române rămâneau alături de drum.

În cadrul problemei ce ne interesează, și acest fapt al obstacolului Porților de Fier are însemnătatea sa. Flota otomană ar fi putut veni pe Marea Neagră și pe Dunăre spre Europa centrală, dacă nu era drumul tăiat la Porțile de Fier. Drumul pe valea Dunării nu era deschis din direcția Țării Românești.

Turcii nu aveau, deci, nevoie de Principatele Române ca punct de sprijin pentru ofensivele lor spre Europa. Se puteau mulțumi cu câteva garnizoane în puncte întărite, la Chilia, Cetatea Albă, Tighina, Brăila, Turnu Măgurele, dar nu de acolo urm a să pornească taberele mari și nu acolo erau centrele de concentrare a oștirii otomane. Țările Române erau o regiune alături de drumul navei, nu în calea ei. Aceasta este concluzia istoriei și a geografiei.

1944

⁷ Gordon East, *Geographie historique de l'Europe*, I, Paris, 1939, p. 324—325 și 333—336.

VII COMUNELE MEDIEVALE ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE

Introducere. Cercetarea istoriei românilor, așa cum se face de obicei la noi, ca un fenomen izolat, local, a adus lumină asupra unor probleme de amănunt, dar ne-a lipsit de integrarea cunoștințelor despre trecutul nostru în cadrul istoriei universale. În special necunoașterea instituțiilor din istoria universală, care sunt forme de viață socială ce trec peste granițele țărilor, neamurilor și religiilor, a fost o gravă lacună în istoriografia noastră. Credem că dezvoltarea statului și neamului românesc apare într-altă lumină, dacă știm s-o integrăm în istoria instituțiilor Europei și a dezvoltării sale economice și sociale.

Am arătat cu alt prilej că feudalismul a avut o perioadă cu manifestările sale complete în Țările Române, iar Renașterea a fost și ea parte integrantă din cultura noastră veche.

Un aspect caracteristic al istoriei Europei centrale și apusene la sfârșitul Evului Mediu este viața și civilizația *comunelor urbane*. Aceste orașe libere, cu o organizație economică și politică tipică, s-au întins peste toată Europa centrală și apuseană și chiar în Ardeal, prin orașele săsești. Orașele medievale, care apar și înfloresc începând cu epoca cruciatelor, au avut un rol hotărâtor în istoria economică (nașterea comerțului internațional și a capitalismului comercial), cea politică (sprijinul dat regilor împotriva feudalilor și nașterea monarhiilor unitare) și culturală (cultura burgheză în limba națională, cu spirit burghez și chiar arta gotică).

Fenomenul orașelor în istoria noastră, și anume în cele două principate ale Moldovei și Țării Românești, în afară de merituose monografii locale, nu a fost studiat în chip unitar¹. Cele câteva pagini închinat orașelor de N. Iorga și capitolul lui C. C. Giurescu² privesc, ca să zicem așa, aspectul exterior al problemei. Cunoaștem azi epoca în care apar orașele, naționalitatea vechilor locuitori, titlurile dregătorilor care le conduceau în trecut și cam atât. Nu s-a studiat până acum organizarea internă a orașelor noastre în Evul Mediu, situația lor juridică față de stat, deosebirea acestei

¹ Citez: N. Iorga, *Istoria Bucureștilor*, București, 1939; A. Gorovei, *Monografia orașului Botoșani*, Botoșani, 1926; Nicolae Dăringă, *Monografia comunei Târgu-Frumos*, Iași, 1916; Dan Iliescu, *Cetatea de Floci*, București, 1930; N. A. Bogdan, *Orașul Iași*, Iași, 1910; C. Aricescu, *Istoria Câmpu lungului*, 2 volume; Al. Ștefulescu, *Istoria Târgu-Jiului*.

² N. Iorga, *Geschichte des rumanischen Volkes*, I, Gotha, p. 159-191; C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, p. 419-460.

și a snuaiei ae arepi iața oe aceea a regimului satelor și proprietarilor agricoli. Viața economică și socială a orașelor în trecut e puțin cunoscută, problema imunităților, deloc. Mai ales rămâne de cercetat comparativ această istorie a instituției orașelor românești cu aceea a comunelor medievale din Europa apuseană și centrală. Se va vedea atunci că au fost la noi comune medievale organizate întocmai și cu viață economică asemănătoare ca în comunele din Flandra sau din alte părți ale Europei. Avem a face, iar, cu un aspect al istoriei Europei care atinge și cuprinde istoria românilor. Nu ne referim în acest studiu la orașele ardelene, fondate de sași, care au o organizare occidentală recunoscută și studiată de istorici competenți³, ci la principatele Moldovei și Țării Românești, care au dus o viață politică independentă și n-au încăput sub conducerea occidentală a Coroanei Sf. Ștefan. Totuși, în cele două state dunărene, socotite de obicei ca făcând parte din Orient, constatăm comune medievale cu statutul lor juridic și politic întocmai ca în Apus.

Înainte de a purcede la prezentarea materialului și argumentelor care duc la această concluzie, trebuie să precizăm termenii cercetării noastre.

Ce este o comună orășenească? Ea nu trebuie confundată cu orice așezare urbană. Un oraș antic sau modern nu este o comună în sensul medieval al cuvântului, care ne preocupă în acest studiu. O comună medievală este un oraș al cărui locuitori formează *o comunitate autonomă, privilegiată și închisă*, având nu numai drepturile de azi ale municipalităților, ci și drepturile politice, care acum fac parte din atribuțiile statului; adică vama și fiscul propriu, justiție proprie, oaste și monetă proprie. Dreptul administrativ penal și civil al comunei nu este identic cu al țării în care se află, ci deosebit și rezervat numai pentru ea. Comuna este o enclavă juridică într-o regiune cu drepturi feudale sau regale distincte de ale lor. În acest sens, ea se bucură de imunitate, ceea ce înseamnă în Evul Mediu conducerea politică proprie, dar comunitate specială⁴, care trage în oraș anume funcționari ai stăpânirii ce-și exercită acolo oficiul. Aceste drepturi, ca orice drepturi în Evul Mediu, comunele le au în baza unor *privilegii*, numai că nu e vorba de un privilegiu personal *sau de familie, ca pentru moșiile seniorilor*, ci pentru o *comunitate*, pe care n-o leagă înrudiri de sânge ca ale moșnenilor, nici spirituale ca ale călugărilor din mănăstiri, ci interese economice. Aceste privilegii și organizația politică și economică a orașelor, cu toată existența de *tipuri* deosebite în Europa, este foarte asemănătoare pentru tot continentul. E chiar un mare fenomen al istoriei, această organizație orășenească cu forme identice la depărtări colosale, având în vedere greutatea de comunicație în Evul Mediu, de la Londra la Novgorod și de la Florența la Iași. Până și numărul membrilor consiliului comunal, 12, este același în toate aceste orașe, iar formulele privilegiilor sunt, în mare parte, la fel. Totuși, nu e o dovadă în plus a spiritului de imitație al omului, ci de o necesitate economică, ducând la forme de viață socială comune.

Desigur că în Principatele Române erau unele condiții economice deosebite de cele din Apus: economia păstorească și agricolă care predomină la noi. Totuși, împrejurări care cereau crearea orașelor există și la Dunărea de Jos, și anume drumuri de negoț de interes european în țările noastre, în veacurile al XIV-lea și al

Teutsch, *Geschichte der siebenburgischen Sachsen, Sibiu.*

XV-lea. Drumul Poloniei spre Marea Neagră, de la Lemberg spre Cetatea Albă, lega spre nord de orașele hanseatice, spre sud, pe mare, de navigația orientală a flotelor Veneției și Genovei, este cel mai important. În Țara Românească este drumul de cea mică importanță al sașilor din Ardeal, pe de o parte spre Brăila, de altă parte spre Vidin legat cu comerțul Mării Negre și al Mării Adriatice. Pe un drum comercial, c < *depozite de mărfuri*, ca centre de schimb, adică *iarmaroace*, se nasc orașele, centre de negustori și meseriași, deci drumul de comerț dă naștere în chip necesar unor așezări de tip urban.

Pe de altă parte, comerțul local, din pricina bogăției de vite a țărilor noastre și a bogăției în pește și ceară, a atras pe negustorii străini, care și-au căutat așezări și, în același timp, și *libertăți*, fără de care viața comercială nu e posibilă.

Așadar, condițiile pentru existența unei vieți orășenești erau aceleași în țara noastră ca și în Apus, unde orașele s-au fundat pe drumurile de negoț, în încrucișarea lor, și la locurile de desfacere. Mai mult chiar, negustorii care întreprin în prima perioadă negoțul în țările noastre sunt aceiași ca și cei din Apus și Europă centrală: italienii din Veneția și Genova, germanii și flamanzii colonizați în Ardeal armenii din Polonia. Nu este, deci, de mirare că formele vieții orășenești sunt și li noi aceleași ca în Europa catolică și mai ales în acest domeniu al instituțiilor trecutului nostru trebuia să ne așteptăm să aflăm asemănări izbicioare cu cele din restul continentului.

Orașe și ocoale. Vechile așezări urbane din Țara Românească și Moldova târguri sau orașe, erau centre în care locuiau negustori și unii meseriași, cu o organizație deosebită de a satelor moșnenești și boierești. Totuși, nu trebuie să ne închipuim că între oraș și sat era o completă deosebire în privința muncii sau a ocupațiilor locuitorilor, căci orășenii de la noi erau în mare parte și ei agricultori. În adevăr, orașele vechi românești din principate aveau, ca și satele, pe lângă *vatra* cu locuințe, adică orașul propriu-zis, și țarinile orașului, cultivate de orășeni. Ca și sătenii, orășenii, sau măcar o parte a lor, mergeau la câmp peste marginile spațiului de locuințe: arau, semănau, secerau ca niște adevărați țărani⁴. Marginile administrative ale comunelor, hotarul târgului, nu se opreau la perimetrul regiunii locuite de târgoveți, ci cuprindeau moșii adesea întinse de jur împrejur, înglobând satul numeroase. Orașul vechi românesc era, deci, o unitate care se compunea din târgu propriu-zis și moșiile sale din jur. Astfel, Bucureștii la 1636 aveau „moșii și vii” și se pomenea hotarul pus de Mircea Ciobanul în secolul precedent⁵. Hotarul Bârladului cuprindea un diametru de circa 18 km, iar al Vasluiului era și mai mare⁶. La 1532

⁴ La 1453. Alexandrei vodă al Moldovei îngăduie unor săteni „să are, să samene grâu și să cosească fân în țarina târgului Sucevei, ca și târgoveții” (Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, p. 463).

⁵ Ionescu-Gion, *Istoria Bucureștilor*, p. 39. Pentru moșia Slatinei, Iorga, *Studii și documente*, V p. 454-455.

⁶ Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 476; pentru Roman, Melchisedec. *Cronica Romanului*, I, p. 27; pentru Dorohoi, Iorga, *Studii și documente*, XXII, p. 231; Suceava, *ibidem*, V, p. 75 „hotarul Băii” la 1424, Costăchescu, *op. cit.*, I, p. 163; al Bârladului la 1495, I. Bogdan, *op. cit.*, II, p. 62 și urm.

domnul Țării Românești, într-un hrisov, vorbește de orașul Craiova „cu satele, selistele, țigani, morile, bălțile și viile”⁷. Numărul satelor care intrau în hotarul orașului este destul de mare: în **Moldova**, Bârladul, Vasluiul și Piatra aveau numeroase sate în Țara Românească, în secolul al XVII-lea, Râmnicul Sărat, Buzăul și Roșiorii aveau fiecare câte 12 sate.

Orașul vechi românesc apare, așadar, ca o mică organizație, cuprinzând un centru urban înconjurat de moșii și sate, cu o conducere unică, deosebită de a județului și a ținutului. Regiunea dependentă de oraș, care se afla în jurul său, se numea în Moldova *ocol*, termen care arată că e vorba de o moșie care ocolește de jur împrejur târgul. În Țara Românească, el este înlocuit cu numele *hotarul* sau *moșia* orașului. Satele din ocolul orașului nu depindeau de administrația fiscală, militară sau judecătorească a ținutului în care se aflau, ci se cârmuiau deosebit prin autoritățile orășenești, despre care va fi vorba în paragraful următor. Actele vremii arată în chip precis această deosebire cu prilejul unor procese: „satul cutare umblă cu ocolul, nu umblă cu ținutul, pârcălabul ținutului să nu aibă nici un amestec”⁸.

Domnii Moldovei sau Munteniei, când dau hotărâri privitoare la satele ocolului, întrebuintează termenul „atârănător”: satul cutare atârănător de ocolul târgului. Era, deci, un hotar unic al orașului, cuprinzând sate și țarine, despărțit de moșiile și satele boierești sau mănăstirești de jur împrejurul său. Moșia orașului era atârnată, deci supusă, administrației orășenești. Expresia de mai sus era, însă, înlocuită în alte porunci domnești (numai în Moldova) cu formula: „sat atârănător de curtea noastră din târgul cutare”, ceea ce înseamnă același lucru cu sat de ocol orășenesc⁹. Ne mulțumim deocamdată să constatăm că ocolul orașului era într-o dependență oarecare, pe care rămâne să o precizăm mai jos, de curtea domnească din fiecare **târg**, adică de autoritatea domnească prin reprezentanții ei așezați în târg.

Țăranii din satele cuprinse în ocoalele târgurilor erau în genere *șerbii* orășenilor. Astfel, țăranii din Gănești, supuși ocolului de la Târgul Frumos, se plâng **la** 1672. „am plătit multă nevoie de târgoveți, de ne lua vitele și ne bătea”¹⁰. Dar unii erau și răzeși, „răzeșii din Ruși, de la ocolul Botoșani”¹¹, adică uzufructuarii moșiilor.

Despre ocoalele târgurilor face mențiune și un adaus târziu la cronică lui Grigore Ureche vornicul, la capitoul închinat lui Iuga vodă, predecesorul lui Alexandru cel Bun: „au descălecat orașe prin țară, tot pre la locuri bune, și le-au ales

⁷ „Arhivele Olteniei”, I, p. 77 și urm.

La 1617, Radu Mihnea către orașul Piatra, despre un sat din ținut: „să nu-1 învăluieți cu ocolul, că n-au fost de ocol și domnia mea încă am lăsat să fie cu ținutul” (I. Bianu, *Documente românești*, ed. Acad. Rom., p. 32). La 1624, plângere a mănăstirii Aron vodă că „satele au fost cu ținutul Neamțului, iar dregătorii de târg de Piatra i-au fost trăgând cu satele de ocol” (*ibidem*, p. 96—97). „Ocolul curților noastre de la Piatra”: I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 465; „sat ascultător de curțile de la Bacău”: *ibidem*; „ocolul curții noastre de la Iași” (1554): G. Popovici, *Cronica lui Ureche despre ocoalele iugaene, în „Convorbiri Literare”, XXIV, 1891, p. 1018; „satele ce sunt ascultătoare de curtea noastră din Suceava” (1507): ibidem, p. 1021. ⁹ Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 89.*

¹¹ *Ibidem*, V, p. 232, „moșnenii orașului Câmpulung” (Muscel), (1630), Acad. Rom., XX/195.

sate și le-au făcut ocoale pren pregiur"¹². După cronicarul moldovean, înființarea ocoalelor se datorește unei inițiative domnești; Iuga vodă, care n-a domnit decât câteva luni (1399—1400), ar fi cumpărat sau obținut numeroase moșii și sate în jurul tuturor târgurilor și le-ar fi alipit la acestea. Este sigur că unii domni moldoveni au făcut asemenea operații. Ștefan cel Mare a cumpărat pe seama sa un număr de sate, apoi le-a alipit la hotarele târgurilor Vaslui și Bârlad¹³. Dar e vorba aci de o adăugire și nicidecum de înființarea însăși a ocoalelor. Ștefan cel Mare confirmă hotarul Bârladului la 1495, „care de veacuri s-a ținut de acel târg al Bârladului”; nu e vorba, deci, de o fundație domnească. Existența moșiilor târgurilor și în Țara Românească¹⁴ arată că era o situație generală, impusă de condițiile vieții orășenești la noi, nu rezultatul vreunei reforme făcute la un moment dat de Iuga vodă sau de alt domn. În realitate, avem a face cu instituții ieșite din străvechea dezvoltare a societății și a vieții economice în țările locuite de români.

Vechile orașe din Principatele Române erau, deci, *niste moșii* mari, cu centru urban, dar și cu exploatare agricolă în jur. Spre deosebire de orașele flamande, prototipul organizării orășenești în Europa apuseană, limitate de zidurile lor, ce închideau un spațiu relativ strâmt, cele românești aveau moșiile lor. Tipul flamand nu era, însă, general pentru Europa, cele italiene, de pildă, aveau și ele moșii în jurul lor¹⁵. De asemenea, și orașele săsești din Ardeal, Brașovul, Bistrița, Sibiu și altele, aveau ținutul lor dependent. Totuși, era o deosebire: orașele din Apus, ca și cele ardelen, erau înconjurate de ziduri, între oraș și ocol era zidul de despărțire, care delimita în chip clar terenul urban de cel rural, ultimul fiind o simplă anexă pentru hrana orașului, nu o parte integrantă a lui. În schimb, la noi, orașul era neîntărit și de la casele locuitorilor se trecea în chip firesc, ca într-un sat mare, la țărinile cultivate tot de orășenii plugari, alături de sătenii din satele ocolului. Desigur, în Moldova și în Țara Românească avem cetăți: Suceava, Romanul, Giurgiu etc, dar e vorba de cetăți, *castele*, în oraș sau la marginea lui, în nici un caz de întărituri ca la Carcassonne, Niirnberg sau Sibiu, care să înconjure toată vatra locuită a târgurilor cu casele ei. Totuși, sunt excepții; dacă orășenii nu puteau ridica întărituri de zid în jurul târgului lor, pentru că nu aveau, nici ei, nici domnia, mijloacele bănești ale marilor orașe apusene, totuși întărituri de lemn, palisade de pari, tot au existat și la orașele noastre în anume epoci. Cronicarul sas Ostermayer spune că, pe la 1550, Mircea Ciobanul, domnul Munteniei, a întărit Bucureștii cu un șir de pari de lemn de jur împrejur¹⁶. Pe de altă parte, o relație despre vestita luptă de la Baia dintre Ștefan cel Mare și Matei Corvin (1467), spune că acest târg moldovenesc, în care domnul Moldovei a surprins într-o noapte de iarnă oastea ungurească, era pe atunci întărit cu palisade de lemn¹⁷. Totuși, nu e mai puțin adevărat că strânsa legătură între ocol și

¹² Gr. Ureche, *Cronica*, ed. C. Giurescu, p. 20.

¹³ I. Bogdan, *op. cit.*, I, p. 476-486 și II, p. 62-68.

¹⁴ P. ocoalele Buzăului și Râmnicului Sărat (1635), Iorga, *Studii și documente*, V, p. 337.

¹⁵ H. Pirenne, *Les anciennes democraties des Pays-Bas*, Paris, 1910; J.

Lucaire, *Les democraties*

italiennes, Paris, 1920, la p. 175, exemplul Sienei.

¹⁶ Hieronim Ostermayer, la Kemeny, *Fundgruben*, p. 13—14.

¹⁷ Dlugosz, *Opera Omnia*, ed. Przewdziecki, XIV, p. 495—496, cf. I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, p. 51.

orașul care cuprindea și agricultori, este o caracteristică de care trebuie să ținem seamă, mai ales că se întregește, cum vom vedea, și cu alte aspecte de viață sătească și de regim agricol ale orașelor românești.

Chiar organizarea moșiilor orășenești, unde erau moșneni, amintește pe aceea a satelor moșnenești. Câmpulung (Muscel) era împărțit, în privința exploatării moșiei de către orășeni, *pe 54 de bătrâni*[^]. Se știe că proprietățile moșnenești sunt împărțite pe bătrâni, ce reprezintă partea fiecăruia dintre străbunii fondatori, care este apoi cultivată în devălmășie de către toți urmașii lui.

Orașul românesc vechi trebuie considerat, deci, în primul rând, ca o moșie. Se pune, de aci, întrebarea, în chip logic, a cui era această moșie, înțelegând, firește, proprietatea în sensul relativ, pe **care-1** are în Evul Mediu.

Orașele proprietate domnească. Domnul, când vorbește de orașe în actele oficiale, le numește de obicei, atât în Moldova, cât și în Țara Românească, „târgul sau orașul domniei mele”, spre deosebire de sate și moșii, care erau ale boierilor, moșnenilor sau mănăstirilor: „satele domniei mele, ce sunt sub ascultarea scaunului cetății Sucevei”¹⁹. Am spus că în actele moldovenești ocoalele târgurilor se numeau atârânătoare de curtea domniei din târg; era, deci, o curte cu funcționari, care exercitau stăpânirea domnului asupra moșiei târgului. În tratatul de la Luck, al lui Petre cel Mare cu Dimitrie Cantemir, se specifică la art. **VIII**: „Domnul, după vechile obiceiuri, va stăpâni toate orașele Moldovei ca proprietatea sa”²⁰. Cercetând relațiile între orașe și domnie în Muntenia și Moldova, în actele din diferite epoci, constatăm că raportul de dependență a târgurilor față de puterea supremă a variat cu vremea, dar întotdeauna domnul țării a considerat orașele și moșiile lor ca pământ domnesc, câte nu erpă dăruite boierilor și mănăstirilor. Ștefan cel Mare reprezintă prima fază a acestor realități, avem acte ale acestui voievod prin care cumpără de la particulari mai multe sate și le alipește de hotarul „târgului domniei mele Bârlad” (și Vaslui). Nu e **vorba** de o donație făcută orășenilor: Ștefan spune că-și „constituie sieși și urmașilor uric cu tot venitul”²¹. Orașele erau, deci, ale domnului și el mărise moșia sa proprie prin cumpărături. În Țara Românească, Mihai Viteazul achiziționează la 1600, cu bani domnești, un sat în județul Prahova și-1 face târg domnesc; acest oraș nou este Ploieștiul²².

În veacul al XV-lea și în prima parte a celui următor, domnul era bogat și

Document comunicat de I. Donat.

M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Bogdan III*, p. 140 (din 1507).

D. A. Sturdza și Colescu-Vartic, *Acte și documente*, I, p. 17.

I. Bogdan, *op. cit.*, I, p. 476. Cf. și satul Ozenești alipit de Ioan cel Cumplit ocolului Hârlău: M. Costăchescu, *Un sat Turda în Moldova, în Omagiu lui I. Lupăș*. La 1666, Iliș Alexandru alipește Vistiernicenii la hotarul Chișinăului, Acad. Rom., doc. CVVII/139, cf. și A. Sava, *Documente privitoare la târgul ^ ținutul Lăpușnii*, p. 55 și 94,

Mihai luase satul Ploiești de la Manole logofătul și nepotul său, moșneni din Băicoi, și le dăduse în schimb satul Băicoi. Ploiești se fac târg, dându-i-se zi de bălci, curte domnească, iar moșia devine ocolul târgului, lăsat în uzufructul noilor orășeni. Zagoriț, *Târguri și orașe între Buzău. Târgoviște și București*. În „Anuarul Seminarului de Geografie”, 1915, p. 299-313.

puternic și veniturile lui creșteau prin vămi. Când voia să ție în dependență pe boieri, le acorda imunitatea moșiilor lor. Dar, de la o vreme, drumurile comerciale s-au închis, tăiate de turci și veniturile vămilor au scăzut, dependența financiară față de Imperiul Otoman s-a făcut tot mai grea, iar numărul imunităților, care erau ereditare, s-a făcut așa de mare, încât domnul și-a văzut venitul scăzut și din această parte și nu mai avea cu ce dărui pe credincioși, nici a îmbuna mânia lui Dumnezeu, înzestrând sfintele locașuri. Astfel, el este nevoit să recurgă la rezerva sa, proprietatea orășenească. Încă din veacul al XV-lea se făcuseră de către domni, din hotarele târgurilor, unele donații; ele se îndesesc în veacurile următoare. Astfel, la 1683. Șerban Cantacuzino dăruiește lui Mihai spătarul Cantacuzino 21 de stânjeni din moșia Bucureștilor, „prin tufele orașului [...] pentru că nu aduce nici un venit domniei”²³. Daniile din hotarele târgurilor se fac tot mai numeroase, atât în Moldova, cât și în Țara Românească și totuși niciodată domnul nu amintește vreo consultare măcar a orășenilor sau a autorităților orășenești, care se vede că n-aveau nici un cuvânt de spus la aceste hotărâri ale proprietarului, nici nu pot pretinde vreo despăgubire. Moșiile și satele dăruite sau schimbate de domn din ocoalele orașelor încetau, bineînțeles, să mai fie *atârnătoare* de târg și ieșeau din administrația ocolului, din clipa daniei. Se constată, de altfel, nu numai danii din moșiile târgurilor în favoarea boierilor sau mănăstirilor, dar și numeroase schimburi și chiar vânzări²⁴.

În veacul al XVIII-lea, în timpul domniilor fanariote, când situația financiară a stăpânirii celor două principate devine catastrofală, avem a treia fază a relațiilor între domnie și orașe, după epoca adăugirii și aceea a desfacerii din veacurile precedente; acum, domnul dăruiește sau vinde chiar vatra orașului, târgul propriu-zis. Romanul, Suceava, Vasluiul fură dăruite în deplină proprietate unor particulari²⁵. Era o perioadă de desfăcere totală a averii statului, dar principiul de drept pentru această desfăcere rămâne același: târgurile, spre deosebire de restul țării, sunt proprietatea domnului, care uzează și abuzează de ea. Nicolae Mavrocordat „făcuse o socoteală

²³ *Condica Fundenii Doamnei*, dosar 1043/1 la Creditul Rural. P. „livada domnească” la București, N. Iorga, *Documentele Cantacuzinilor*, p. 243.

²⁴ La 1448, Petru vodă dăruiește unui boier satele Pănțeștii pe Obârșia din hotarul Vasluiului și un loc de moară, unde-i va plăcea în hotarul târgului: Tanoviceanu, *Formarea proprietății în Moldova*, în *Prinos lui D. A. Sturdza*, p. 426, n. 1, și Costăchescu, *Doc. moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, p. 360. La 1475, Ștefan cel Mare dă lui Cosma satul Tortoșești „și noi înșine l-am luat încă din hotarul nostru al Pietrii, ca acel sat să fie dat lui de la noi”: I. Bogdan, *op. cit.*, II, p. 205. Cf. tot din Piatra, *ibidem*, I, p. 465. Vintilă vodă cumpărase, la 1534, satele din jurul Gherghiței și le alipise la ocolul orașului, iar la 1765, ocolul întreg e dăruit Mitropoliei de București: Zagoriț, *op. cit.*, p. 323–324. Cazuri de vânzare: la 1623, Alexandru Iliș vinde pe 100 de galbeni „o seliște de sat domnească din ocolul târgului Bârlad”, iar banii „vor fi în trebuința țării” (Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 18); la 1667, Duca vodă dă un sat din ocolul Botoșanilor pe 250 galbeni, „dați în treaba țării” (*ibidem*, p. 222); Miron vodă Barnovschi, pe la 1630, vinde hatmanului D. Buhuș o bucată din hotarul Târgului Frumos pe patru cai (Ghibănescu, *Surele și izvoade*, II, p. 155-157).

²⁵ Constantin Cehan Racoviță dăruiește, la 1756, Hârlăul bisericii Precista din Roman: Codrescu, *Uricarul*, X, p. 210. Același domn dăruiește Romanul, „vatra târgului”, episcopiei de acolo:

Iorga, *Documente Callimachi*, I, p. 486. Suceava era dăruită Mitropoliei: Iorga, *Studii și documente*. VI, p. 272. La 1795, Mihai Suțu dăruiește Vasluiul lui Costache Ghica hatmanul: Codrescu, *Uricarul*, I. ed. II, p. 144 și urm.

pentru hotarele târgurilor domnești", zice cronicarul, și voia să anuleze daniile mai recente, pentru că domnii mai vechi, chiar dacă dăruiau bucăți din moșia târgului, o făceau numai din ocol și mai lăsa și pentru hrana târgului. Veniseră „jalbe de la târgoveți de la câteva târguri, că nu mai au unde să hrăni". Anularea daniilor nu se poate, însă, face din cauza intervenției celor interesați²⁶. În această epocă, orașenii încep să protesteze, pentru că trecerea de la proprietatea domnească la cea particulară devine o mare apăsare, apoi pentru că originile vechilor așezăminte din țară se dau uitării și aceste instituții înseși încep să fie contestate, cum este și dreptul de proprietate domnească asupra orașelor. La 1798, se naște un mare proces între orașenii din Roman și episcopia de acolo, căreia domnul îi dăruise orașul. Afirmațiile celor două părți, cu acest prilej, sunt foarte interesante: orașenii afirmă că târgurile cu moșiile lor sunt proprietatea colectivă a locuitorilor, iar domnul n-are drept decât la *bezmen* și *camănă*, o dare specială ce se cuvine de fiecare casă; nu are, deci, putere să dea sau să vândă orașul, nici părți dintr-însul²⁷. Totuși, acest drept fusese exercitat timp de mai multe veacuri, fără ca până atunci să se fi ridicat vreo împotrivire din partea târgoveților din Moldova sau Țara Românească.

În schimb, târgoveții nu puteau vinde moșia târgului sau părți din ea, căci erau numai uzufructuari; Ioan vodă Mavrocordat, îngăduind vânzarea unui loc din hotarul Pietrii, spune precis: „măcar că târgoveții nu sunt volnici a vinde ei locul domnesc"²⁸.

Ca orice proprietar din Evul Mediu, seniorul orașului, adică domnul, nu cultiva în regie moșia sa, ci o dădea locuitorilor în dijmă. Așadar, primul efect al acestui drept de proprietate era dijma cuvenită domnului din produsele moșiilor târgului. Dar aceasta o avea domnul și de la moșiile particulare, afară de cele imune. De aceea domnia avea în orașe venituri mult mai mari ca cele ce se ridicau din domeniile rurale; căci, în acestea, țăranii aveau două feluri de îndatoriri, unele către proprietar, altele către stat, adică pentru domn, pe când în oraș domnul era și proprietar și stat. Astfel, ! i privilegiul lui Mihai vodă, fiul lui Mircea, privitor la o donație în Târgoviște (1418), pe lângă dările și prestațiile obișnuite, și la proprietățile rurale se amintesc și altele noi. Pentru prima oară, în acest document este amintit *birul*, darea în bani, într-o vreme când în țările noastre predomină încă economia în natură²⁹. Pentru folosința caselor din târg și a curților lor, orașenii plăteau domnilor un impozit special, care în Moldova se numea *bezmen*, de fapt o chirie. Bezmenul era o dare în natură și anume în *ceară*, produs orașenesc, încă din veacul al XV-lea³⁰. Amintesc în această privință obiceiul păstrat până târziu la Târgul Fălciului, să se dăruiască domnului o turtă de ceară, ca semn al răscumpărării lor³¹. Ceara era un produs

²⁶ Kogălniceanu, *Letopisețele Moldovei*, [vol. J II, ed. II, p. 85.

Iorga, *Documente Callinachi*, I, p. 486.

²⁷ Inedit în actele mănăstirii Agapia. Iași, 21 ianuarie 1746, comunicat de d. I. D. Ștefănescu. ²⁹ P. P. Panaitescu, *Documentele Țării Românești*, I, p. 103—104.

³⁰ D. Cantemir, *Descripția Moldaviae*, p. 86. Ceara de la Târgul Frumos cuvenită domnului, la 1448: Costăchescu, *Doc. moldovenesti înainte de Ștefan*, II, p. 365, 377; la Suceava, pentru casele orașenilor, la 1451, *ibidem*, p. 397.

Comunicat de prof. Ilie Grancea.

orășenesc foarte prețios, în special în Moldova, și adesea se menționează în act< *pietrele de ceară*.

Impozitul orașului către domn era după sistemul *cislei*, adică o sumă globală asupra întregii comunități, care era repartizată apoi de autorității* orășenești după puterile fiecăruia³².

Pe lângă aceste impozite, care se deosebeau de cele datorate de țară, domnu avea în orașe și alte venituri, care derivau tot din dreptul său de proprietate. Se știe *ci* în orașe se țineau iarmaroacele cele mai însemnate din țară și, pe lângă aceasta, târgul săptămânal și *târgul permanent*, adică viața negustorească a orașului ci prăvăliile lui. Pentru comerțul periodic și permanent din târguri se lua de către domr un venit special, *vama târgului*.

În sfârșit, se pare că cele mai vechi *mori de apă*, proprietate domnească) erau așezate mai ales la orașe. În Țara Românească, în veacul al XV-lea, avem moriU *domnești* de la Pitești, Râmnic, Târgoviște, Didrich; în Moldova, la Baia³³. Moara era în Evul Mediu apusean, un privilegiu feudal, numai seniorul avea dreptul să aibă moară și țărani erau obligați, în schimbul unei dări în natură, să macine la moară; lui. Deși nu putem determina în chip precis situația din Țările Române, sunt indicați că moara constituia în vechile timpuri și la noi un privilegiu; erau mori domnești 1; târguri și mori boierești și mănăstirești pe moșiile privilegiate. Produsele moșiilor neprivilegiate se măcinau la morile din târg sau de pe moșiile ohabnice. Dar prezența morilor domnești tocmai la orașe, ca într-o moșie cu privilegiu, este iar o afirmare a dreptului de proprietate domnească în târguri.

Din toate aceste fapte rezultă că orașele, atât în Moldova, cât și în Țara Românească, au fost, împreună cu ocoalele sau hotarele lor, *moșii domnești*.

Este de remarcat că în Moldova, pe lângă orașele domnești propriu-zise erau și târguri, al căror venit era concesionat de domnie. Astfel, la o dată pe care n-³⁴ putem preciza, veniturile Botoșanilor au fost cedate *doamnei*; soția domnitorului în funcțiune lua veniturile domnești de la Botoșani³⁴. Când, în veacul al XVII-lea, dregătoriile boierilor la curte n-au mai fost considerate ca o slujbă feudală datorată de vasal, au început să fie plătite din veniturile târgurilor; astfel, logofătul, vornicul, postelnicul au încasat veniturile sau părți din veniturile unor târguri moldovenesti³⁵. Cum aceste venituri nu erau dăruite unor persoane, ci erau cedate unor demnitari ai curții domnești, pe timpul cât își îndeplineau funcția și ca o răsplată din partea

³² Cf. un act al șoltuzului și pârgarilor din Neamț, la 1661: au fugit locuitorii și dările lor au rămas pe cei ce mai plătiseră, căci „cislea n-o putem lepăda”: Iorga, *Studii și documente*, VII, p. 344; cf. p.

Tg. Frumos, *ibidem*, VI, p. 411; p. Roman, Melchisedec, *Cronica Romanului*, I, p. 37.

³³ Morile domnești la Baia, la 1402: Costăchescu, *op. cit.*, p. 45; la Târgul Șiret, la 1473: I.

Bogdan, *op. cit.*, I, p. 181. De aci și obligația târgoveților să muncească la morile domnești: *ibidem*, p. 10.

Morile domnești la Pitești (1388): P. P. Panaitescu, *Documentele Țării Românești*, p. 50; la Râmnic (1392):

ibidem, p. 56; Târgoviște, p. 104 (cu obligația orășenilor de „lucru la moară”); cf. și p. 298, la Didrih (1464), p. 258.

³⁴ Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 272 și D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 17.

³⁵ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 78 — 80 și Miron Costin, *Poemă în versuri polone*, ed. P. P. Panaitescu, Acad. Rom., Mem. Secț. Ist., 1929, p. 440—441.

domnului, concesionarea acestor venituri este încă o dovadă și o urmare a proprietății domnești în târguri. Un moment dat, la sfârșitul veacului al XVI-lea sau la începutul celui următor, s-a făcut o transformare în raporturile dintre domn și boieri, slujba feudală a acestora a încetat, ei au devenit salariați ai statului și domnul, care nu avea un buget de venituri, a plătit din veniturile orașelor sale.

Bineînțeles, nu toate orașele în tot trecutul românesc erau moșii domnești; am amintit daniile de orașe întregi făcute de domni în veacul al XVIII-lea. Dar și mai înainte, în Țara Românească, marele oraș Craiova a fost proprietatea cunoscutei familii boierești a Craioveștilor, care-și avea acolo și sediul banului. Când, la 1532, Craioveștii cad în dizgrație, li se confiscă moșiile și Craiova este dăruită lui Hamza banul, „cu satele, seliștele, ȝiganii, morile, bălțile, viile, câte au ținut Barbu și Preda (Craiovescu)”³⁶. Târgul Bengăi (azi Târgul Gilortului) era numit așa pentru că era proprietatea boierului Benga (secolul XVII)³⁷.

Dar acestea nu sunt cele mai vechi orașe ale țării, ele nu sunt pomenite în vremea lui Mircea cel Bătrân și abia în a doua jumătate a veacului al XV-lea Craiova devine oraș, ca urmare a favoarei domnești către boierii Craiovești. Situația ei constituia o excepție. De obicei, un sat devenea oraș numai când trecea în stăpânirea domnească. Astfel, Caracalul era la 1583 proprietatea jupânesei Caplea și este numit *satul Caracal*; numai după ce încapă în stăpânirea domniei, devine oraș. La fel, Ploiești, fostă proprietate particulară cumpărată de Mihai Viteazul, era un sat și cu prilejul acestei cumpărări devine oraș și se stabilește acolo o curte domnească. Faptele pe care le avem la îndemână sunt destul de numeroase ca să putem afirma că orașele vechi românești, în ambele principate, erau, toate, la origină, proprietate domnească și numai prin trecere la domnie un sat putea deveni târg. Proprietatea particulară a orașelor este o excepție, care apare numai mai târziu, în orice caz, după întemeierea principatelor cel puțin cu un veac și ceva, și prin privilegiu dat de domn. Organizația administrativă a orașelor vechi arată și ea în chip lămurit acest lucru.

Administrația orașelor. Cărmuirea orașelor în Țara Românească și Moldova era foarte asemănătoare, numai unele titluri ale funcționarilor erau diferite. Ea era întemeiată pe o dublă autoritate, o îngemănare a două drepturi; de o parte, autonomia orășenească, de alta, apărarea drepturilor proprietarului, adică ale domnului. Aceste două drepturi care par opuse în interesele lor, erau astfel organizate ca să poată colabora în chip armonios. Comunitatea orășenească era autonomă, adică se administra singură, avea drept de judecată proprie, venituri proprii și-și alegea singură cărmuitorii. Domnul în schimb, ca proprietar, își avea funcționarii lui care îi ridicau veniturile, curtea și scaunul de judecată proprie în oraș. Raporturile cu domnia și drepturile comunității erau fixate într-un privilegiu, despre care va fi vorba în paragraful următor.

Un târg românesc vechi se poate, deci, defini ca o comunitate autonomă și privilegiată, așezată pe o moșie domnească.

³⁶ I. C. Filitti, *Craioveștii*, în „Convorbiri Literare”, LIV. 1922, p. 196.

³⁷ *Ibidem*, p. 202, nota 7.

Autoritatea comunei își avea organele sale alese în persoana primarului, care se numește în Țara Românească *județ* (termen ce nu trebuie confundat cu *jude*; este traducerea germanului *Richter*) și în consiliul comunal, format întotdeauna din numărul invariabil de 12 membri, care se intitula, atât în Moldova, cât și în Muntenia, *pârgari* (de la germanul *Biirger*, cetățeni liberi ai orașelor). Singura deosebire este faptul că în Moldova primarul nu se numea județ, ci *șoltuz* (de la germanul *Schultheis*) și această deosebire își are sensul ei, precum vom vedea mai jos. În unele cazuri mai rare, în câteva orașe moldovenești, în locul titlului de șoltuz aflăm pe cel de *voit* (tot un termen de origine germană, de la Vog?)³⁹.

Șoltuzul sau județul cu cei 12 pârgari administra orașul, încasau veniturile și hotărau cheltuielile, aveau drept de judecată asupra orașenilor, hotărau distribuirea dreptului de muncă în țarina orașului, făceau anchete și hotărnicii poruncite de domn. Tot ei se îngrijeau de poliția orașului și a bâlciului, când venea tot felul de lume străină în oraș, purtau corespondență cu orașele comerciale din Polonia și Ungaria și cu domnia și aveau, deci, și o cancelarie cu pecetia târgului, cu scriitori în diferite limbi, o arhivă și catastiful târgului⁴⁰. În adevăr, actele comunale din Moldova și Țara Românească începeau cu titulatura: „Eu, județul (sau șoltuzul), și cei 12 pârgari din târgul cutare scriem sau poruncim”. Acte de acest fel din orașele noastre se cunosc în limba slavonă, latină, germană și română⁴¹.

Alegerea consiliului și a primarului se făcea de către comunitate. Nu se știe exact pe cât timp era ales, dar comparând actele succesive din veacul al XVII-lea emise de municipalitatea Bârladului, constatăm că în fiecare an avem alt nume de șoltuz, în schimb Andrea, județul Câmpulungului (Muscel), funcționează neîntrerupt de la 1659 la 1673, adică 14 ani⁴². Domnul nu se amesteca în numirea consiliului și abia în veacul al XVIII-lea, pe la 1750, după reforma lui Const. Mavrocordat, se pierde autonomia orașelor și aflăm că divanul Craiovei „orânduiește” ca județ al orașului pe Neațul Lăcusteanu, indicându-i atribuțiile fiscale și administrative⁴³.

Trebuie să subliniem, dacă vrem să înțelegem organizația complicată și în

³⁹ Stan județul cu 12 pârgari din București întăresc casele și prăvălia lui Ianache cizmarul la 1589, Acad. Rom., doc. XCVI/140.

³⁹ Voit la Bârlad: N. Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 16, 62, 213; la Fălciu: *ibidem*, V, p. 73; la

Tecuci: *ibidem*, V, p. 75; Iași: Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes*, I, p. 186.

⁴⁰ Arhiva și pecetea târgului Câmpulung (Muscel) era ținută la biserica Sf. Iacob a

Franciscanilor din oraș: Iorga, *Studii și documente*, I-II, p. 292—293. Catastiful târgoveților la Iași, în care

se transcriau actele „după vechiul obicei”: „Ioan Neculce”, IV, p. 148—149, act din 20 octombrie 1762.

⁴¹ Cf. Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 12, 13 și VII, p. 31 și 109; Hasdeu, *Arhiva Istorică*, 1-2,

p. 103, 182; I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 10-11. Șoltuzul din Suceava încasa amenzi și

taxa de bâlci la Sf. Ilie: *ibidem*, II, p. 66. „Când am fost eu Belcea șoltuz cu 12 pârgari, au venit înaintea

noastră și înaintea scaunului nostru...”: Iorga, *Studii și documente*, VII, p. 90.

„Sub Vasile vodă și

Gheorghe Mutul, șoltuz cu 12 pârgari”: *ibidem*. Șoltuzii confiscă postavul adus de negustorii din Lemberg

sub Ștefan cel Mare, pentru că era putred: Iorga, *Relațiile cu Lembergul*, p. 26; ei schimbă banii străini cu

cei ce aveau curs în Moldova: *ibidem*, p. 53.

⁴² La Câmpulung Muscel alegerea se făcea în piață cu strigăte: „trăiască județul”: Kaindl,

Geschichte der Deutschen in Karpathenlander, II, p. 397. Cf. Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 12, 531 și VII, p. 375-376.

⁴³ I. Donat, *Material pentru istoria Craiovei*, în „Arhivele Olteniei”, 1934.

... ~..., K, <X aceste organe autonome nu reprezentau

orașul ca teritoriu, ci comunitatea omenească. Aceasta se vede lămurit din faptul că în unele orașe erau două comunități distincte care conlocuiau amestecate între ele, dar cu drepturi și organe deosebite. Astfel, la Suceava era comunitatea armenescă, care aveau organizația ei deosebită, în frunte cu voitul sau șoltuzul armenesc și cei 12 pârgari cu drepturi și venituri deosebite de ceilalți orașeni⁴⁴. *

Pe lângă organizația consiliului comunal ales de obștea autonomă a târgoveților, în epocile cele mai vechi ale vieții de stat în Moldova, în veacul al XV-lea, aflăm în orașe un dublu consiliu: sfatul cel mare și cel mic, ambele reprezentând comunitatea târgoveților și membrii acestor consilii se numesc în actele slavone **roiti**, termen polono-rutean care înseamnă *sfetnici*[^]. Deși avem prea puține date asupra acestor două consilii, căci în vremurile de mai târziu nu sunt pomenite, totuși putem bănui că sfatul cel mic este consiliul restrâns al șoltuzului și pârgarilor, pe când cel mare ar reprezenta adunarea generală în piața târgului a tuturor orașenilor cu drepturi, adunare care, în veacul al XV-lea, nu se mărginea probabil, ca mai târziu, numai la alegerea pârgarului și a șoltuzului, ci se aduna și cu alt prilej, când era să ia **hotărâri** mai importante.

Desigur că și satele aveau în trecut un fel de autonomie cu sfatul lor, dar pe lângă deosebirea constituită de privilegiile speciale orășenești, trebuie să ținem seama că, juridicește, comunitatea orășenească avea alte rosturi decât cea satească. Comunitatea orășenească nu era nici de moșneni, nici de șerbi, ci o comunitate *sui generis* de oameni liberi pe pământ domnesc, cu dreptul de a se strămuta chiar în țări străine. În trebile orășenești se puneau și probleme de drept internațional, întrucât era vorba de legături cu străini care veneau cu negoțul lor în oraș sau de negustori ai târgului care mergeau în țări străine. După aceea erau problemele de drept comercial: depozite, prețurile, vămile, tranzacțiile, adesea în natură. De aceea, autonomia orașelor nu însemna numai o organizație cu funcționari proprii, ci și o situație juridică deosebită de a restului țării.

Ar spus, însă, că această comunitate liberă se afla așezată pe pământ domnesc și de aceea domnul avea și el organele sale în oraș, care reprezentau drepturile moșierului. Ca în orice moșie, se afla în târg o *curte* a stăpânului, curtea domnească. Acolo stătea *vornicul* orașului, titlu de origină slavonă care derivă din *avor* (curte) și înseamnă *comandantul curții*. Vornicii, fie că erau ai țării sau ai

⁴⁴ Hasdeu, *Arhiva Istorică*, VI, p. 139. Iorga, *Studii fi documente*, V, p. 9, VII, p. 379 și XI, p. 57. „Buletinul Comisiunii Istorice Române”, VIII, p. 72 (1669), „Grigore șoltuzul armenesc de târg de la Suceava”.

[^] I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 10-12.

⁴⁶ Vornici de la Baia: I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 16—18. La Rădăuți, la 1479. judecată a vornicilor: *ibidem*, I, p. 232. Negustorii brașoveni aveau privilegiul de a nu fi judecați de vornici sau șoltuzi: *ibidem*, II, p. 265. La 1452, se vede că vornicii de târg luau vama la bălci împreună cu șoltuzii: I. Bogdan, *Documente moldovenești din arhivul Brașovului*, în „Convorbiri Literare”, XXXIX, io. La 1741, domnul Moldovei scrie vornicului Țării de Jos: „și pe cine pune dumnealui vornic la târgul bărladului” (Antonovici, *Documente bărlădene*, I, p. 6). Pe lângă vornic erau *vameșii* domnului la târg (la oman, în 1488: I. Bogdan, *Doc. Ștefan cel Mare*, I, p. 342). Pentru libera trecere a mărfii în târg se lua Pecetie de la vornic”: *ibidem*, II, p. 280.

orașelor, erau întotdeauna funcțiuni militare, șefii unei garnizoane. Putem defini vornicii de oraș ca niște *castelani* ai domnului, ce rezidau cu o putere armată, un rost militar, în castelul domnesc ce forma nucleul târgului. În Țara Românească, pe lângă vornicul de târg, care era reprezentantul domnului, stătea și *pârcălabul*, spre deosebire de Moldova, un funcționar orășenesc pentru bâlciuri. Pârcălabul de ținut din Moldova era înlocuit în Muntenia cu *căpitanul* de județ. Pârcălabul muntean lua vama, venitul ocolului, rânduia târgul și oborul de vite⁴⁷. Vornicii încetează să funcționeze la o dată pe care n-o putem fixa în cursul veacului al XVII-lea și sunt înlocuiți sau dublați în Moldova cu un alt funcționar numit *ureadnic* sau *namestnic*, termeni slavi ce se traduc, primul prin *dregător*, al doilea prin *locțiitor*. Cel mai vechi ureadnic cunoscut în Moldova la un târg este din anul 1521, la Vaslui⁴⁸.

Înlocuirea vornicului prin ureadnic înseamnă trecerea autorității domnești din orașe de la regimul militar la cel civil și bănuim că această trecere s-a făcut într-o epocă în care situația militară a domniei a trecut pe planul al doilea și nevoile fiscale erau mai grabnice și mai apăsătoare.

Ureadnicul figurează adesea alături de șoltuzi și pârgari în actele municipale care prevăd chestiuni de judecată și delimitări de proprietăți, dar reprezentanții domniei nu se amestecă niciodată în chestiunile ce privesc judecarea orășenilor între ei, corespondența comercială cu alte târguri etc. Atribuțiile ureadnicului erau, în primul rând, fiscale: ei strângeau venitul cuvenit domnului și vegheau la încasarea lui. Desigur că pe vremea vornicilor aceștia aveau și atribuții militare în legătură cu paza târgului și a curții. Alături de ureadnic stăteau și alți funcționari domnești; în privilegiul lui Mihai vodă (coregent), fiul lui Mircea cel Bătrân, aveam amintiți, pe lângă vornic, *folnogul* (termen unguresc, *folnogy*, administrator) și *pristavul*⁴⁹.

Dar dreptul domnului în orașe nu se mărginea la reprezentanții săi în calitate de proprietar al solului, ci el ținea în târguri și *scaun de judecată*. Vechea organizație judecătorească a țărilor noastre era complexă, ca de altfel în toată Europa medievală. Pe de o parte, erau domeniile imune (ohabe, urice), în care supușii erau judecați de proprietar; apoi privilegiații, boieri și moșneni, care în chestiuni de proprietate de pământ erau judecați numai de egalii lor, după dreptul feudal, adică de 6, 12, 24 jurători. Alături de judecata aceasta, cât și de judecata județului și

⁴⁷ „Pârcălabi de orașe, unde sunt târguri”: P. P. Panaitescu, *Documentele Țării Românești*, I, p. 227, din 1451. Pârcălabul lua vama domnească, rânduiala oborului de vite: *Studii și documente*, V, p. 339 (Rușii de Vede, 1695); „pârcălabul să ție vama într-acest târg, să nu se amestece căpitanul”: *ibidem*, p. 342–343. Pârcălăbia de târg e cedată la Câmpulung (Muscel) de Matei Basarab mănăstirii de acolo, la 1647: Acad. Rom., doc. CUX/4. Cf. pentru Buzău, Iorga, *Studii și documente*, V, p. 337.

⁴⁸ Ureadnicii la Botoșani, Iorga, *op. cit.*, V, p. 284; la Piatra, R. Rosetti, *Pământul, stăpânii și țăranii în Moldova*, p. 137; la Hârlău, Iorga, *op. cit.*, VII, p. 314; la Huși, Melchisedec, *Cronica Hușilor*, I, p. 33; la Bârlad, Iorga, *op. cit.*, VI, p. 15, 138, 259; la Târgul Frumos, Hasdeu, *Arhiva Istorică*, VI, p. 13; la Baia, Iorga, *op. cit.*, VII, p. 117; la Vaslui (1521), Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefăniță vodă*, p. 287.

⁴⁹ P. P. Panaitescu, *Documentele Țării Românești*, I, p. 103.

pârgarilor din târguri, exista și judecata domnească, nu, cum s-a spus adesea greșit, ca o instanță superioară, ci ca o jurisdicție care coexistă alături de celelalte. Caracteristica juridică a Evului Mediu este coexistența în aceeași țară a mai multor drepturi independente unul de celălalt, cu jurisdicții deosebite. Domnul judecă în divan sau sfatul domnesc, avea și judecata ambulantă a judecărilor care mergeau din sat în sat și apoi judecătorii stabili de la orașe. Ștefan cel Mare amintește, de pildă, de un caz care se judecă la *judecătorii noștri din orașul Dorohoi*⁵⁰. Așadar, erau judecători permanenți și stabili, cu scaun de judecată în orașe. E de precizat că acești judecători își aveau sediul în oraș, dar nu erau ai prașului, judecau pe oamenii din satele din ținut, nu pe orașeni, care depindeau de jurisdicția lor autonomă. Aceste scaune de judecată domnească în orașe dispar, însă, în epoca decăderii orașelor, în veacul al XVII-lea.

Dar nu numai judecătorii domnului își aveau sediul în oraș, ci și alți reprezentanți ai autorității centrale în reședințele de ținut sau județ, ca șefi ai administrației județene, am zice azi prefecți, care în Moldova se numeau *pârcălabi* (cuvântul *pârcălab* derivă, prin mijlocirea unui cuvânt unguresc, din germanul *Burggraf*), și în Țara Românească se numea *căpitan de județ*. De observat că în toate țările apusene și catolice, ca și în Polonia și Ungaria, șefii ținuturilor se numeau *capitaneus*; avem a face, ca și în cazul pârcălabului, cu un titlu de influență apuseană. După cum se vede din sensul acestor titluri, atât pîrcălabul (de la o vreme au fost câte doi, unul pentru cetate, altul pentru ținut), cât și căpitanul au atribuții militare. Dacă în târg sau alături de târg este o cetate domnească (ca la Neamț, de pildă), ea este sub paza pârcălabului. Cu toate că el stă în oraș și are în paza sa cetatea, ce nu trebuie confundată cu *curtea* din târg, o așezare neîntărită, pârcălabul nu avea autoritate asupra târgului și a moșiei lui. Autoritatea lui, ca și a căpitanului muntean, începea numai acolo unde înceta teritoriul orașului și începea ținutul. Nu o dată, în actele vechi se arată că în cazurile privitoare la târg și la satele ocolului, pîr. ălabul n-are a se amesteca, „pentru că acel sat merge cu ocolul, nu cu ținutul”⁵¹. Pârcălabul era, deci, un prefect al ținutului rural, nu al capitalei urbane a acestui ținut, în care se afla totuși reședința lui. Credem că explicația acestui fapt, care pare paradoxal, stă în aceea că pârcălabul deținea în oraș cetatea de pază a ținutului, loc de refugiu în caz de primejdie pentru țărani care fugeau din câmpiile deschise năvălitorilor.

Rezultă din această expunere că orașele vechi românești erau comunități autonome. Domnul era proprietarul solului, dar comunitatea nu era formată din șerbii lui, ca acelea așezate pe pământul boierilor și mănăstirilor. Comunitatea orășenească era liberă și autonomă în virtutea unui privilegiu scris sau recunoscut tacit, care fixa libertățile orășenești și gradul lor de autonomie politică.

⁵⁰ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 29. Pentru Bacău, *ibidem*, p. 30. Pentru Roman, *ibidem*, p. 10. Cf. alți judecători de târguri, *ibidem*, I, p. 9, 29, 159, 166, 431.

⁵¹ N. Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 213 și VU, p. 91 și 373; Hasdeu, *Arhiva Istorică*, 1/1, p. 14; I. Bianu, *Documente românești*, p. 36; D. Cantemir, *Descripția Moldaviei*, p. 12. „Pârcălabul îngrijește de administrația ținutului”.

Privilegiile orașelor. În Evul Mediu, libertățile erau privilegiate, adică s dădeau în marginile unui privilegiu, fie că se numea diplomă, uric sau hrisov. ! libertățile orășenești nu se pot concepe fără privilegiu și se știe că în Apus, când era vorba de orașe, actul lor de libertate se numea *charta* (în franțuzește, *charte* Orașul liber se bazează pe privilegiu; ca și nobilul, orășeanul e un privilegiat și prin aceasta se deosebește mai lămurit orașul Evului Mediu de cel antic.

Privilegiile pentru orașe care să fixeze drepturile și îndatoririle comunității față de domnie există și în Moldova și Țara Românească. Până acum n-au fost analizate într-un studiu comparativ, nici publicate împreună. Cel mai vechi privilegiu de oraș pentru Țara Românească e al lui Mihai voievod, fiul lui Mircea cel Bătrân pentru Câmpulung, care nu s-a păstrat decât în confirmarea domnilor următori, i repetă textul actului primitiv. Privilegiul Câmpulungului, adăugat și modificat în secolul al XVII-lea, a fost apoi săpat în piatră și așezat în piața publică. El numește i orășeni „moșteni din oraș” și cuprinde scutirile de impozite (și de găleți de grâu deci orășenii erau și agricultori) și de slujba domnească, orice ar vinde sau cumpăra. Proprietățile târgoveților, case sau loc în moșia târgului, să nu li se ia moarte, ci să rămâie urmașilor. Domnul se obligă să nu dăruiască boierilor din moșia târgului, dar târgoveții nu pot vinde aceste locuri unor oameni străini comunitate. „Legea și judecata lor să fie stătătoare”, adică definitivă, fără a putea, casată de alte scaune de judecată. Ocolul orașului cuprindea munți și plaiuri baștină... din moși strămoși... de la întemeierea orașului”⁵².

Al doilea privilegiu cunoscut este cel dat de Dan II, la 1425, prin care acorj locuitorilor din Târgoviște dreptul de a face negoț în toată țara, până la Severi plătind vamă numai în orașul lor, cu un tarif redus pentru mărfurile orientale (pipi șofran), săsești (fier) și interne (ceară)⁵³.

Ștefan cel Mare concede orașelor Bârlad și Vaslui câte un privilegiu în anii 1491 și 1495. În privilegiul Vasluiului, domnul constituie prin cumpărături din avere sa ocolul orașului: „Am lipit toate aceste de mai sus numitele sate și siliște căi târgul nostru Vasluiul, să fie domniei mele uric cu tot venitul și fiilor domniei mele nepoților, strănepoților, prestrănepoților”. Apoi „am miluit șoltuzii și pârgarii oamenii din Vaslui”, să nu plătească vamă în oraș pentru negoțul lor, afară de cei aduc pește în târg (un pește la maja). Se pun apoi hotarele târgului. La Bârlad, Ștefan declară că șoltuzii, pârgarii, târgoveții și săracii din satele ce se țin de târg l-au rugat să delimiteze hotarul ce din veacuri se ține de oraș, ceea ce și face. Domnul întăre „obiceiul lor cel vechi”, ca cei ce trăiesc în Bârlad să nu plătească vama cea mai afară de cei ce aduc pește, un pește de maja⁵⁴.

Deși, cum am văzut, privilegiile municipale au existat la noi întocmai ca apusul și centrul Europei, nu putem spune că cele scrise erau reguli generale, adică toate orașele noastre erau privilegiate cu acte scrise. Bineînțeles că unele a

⁵² „Magazin istoric pentru Dacia”, V, p. 331 și urm., p.

334 și urm. -” P. P. Panaitescu, *Documentele Țării*

Românești, I, p. 131 —132.

⁵⁴ Pentru Vaslui, I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 476—485; pentru Bârlad *ibidem*, II, p. 62—68.

s-au pierdut, dar rămân, desigur, multe orașe fără privilegiu. Aceasta înseamnă că acele orașe nu se bucură de anume scutiri, de anume venituri, ca vămile ce erau concesionate celor privilegiate. Dar și acestea aveau sfatul lor de județ și pârgari, aleși cu drept de administrație și judecată, veniturile lor, dreptul la o zi de târg și la iarmarocul anual, folosința ocolului. Totul se petrecea ca și cum ar fi existat, pe lângă privilegiile scrise și un drept, un obicei orășenesc nescris, *ab antiquo*, care, de fapt, era și el un privilegiu. Erau, întocmai ca în proprietatea boierească și moșnenească, orașe cu hrisov și altele fără, dar cu drept nescris.

Libertățile și drepturile orășenești, scrise sau consuetudinare, se pot rezuma în felul următor: ca și în Apus, târgoveții din principate formau o comunitate privilegiată și în același timp închisă. Nici un străin nu se putea așeza în oraș ca târgoveț, fără voia municipalității, uneori și a domnului. Astfel, Matei Basarab hotărăște, la 1633, ca toți cei statorniciți la Câmpulung, de la 1612 încolo, „să fie duși la urma lor de unde sunt”, dar concede ca cei care *au apucat birul în orașul Câmpulung* mai înainte, să fie primiți de acum ca orășeni⁵⁵.

O comunitate orășenească este aceea care are drept să ție târg, adică loc de adunare pentru negoț, de aceea și identitatea termenului *târg*, care în limba noastră arată atât orașul, cât și locul de adunare al negoțului (d.e. târgul de vite). Negoțul era de două feluri: *permanent*, din târgul orașului cu prăvălii, și *periodic*, la bâlciuri sau iarmaroace. Târguri anuale erau și la unele sate mari, dar orașul mai avea și *târgul săptămânal*, ziua târgului, fixată prin ordin domnesc. Astfel, Urlații, în secolul al XVII-lea, Ploieștii, la 1600; târgurile boierești Filipeștii și Măgureni devin târguri când domnia le fixează ziua de târg⁵⁶. Erau și privilegii domnești de *schimbare a zilei de târg*. La 1673 martie 30, Ștefan Petriceicu împuternicește pe Teodosie, episcop de Roman, să schimbe ziua de târg ce se face în Roman, în loc de duminică, marți sau miercuri⁵⁷. Comerțul era îngăduit numai la prăvălii și la târg: „cei ce fac târg pe ascuns pe a casele lor” urmau să fie amendați⁵⁸.

Pe lângă privilegiul de târg, orașul avea, ca urmare a acestuia și dreptul de *vamă*. Vămile, în trecutul nostru, se percepeau în primul rând la orașe, cele de la granițe sau vaduri erau de mică importanță. Vama era a domnului, dar era de două feluri, cea mare și cea mică. Ultima se plătea la trecerea pe teritoriul orașului, cea mare era vama de târg la desfacerea mărfurilor, ce se plătea de către cumpărător, bineînțeles în natură. Trebuie să observăm că sistemul vamal medieval era tocmai inversul celui contemporan, întemeiat pe mercantilism și protecționism. În Evul Mediu se plătea vamă pentru export, iar pentru import foarte puțin sau deloc; de asemenea, plătea vamă mare marfa de tranzit. După concepția economică a vremii, negustorii străini ce aduc marfă folositoare trebuie încurajați; dacă au, însă, nevoie

⁵⁵ Aricescu, *Istoria Câmpulungului*, I, p. 176.

G. Zagoriț, *Târguri și orașe între Buzău, Târgoviște și București*, în „Anuarul Seminarului de Geografie”, 1915, p. 277 și urm.

⁵⁷ Acad. Rom., doc. LXI/89.

Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 337, la Buzău și Râmnicul Sărat (1695).

de mărfurile noastre, să plătească spre a le avea. Mărfurile de tranzit aduse din țări depărtate erau obiecte prețioase, pentru care se putea plăti mai mult⁵⁹. Am arătat cu alt prilej că cele mai vechi vămi se plăteau în natură sub forma tricessime (a treizecea parte), dar încă din vremea lui Mircea cel Bătrân se trece la vama în bani, care a fost venitul principal al domnilor în veacul al XV-lea⁶⁰. Venitul vămilor era împărțit între domn și comunitatea târgoveților, cel puțin la târgurile privilegiate; anume, domnul lua vama cea mare (a târgului permanent și a bâlciului), târgoveții luau pe cea mică, de tranzit, deși sunt cazuri când aceasta este concedată unei mănăstiri⁶¹.

Ca o urmare a sistemului vămilor la orașe era și faptul, neînscris în privilegiile orășenești, dar care se vede din tratatele comerciale: obligația negustorilor străini de a trece pe un anume drum, neputând evita orașele în care se plătea vamă; obligația drumului este una din temeliile comerțului medieval. Cealaltă temelie, dreptul de depozit (*Stappelrecht*), dreptul unor orașe de a monopoliza comerțul unor anume produse, făcea pe orice negustor ce venea cu acele produse în țară să se oprească într-un anume oraș și să vândă acolo marfa; mai departe nu putea trece și dacă-i rămânea marfa, era nevoit s-o depună în magazinul orașului, de unde o vindeau mai departe localnicii sau veneau s-o caute negustorii din alte părți. Sibiul și Brașovul în Ardeal, Lembergul în Polonia aveau drept de depozit concedat de regii respectivi, pentru mărfurile aduse din Țările Românești. La noi nu exista, însă, acest privilegiu orășenesc, așa de răspândit în toată Europa; țara noastră practica comerțul liber și căuta, ca o țară săracă în produse fabricate, să atragă negustori străini. Singur Neagoe Basarab stabilește, la 1519, drept de depozit pentru Câmpulung și Târgoviște, ca represalii pentru că negustorii lui nu erau lăsați în Ardeal să treacă peste Brașov și Sibiu până la Cluj și Oradea⁶².

Bineînțeles că între privilegiile orășenești trebuie socotit și cel de administrație și judecată proprie, de care am vorbit; ele constituiau principiul autonomiei orășenești, iar *hotamica* moșiei târgului îngăduie folosința acestei moșii domnești de către târgoveți⁶³. Dreptul unor negustori ai unui anume oraș de a negocia în alte târguri, fără a plăti vama, l-am întâlnit în privilegiul lui Dan II pentru târgovișteni. În sfârșit, privilegiul domnesc fixează îndatoririle fiscale ale târgoveților, peste care funcționarii domnești nu puteau trece, acordându-se scutiri ce difereau după orașe. Catastiful de dajde al orașului Galați, din 1683, arată cum se distribuia *cisla* orașului pe atunci; orașul era împărțit în cercuri fiscale ce corespund

⁵⁹ în *Condica* lui Constantin Mavrocordat, întrebare la un recensământ: „vămile la ce târguri sunt?": Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 235; „vama la porțile cetăților”: I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 144; „vama cea mică și mare”: *ibidem*, II, p. 68.

⁶⁰ P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 96.

I. Nistor, *Das moldauische Zollwesen im 15. und 16. Jahrhundert*, Leipzig, 1912, extras din *Jahrbuch für Gesetzgebung*.

⁶² P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 94–95.

⁶³ Folosința era în comun, afară de vii și de case care erau folosite individual de târgoveți, și aceste proprietăți, domniile, în caz de expropriere, trebuiau să le cumpere: cf. I. Bogdan, *op. cit.*, I, p. 149–151 și 429; II, p. 146; G. Popovici, *op. cit.*, p. 1017.

cu straturi sociale: armata, călărașii cu un vătaf, târgul cu negustorii, funcționarii, adică diacii și slugile pârcașilor, deosebit apoi, popii și țăranii din ocolul târgului⁶⁴.

Chiria ce se plătea domnului pentru case și prăvălii în târg constituia *camăna* și *bezmenul*. În privilegiul lui Antonie Ruset din 1676 se scutesc de *camăna mare și mică* și *bezmen* o pivniță și o dugheană a Mitropoliei în Iași, în Ulița Nouă; ordinul e dat *cămănarilor* și *bezmănarilor*⁶⁵.

Acestea ar fi, pe temeiul stării de fapt, privilegiile orașelor noastre în trecut, dar trebuie să mai vorbim de două alte aspecte, care arată suzeranitatea politică a orașelor de tip apusean, și care în aparență lipsesc la noi. E vorba de dreptul de a bate monetă și de a ridica oaste proprie, care arată în cazul comunelor apusene că, în realitate, sunt state separate.

Atât orașele antice cât și cele medievale au bătut adesea monetă, dar nu este un caz general; Lembergul, Bistrița, Sibiul, vecine cu Principatele Române, s-au mulțumit cu monetă regelui respectiv, așa că nu e de mirare că nici târgurile noastre mai sărace nu au avut nici ele acest drept. Totuși, avem un caz excepțional al unui oraș moldovenesc din Evul Mediu, care a bătut monetă; este vorba de Cetatea Albă, emporiul unui comerț internațional, unde veneau negustori italieni, armeni și poloni, în săpăturile executate acolo s-a aflat o monetă de argint cu inscripție slavonă a orașului, datând din mijlocul veacului al XV-lea⁶⁶.

În ce privește oastea, firește că ea era a țării, a domnului, dar în sens feudal aceasta nu înseamnă prea mult. Domnul era comandantul suprem al oștirii, dar ea era constituită din cete separate ale curții, boierilor și târgurilor⁶⁷. Acestea din urmă erau, ca număr și ca oaste de șoc, cele mai importante din toate, căci centrele urbane reprezentau aglomerații mai mari de oameni, mai la îndemâna domnului în caz de primejdie, erau pe moșia domnului, deci sub mâna lui. S-a dovedit că atât în vremea lui Ștefan cel Mare, până și în veacul al XVII-lea, cetele târgurilor erau chemate întâi și astfel se explică de ce armenii, târgoveții prin excelență, au jucat un rol de prim plan în ostile marelui domn. Angiolello, secretarul sultanului Mahomed II, afirmă că o mare parte din oastea lui Ștefan cel Mare care a luptat cu turcii era formată din armeni⁶⁸. Când se apropie dușmanul, Vasile Lupu „strigă târgul în dobândă”, adică fără soldă, numai pe temeiul prăzii⁶⁹. Satele, afară de cele de curteni, erau strigate numai la oastea cea mare, ridicare în masă, numai în al treilea rând, după curteni și târgoveți. Cum erau organizate aceste cete ale târgurilor, nu știm; este probabil că au existat *cai* și *care* pentru transportul trupelor. Caii orașelor sunt pomeniți în diferite

⁶⁴ Iorga, *Studii și documente*, XVI, p. 223 și urm.

⁶⁵ Acad. Rom., doc. LXXVII/ 143. Cf. obligațiile fiscale ale orașenilor din Râmnicul Vâlcea:

Iorga, *Studii și documente*, X, p. 13.

⁶⁶ Paul Nicorescu, *Monete moldovenești din Cetatea Albă*, Iași, 1943.

I. Bogdan, *Documentul Râzenilor din 1484 și organizarea armatei moldovene în secolul al XV-lea*, „Analele Acad. Rom.”, Mem. Sect. Ist., ser. II, XXV, 1908, p. 361-441. ⁶⁹ Donato da Lezze, *Historia Turchesca*, ed. I. Ursu, p. 89. ⁶¹ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, p. 124.

acte muntene din veacul al XV-lea. „Hergheliile” târgului pășteau pe moș ocol⁷⁰. „Carele de oaste” făcute de târgoveții din Piatra Neamțului, cu expediției lui Dabija vodă (1664) în ajutorul turcilor împotriva imperialii* menționate în mai multe acte⁷¹. Oastea nu era permanentă, deci nu putea fi orașe, afară de anume străji ale târgului, pentru siguranță, în special la bâlcii faptui că existau cete ale târgurilor, cele dintâi chemate, înseamnă că în orașe permanent anume depozite, cai și o organizare pentru cazuri de nevoie. În fn era, desigur, în vremea mai veche, vornicul orașului, funcționar militar, d înlăturarea lui. 'e posibil ca autoritățile municipale să fi asumat măcar ridicării ostașilor, dacă nu și comanda. Într-un hrisov al lui Uie vodă (1432), de un sat care e „atârănător de steagul de la Tutova”⁷²; erau, deci, centre permanente, steaguri în oraș.

Așadar, deși nu putem Vorbi de oastea orașelor, avem o oaste s orășenească în Moldova și în Țara Românească.

Organizația privilegiată a orașelor românești vechi este, cum vom \ paragraful următor, asemănătoare cu cea din Europă. Desigur că dreptul după care judecau magistrații orășenești, era de origine locală; domnii țării amănunte asupra acestui cod de legi în privilegiile lor, e deci vorba de un c pământului special pentru orașe, după datina căruia se călăuzeau șoltuzii și din târgurile românești, poate cu amintiri ale obiceiurilor sășești și armenest în țară de târgoveții de aceste neamuri stabiliți în orașele noastre. N. Iorga a în mai multe rânduri că dreptul orașelor moldovenești era *dreptul de 'Mag* adică un drept codificat al acestui oraș german, imitat ca un model de all germane și polone (d.e. Lembergul). Temeiul acestei păreri ar fi afirmația a autor că orașele moldovenești ar fi fost întemeiate și chiar organizate de j veniți din Polonia⁷³. Se știe că în Polonia municipalitățile au adus în arhr codicele de Magdeburg, iar în unele cazuri grele de judecată se cerea| municipalității acestui' oraș german, ca o autoritate juridică⁷⁴. Totuși, la constatăm ceva asemănător, nici codicele de Magdeburg citit de cinstiții negij la Bârlad sau de la Iași, nici apel până la îndepărtatele maluri ale Elbei și nj privilegii orășenești copiate după formule diplomatice ale celor germane⁷⁵. E afirmăm că dreptul de Magdeburg nu făcea parte din privilegiile orașelor noa e pomenit, de altfel, în nici unul din privilegiile pe care le cunoaștem. Existe consiliu "de 12 pârgari și un șoltuz cu titlu german nu este suficient pentru a

⁷⁰ Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 264. „Cal de oaste” plătit de orășenii de la Arge Acad. Rom., doc. LXXIX/163. Calul datorat de târgovișteni sub Mircea cel Bătrân: P. P. P *Documentele Țării Românești*, I, p. 108.

⁷¹ Actele mănăstirii Agapia, Istratie Dabija, din 1665, luna lipsește, inedit.

⁷² P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 129.

N. Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes*, I, p. 189.

⁷⁴1. Ptasnik, *Obywatelstwo miejskie w dawnej Polsce*, în „Przeglad Warszawski”, I, 19:

⁷⁵ Textul german al privilegiului de drept de Magdeburg și Breslau din anul 1261 germană) la Altmann und Bernheim, *Ausgewälte Vrkunden zur Verfassungsgeschichte Deutst MittelaUer*, Berlin, 1895, p. 377-385.

modelul Magdeburgului; ei ființează și în multe alte orașe germane, polone și săsești, care nu au nici o legătură cu orașul Magdeburg. Conchidem, deci, că între privilegiile orășenești de la noi, așa cum le-am analizat în prezentul paragraf, nu figurează și concederea acestui drept.

Organizarea orașelor românești față de cele apusene. Din cele spuse mai sus ne putem face o idee destul de completă asupra organizării și statutului juridic al vechilor orașe românești, ca să putem pune acum problema integrării instituției românești în cadrul general al instituției medievale a orașelor în Europa.

Orașele erau, în tot continentul central și apusean, comunități libere, fondate pe moșii regale; libertatea lor este asigurată printr-un privilegiu dat de proprietar care specifică veniturile ce i se cuvin, păstrează un castelan al său în oraș, iar comunitatea este o republică, guvernată prin reprezentanți aleși pe un timp limitat. Libertățile comunei se întemeiază pe dreptul de a ține târg permanent sau săptămânal, de a proteja comerțul sau industria locală prin măsuri speciale, exercitând o politică de dirijare a economiei prin fixarea prețurilor și a dreptului de a exercita comerțul și meseriile. Aceste caracteristici europene se aplică, dacă luăm în seamă cele de mai sus, și comunelor românești.

Desigur că, în marginile acestei instituții cu caracterele ei generale, existau diferite tipuri, datorate condițiilor locale. Întocmai precum feudalitatea s-a întins peste toată Europa ca o consecință a autarhiei vieții agricole, tot astfel, crearea comunelor libere se datorește reluării comerțului și ridicării unei clase de negustori, ce aveau nevoie de libertatea pe care n-o găseau în regimul dominial precum și de asigurarea mărfurilor, ce nu se putea pretinde în câmpiile deschise. Cum, însă, comercianții circulau și aveau legături depărtate, formele de viață comună sunt apropiate și chiar identice în diferite țări, dar originea instituției stă tot în identitatea nevoii economice⁷⁶.

Tipul de comune cel mai bine cunoscut din pricina unirii armonioase a activității comerciale cu cea industrială este cel flamand⁷⁷. Orașele flamande Bruges, Gând, Ypres, St. Omer, Tournai, Louvain etc. erau comunități libere ridicate și îmbogățite din pricina comerțului postavurilor fabricate în această regiune. Comunele erau așezate în special pe moșiile ducelui de Flandra (Liege, pe a episcopului local) și proprietarul solului exercita autoritatea sa prin *castelanii* lui, care stăteau în castelul din oraș. De la o vreme, în secolul al XIII-lea, castelanii au fost înlocuiți cu funcționari civili, *bailli*, care se mulțumeau cu ridicarea drepturilor fiscale ale seniorului. Puterea acestuia se exercita, însă, și prin judecătorii care țineau scaun de judecată în oraș și colaborau cu reprezentanții comunității. Aceasta era autonomă și reprezentată prin consiliul celor 12 *scabini* (*eschervins*), înlocuiți din veacul al XVII-lea cu *jurați*, aleși și ei, ca și cei dintâi, pe timp de un an. Puterea lor se exercita pe tărâm administrativ, fiscal, juridic, în marginile unui drept orășenesc.

H. N. Pirenne, *Les villes du Moyen Âge, essai d'histoire économique et sociale*, Bruxelles, 1927, în 8°, 203 p.

Pentru aceste amănunte, H. Pirenne, *Les anciennes démocraties des Pays-Bas*, Paris, 1910.

Tot ei puteau ridica cetele armate ale breslelor și luau măsuri pentru funcționare; târgului, a meseriilor și comerțului. Aceste drepturi erau asigurate printr-un privilegiu scris (*chartă*), concedat de senior.

Așadar, chiar numele reprezentanților este identic cu cel de la noi (jurați), ci și numărul lor (12). Identitatea aceasta încetează, însă, când cercetăm condițiile generale de viață economică. Un târg moldovean sau muntean medieval er; înconjurat cu un ocol agricol, era, în parte, un sat mare de plugari; un oraș flamand er; închis între ziduri; pe lângă comerț, populația se ocupa cu industria și breslele lui d< meseriași produceau pentru toată Europa. Comerțul orașelor flamande era consecință industriei locale a postavurilor, al celor românești era consecință produselor teritoriului rural (vitele) și a tranzitului, fapte asupra cărora urmează să tratăm în cel următor. Ne mulțumim, deocamdată, să constatăm identitatea formelor d organizare a comunelor libere la două capete opuse ale Europei medievale.

Al doilea tip caracteristic de comună medievală este cel italianesc⁷⁸. Orașel italiene s-au format, ca și cele flamande, din sate privilegiate cu drept de târg p moșiile ducilor și seniorilor, dar aci, din cauza marelui comerț oriental, si acumulează mari bogății și orășenii pot răscumpăra drepturile seniorilor înălăturând orice amestec al proprietarilor solului în conducerea lor. în curând, însă, s formează o aristocrație a negustorilor, *patriciatul* comunal, care guvernează oligarhi orașul (d.e. familia Medicis la Florența, nobilimea venețiană), orașele devi adevărate state, cu moșii întinse în jurul lor, cu independență totală. Moneta orașelor italiene sunt cele mai prețuite în Europa (*florinul* Florenței și *ducatu* venețian), pentru că au baza cea mai solidă. Aceste orașe au armate, care du războaie între ele și flote de război și de comerț. Conducerea comunităților er încredințată tot unor reprezentanți aleși, care se numeau la origine *boni homine* oameni buni; la 1081, doisprezece oameni buni conduc Florența, aleși pe un an. Dai în curând, dezvoltarea complexă a vieții orășenești cere o conducere mai numeroasă cu împărțirea atribuțiilor. Șefii orașelor se numeau *podesta*, alături de care stătea, 1 Florența, un căpitan al poporului, iar consiliile sunt mai multe în fiecare oraș. Ca î toate țările, și în Italia libertățile orașelor sunt întemeiate pe privilegii scrise. Astfel la 1234, charta Perugiei este gravată pe piatră în centrul orașului, întocmai ca ma târziu la Câmpulung, în Țara Românească.

Firește că dezvoltarea uimitoare a republicilor orășenești în Italia nu s potrivește cu viața săracă de la noi, dar la origină apar baze comune ale instituției.

Modelul de comparație cel mai apropiat de orașele noastre trebuie căutat î țările vecine, cu care am avut relații directe: orașele săsești și cele din Polonia.

La sași⁷⁹, orașele aveau în jurul lor sate dependente, ca, de pildă Sighișoara—satul Vâlcan, Sibiul cu așa-numitul Hermannstadter Gau, olatul cu sate a Brașovului. Aceste teritorii nu depindeau numai juridic de orașe, ci erau considerai

⁷⁸ G. Volpe, *Medio Evo italiano*, Florența, 1929; J. Luchaire, *Les democraties italiennes*, Pari 1920.

⁷⁹ G. Miiller, *Die siebenbiirgisch-sächsischen Stuhle und Distrikte*, Sibiu, 1939; G. Teutschl *Geschichte der siebenbiirgischen Sachsen*, I, p. 81 —106, 106—123.

proprietățile lor, comunitatea încasa veniturile moșiilor. Dar orașele se aflau pe *pământul crăiesc* (*fundus regius*); erau, deci, comunități autonome așezate pe domeniul regal unguresc. Regele avea în oraș reprezentantul său cu drept de judecată: *iudele regal*. Datoriile orașelor săsești față de rege erau cuprinse într-un privilegiu oeneral, celebra *bulă de aur* (*Goldener Freibrief*), în care se asigura autonomia orașelor în schimbul unui cens de 500 mărci de argint anual, „Martinszins” (se încasa la Sf. Martin), apoi recrutarea a 500 de ostași pentru oastea regală, aprovizionați și îmbrăcați pe socoteala orașelor⁸⁰. Regele ungur a dezlipit nu o dată sate din ocoalele orașelor săsești, dăruindu-le nobililor unguri; astfel, Carol Robert dăruiește unor nobili satul Biserica Albă al Sighișoarei și chiar Mediașul întreg, voievodului Ladislau al Ardealului⁸¹. Reprezentanții comunității autonome erau *Burgermeisterul*, *Richter-ul* (județul) și un consiliu de 12 cetățeni, *Btirger*. Numai la Bistrița și în nordul Ardealului primarul se numea *Schultheis*. Atribuțiile lor erau administrative, fiscale și juridice.

Este clar că această organizație a fost imitată în orașele din Moldova și Țara Românească, cu ocolul, dubla administrare, așezarea pe pământ domnesc, obligațiile fiscale și militare ale comunității autonome față de stăpânire, consiliul de 12 cetățeni, numirile de *Birger* (*pârgari*), *Richter* (*județ*). De observat chiar, că deosebirea de titlu între șeful comunității moldovenești și a celei din Muntenia, *județ* și *șoltuz*, corespunde cu deosebirea dintre organizația sașilor din sudul Ardealului, în relații cu Țara Românească, unde aflăm pe *județ* și a celor din nord, la Bistrița, în relații cu Moldova, unde funcționa *șoltuzul*. Această nuanță nu mai lasă nici o îndoială că forma organizării orașelor din Principatele Române este o înrăurire a celei săsești, ea însăși o imitație după cea flamandă și renană.

Dar și aci avem de făcut distincția de care am vorbit cu prilejul orașelor flamande: orașele săsești erau centre de industrie locală (unelte și arme), cu importante bresle care construiseră cu cheltuiala lor ziduri de piatră cu turnuri ce înconjurau tot târgul. Palisadele de lemn ale târgurilor noastre, aspectul lor în parte agricol arată nu o formă de viață deosebită, ci, mai degrabă, o treaptă mai săracă, inferioară din punct de vedere economic, a vieții orășenești.

Adăugăm că și în Polonia erau orașe germane pe teritoriul regal, cu ocoale în jur. Vechile centre de coloniști orășeni germani din Cracovia și Liov se formaseră cu prilejul pătrunderii elementului german urban în estul și sud-estul Europei, adică în veacurile XII-XIII. Corespondența oficială și cărțile orașelor erau scrise în nemțește în epoca cea mai veche. Organizarea orașelor era asemănătoare cu cea de pretutindeni: cu dubla autoritate a regelui și a comunei autonome. Și aci regele alipea sate la ocoalele orașelor. La 1370, ducele Boleslav al Mazoviei alipește jumătate de sat la ocolul orașului Kazimierz sau, dimpotrivă, sunt cazuri când dăruiește nobililor din satele dependente de orașe⁸². Avem de adăugat numai că primarii orașelor din

⁸⁰ Kaindl, *Geschichte der Deutschen in Karpathenländer*, II, p. 213, 222.

⁸¹ Deutsch, *op. cit.*, I, p. 103-106.

⁸² Cf. I. Ptasnik, *op. cit.*; Roepell, *Geschichte Polens*, p. ~579-580; Caro, *Geschichte Polens*, II, p. 308-362; Kaindl, *op. cit.*, I, p. 161-163, 172, 178, 195.

Polonia se intitulau aupa un cuvani german, *vogi*, in puiuna »u micaua *vuji*, ajutau de consuli ce formau consiliul restrâns, dar și de sfatul cel mare al orașului. Consilierii se numeau în polonă *raici*, adică sfetnici. Pentru că în unele orașe erau colonii armenesti, ele obținuseră o organizație autonomă, cu *vojtul* lor separat, cu un sfat și drept de judecată propriu, în special la Liov și Camenița.

Am amintit faptul că unele orașe din Moldova, în loc de șoltuz aveau un *voit*, ca. în Polonia. Tot în Polonia trebuie să căutăm modelul acelui consiliu mare, care cuprindea pe toți cetățenii privilegiați (cu drept de târgoveți) și ai cărui membri se intitulau și în Moldova *raici*. De asemenea, dreptul de fințare a comunității armenesti distincte, cu *voitul* ei și drept armean, arată o stare identică în unele târguri moldovenești cu două comunități în marginile lui, ca la Liov și Camenița.

Influența organizației orașelor polone în Moldova este, însă, mult mai puțin generală ca cea săsească de tip bistrițean.

În concluzie, orașele din Moldova și Țara Românească erau constituite în comunități autonome după chipul general european al instituției medievale, care a existat, deci, și la noi, cu aspecte mai asemănătoare cu tipul special săsesc și întrucâtva și cu cel polon. Acesta este rezultatul la care am ajuns prin cercetarea vechii organizații a orașelor noastre și prin compararea ei cu aceea a orașelor apusene sau! din țările vecine. Dar acest rezultat cere o explicație: care este cauza acestor influențe de organizație și de unde provine identitatea de forme politice și administrative? Pentru aceasta, trebuie să punem problema originilor și, în legătură cu ea, aceea a populației vechilor orașe moldovenești și muntene, care ne dă cheia originii lor.

Populația orașelor. În țările agricole, care au trăit multă vreme în forme economice autarhice și numai din produsele solului, se deschid, un moment dat, drumuri de comerț, iar creșterea și diferențierea populației impune, de la o vreme, nevoi noi. Aceste nevoi crează chemarea agenților schimbului, adică a negustorilor. De obicei, primii negustori dintr-o țară, ba chiar și mai multe generații de negustori, sunt străini și e ușor de înțeles de ce. Produsele noi care nu există într-o țară suni aduse de obicei din regiunea care le produce și o dată cu produsele vin și reprezentanții producătorilor care se așază în piața de desfacere. Nu ne putem aștepta ca țărani și boierii unei țări agricole să se transforme în negustori și să umble în lume după nevoile lor, ci, dimpotrivă, negustorii de profesie vin să aducă marfa acolo unde simt că este nevoie.

Orașele românești, în cele mai vechi timpuri cunoscute, apar cu o populație străină de negustori stabiliți ca orășeni, nu ca populație flotantă. Ei formează „cetățenii” celor mai vechi orașe, consiliul municipal al *pârgarilor* se alege din mijlocul lor și ei par a fi stabiliți de mai multe generații, atunci când actele încep să-j pomenească.

În primul rând sunt sașii, a căror origine ardeleană este sigură; întâi, pentru că această populație se afla în orașele moldovene și muntene așezate aproape de granița ardeleană și care aveau legături prin păsurile Carpaților cu orașele săsești din Ardeal: astfel, Câmpulung (Muscel), Râmnicul Vâlcea, Târgul Trotuș, Baiai

i argui iNeamț. La 15V2, șoltuzul din Baia se numea Peter Bender și scria nemțește⁸³; la 1527, șoltuzul Sucevei era Ianoș Tischler⁸⁴. Sași mai erau și la Cotnari, Iași, Roman⁸⁵. Cronicarul Ureche spune precis: „Târgul Baia scrie că l-au descălecat niște sași”⁸⁶. La 1630, târgoveți din Câmpulung se numeau: Broz Sasul, Gaspar Gotman, Iacov Sasul, Patru Sasul. La 1602, domnul scria către „popii sași din orașul domniei mele Câmpulung”⁸⁷. E posibil ca o parte din această populație în nordul Moldovei să fi venit nu din Ardeal, ci dintre nemții din orașele polone. Vechimea și importanța populației săsești din târgurile moldovene și muntene reiese din faptul că ea a dat organizarea târgurilor noastre vechi, care era imitată, după cum am văzut, după tipul orașelor săsești. La Baia, încă din vremea lui Alexandru cel Bun, era episcopia catolică pentru sașii de acolo și ruinele ei de piatră cu forme gotice se văd și azi în vechiul târgușor decăzut și sărăcit. Pietrele de mormânt din cimitirul catolic din Baia, unele din veacul al XV-lea, altele din cele următoare, sunt frumos săpate în piatră, indicând existența unei burghezii avute și cu simțul importanței și distanțelor, chiar pentru locuința de veci a trupului supus destrămării. Inscripțiile sunt toate în limba latină⁸⁸. Acești sași bogați întrețineau legături comerciale active cu Lembergul: la 1421, unul din ei își scrie testamentul în nemțește și lasă averea sa importantă în bani municipalității marelui oraș polon, pentru opere de binefacere⁸⁹. La Târgul Șiret era alt centru săsesc și existența tocmai acolo a celeilalte episcopii catolice arată aceasta⁹⁰. Negustorii bogați din târgurile Moldovei, în veacul al XV-lea, își permiteau luxul să trimită la studii superioare pe copiii lor până la îndepărtata universitate catolică din Cracovia. În acest veac aflăm pe matricolele studenților acestei universități un număr de studenți din orașele moldovenești, din Baia, Șiret, Neamț, Suceava, toți cu nume din calendarul catolic, cu toții, desigur, sași. De altfel, Universitatea din Cracovia nu îngăduia înscrierea schismaticilor între studenții facultăților ei. Prezența unui mare număr de orășeni sași din Moldova ca studenți la Universitatea din Cracovia arată caracterul economic oarecum internațional al acestei burghezii și bogăția ei în veacul al XV-lea, care o ducea și la nevoi de cultură⁹¹.

În Țara Românească, centrul săsesc cel mai important era Câmpulungul

<” Hurmuzaki, *Documente*, XV/l, p. 715; alte scrisori nemțești din Baia: *ibidem*, p. 78, 158, 293, 660; Hasdeu, *Arhiva Istorică*, 1/1, p. 103.

°^ Hurmuzaki, *Documente*, XV/l, p. 292; scrisori germane ale municipalității sucevene: *ibidem*, p. 113, 226.

°° Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes*, I, p. 178—180 și același. *Relații cu Lembergul*, p. 11.

°° Ureche, *Cronica*, ed. C. Giurescu, p. 15.

⁸⁷ Iorga, *Studii și documente*, MI, p. 273, 274, 277.

⁸⁸ N. Iorga, *Inscripțiile mormântale latine din Baia*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, 1931.

°° P. P. Panaitescu, *Cel mai vechi act municipal din Moldova*, în „Revista Istorică”, IX, 1923, p. 183-186.

⁹⁰ N. Iorga, *Istoria Bisericii românești*, ed. II, voi. I, București, 1929, p. 44.

⁹¹ Miron Costin, *Chronicon Terrae Moldaviae*, ed. Barwifiski, București, 1912, introducerea editorului, p. VII.

(Muscel); aci, populația aceasta avea un *comes* în fruntea ei încă din anul (mormântul lui în biserica catolică din Câmpulung⁹²) și se menține multă vreme biserica ei numită popular *cloașter* (*Kloster*). Actele comunității săseș Câmpulung, cu privilegii domnești, se succed în tot secolul al XVII-lea și la 1 înnoire numărul familiilor catolice este tot mai mic. În veacul al XVIII-lea, privilegii de natură fiscală (reducere de impozite) sunt înnoite și de domnii fa; și ultimul din ele, dat de Alexandru Ipsilanti, nu mai menționează decât șase 1 săsești la Câmpulung⁹³.

La Râmnicul Vâlcea, în 1425, din testamentul lui Petriman, aveam n dintre orășenii nemți: David Has, Kontz, Peter Christian, Hanos purgar Târgoviște, istoria vechii biserici catolice clădite sub Mircea cel Bătrân, pom de colonia catolică nemțească și de viața ei trudită în aceste părți neliniștit* Argeș, de asemenea, o colonie catolică provoacă ridicarea episcopiei catolice fințează acolo încă din vremea lui Radu vodă, la 1381⁹⁶.

În al doilea rând ca importanță, în orașele noastre vechi sunt ungurii; r *oraș*, *varoš* este de origine ungurească, dar poate transmis prin intermediu sase oraș moldovenesc cu nume unguresc este Bacău, unde a fost, din veacul al X episcopia catolică mutată de la Baia. Populația ungurească nu are, însă, în noastre același caracter social ca cea nemțească; nu e vorba de o pătrundere cu caracter comercial ca a sașilor, ci de o infiltrație de populație rurală din S în fostul județ Secuieni, odinioară între județele Buzău și Prahova, dar mai Moldova de sud-vest, unde a dat naștere ceangăilor, ce se mențin și azi în părți. E vorba, deci, de o pătrundere în unele târguri (Bacău, Roman, Adjud, C a unei populații rurale așezată în satele din apropiere.

În schimb, *armenii* sunt elemente pur urbane foarte vechi în Moldc aveau, cum am spus, organizația lor separată, cu voitul lor la Suceava și tot în târg domnesc se afla și scaunul episcopiei armenesti întemeiate prin hrisovul Alexandru cel Bun, în anul 1401. Armenii aveau mănăstirile lor la Suceava (: Hagigadar), și biserici ale comunităților la Iași și Botoșani, datând din ve XV-lea. Am pomenit faptul că armenii din Baia și Cetatea Albă au jucat important în luptele marelui Ștefan cu turcii⁹⁷.

Italianii din Genova și Veneția erau așezați la Suceava, Șiret, Baia, ales la Chilia și Cetatea Albă. Ei erau capitaliști, făceau afaceri cu sum< închiriau vămile (un italian, Dorino Cattaneo, este, pe la 1440, vameșul do Moldovei) și exploatau salinile din Polonia. La Suceava aveau un *fondacco*,

⁹⁶ *Anno Domini 1300 comes Laurencius de Longo campo*: Iorga, *Studii și docume* p. 273.

⁹⁷ "Acte inedite la biserica catolică din Câmpulung.

⁹⁸ P. P. Panaitescu, *Documentele Țării Românești*, I, p. 145.

⁹⁹ Hasdeu, *Arhiva Istorică a României*, 1/2, p. 47.

¹⁰⁰ P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 168.

¹⁰¹ P. P. Panaitescu, *Hrisovul lui Alexandru cel Bun pentru episcopia armeană din Su* „Revista Istorică Română”, IV, 1934.

comerț oficială⁹⁸, iar la Chilia, o organizație municipală autonomă după chipul orașelor italiene. Șeful ales al comunității se intitula „consul Francorum”⁹⁹. *Consulii* erau consilierii municipali la **Florența** și în alte orașe italiene după înlocuirea așa-numiților *oameni buni*.

Grecii intră în viața economică a țării abia atunci când comerțul de vite cu Ardealul și Polonia și marele comerț de tranzit cu aceste țări este înlocuit cu un comerț local de cereale cu Imperiul Otoman, începând mai ales cu a doua jumătate a veacului al XVI-lea.

Se pune, însă, întrebarea dacă orașele noastre au avut o populație românească veche, alături de cea străină, care să fi contribuit la întemeierea vechilor noastre târguri. Firește că într-o regiune în care teritoriul rural și stăpânirea sunt românești, nu se poate ca elementele rurale să nu pătrundă și în orașele înconjurătoare și în legătură strânsă cu ele. Faptul că în afară de actele nemțești și latinești, vechea corespondență a târgurilor noastre cu municipalitățile săsești, Sibiul, Brașovul și Bistrița, încă din veacul al XV-lea se făcea în slavonește, limba oficială a țării, și nu în nemțește, e o dovadă în acest sens. În veacul al XVII-lea această corespondență se face de-a dreptul în românește. Numele negustorilor din Argeș, al șoltuzilor din Bârlad, Vaslui, Iași sunt în mare parte românești¹⁰⁰, ceea ce arată că, pe lângă populația străină, târgurile noastre aveau o veche și numeroasă populație autohtonă, care trebuie ținută în seamă, atunci când se cercetează origina târgurilor din Țara Românească și Moldova.

Origina orașelor românești. Într-o cercetare istorică s-ar părea că ar fi normal să se studieze întâi originile instituției sau formei politice care constituie subiectul în realitate, problema originilor este întotdeauna cea mai complicată din cauza lipsei știrilor directe și de aceea istoricii sunt nevoiți să procedeze invers, adică pornind de la cunoscut, care este faptul mai recent, ca să poată ajunge la necunoscut, adică la origini. Vorbim, bineînțeles, de cercetările critice, care stabilesc faptele noi, nu de cele pragmatice, destinate expunerii rezultatelor dobândite anterior. Cazul instituției comunelor în Țările Române este tipic, impunând o asemenea metodă: alături de o serie de orașe noi, a căror întemeiere este cunoscută, avem numeroase orașe vechi, ce apar în acte o dată cu primele știri despre principatele Moldovei și Țării Românești; nu știm nimic despre origina lor ce cade într-o epocă din care nu avem nici o urmă documentară.

Cunoaștem din rezultatele cercetării expuse în paragrafele precedente ale prezentei lucrări, vechea organizare a orașelor medievale românești, statutul lor juridic, locul lor între comunele medievale ale Europei și felul populației lor primitive. Numai pe aceste date posterioare ne putem întemeia ca să stabilim pe bază de

OR

L. Charewiczowa, *Handel Lwowa z Moldawja i Multanami*, în „Kwartalnik historyczny”, 1924, p. 37-67.

QQ

^v I. Ptasnik, *Kultura włoska wiekow srednych w Polsce*, Varșovia, 1922.

^{1UU} [sj_{urne} culese din diferite acte municipale din sec. XVI, ale șoltuzilor moldoveni: Mihalache Vrabie, Precup (Bârlad), Cârstea Dănică (Bârlad), Giurgiuman (Baia), Ieremie (Cotnari), Belcea (Bacău).

conjunctură origina oraș.eiui **românești**.

Cele mai vechi orașe românești, cunoscute imediat după întemeierea principatelor până la 1430, sunt grupate în apropierea granițelor Ardealului și Poloniei, cu excepția câtorva puncte de legătură cu Dunărea și marea. Astfel, cunoaștem în această epocă, în Oltenia: Severinul, Târgul Jiului, Râmnicul, nu însă și Craiova și Caracalul care sunt noi; în Țara Românească, la răsărit de Olt: Argeșul, Piteștii, Câmpulung, Târgoviște, Târgșor, Gherghița și Buzău, iar la Dunăre: Turnu (Măgurele), Giurgiu și Brăila, nu însă Bucureștii, Ploieștii, Călărașii, Râmnicul Sărat, care nu existau în epoca fixată de noi ca cea mai veche. În Moldova, avem în această epocă orașele spre păsurile Carpaților: Târgul Trotuș, Bacău, Roman (fundat după întemeiere), Baia, Suceava, Rădăuți, apoi spre nord: Hotin, Hârlău, Iași, Dorohoi, Botoșani și în partea de sud-vest: Tecuci, Bârlad, Huși, Cetatea Albă și Chilia, care este disputată Țării Românești. Nu existau ca orașe Focșani, Galați și Chișinău. Este clar că viața urbană a cunoscut într-o anumită epocă o deplasare, care n-a însemnat numai fundări de orașe noi, dar și o schimbare a importanței orașelor ca număr de populație și însemnătate economică. În cadrul acestei mișcări este și

?iutarea capitalelor Moldovei, de la Suceava la Iași, a Țării Românești, de la Argeș și Țârgoviște la București.

Deocamdată ne mulțumim să constatăm că cele mai vechi orașe ale celor două principate erau așezate înspre Carpați și mai mult înspre nordul țării, orașele de câmpie fiind mai noi.

Vechimea acestor orașe amintite în primele decenii după întemeiere nu se poate stabili documentar; ne putem pune întrebarea dacă sunt anterioare întemeierii. În adevăr, pentru câteva din ele avem dovezi precise. Se știe că Cetatea Albă și Chilia erau foste colonii genoveze. Singurul oraș muntean despre care avem o dată certă dinainte de întemeiere este Câmpulungul; în biserica catolică din acest târg se află piatra de mormânt din anul 1300, a lui Laurentius, *comes de Lungo-Campo*. În Moldova, Baia, care se numea Târgul Moldovei, fiind așezată pe apa cu același nume, avea o pecetie a consiliului comunal cu legenda în latinește și cu data 1300, așa cum se descifrează pe actele mai târzii¹⁰¹. Tot din Baia avem un negustor în Polonia, la 1335, Alexa Moldaowicz, adică din Târgul Moldovei¹⁰². La 1345, deci înainte de venirea lui Bogdan din Maramureș, *vicariatul Rusiei*, înființat de Ordinul Franciscanilor cuprindea și orașele Șiret, Hotin, Cetatea Albă, Chilia și Baia¹⁰³, iar la 1352, regele Ungariei, Ludovic cel Mare, pentru a trece în Polonia străbate Bucovina și anume este pomenit în călătoria lui Târgul Șiret¹⁰⁴. Avem, așadar, dovezi puține, dar suficiente, că existau târguri, atât în Moldova, cât și în Țara Românească înainte de întemeierea principatelor și anume pe la 1300. Numărul acestor dovezi este redus din pricina lipsei generale de știri din această epocă, dar este probabil că și alte târguri din cele pomenite în primele decenii după întemeiere au o vechime tot atât de

¹⁰¹ Iorga, *Studii și documente*, VII, p. 109.

¹⁰² Iorga, *Istoria românilor*, III, p. 202.

¹⁰³ G. Moisesescu, *Catolicismul în Moldova până la 1400*, București, 1941, p. 87,

¹⁰⁴ Skrzypek, *Poludniowo-wschodnia polityka Polski*, Varșovia, 1930, p. 40.

mare. Este, în adevăr, puțin probabil ca în câțiva ani să se fi fundat atâtea orașe în Țările Române. De altfel, există și o altă indicație în acest sens: pe lângă orașele privilegiate, cele mai multe orașe românești erau fără privilegii scrise și totuși erau organizate aproape întocmai ca cele cu hrisov. Lucrurile stau ca și cum aceste orașe și chiar cele privilegiate, înainte de primirea hrisovului, și-ar fi căpătat dreptul de autonomie într-o vreme îndepărtată, în care nu se obișnuia decât dreptul nescris și convențiile cu stăpânirea nu căpătau o formă scrisă, deci epoca dinaintea de întemeiere. Prin urmare, în epoca întemeierii celor mai vechi și mai multe orașe, nu existau încă domni ai țărilor; *orașele au precedat statul*.

Să nu uităm, însă, că înainte de întemeiere erau anume mici organizații de triburi, așezate în văile râurilor, cu câte o căpetenie numită *voievod* sau *cneaz*. Acești șefi locali trebuie să fi avut unele centre unde-și aveau o curte cu garda lor și o casă de locuit. Întrucât, cum am arătat cu alt prilej, proprietatea pământului de exploatare seniorială, cea boierească, exista cu multe veacuri înainte de întemeierea Principatelor Române¹⁰⁵, este clar că trebuie să fi existat și anume proprietăți ale șefilor de triburi, voievozi sau cnezi, care aveau curtea lor militară pe aceste moșii. Trebuie să le înțelegem ca mici centre militare și administrative, curți locale ale șefilor de văi. Să nu uităm că am constatat că cele mai vechi târguri românești erau toate pe proprietatea domnească. În jurul centrelor stăpânite odinioară de voievozii locali s-au așezat negustorii străini și astfel s-au format *pe pământ domnesc* (proprietățile cnezilor și ale voievozilor au devenit, după întemeiere, proprietăți ale domnilor), cele mai vechi orașe sau târguri românești.

Ipoteza noastră despre întemeierea primelor târguri românești este, deci, următoarea: *în jurul unor mici centre fiscale, militare și administrative, care erau curți, voievozilor și cnezilor dinaintea de întemeiere, s-au strâns negustori veniți în special dintre sașii ardeleni. Ei s-au așezat tocmai în aceste centre pentru că acolo găseau protecție militară și posibilitate de desfacere a mărfurilor, căci oștenii și dregătorii curții aveau nevoie de produse manufacturate din părțile de peste munți. Astfel, în chip natural, în aceste centre, pe proprietățile voievodale, s-au adunat negustori străini cu familiile lor, veniți din regiunea unde se lucrau instrumente și arme, adică din orașele industriale săsești. Ei făceau schimb cu vitele românești, la anume zile de iarmaroc, iar stăpânii locului, bucuroși de a avea pe lângă ei oameni care le aduceau cele necesare, lor, curții și oastei, le-au dat privilegii (nescrise), să se așeze pe pământul lor, să ție târg, păstrându-și autonomia și obiceiurile din orașele de unde veniseră.*

Argumentele în favoarea acestei ipoteze reies din faptele expuse până acum. Numai astfel se explică de ce toate orașele vechi erau proprietate domnească, deși erau anterioare întemeierii statului. Proprietatea la noi fiind mai veche decât domnia, e clar că cei mai vechi negustori străini s-au așezat ca o comunitate privilegiată pe pământ voievodal, care a trecut apoi pe seama domnului unitar al țării. Negustorii și orașenii sași sunt pomeniți în primele vremi ale vieții de stat românești în nordul Dunării, ca formând nucleul populației orașenești în cele mai vechi și importante

¹⁰⁵US p_{ro})i_{ema} originii clasei boierești, în acest volum.

uiiguii clic îvuiuuvcii ii iviuiucucii, muc taie, în special, vcuiiic
capiuait, ^ .auijjuung,

Argeș, Baia, Suceava, desigur, mai înainte foste centre de voievozi locali. Rolul esențial al acestor sași în formarea primelor târguri este de netăgăduit, numai așa se explică de ce comunele medievale la români erau, cum am arătat, de tip săsesc, nu numai ca populație, dar și ca organizație. Comunitățile orășenești de la noi n-ar fi avut drept de autonomie, așa cum le aflăm după întemeiere, dacă n-ar fi fost de la început străine. Pe străinii bogați și care aduc venit îi încurajezi, acordându-le privilegii, adică drepturi și scutiri, localnicii, în schimb, erau *șerbi* ai domnului proprietar; așa era concepția medievală. Numai prin așezarea unor străini pe pământul domnesc se explică autonomia orașelor.

Un argument serios în favoarea ipotezei noastre reiese din toponomia românească, în care se observă un fenomen la prima vedere ciudat: există un număr de localități care își iau numele după râurile ce le străbat, fenomen toponimic special românesc, care nu apare așa de general în nici o altă țară. *Aceste localități sunt întotdeauna târguri*, uneori cu nume dublu. Astfel, în Moldova: Târgul Bahluiului (Hârlău), Târgul Șiret, Târgul Moldovei (Baia), Târgul Neamț, Suceava, Bârlad, Vaslui, Târgul Troțușului, iar în Țara Românească: Târgul Jiului, Târgul Gilortului (Cărbunești), Argeș (Curtea), Râmnicul Vâlcea, Râmnicul Sărat, Buzău, Cetatea Dâmboviței (București), și chiar în Ardeal: Târgul Mureș, Brașov (Bârsa), Bistrița. Acest fenomen foarte caracteristic are, fără îndoială, o explicație istorică: lucrurile apar ca și cum, într-o epocă depărtată, văile râurilor formau unități economice separate, o serie de sate în mijlocul cărora se afla un centru de schimb și de pază, *târgul văii respective*, al Gilortului, Moldovei, Buzăului etc. Interesante sunt, în această privință, numele duble, care înseamnă că la Hârlău era târgul văii Bahluiului, la Baia — al văii Moldovei. Aceasta este o dovadă că în epoca voievodatelor separate dinainte de întemeiere erau pe văi anume puncte de adunare ale negustorilor, unde se ținea târgul văii respective, în jurul șefului văii. Așa se face că moșiile și curțile voievozilor au devenit centre de atracție pentru negustorii străini și cum acești negustori s-au așezat cu privilegiu pe pământ domnesc.

Existența unor ocoale cu sate în jurul târgurilor arată că, la origine, aceste centre nu erau niște simple posturi de pază, ci domeniul cu proprietățile șefului văii. Am spus că ocoalele erau arătate ca „atârânătoare” de curtea domnească din târg; curtea era centrul primitiv al târgului.

Ipoteza noastră este verificată și prin cele ce s-au întâmplat mai târziu. Cele mai multe orașe românești întemeiate după fundarea statelor au fost create printr-un privilegiu domnesc pe pământ domnesc. Astfel, Ploiești, un sat mai înainte, prin cumpărare de către Mihai Viteazul devenind pământ domnesc, i se dă privilegiu de târg, în favoarea comunității așezate acolo. La fel cu târguri mai vechi, Târgșorul (*Forum Novum*) întemeiat de Mircea¹⁰⁶, Romanul care poartă numele domnului, Roman vodă¹⁰⁷.

106 p p Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 64.

107 „în cetatea noastră, a lui Roman voievod” scrie acest domn la 1392: Costăchescu. *Documente moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, I, p. 9.

întemeierea vechilor târguri ca aglomerații de negustori și meseriași în jurul unui centru, la început politic, și apoi căpătarea privilegiului pentru comunitate, este fenomenul, aproape general în Europa, ai formării orașelor medievale, constituind o evoluție economică firească, aproape o lege a evoluției sociale. Și în Flandra, în epoca cruciatelor, în jurul castelelor, pe proprietățile ducelui sau ale episcopilor s-au format primele târguri, care urmau să aibă un viitor așa de strălucit: Liege, Gând, Ypres, Louvain; din această origine se trage dubla conducere a castelanului ducal și a comunității privilegiate. În Italia, o serie de orașe celebre își trag origina din aceleași condițiuni de viață socială. La 1104, seniorul de Anghiari liberează pe șerbii săi; la 1147, ei constituie o comună; la 1163, împăratul Frederic îi dă privilegiu imperial¹⁰⁸. La fel și sașii din Ardeal au înființat orașele lor pe *fundus regius*, unde s-au stabilit coloniștii pe baza unui privilegiu. Este clar că și în Principatele Române lucrurile s-au petrecut la fel, nu prin pură imitație, ci din necesitate economică: negustorul are nevoie de protecția mărfurilor sale și numai un centru apărat i-o poate da, are nevoie de posibilitate de desfacere și schimb și aceasta, într-o regiune agricolă, este la început tot curtea șefului local cu oștenii și curtenii lui, care au alte pretenții decât țăranul și moșierul ce duc o viață economică închisă.

Aceste considerații sunt, credem, suficiente spre a întemeia ipoteza noastră asupra originii târgurilor și orașelor românești¹⁰⁹.

În privința epocii întemeierii acestor târguri, bineînțeles că nu avem date precise, dar o putem circumscrie destul de strâns. Am văzut că Baia, în Moldova, și Câmpulung, în Muntenia, existau la 1300, deci sunt fondate înainte de această dată. Cum am spus, cele mai vechi târguri românești sunt rezultatul expansiunii sașilor dincoace de munți, care se poate urmări istoricește. Trecerea sașilor, adică a flamanzilor și renanilor înspre estul și sud-estul Europei se produce în veacurile al XH-lea și al XHI-lea, adică în perioada cruciatelor. Țările din această parte a continentului erau regiuni agricole fără viață orășenească și datorită unor cauze asupra cărora nu putem insista cu acest prilej: formarea unei legături de-a curmezișul continentului, între comerțul hanseatic și flamand, de o parte, și cel oriental al Genovei și Veneției, de alta; nașterea bălciurilor și a centrelor de schimb de la Viena pe Dunăre în jos; pornirea populației urbane urmând drumurile de comerț din Flandra și de la Rin (sașii în unele documente vechi se numeau *flandri*) spre estul și sud-estul

108 p p p_{ana}lescu *Mircea cel Bătrân*, p. 64.

Asupra originii târgurilor și moșiilor lor la noi, s-au emis până acum, în istoriografia noastră, ipoteze ciudate, care nu țin seamă de istoria instituției în general. I. Tanoviceanu (*Formarea proprietății funciare în Moldova*, în *Prinos Sturza*, p. 413) crede că ocoalele târgurilor s-au format prin săteni care au venit ca tolerați de târgoveți și domnul a pus mâna pe târguri pentru că erau proprietăți fără hrisov. N. Iorga (*Studii fi documente*, VI, p. 52§ și urm.) are o părere aproape asemănătoare. Dar majoritatea proprietății vechi la noi, nu numai a târgurilor, era fără hrisov. R. Rosetti (*Pământul, stăpânii și sătenii în Moldova*, p. 137) spune că orașele erau considerate domnești, fiindcă n-aveau stăpân ereditar, w formau o comunitate. L. Pic (*Die rumänische Gesetze und ihr Nexus mit dem bizantinisch-slavische Recht*, p. 28—29) vede în ocoalele orașelor „un obicei slav”. C. Giurescu (*Comentarii la „Descrierea Moldovei”*, curs litografiat, p. 162) crede că ocoalele târgurilor au fost fondate de domni, după întemeiere, prin cumpărături. Am văzut, însă, că Ștefan cel Mare vorbea de „hotarele de veacuri” ale Bârladului.

Europei a dat naștere vieții orășenești în Polonia, Boemia, Ungaria, Croația. Așadar, *întemeierea orașelor românești este o parte a acestui mare fenomen istoric, care cuprinde fundarea vieții orășenești în tot estul și sud-estul Europei.*

Sașii s-au așezat în Ardeal în veacul al XII-lea; la 1224, capătă ei privilegiul general de la regele Ungariei, Andrei II. Tot în această epocă, Cavalerii Teutoni deschid drumul peste munți, așezând și castre dincoace de Carpați. Bistrița ardeleană e fondată către 1240, Rodna cam tot atunci, pe când așezările din sudul Ardealului sunt mai vechi¹¹⁰. Năvălirea tătarilor a fost o furtună trecătoare, care n-a putut opri această expansiune economică și trecere a negustorilor spre regiunea bogată în vite și în posibilități de tranzit spre Orient de la Dunărea de Jos. Este probabil că veacul al XIII-lea a văzut fundându-se primele așezări modeste de târguri dincoace de Carpați, în jurul curților voievozilor locali. Atunci (1247) avem, de altfel, și primele știri despre voievodatele românești din Oltenia și de dincoace de Olt, ale lui Litovoi, Seneslav, Ioan și Farcaș, cu o viață politică și economică mai dezvoltată (mori, pescării, venituri în bani, oaste), ceea ce aduce după sine și nevoia unor târguri pentru schimb de mărfuri¹¹¹.

Orașele românești s-au format ca un rezultat al pătrunderii vieții economice negustorești apusene spre regiunile agricole ale răsăritului și sud-estului continentului, în epoca cruciatelor, mai precis la sfârșitul lor. O urmare indirectă a acestei noi forme de viață economică în aceste părți a fost și întemeierea Principatelor Române.

Evoluția istorică a orașelor românești. Am arătat că cele mai vechi orașe românești erau grupate spre granița Ardealului, cu capete de drumuri la Dunăre. Așezarea corespunde cu expansiunea sașilor spre Orient, care au deschis cale de comerț de tranzit prin Țările Române. În același timp, prin aceste târguri începe și un export din țările dintre Dunăre și Carpați, export de vite (nu de grâne, care erau deficitare) spre centrul Europei. Această viață economică nouă a creat statele românești. *Întemeierea Țării Românești și a Moldovei se dator este trecerii-de la economia rurală, păstorească și agricolă, la viața orășenească.* Faza rurală, fără orașe, fără schimb, afară de cel local, a produs organizarea politică pe triburi mici (voievodate, cnezate), întemeierea orașelor a dus la necesitatea organizației de stat, căci legăturile economice locale au fost transformate în legături peste granițe ale provinciei întregi. N. Iorga a arătat că întemeierea principatelor se datorește deschiderii drumurilor de comerț și domnii lor au devenit paznicii acestor drumuri¹¹². Deși teoria aceasta are o parte de adevăr, ocolește miezul problemei: nu drumurile, ci orașele au transformat viața socială și apoi cea politică a regiunii.

Această situație corespunde cu prima fază a istoriei orașelor noastre, îndreptate spre Ardeal, cu comerțul vitelor, cu comercianții și orășeni sași. Sașii din

¹¹⁰ Kaindl, *op. cit.*, II, p. 355; Deutsch, *Geschichte der siebenbürgischen Sachsen*, I, ed. II, p. 12-14.

¹¹¹ Hurmuzaki, *Documente*, VI, p. 249—253.

¹¹² N. Iorga, *Drumurile de comerț creatoare ale statelor românești*, București, 1928 (Institutul economic românesc).

orașe făceau comerț de tranzit la Dunăre și mare cu italienii și de aci populația italiană din orașele Moldovei, de care am vorbit. Genovezii și venețienii aduceau pe apă produsele asiatice transportate până la țărm cu caravanele, iar din Polonia, spre mare, drumul era folosit și de armeni, ceea ce explică și prezența lor în târgurile moldovenești în cea mai veche fază a istoriei orașelor noastre.

Faza primă durează până la mijlocul veacului al XVI-lea; atunci, comerțul maritim, deci comerțul mare de tranzit prin țările noastre, e oprit prin ocuparea porturilor de la Dunăre și de la mare de către turci și prin exploatarea tot mai accentuată a Țărilor Române de către Imperiul Otoman. De unde orașele noastre erau îndreptate în prima fază spre Ardeal, în a doua sunt îndreptate spre Constantinopol și Balcani; nu mai e vorba acum de un mare comerț de tranzit, ci numai de al produselor locale. Balcanii și Pindul, plini de turme, n-aveau nevoie, însă, de vitele românești; în locul exportului acestora avem acum pe al grânelor, pe care în prima fază nu le căutau Ungaria și Europa centrală agricolă. Pe lângă schimbarea direcției comerțului și a obiectului lui, trebuie să mai notăm și schimbarea factorilor economici. Italienii pleacă din țară, sașii și armenii, tăiați de legăturile lor peste granițe, se topesc în masa românească, dar în locul lor apar grecii, agenții comerțului cu Imperiul Otoman. De aci populația grecească ce apare în veacul al XVII-lea în târgurile românești și chiar se ridică în rândurile boierimii. În această de-a doua fază înfloresc *orașele pe drumurile dinspre Dunăre* și capitalele se mută pe linia noii direcții economice: la Iași, pe drumul Prutului, la București, pe drumul Giurgiului. Atunci se ridică orașe noi: Craiova, Ploiești, Caracalul, Galații, Focșanii și, în schimb, decad până aproape de dispariție orașe înfloritoare în prima fază: Baia, Șiret, Târgul Trotuș, Târgul Gilort, Târgșorul.

A treia perioadă din istoria orașelor românești se deschide în veacul al XVIII-lea, când începe întoarcerea comerțului iar spre Occident. Anume, Austria devine ■ ecina țărilor noastre, prin anexarea succesivă a Transilvaniei (1699), a Banatului (1718), Galiției (1771), Bucovinei (1775). Comerțul cu Austria este iarăși un comerț de vite, ca în prima fază, iar acum orașele românești încep să intre în raza de acțiune a capitalismului, orașele încep să se occidentalizeze (secolul XIX). Grecii, ca odinioară italienii și sașii, decad, apoi dispar, rolul lor este încheiat și politicește la 1821. În schimb, evreii sunt, mai ales pentru Moldova, factorii noului comerț austriac și ei dau încă o dată un aspect nou orașelor.

Cele trei faze din istoria orașelor în Principatele Române corespund cu trei epoci de influențe externe politice: în prima, cea ungaro-polonă, de unde veneau sașii; în a doua, cea turcească, cu grecii; în a treia, cea austriacă ce deschide porțile influențelor occidentale în general.

Rămâne să vedem, însă, dacă alături de influențele externe n-a contribuit la evoluția orașelor și politica internă a domnilor români.

Domnia, orașele și boierii. Marea dramă socială a sfârșitului Evului Mediu în apusul și sudul Europei a fost, fără îndoială, lupta între burghezia comunelor și nobilimea de proprietari agricoli, cu interese economice opuse. Burghezii aveau nevoie de reducerea prețurilor produselor agricole, cereau asigurarea circulației mărfurilor,

fără vămi interne și privilegii locale. Nobilii, dimpotrivă, producători de grâne, cereau mărfuri manufacturate ieftine, ei erau cei ce se bucurau de vămile interne, de jaful pe drumuri nesigure, de război și nesiguranță. De aceea, burghezia a sprijinit monarhia peste tot, dar în special în Franța. Regele avea venit de la vămi, bâlciuri și de la produsele manufacturate, nu avea venit de la moșiile scutite ale nobililor privilegiați și de aceea a sprijinit în general orașele în lupta lor împotriva nobililor. O politică burgheză a regilor poate fi clar urmărită, ea a făcut puterea și strălucirea fără seamăn a monarhiei în Franța. Orașelor li se acordă privilegii, scutiri și ușurări economice, se crează bâlciuri și se încheie tratate de comerț favorabile orașenilor. Din rândurile burghezilor își aleg regii sfetnici în veacul al XV-lea și în al XVII-lea. Din această alianță a elementelor de stabilitate ale societății vechi împotriva nobilimii a ieșit sfârșitul feudalității și stabilirea monarhiei unitare și absolute în apusul Europei. Dar, pe lângă această luptă, se dă pe planul al doilea altă luptă de clasă, tot atât de înverșunată, în sânul însuși al orașelor. Orașenii medievali se diferențiază social în *patriciat* și *proletariat urban*, adică marii negustori internaționali din Flandra, Italia și Germania, precursorii capitalismului, pe de o parte, și salariații lor din industriile orașenești ce formează proletariatul urban, de alta. Această luptă ce izbucnește în forme dramatice și sângeroase în special în Flandra, cât și în Franța și Italia, în veacul al XIV-lea, duce la înfrângerea proletariatului cu ajutorul regelui în Franța și în Flandra, prin dictatura patriciatului urban în Veneția, Florența și alte orașe italiene.

Acesta fiind principalul aspect al vieții orașenești în Europa, se pune întrebarea, întru cât lupta socială în orașe a fost trăită și în istoria românilor.

Domnii Țării Românești și ai Moldovei au fost călăuziți în politica lor de datină, adică în general n-au fost inovatori, ci au urmat cele lăsate din părinți, conformându-se mersului societății, fără a încerca să intervie. Totuși, în privința orașelor se poate urmări o *politică bine caracterizată de ocrotire și ridicare a lor*, adică întocmai ca în Apus. Și aci interesele domnului erau alături de ale comunelor, el trăgea venituri mari de la orașe, care erau moșiile lui; orașele, centre comerciale, prin vama târgului aduceau aproape singurul venit în bani al visteriei și tot orașele furnizau cetele mai importante ale oștirii domnești.

De aceea, politica de ocrotire a târgurilor a fost urmată în chip conștient de domnii ambelor țări, în prima perioadă a istoriei orașelor, care se întinde, cum am spus, până la mijlocul veacului al XVI-lea. Afară de privilegiile acordate orașelor, cu scutiri de impozite și concedarea vămii celei mici orașenilor, se constată că domnii măresc ocoalele târgurilor prin cumpărări de moșii, așa cum am văzut, ba chiar crează târguri noi (Târgșorul de către Mircea, Romanul de Roman Mușatin etc).

Ștefan cel Mare, în special, a urmat o politică economică de ridicare a târgurilor Moldovei și de distrugere a concurenței târgurilor din principatul vecin al Țării Românești. El încearcă în două rânduri, și a doua oară izbutește, să cucerească Chilia, târgul comercial muntean de la Dunăre, prin care se scurgea și o parte a comerțului moldovenesc. Apoi, la 1470, arde Brăila, distrugând mărfurile și casele negustorilor, iar în altă expediție specială dă foc Târgului de Floci, centrul comerțului lânii la Dunăre, luând cu el, în Moldova, pe țigani și meșteșugarii de

acolo¹¹³. Nu e vorba de simple expediții de pradă, ci de o adevărată încercare de a ruina comerțul orașelor Țării Românești la Dunăre, în favoarea târgurilor moldovenești. E destul să amintim de lupta neobosită a lui Ștefan pentru păstrarea Chilie și Cetății Albe contra turcilor, ca să înțelegem importanța ce dădea marele domn problemelor comerciale. El făcu apel nu numai la vecini, dar la toată Europa ca să apere aceste orașe și în solia trimisă dogelui Venetiei și papei, spune că ele sunt toată Moldova", pentru că reprezentau ieșirea ei la mare¹¹⁴. Politica economică a domnilor, de protejare a orașelor, reiese și din tratatele comerciale încheiate cu orașele săsești ardeleni și cu Lembergul. În tratatul lui Mircea cel Bătrân cu Brașovul și în acel al lui Alexandru cel Bun cu Liovul se fixează drumul pe care trebuiau să-l străbată negustorii străini, când veneau să târguiască în țară, drumuri ce treceau întotdeauna prin anume orașe¹¹⁵. Mircea făcu chiar anume sacrificii, plătind un surplus de vamă din vistierie concesionarilor vămilor, ca să poată acorda o scutire negustorilor lioveni, ce trebuiau neapărat atrași în țară¹¹⁶. Pe de altă parte, domnii români se îngrijeau întotdeauna de afacerile negustorilor din târgurile țării, care treceau cu comerț peste granițele țării. Corespondența domnilor noștri cu Sibiul, Brașovul și Bistrița este plină de intervenții în favoarea negustorilor români, rugăminți, reclamații și chiar amenințări pentru oprirea mărfurilor sau neplata datoriilor. Zeci de asemenea scrisori emană de la fiecare domn, chiar de la acei ce trăiau grele tulburări politice. Nu o dată se aplica *dreptul de represalii*, adică se confiscă marfa unor negustori străini din țară pentru împlinirea datoriilor neplătite ale negustorilor locali în țara respectivă, ceea ce înseamnă admiterea unei răspunderi colective a negustorilor dintr-un anume oraș. Ea se întâlnește întâi în relațiile comerciale dintre orașele italiene din Evul Mediu¹¹⁷, de unde trece în obiceiul comercial sârbesc (*uprava*), apoi la noi. Dar, de la o vreme, se oprește aplicarea represaliilor prin înțelegeri între domnii noștri și municipalitățile orașelor străine.

A existat, deci, o politică economică a domnilor români, care ținea la ridicarea negoțului în târguri, politică ce se poate pune alături cu aceea a monarhilor apuseni față de burghezia din țările lor.

Totuși, conflictul dintre burghezie și nobilime, așa de caracteristic pentru istoria socială a Apusului, lipsește la noi. Interesele boierimii noastre nu erau direct opuse acelorale ale târgoveților, din pricina situației speciale a târgurilor într-o țară agricolă. Vechile târguri românești nu aveau nevoie să urmeze o politică alimentară de ieftinire a grânelor ca în Apus, politică ce ar fi lovit în proprietarii de ogoare, căci erau ei înșiși agricultori. Târgoveții din Moldova și Țara Românească nu erau meseriași, ci negustori și agricultori; aveau moșiile târgurilor, pe care le cultivau ei, deci aceste sate mari nu aveau conflicte cu cele mici. Pe când în Flandra, orașele medievale, în mijlocul autarhiei agricole, erau nevoite să-și cumpere hrana, ale noastre

¹¹³ M. Costăchescu, *Arderea Târgului Floci și a lalomiței în 1470*, Iași, 1935.

¹¹⁴ Bogdan, *documentele lui Ștefan cel Mare*,

II, p. 346. ¹¹⁵ Cf. P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 94—95. ¹¹⁶ *Ibidem*, v. 101-104. ¹¹⁷

Luchaire, *op. cit.*, p. 108.

erau producătoare de pâine. Aci stă deosebirea esențială între orașele românești și cele apusene.

Pe de altă parte, viața economică a orașelor românești nu a putut duce la ridicarea unei clase de bogătași, patroni ai salariaților meseriași. Această diferențiere socială, care se vede foarte clar în Apus, până și la granițele noastre, la Lemberg de pildă, lipsește în istoria noastră socială, unde găsim numai forma primitivă, omogenă, a comunității târgurilor. Motivul este, cum vom vedea mai jos, caracterul pur comercial și necreator de bunuri al acestor comunități din țara noastră.

Regalitatea s-a sprijinit în Apus numai pe patriciat, prin el a dus lupta împotriva nobilimii și a creat unitatea țării, ceea ce nu s-a putut face în micile principate dintre Dunăre și Carpați, căci aci un patriciat orășenesc, deci o clasă de capitaliști care să finanțeze puterea centrală, n-a existat. Aceasta este, de altfel, și una din cauzele pentru care în Moldova și Țara Românească domnia nu s-a putut consolida și nu a reușit să înlăture puterea politică a boierimii.

Dimpotrivă, după perioada voievodală a istoriei noastre, urmează, invers ca în Apus, o perioadă aristocratică, despre ale cărei cauze și caractere am vorbit mai sus.

Firește că în această perioadă a istoriei noastre, care corespunde cu a doua perioadă din istoria orașelor, așa cum am caracterizat-o în paragraful precedent (orașe orientate spre sud, coi cu mărfuri locale întreprins de greci, întemeiat pe exportul de grâne) nu mai poate fi vorba de o politică de ocrotire a orașelor din partea domniei. Nu numai pentru că domnii, fiind aleși dintre boieri, dau întreaga lor atenție numai clasei boierești, dar interesele ce legau domnia de orașe în perioada precedentă dispar. În adevăr, drumurile comerțului mare prin țările noastre fiind tăiate, vămile târgurilor, cu venit în bani pentru domnie, nu mai sunt. Domnul, nemaiaivând alte venituri, e nevoit să trăiască, ca să zicem așa, din consumarea capitalului său, adică din moșiile sale, care erau orașele. În veacurile XV și XVI, domnii adăugau, cum am văzut, la ocoalele târgurilor moșii noi prin cumpărături, pe când, dimpotrivă, în veacurile următoare ei vând sau donează din aceste moșii, sate sau țarine din ocoale, până ajung la desfacerea unor târguri întregi. Este, deci, un contrast izbitor între politica de adăugire a orașelor din prima perioadă și sacrificarea lor în a doua. Sacrificarea orașelor de către domnie corespunde cu perioada aristocratică a istoriei noastre, cu vremea când proprietarii de pământ sunt totul și orașele nu mai prezintă pentru domn avantajele de odinioară.

Și în această perioadă domnul duce o politică economică deplin conștientă, în legătură cu interesele sale, dar e vorba acum de o politică în favoarea boierilor. Astfel, la sfârșitul veacului al XVI-lea, Danciul vornicul, un boier scăpătat și plin de datorii, e nevoit să-și vândă moșia unui negustor, Mavrichi cupețul, căruia îi era debitor. Domnul țării, însuși Mihai Viteazul, răscumpără, însă, moșia din banii vistieriei și o restituie boierului risipitor, spunând în hrisovul său: *„fi-am vrut să las să intre alții în sate boierești”*¹¹⁸. Pe de altă parte, Mircea Ciobanul confiscase, pe la 1550, un sat boieresc, dar Mihnea Turcitul (1577—1583) îl restituie, „pentru că nu

Gr. Tocilescu, *Doamna Stanca*, București, 1877, p. 14, nota 14.

este lege ca domnii să vândă sate boierești, căci așa ceva nu se cade"¹¹⁹. Domnul se credea, deci, dator să apere proprietatea boierească, să împiedice pe orășeni să desfacă în favoarea lor această proprietate.

În privința politicii domnești ne lămurește un pasaj din cronica lui Miron Costin. Marele cronicar, vorbind de domnia lui Radu Mihnea în Moldova (1623 — 1626), reproduce cuvintele „înțelepte” ale acestui voievod: „De mare folos și cinste este domnului și țării boierinul înțelept, că dacă are domnul cinci șase *boiari avuți*, nice de o nevoie a țării nu să teme”¹²⁰. Cu alte cuvinte, domnul, pentru cheltuielile curente și extraordinare *{nevoi ale țării}*, făcea împrumuturi de la câțiva boieri avuți făcând față nevoilor, până încasa veniturile. În apusul Europei, o asemenea politică ar fi fost imposibilă, cei care aveau bani lichizi pentru monarh erau tocmai burghezii. La noi, dimpotrivă, în această perioadă a istoriei, orășenii nu dispuneau de bani și politica economică a domnului se sprijinea pe boieri.

În aceeași perioadă, în Polonia, țară cu aspecte de viață economică asemănătoare cu ale noastre, nobilimea impune prin dietă scăderea prețului produselor manufacturate din orașe și interzicerea exportului lor, lăsând liber comerțul grânelor și vitelor, ruinând în acest chip orașele. Se știe că politica de expediente a domniei la noi a dus la ruina economică din vremea fanarioților, iar în Polonia, la împărțirea acestui stat feudal în mijlocul Europei moderne.

Pentru ca puterea centrală să ducă la noi din nou o politică burgheză, va trebui să așteptăm tocmai până în zilele lui Carol I, regele burgheziei. Dar atunci nu mai e vorba de comune medievale, ci de o burghezie capitalistă a țării, aspect social ce iese din subiectul acestui studiu.

Viața economică. Așadar, deși am constatat origini asemănătoare ale orașelor noastre cu cele din Apus, totuși evoluția lor a urmat căi deosebite. Cauza stă într-o viață economică diferită în orașele românești, față de cele din Flandra, Italia și chL: din Ardeal.

Un oraș apusean este o excepție economică în mijlocul domeniilor agricole, ce se hrănesc și se îmbracă din produse proprii. Schimbul în orașe este *în bani*, nu ca la țară în natură; se poate spune că economia în bani a reapărut în Europa o dată cu înflorirea comunelor.

Această caracteristică lipsește, însă, vieții economice a orașelor românești. În aceste orașe era, în veacul al XV-lea, un intens comerț de schimb între vitele noastre și produsele fabricate ale sașilor, nu însă cu produse industriale de la noi. *Târgurile moldovenești și muntene n-au avut meserii speciale de export.* Ele erau simple centre de schimb, de desfacere a produselor agricole și ale produselor aduse de peste granițe de negustori, nu aveau bresle de meseriași. Acesta este caracterul ce deosebește târgurile noastre de cele europene: ele aveau caracter comercial, nu și industrial. Pe când în Flandra înflorea breslele postăvarilor, la Florența și Veneția lucrările de sticlărie, brocart, piele și dantele, la Sibiu și Brașov fabricate de metal, în

St. Nicolaescu, *Documente slavo-roinâne*, p. 62. ²⁰

Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P. P.

Panaiteșcu, p. 69.

aceeași epocă, la Câmpulung sau la Baia *nu se cunoșteau încă breslele*. Breslele apar în Moldova abia în veacul al XVII-lea, în Muntenia, tocmai în al XVIII-lea¹²¹, pe când în restul Europei ele sunt esențiale pentru viața orășenească (la Veneția, breslele apar încă din veacul al IX-lea)¹²². Existența unor târguri mari românești în veacul al XV-lea, fără bresle, arată mai bine ca orice alt argument că ele erau *centre de schimb, nu și de producție*. Produsele agricole, deci ale boierilor, moșnenilor și mănăstirilor, se aduceau și se vindeau în orașe, puncte de vamă, așezate pe căi de tranzit, locuri unde se țineau târgurile periodice.

Târgurile periodice, bâlciuriile, au jucat un rol însemnat în istoria economică a românilor până în veacul al XIX-lea, schimbul periodic predominând asupra celui permanent. *Bâlci* este un termen unguresc, ca și *oraș*, iar *iarmaroc*, *Jahrmarkt* (târg anual) este un termen german, ca și *șoltuz* sau *pârgar* și ne duc la epoca influenței comerțului săsesc în principate. Un cuvânt interesant în această ordine de idei este și *piață*, de origine italiană, venețiană, care se găsește de altfel și în limba sârbă. E o urmă a pătrunderii economice italiene în aceste părți. *Târg*, în schimb, este un termen slav, rămas din epoca anterioară întemeierii comunelor libere, a schimbului local între satele aceleiași văi la curtea voievodului slav.

Bâlciuri vestite erau în țara noastră în legătură cu un sfânt: la Sf. Ilie—la Câmpulung, la Moși (ziua morților) —la București, Drăgaica—la Buzău etc. Bâlciuriile erau fixate de domnie cu privilegiu și în urma înțelegerii cu negustorii. Astfel, Petru Șchiopul, la 1579, face o adunare a tuturor negustorilor, întrebându-i și apoi mută iarmarocul din Botoșani la Lențești, „unde va fi adunarea negustorilor noștri”. Hotărârea e comunicată și în Polonia, negustorilor de acolo¹²³.

De la bâlci se lua vama cea mare de desfacere și traficul era supravegheat de dregătorul târgului¹²⁴.

În apusul și centrul Europei, bâlciuriile anuale erau la sate; ele reprezentau economia de schimb a produselor satelor (vite și grâne), la orașe erau târguri săptămânale cu produse manufacturate, pe care veneau sătenii să le cumpere în schimbul produselor¹²⁵. La noi, atât târgurile săptămânale, cât și iarmaroacele sau bâlciuriile anuale, erau în genere tot la orașe, ceea ce subliniază încă o dată caracterul aproape rural al orașelor noastre. În Ardeal, până în zilele noastre, erau, în regiunea Năsăud, bâlciul de țară, la sat, anual, și bâlciul de oraș, săptămânal, ca în Apus¹²⁶.

În Moldova, bâlciuri și târguri erau la orașe și la câteva sate mari, asemenea și în Țara Românească. Așa-numitele *târguri* în Moldova (Darabani, Ștefănești) erau sate mari cu drept de târg săptămânal.

Este ușor de înțeles de ce la noi bâlciuriile au jucat un rol mai important decât

¹²¹ Cf. Pavlescu, *Economia breslelor în Moldova*, București, 1938.

¹²² Luchaire, *op. cit.*, p. 47.

¹²³ Hasdeu, în revista „Din Moldova”, II, 1862, p. 17-19.

¹²⁴ La 1662, Dabija vodă scrie șoltuzului și pârgarilor din Iași: „Voi care aveți a striga la toate zilele de târg” (Codrescu, *Dricarul*, X, p. 114).

¹²⁵ G. Volpe, *Medio Evo italiano*, ed. II, Firenze, 1929. Primele *fiere*, francez *foire* sunt anuale,

la țară; cele săptămânale, la orașe, se numesc *mercati*, *marche*.

¹²⁶ Comunicat de prof. I. Grancea.

comerțul permanent: produsele de export ale țării erau vitele, mai târziu grânele, apoi peștele sărat, produs vestit al bălților noastre încă din Antichitate, mierea și ceara; toate acestea se aduceau de la țară, nu erau produse decât în mică măsură în orașe și de aceea predomina *comerțul periodic*, când se aduceau la anume date produsele agricole la oraș pentru vânzare. În orașele flamande, italiene și germane, era un centru comercial cu o hală a negustorilor în piața centrală a târgului, unde se afla și turnul orașului, aspect general al târgurilor, ce se vede până și la Brașov.

Deși târgurile noastre vechi au fost reclădite și nu știm care era planul lor în Evul Mediu, din cel actual și din câte știm din stampe și descrieri de călători, nu este nici urmă de centru comercial cu hală, magazine și ateliere. Orașele noastre vechi erau cu planul de străzi încrucișate, nu concentrate spre o piață, deci ca satele, nu ca orașele apusene. Nu e vorba de o simplă deosebire de aspect estetic, ci lipsa *ringului* comercial arată lămurit slăbiciunea comerțului permanent în târgurile românești.

Totuși, sunt indicii că negoțul permanent n-a lipsit cu totul în orașele românești în veacul al XV-lea și al XVI-lea. Primul semn îl constituie existența negustorilor *legați de anume orașe*. Astfel, la 1500, Gheorghe, negustor din Râmnic, nevoit din cauza ciumei să se mute la Argeș, cere ca județul și pârgarii din acest din urmă oraș să anunțe printr-o scrisoare municipalității din Sibiu mutarea, ca să nu aibă vreo piedică în comerțul lui în marele oraș ardelean și să fie primit la târg¹²⁷. În actele Brașovului, negustorii din Țara Românească sunt numiți Petre de la Argeș, Neculae de Târgoviște, iar la Lio\ și Cracovia, la fel pentru orașele moldovenești. Comerțul la noi, ca și în Apus, era organizat în legătură cu orașele; negustorii erau legați de oraș și nu-și puteau muta centrul afacerilor în alt târg, deoarece făceau parte dintr-o comunitate închisă. Orașul garanta pentru ei, ei aveau acolo o prăvălie; era, deci, i. ot un comerț permanent, alături de cel periodic al bălciurilor.

Pe de altă parte, în tratatul de comerț al lui Alexandru cel Bun cu liovenii, la 140T confirmat apoi de ceilalți domni moldoveni, se prevede că negustorii din Liov vor avea voie să ție la Suceava o *casă de comerț* permanentă (un *fundacco* se numea o asemenea casă a străinilor la Veneția): „Le-am dat voie, scria Alexandru cel Bun, să-și ție o casă la Suceava, dar în această casă să nu ție cârciumă, să nu facă bere, nici mied, nici măcelărie, nici să nu vândă pâine” (pentru a nu concura pe orășeni, care singuri aveau privilegiul acestor produse¹²⁸). Așadar, comerțul permanent avea și el o parte din viața vechilor târguri românești, dar importanța sa era secundară față de comerțul vitelor și grânelor aduse de țărani la oraș. Satele care aduceau produse la oraș plăteau o taxă la târg, adică vama, asemenea și pentru cumpărăturile ce făceau la târg¹²⁹.

De asemenea, în privința meseriilor există excepții de la aspectul comercial al târgurilor noastre așa cum l-am schițat în general. La 1440, aflăm la Râmnic un Lăslău *protomeșter*, probabil ungur¹³⁰, iar în Moldova, la Baia, „*piua de băut*

P. P. Panaitescu, *Documente slavo-române din Sibiu*, p. 13. ¹²⁷ P. P. Panaitescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, p. 636.

¹²⁹ P. P. Panaitescu, *Documentele Țării Românești*, I, p. 220 și 226 (din 1451). ¹³⁰ *Ibidem*, p. 192.

sumane" (1443) și *torcătoria de lână* (1448)¹³¹.

Am spus că și morile erau concentrate la târguri, morile domnești și ale unor mănăstiri, ale boierilor. În acest chip, o parte a produselor agricole erau prelucrate la oraș, nu însă pentru export, căci am spus că în veacurile XV și XVI grânele nu se exportau; ele nu figurează în nici un tratat de comerț al domnilor noștri. Ceara era prelucrată în *pietre de ceară* la orașe și pietrele de ceară de la Piatra Neamț și de la alte târguri constituiau un produs important, din care domnul avea zeciuială. Într-o vreme când ceara era singurul produs pentru luminat, iar mierea pentru îndulcit hrana, orașele aveau prisăci care dădeau aceste prețioase mărfuri. Ceara în Evul Mediu, la Baia de Pildă, se vindea la cârciumi¹³². *Sărarea peștelui* pentru export era o industrie a târgurilor dunărene: se săra cu maja, cu carul și cu corabia¹³³. Unele târguri erau așezate în jurul unei industrii miniere, ca Ocnele Mari în Vâlcea (Anghel de la Ocnă e pomenit într-un hrisov al lui Mircea, el donează o moșie mănăstirii Cozia¹³⁴), Baia de Aramă în Mehedinți, unde exploatarea aramei era concesionată de Mircea unui sas, Czop Hanoș¹³⁵.

Toate aceste activități nu erau adevărate meserii și nu puteau duce la crearea breslelor. Cea mai veche, breaslă cunoscută în veacul al XVI-lea este aceea a *zugravilor* de la Suceava, la 1570¹³⁶. Orașul capitală, cu multe biserici și mănăstiri, avea nevoie de zugravi și de aceea a înflorit înaintea altor meșteșuguri această meserie cu evlavioase scopuri. La Argeș, în vechea capitală munteană, era o altă specialitate meșteșugărească, ce s-a păstrat până astăzi, aceea a olarilor, și frumoasele resturi de ceramică cu scenele de luptă în relief, găsite în ruinele palatului domnesc de acolo, sunt în legătură cu această activitate.

În schimb, din corespondența comercială a țărilor noastre cu Brașovul și Sibiul în veacul al XV-lea, aflăm că se importau din Ardeal produse neașteptate, pe care le-am fi crezut între produsele țării: săpun, arcuri, căruțe, cuie, hamuri de cai, căldări, furci, funii¹³⁷. Toate acestea nu se produceau în țară, se importau. Este, deci, clară lipsa meseriilor în orașele noastre, dacă și produse de prima necesitate se importau, cu atât mai mult nu puteau exista meserii de specialitate pentru export.

Am arătat că după căderea porturilor de la Dunăre și mare, și tăierea drumurilor de comerț, negoțul țărilor noastre este redus, în veacul al XVII-lea, la un trafic cu mărfurile locale și la exportul grânelor în Imperiul Otoman prin intermediul grecilor. Întreruperea comerțului cu Ardealul și Polonia sau slăbirea lui în această fază, oprește aducerea în țară a obiectelor manufacturate. *Tocmai atunci apar, însă, la noi breslele de meseriași, care nu existau în Evul Mediu, epocă de înflorire a lor în*

¹³¹ Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 187 și 314.

¹³² Ceara de Târgul Frumos: Hasdeu, *Arhiva Istorică*, 1/1, p. 102; de Bacău (1457): I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 3; „venitul cerii din cârciumile din Baia” (1458): *ibidem*, p. 16—17;

la Șiret; *ibidem*, I, p. 333; la Târgul Neamț: *ibidem*, II, p. 236.

¹³³ P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 90.

¹³⁴ *Ibidem*, p. 97.

¹³⁵ *Ibidem*, p. 91.

¹³⁶ Pavlescu, *Economia breslelor*, p. 64.

¹³⁷ P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 93.

Apus. Reducerea importului și a traficului comercial în general este explicația acestui fenomen economic; la noi, breslele apar atunci când se simte nevoia unor meserii locale, ce se ridică de pe urma închiderii comerțului cu Ardealul și Polonia. Orașele noastre în epoca lor de decădere, în veacul al XVII-lea și al XVIII-lea, au abia atunci aspectul unor centre de producție, dar numai pentru nevoile locale. Chiar celelalte ocupații, care deși mai vechi, nu erau organizate în bresle, se constituie abia acum. Breasla tălpărilor, a fierarilor-potcovari la Iași, a blănarilor la Suceava și Botoșani, a lumânărilor, clopotarilor, apar abia acum, ca și vestita breaslă a *calicilor* (invalizi)¹³⁸. Acum apar fabricile de postav (la Afumați) în veacul al XVII-lea, de hârtie (moara de hârtie a lui Matei Basarab), porțelan (sec. XVIII), dar nu la orașe, ci pe moșiile domnești sau boierești; Mihai banul Cantacuzino, care scrie *Genealogia Cantacuzinilor* la 1769, menționează în Țara Românească următoarele fabrici: fabrica de postav, de sticlă, de hârtie. Fabrica de sticlă exista și sub Brâncoveanu, la 1700¹³⁹.

Breslele aveau, ca și în Apus, o organizare religioasă și profesională în același timp¹⁴⁰, aveau biserica lor, cu sfântul patron, ce se zugrăvea și pe steagul breslei, de ziua căruia se făcea praznicul. Asociațiile erau pe specialități și membrii între ei se numeau frați, de unde și numele de breaslă, de la *braț*, slavonește.yrafe. în fruntea breslei se afla un *staroste* {*bătrân*, tot termen slav), care cârmuia pe temeiul unui *statut*, ce prevedea, între altele, cum se poate ajunge calfă sau patron, obligațiile membrilor între ei pentru înlăturarea concurenței, cât și privilegiile domnești (statutul era aprobat de domn), *rupta*, adică convenția cu vistieria pentru suma ce urma să fie plătită anual de breaslă ca o unitate fiscală privilegiată¹⁴¹. Numele slav al breslei (*bratstvo*) Wne, se pare, din Galiția, unde erau anume bresle sau frății ortodoxe cu scopuri economice și religioase, dar nu erau constituite pe specialități de meserii și tot acolo se folosea titlul de staroste. Pentru unele bresle din veacul al XVIII-lea se folosești, însă, termenul turcesc *esnaf* și tot turcesc este titlul de *calfă*, influențe firești în vremea comerțului sud-dunărean. *Ucenic* este, însă, un termen slav, de la *uciti*, a învăța, și înseamnă învățăcel.

Perioada înfloritoare a vechilor bresle românești este veacul al XVIII-lea, epocă de decădere a orașelor, care trebuie să se întreție singure. Industria cu caracter local pentru nevoile regiunii a dus, deci, la crearea breslelor la noi, cu un aspect deosebit al breslelor cu produse de export din Italia, Flandra și Ardeal.

Desființarea comunelor libere la români. Am arătat că în Moldova și Țara Românească orașele din Evul Mediu erau, ca în Apus, comune autonome cu imunitate, un fel de stat în stat. Autonomia comunelor, cu oaste și organizație liberă, începe să decadă în Europa încă din veacul al XVI-lea și cauza acestei decăderi a libertății

1~8

¹³⁸ Pavlescu, *op. cit.*

M. Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. Iorga, p. 478. Del Chiaro, *Storia delle rivoluzioni dela Valachia*, ed. Iorga, p. 50.

Pentru toate amănuntele, Pavlescu, *op. cit.* Analiza lor la Pavlescu, *op. cit.*

comunale este capitalismul comercial, care rupe barierele protecționiste medievale ale orașelor; de pildă, oprirea concurenței, privilegiu, drept de depozit.

„Progresele capitalismului, ale navigației și ale circulației generale cer desființarea piedicilor pe care le-o impune politica orașelor. Comerțul mare se găsește acum în fața economiei urbane, întocmai precum era odinioară, la origine poziția orașelor în fața economiei agricole, dominiale. El pretinde desființarea piețelor privilegiate, a dreptului de depozit, a monopolurilor industriale. Comerțul mare tinde și el spre dreptul comun și desființarea privilegiilor municipale, care nu mai sunt decât o piedică a libertății”¹⁴².

În Țările Române, în perioada a doua a istoriei orașelor, când avem un comerț pe scară mai mică și îndreptat spre sudul Dunării, orașele au avut mult de pățimit de pe urma politicii domnești și a decăderii economice, dar abia la începutul perioadei a treia, adică în vremea când și țările noastre vin în atingere cu capitalismul comercial european, se desființează autonomia orașelor. Am spus că începutul acestor relații la noi este de pus în legătură cu pătrunderea Austriei în sud-estul Europei, în special prin comerțul de vite. La începutul acestei pătrunderi și, desigur, în legătură cu ea se produc reformele lui Constantin vodă Mavrocordat în Țara Românească și Moldova, deși ele n-au fost studiate din acest punct de vedere. Nu este cazul să arătăm pe larg aici spiritul general al acestor reforme, e destul să spunem că ele au un caracter modern și apusean, de desființare a privilegiilor locale și de unificare a condițiilor juridice. Între privilegiile și autonomiile desființate de Constantin Mavrocordat sunt și acele ale orașelor: ele devin o parte a administrației domnești, fără privilegii deosebite și, ceea ce este mai caracteristic, se desființează chiar dreptul comunității orășenești de a-și alege reprezentanții. Județul sau soltuzul (înlocuit cu un ispravnic) este numit de domn; la Craiova, de către divanul Craiovei. Astfel, la mijlocul veacului al XVIII-lea, încetează existența comunelor libere în Moldova și Muntenia.

1945

[1] Pasaj neclar: probabil „dar o imunitate specială”.

¹⁴² H. Pirenne, *Les anciennes démocraties* des Pays-Bas*, p. 234—235.

VIII CUM AU AJUNS BUCUREȘTII CAPITALA ȚĂRII ?

Cum se naște o capitală. Bucureștii, fosta capitală a principatului Țării Românești, care a devenit, prin unirea de la 1859, apoi prin unirea cea mare, capitala întregii României, este centrul cel mai populat al țării și aceasta nu numai ca o creațiune artificială a centralizării politice, ci și din motive economice. Dacă acest oraș nu este centrul geografic al țării, rămâne, însă, în centrul economic, aproape de Valea Prahovei, cu izvoarele de petrol, și de Câmpia Dunării, cu cerealele, nu departe de acest fluviu, arteră comercială de transport, esențială pentru noi. De aceea, orașul acesta este cel mai populat și, pe lângă aceasta, cel mai românesc dintre marile orașe ale țării. Proiectul, mult discutat în timpul din urmă, de a se schimba capitala țării, ar fi, în aceste condițiuni, nefiresc. O capitală nu se mută, nu trebuie mutată, printr-o hotărâre administrativă, înainte de a se ține seama de complexul de influențe economice și demografice, care fac să se adune într-un anume loc populația mai numeroasă, atrăgând după dânsa și autoritatea centrală.

Capitalele, de obicei, sunt alese din motive economice în primul rând, sau strategice, acolo unde se încrucișează drumurile de negoț, unde e centrul regiunilor de producție și se adună în chip natural populația, sau în centre bine apărate, de unde se poate supraveghea țara. Astfel, Parisul este un nod de comunicații fluviale, așezat spre centrul bogățiilor naturale ale Galliei (agricultură și vii); Belgradul este un punct strategic, pe o înălțime ce domină vărsarea Savei în Dunăre, dar, în același timp, un centru al comunicațiilor fluviale, așezat în apropiere de regiunea minieră de la Avala, exploatată încă din Evul Mediu. În sfârșit, se știe că Petersburgul a fost clădit de Petru cel Mare pe Neva, pentru că era „o fereastră spre Occident”, cu ieșirea spre Marea Baltică.

Sunt și capitale nefirești, care datează, însă, din epoca politică raționalistă contemporană. Washington, capitala Statelor Unite, este o creație artificială, un oraș de importanță secundară față de New York sau Chicago; dar nu trebuie să uităm că Statele Unite sunt un stat federativ, în care viața provincială joacă un rol politic precumpănitor și autoritatea centrală e de mai mică importanță. De asemenea, Roma a fost aleasă, de la 1870, drept capitală a noului regat al Italiei, din cauza amintirilor istorice, deși orașele din regiunile bogate agricole și industriale din nord, în special Milanul, erau mai potrivite. Abia în zilele noastre, cu orientarea mediteraneană a Italiei și cu expansiunea ei colonială, centrul de greutate al peninsulei s-a mutat din nord spre

sud și Roma a devenit cel mai important oraș al Italiei.

Capitala noastră a fost, așadar, moștenită de la statul mai mic Țara Românească, care a intrat în compunerea României de azi. Se pune întrebarea: de ce au ajuns Bucureștii capitala Țării Românești, într-o vreme în care bogățiile petrolifere nu erau încă exploatare și Dunărea nu avea aceeași importanță pentru comerțul internațional? Întrebarea este legitimă, și istoria, care nu este o simplă însirare de anecdote, ci poate lămurii, prin trecut, cauzele care au adus la stările de azi, poate răspunde. Schimbarea capitalelor Țării Românești: Curtea de Argeș, Câmpulung, Târgoviște, București, arată oscilări importante și trebuie să aflăm care a fost, în cele din urmă, necesitatea organizării a statului nostru pentru ca aici, și nu în altă parte, să străjuiască peste țară scaunul domniei.

Vechile capitale ale Țării Românești. Trebuie să spunem mai întâi că erau în Evul Mediu, în Europa, regiuni fără capitale. Stăpânitorul se muta de la un loc la altul cu dregătorii săi, după nevoi, împărțind dreptatea și luând măsuri într-un loc, plecând apoi mai departe, într-o călătorie continuă. Existența unei capitale înseamnă maturitate politică: o organizație administrativă centrală bine alcătuită, cu organe locale, în legătură cu centrul, și de asemenea, organizații judecătorești de încredere, cu o instanță supremă, care nu se mută de la un loc la altul.

Am avut noi, românii, această maturitate, această organizație înaintată în scara societăților omenești, sau au fost vechile noastre principate stăpânite patriarhale, în care domnii trebuiau să-și vadă mereu oblăduiții, cutreierând prin toată țara, ca să-i ție în supunere?

Din cercetarea hrisoavelor, acte de proprietate date de domnii noștri, se vede că, din când în când, ei se deplasau cu dregătorii în anume orașe, unde erau „curți domnești”: în Moldova, de la Suceava și Iași, la Piatra, Vaslui, Bârlad; în Țara Românească, de la Târgoviște și București, la Gherghița și Râmnicul Vâlcea. Aceste deplasări au făcut pe unii istorici să conchidă că noi n-am avut capitale stabile, că domnii noștri, întocmai ca regii patriarhali, se mutau din loc în loc. Nu s-a observat, însă, că dintre curțile domnești, una singură era adevăratul „scaun” al domniei, că deplasările domnului erau firești, dar de scurtă durată, de obicei la anume perioade ale anului. Noi am avut concepția unei *capitale* din cele mai vechi timpuri.

În adevăr, la sfârșitul hrisoavelor domnești, atunci când aceste hrisoave erau date în capitală, încă din veacul al XIV-lea găsim mențiunea „*cetatea de scaun*”, termen însoțit câteodată și de adjective: „*în minunata și strălucita cetate de scaun*”.

Aceste mențiuni lipseau totdeauna când domnul dădea un act din Pitești, Gherghița sau Râmnic. Era, deci, o capitală a țării, care rămânea centrul statului, fără legătură cu deplasările personale ale domnului, ceea ce indică, încă de la începuturile noastre, o viață de stat așezată și bine orânduită, o treaptă mai înaltă a organizației politice.

Cea mai veche capitală a Țării Românești a fost la Argeș (Curtea de Argeș, cum i s-a zis mai târziu); acolo a stat Basarab întemeietorul, într-acolo, spre „castrum Argis”, zice cronică ungurească, 1-a urmărit oastea regelui Carol Robert și, desigur, și înaintașii lui Basarab, de pe la 1250 (Seneslav și Tihomir), tot acolo au stat. Era, la

început, centrul unui mic voievodat, care nu cuprindea decât o parte a țării, sub munți (județele Argeș și Muscel) și care a devenit mai târziu capitala întregii țări, de la Severin la Brăila, de la munte la Dunăre. Când regele ungar Carol Robert a ars Argeșul la 1330, deși a fost apoi cumplit bătut de ostile românești, vechea capitală nu s-a mai putut ridica și Basarab, învingătorul mândrului rege, a mutat scaunul domniei la Câmpulung, lângă pasul Branului, pe drumul negustorilor sași din Brașov.

La Câmpulung a murit Basarab și fiul său, Alexandru, al cărui mormânt, acoperit cu o frumoasă piatră săpată cu litere slavone, se află acolo, în biserica zisă a lui Negru vodă. Abia al treilea domn al Țării Românești, Vladislav, se mută din nou la Argeș, în vechea capitală reclădită. Tot la Argeș au stat și urmașii lui, până la Mircea cel Bătrân. Cele mai multe din actele marelui Mircea sunt date din Argeș, reședința lui.

Argeșul era, însă, excentric, un drum cotit și greu ducea de acolo, prin Țara Loviștei, spre Olt și apoi spre Sibiu. Dar acest drum nu era o cale de comerț principală pentru țară; comerțul cu Brașovul și la Dunăre erau mai importante ca cel cu Sibiul. De aceea, Argeșul a fost părăsit de domnie și zidurile vechi ale bisericilor și ale curților bolovănite au rămas pustii și pline de amintiri.

Noua capitală a fost așezată la Târgoviște, lângă Ialomița, târg mare și bogat, cu mulți negustori, pe drumul de negoț ce ducea pe calea acestui râu, de la pasul Branului la bălțile Dunării, bogate în pește. Istoriografia noastră nu cunoștea până acum împrejurările acestei schimbări de capitală. Cel dintâi act dat de un domn muntean în scaunul de la Târgoviște este din 22 iunie 1418, de la Mihai vodă, fiul și urmașul lui Mircea cel Bătrân, care rezida în acest oraș și în vremea când era coregent pe lângă tatăl său. *Târgoviște* înseamnă „loc de târg”, precum *seliște* înseamnă „loc de sat”. Acest nume îl mai poartă și alte două orașe ale slavilor de sud: Târgoviște, în Bulgaria, lângă Șumla, și Târgoviște, în Iugoslavia, vechiul nume al lui Novi-Pazar, capitala sangiacatului cu același nume (*pazar*, *bazar* este traducerea turcească a cuvântului „târg”).

Mutarea capitalei la București. La Târgoviște a rămas capitala o jumătate de veac și apoi s-a mutat la București. Nici mutarea capitalei la București, chiar din punct de vedere cronologic, nu este un fapt lămurit în istoriografia noastră. De obicei, istoricii socotesc că domnul care a mutat capitala țării pe malurile fericite ale Dâmboviței a fost Radu cel Frumos, supus al turcilor și luptător împotriva Moldovei lui Ștefan cel Mare. Cercetând vechile hrisoave slavone ale domnilor munteni din aceste vremi, am aflat, însă, că pe nedrept i se atribuie frumosului Radu titlul de părinte al capitalei noastre, ci adevăratul părinte nu este altul decât cruntul făcător de dreptate, Vlad Țepeș. Cel dintâi act domnesc cunoscut în istorie datat din scaunul țării București, este de la Vlad Țepeș, din 20 septembrie 1459, după care urmează altul, din 10 februarie 1461, dat din același oraș. „Și am scris eu, Constantin, după spusa domnului”, scrie strămoșul cel mai depărtat al funcționarilor capitalei noastre¹.

¹ Două acte în limba latină ale lui Vlad Țepeș (13 iunie 1458 și 4 iunie 1460) sunt date „lângă râul apei Dâmbovița”. desigur, tot din București (I. Bogdan. *Relațiile Țării Românești cu Brașovul*, p. 320—321). Cele două acte menționate mai sus sunt în slavonește și au apărut în colecția noastră de documente, *Documentele Țării Românești*, I, p. 244 și 246.

Atunci se clădește și cetatea Bucureștilor sau a Dâmboviței, „cetatea nouă”; „noua cetate de scaun”, scrie Basarab vodă cel Tânăr, la 1480.

Cetatea, care cuprindea curtea domnească și unele din dealurile de pe Dâmbovița, s-a dărâmat la sfârșitul veacului al XVI-lea. Un cronicar sas (Ostermayer) amintește că, la 1545, Mircea Ciobanul, temându-se să nu fie atacat pe neașteptate de boieri ce se răsculasera împotriva lui, „a poruncit să fie înconjurați Bucureștii cu nari mari de stejar”. Era poate o incintă lărgită a vechii cetăți care înconjura curtea și care trebuie să fi fost de piatră sau de cărămidă.

În aceste vremuri turburi, reședința domnească a oscilat între București și Târnoviște, după vremi și împrejurări economice sau politice, unii domni întorcându-se din nou, pentru scurt timp, în vechea reședință. Mihai Viteazul a stat, la începutul domniei sale, la București (el a clădit pe Dâmbovița podul care în veacul al XVII-lea îi poartă numele), dar după ce acest oraș a fost ars de turcii lui Sinan Pașa, s-a retras cu curtea și oștenii lui din nou între vechile ziduri domnești de la Târnoviște, unde era mai aproape de Ardeal și mai departe de turci. Abia în veacul al XVII-lea, Bucureștii devin capitala statornică a țării. La 1626, Alexandru vodă Coconul, vorbind într-un hrisov despre întoarcerea sa de la Târnoviște la București, spune: „Când am venit domnia mea de la Târnoviște aici, în scaunul domniei mele la București, unde au stat și alți domni răposați, străbunul domniei mele, Alexandru voievod și răposatul bunic al domniei mele, Mihnea voievod și răposatul părinte al domniei mele, Io Radul voievod...”. Bucureștii erau acum scaunul consfințit de tradiție, Târnoviștea era socotită mai mult ca un fel de loc de exil.

Cauzele ridicării Bucureștilor. Nu vom urmări aici istoria de glorie, poezie și durere a urbei noastre, ci ne vom întoarce la întrebarea pe care am pus-o la început: de ce au fost aleși tocmai Bucureștii drept capitală, sau, mai bine zis, de ce s-au adunat în acest loc, pe malurile Dâmboviței, lume multă, negustori, oșteni, țărani, încât ac st centru a atras atenția domniei ca reședință?

Unii istorici, amintindu-și de vechea poveste a descălecării de peste munți, au spus că poporul cel des s-a coborât pe încetul de la munte spre Dunăre și acest mers al populației e însemnat cu mutarea treptată a capitalelor spre sud: Argeș, Târnoviște, București. Geograful german Traugot Tamm a emis această părere, văzând în ea o dovadă a continuității românilor în Dacia, refugiați în vremea năvălirilor barbare în părțile muntoase. Dar azi nu mai admitem această coborâre a poporului întreg de la munți; noi, românii, n-am fugit din calea barbarilor, n-am lăsat dușmanilor pământul, am fost aici și am rămas. Acesta este punctul de vedere solid al istoriografiei noastre de azi.

S-au căutat și alte explicații ale mutării capitalei. Alți istorici au spus că suzeranitatea turcească a impus domnilor noștri să-și aleagă o reședință mai aproape de țara padișahului și, în locul Argeșului și al Târnoviștei, așezate mai aproape de Țara Ungurească, au fost siliți să se așeze la București, lângă Dunăre, sub ochii turcilor.

În această părere este o parte de dreptate, dar, în realitate, nu poate fi vorba de o cauză politică; turcii nu s-au amestecat în treburile interne ale domniei.

Dacă am admite pe Radu cel Frumos, domn adus de turci și supus al lor, ca autor al acestui act, am fi înclinați să primim această părere drept bună. Dar am văzut mai sus că nu este așa; tocmai Vlad Țepeș, cel mai înverșunat dușman al turcului, a mutat capitala țării, către sfârșitul domniei lui, adică atunci când încetase relațiile cu păgânii.

Locul unde sunt așezați Bucureștii este o veche așezare omenească; s-a dovedit că în aceste părți, pe malurile lacurilor din jurul orașului nostru, au fost numeroase localități preistorice. Erau locuri prielnice pentru viața omenească și ferite de năvălirile prădalnice ale dușmanilor.

În vechime, pe toată întinderea șesului muntean, până la marginile stepei Bărăganului, se afla o mare pădure, întreruptă pe alocuri de luminișuri și de luncile râurilor. De la această pădure, din care au rămas azi numai întinderi relativ mici, în special înspre nord și nord-est de București (pădurea Snagovului, de pildă) au rămas numirile Teleormanului („pădure nebună”), a Vlăsiei, care nu este altceva decât „codrul Valahiei”, adică al României prin excelență. Codrul se întindea aproape neîntrerupt de la Olt până la Dâmbovița (slav: „râul stejarilor”) și Argeșul inferior. Rolul acestor codri uriași, azi culcați în mare parte la pământ, a fost foarte însemnat în trecutul nostru. Codrul, care a dăinuit întreg până târziu, în veacurile al XVI-lea și al XVII-lea, și nu numai munții, a fost un loc de apărare împotriva barbarilor din Evul Mediu. Era, cu luminișurile sale și cu luncile râurilor, un rezervor de populație românească.

Și în istoria altor țări, a Rusiei de pildă, codrii cu luminișuri au jucat un rol de apărare și conservare a națiunii în vremea marilor năvălitori. Moscova este așezată într-o astfel de regiune, și decăderea Rusiei de sud, „a stepelor”, cu capitala la Kiev, înlocuirea ei cu Rusia codrilor de la Moscova, după năvălirea tătarilor, este un fenomen bine studiat în istoria Rusiei, datorat mutării populației spre aceste regiuni mai ferite.

Pe linia ce despărțea odinioară regiunea codrilor mari din șesul dunărean de stepa deschisă popoarelor nomade (Bărăganul) se află orașul București. Această așezare, chiar pe marginea pădurii, este deosebit de favorabilă pentru schimbul care se făcea între produsele regiunii pădurilor și aceea a câmpiilor.

La mijlocul acestei linii, ce coboară de la munți spre Dunăre, este o regiune de bălți bogate: Snagovul, Căldărușanii și altele. În aceste părți se ridicaseră, din primele vremuri ale principatului muntean, o serie de mănăstiri: Snagovul, pe o insulă a lacului, mănăstire pomenită încă din vremea lui Mircea cel Bătrân; Bolintinul, pe Argeș, numit în vechile hrisoave „mănăstirea Bolintinul din pădurea cea mare”, întemeiată de un logofăt al aceluiași domn; Strugalea, mai la sud, aproape de Giurgiu, pomenită tot sub Mircea, azi dispărută. Aceste mănăstiri, pe lângă rolul lor religios, aveau și un rol comercial important; moșii întinse erau stăpânite de călugări, dăruite de domnii și boierii evlavioși.

În jurul lor și în legătură cu ele, trăia o lume de negustori, cărauși, vătășei de moșii. Produsele moșiilor mănăstirești erau vândute pe bani buni și aceste moșii se întindeau adesea în județe depărtate de mănăstirea proprietară.

Astfel, mănăstirile din Oltenia, Cozia în special, aveau în stăpânire bălțile

bo'ate cu pește de la Dunăre, la vărsarea Ialomiței. Șirurile nesfârșite de căruțe încărcate cu pește sărat străbăteau țara de la un cap la celălalt și treceau și peste graniță, în special în Ardeal. Era firesc, deci, ca în acest important centru comercial, între mănăstirile bogate, să se ridice pe Dâmbovița un loc de popas și de târg, Bucureștii.

*Organizarea vechilor târguri*². Trebuie să lămurim acum, pe scurt, ce erau târgurile vechi. Un târg sau un oraș se deosebea de un sat prin aceea că era o așezare de negustori și meseriași în jurul unui bâlci sau iarmaroc. Dreptul de a ține târg de vite sau de alte produse era un privilegiu, pe care-l putea da numai domnul și, de obicei, nu-l dădea decât așezărilor care erau proprietatea domniei. Cu alte cuvinte, oraș se putea numi o așezare omenească cu privilegiu domnesc de târg și care era, de cele mai multe ori, proprietate domnească, cu toate casele și moșia târgului dimprejur. Și Bucureștii au fost proprietate a domniei, locuitorii puteau avea case și parte la moșia târgului, în schimbul unei dări speciale, pe care o plăteau domnului. În jurul Bucureștilor era o moșie domnească, folosită de târgoveți, cuprinzând, în veacul al XVIII-lea, mai multe sate. De această moșie domnul putea dispune și putea face danii dintr-însa. Astfel, Șerban Cantacuzino dăruiește la 1683 fratelui său, Mihai, „ca să-i fie lui dar și milă de la domnia mea, stânjeni 250 de moșie, care au fost domnească și se începe lungul ei din capul orașului Bucureștilor despre târgul de afară și merge prin tufele orașului, până ce dă de capul moșiei în matca Colentinei, carea să și hotărăște din sus cu moșia mănăstirii Căldărușanilor și din jos cu moșia mănăstirii lui Mărcuță... Este plină dă tufe și dă mărăcini și nu este nici de o hrană, nici aduce un venit domniei" (*Condica Fundenii Doamnei*, la Creditul Rural).

Capitala, ca și alte târguri ale țării, era, deci, moșia domniei. Avea o organizare municipală autonomă, după chipul comunelor din Apus, cu un consiliu ales de târgoveți, în frunte cu un județ și cu 12 pârgari (*Birger*), dar și cu pârcălabul, reprezentantul domniei.

Târgul avea și drept de a lua vamă, care era a domnului: o vamă mică, pentru trecerea căruțelor cu marfă și o vamă mare, pentru desfacerea produselor în târg. De altfel, conform privilegiilor domnești din veacul al XV-lea, căruțelor încărcate ale mănăstirilor nu li se putea lua vamă „nici de pârcălabii de orașe, unde sunt târguri, nici de vornici”. Aceste vămi la târguri s-au numit mai târziu *accize*, spre a le deosebi de vămile de la graniță, și erau mult mai importante decât cele de la marginea țării, la păsurile munților sau la vadurile Dunării. Ele erau o adevărată bogăție pentru vistieria domnească.

Așadar, pentru ca un oraș să fie înfloritor, trebuia să fie la mijlocul unui drum comercial, punct de trecere și, în același timp, de desfacere a mărfurilor în iarmaroc. Un astfel de centru, dacă era proprietatea domniei, avea privilegiul de bâlci și de organizare autonomă. Situația înfloritoare era condiționată de așezarea la mijloc, între centre de producție diferită sau de drumuri de comerț, ca să poată veni negustorii din ținuturi deosebite, să cumpere și să vândă.

Vezi pe larg studiul nostru, *Comunele medievale în Principatele Române*, în prezentul volum.

Bucureștii și comerțul sud-dunărean. Multă vreme, Târgoviștea a împlinit aceste condițiuni. Era la mijloc, pe drumul Ialomiței — artera cea mai însemnată a comerțului muntean în veacurile al XIV-lea și al XV-lea — care unea Brașovul, centru important al comerțului săsesc cu Orientul, prin pasul Branului — cel mai umblat pas al Carpaților noștri pe atunci — cu Dunărea, la Târgul de Floci — care era târgul lânii mocanilor, la gura Ialomiței, azi dispărut — și, mai la nord, cu Brăila, unde veneau corăbiile de pe mare.

Pe ce drum de comerț era așezat târgul Bucureștilor? Era, mai întâi, un drum bătătorit, care purta în documente numele de „drumul Slatinei”, pentru popasul de la Olt, drum ce trecea de-a curmezișul țării, din Oltenia, spre balta Dunării. Era mai mult, cum am spus, un drum al carelor cu pește și în genere al mărfurilor mănăstirilor. Un târg domnesc, așezat pe acest drum, trebuie să fi atras negustori mulți și să fi făcut afaceri mănoase.

Dar aceasta nu era de ajuns ca să se ridice Bucureștii deasupra Târgoviștei, orașul bogat pe drumul mare al negoțului extern, pe lângă care Bucureștii apăreau, până în secolul al XVI-lea, ca un centru secundar, pe o linie laterală. Târgoviștenii aveau, încă din vremea lui Dan II (1413—1431), privilegii domnești speciale pentru negoțul lor, cu obligația negustorilor străini de a se opri în târgul lor.

Ei întrețineau legături strânse cu sașii din Brașov, aveau case de negustori raguzani de la Adriatica și alți occidentali, grupați în jurul vechii biserici catolice.

Ceea ce a produs căderea Târgoviștei și înlocuirea ei cu Bucureștii a fost, însă, decăderea comerțului săsesc în principate și suzeranitatea turcească. Orașele săsești din Ardeal au fost bogate cât timp puteau face schimb între produsele Apusului, în special cele ale orașelor hanseatice din Germania, și cele din Orient, aduse de venețieni și genovezi pe mare. Când acest comerț a încetat, când au decăzut, în veacul al XV-lea, și orașele hanseatice, cât și vestitele republici din Italia, când marile descoperiri geografice, călătoriile în jurul Africii și în America au atras spre alte meleaguri pe negustori și capitaliști, și aceste colonii înaintate ale germanilor din Ardeal au decăzut.

De altă parte, suzeranitatea turcească lega strâns, nu numai politicește, ci și economicește, Țara Românească de Imperiul Otoman. Principalele produse de atunci ale țării, vitele, peștele, grânele și lemnele încep să fie cumpărate în mare parte de turci, pentru aprovizionarea oastei, capitalei și provinciilor întinsului lor imperiu. Prin aceste cumpărături, care fac din țările noastre grânarul imperiului padișahului, se aduce, desigur, bănet în țară, nu așa de mult ca prin marele comerț italian și săsesc din Evul Mediu, căci turcii plătesc prost, dar totuși acest negoț devine principalul izvor de bogăție adusă din afară, un stâlp al vieții economice a țării, într-o perioadă când această viață era, ce e drept, în decădere. Negustorii care se ocupau cu acest negoț erau, în veacul al XVI-lea, în special greci, care luaseră în mână întreaga viață comercială a Imperiului Otoman. Astfel se explică, nu prin fuga lor la căderea Constantinopolului, influența grecească și mulțimea de greci care vin de atunci și se așază în țara noastră. Comerțul cu imperiul turcesc e așa de important la sfârșitul veacului al XVI-lea, avea o însemnatate atât de vitală pentru țară, încât însuși Mihai Viteazul e silit, în cursul vestitelor sale lupte cu turcii, să încheie, la un moment dat,

pace cu sultanul, mai mult un armistițiu, motivând această măsură față de împăratul nemțesc, aliatul său, prin aceea că țara a sărăcit, nemaiputând face comerț peste Dunăre și are nevoie de un timp de răgaz cu reluarea negoțului, spre a se reface³. Începând din a doua jumătate a veacului al XVI-lea, comerțul nostru este în special sud-dunărean, țara noastră face parte dintr-un organism economic balcanic prin direcția drumurilor, neamurile negustorilor și felul mărfurilor, iar legăturile cu Occidentul și centrul Europei slăbesc.

Turcii aveau dincoace de Dunăre, în țara noastră, câteva cetăți întărite care erau locuri de pază și de trecere ale oștirii, dar și ale negustorilor. Aceste cetăți turcești purtau numele de raiale. Cea mai importantă din raiale, din punct de vedere militar și economic, era Giurgiu, pe unde trecea drumul cel **rftai** scurt spre Constantinopol. Acolo era locul de scurgere a celei mai mari părți a produselor cumpărate de turci în țară, și, pe la 1450, această cetate căzuse definitiv în stăpânirea otomană. Drumul Giurgiului devine principalul drum al comerțului nostru, în locul drumurilor spre Ardeal, treptat rămase pe planul al doilea.

Bucureștii erau popasul principal, târgul cel mai mare pe acest drum al Giurgiului. Întemeiat mai de mult, în legătură cu drumul peștelui și cu mănăstirile de la marginea pădurii, el capătă, după luarea Giurgiului de către turci și după concentrarea comerțului în această direcție, o importanță de prim ordin. Câtă vreme drumul Ialomiței și comerțul cu Ardealul a fost mai însemnat, Târgoviștea a rămas capitală și, multă vreme, impor'anța celor două orașe a stat în cumpănă, ceea ce se vede prin schimbările de reședință. Când negoțul nostru se îndreaptă hotărât spre Dunăre și cel săsesc decade, crește importanța Bucureștilor, care atrage pe toți negustorii și pe cei doritori de a se îmbogăți, întrece ca populație Târgoviștea și dorinul își așază aici scaunul.

Este, așadar, adevărat că suzeranitatea turcească a făcut să se mute scaunul **țării**, dar pricina schimbării a fost economică și nu politică.

Importanța strategică. Nu trebuie să pierdem, însă, din vedere nici importanța politică sau, mai bine zis, strategică, a așezării Bucureștilor. În șesul muntean mijlociu, mlăștinos și străbătut de râurile Dâmbovița, Argeș și Neajlov, este un punct mai înalt de pază la marginea pădurii. Bucureștii sunt clădiți pe o serie de dealuri înalte. Azi, aceste dealuri s-au tocit foarte mult de pe urma lucrărilor edilitare, dar odinioară se ridicau mândre, cu cetățui în vârful lor, Mitropolia, mănăstirile Mihai vodă, Radu vodă, înconjurare cu ziduri. Nu știm pe care din aceste dealuri era vechea cetate a Dâmboviței din veacul al XV-lea, poate pe locul unde s-a ridicat mai târziu Mitropolia. În orice caz, Bucureștii erau pe un loc mai înalt și mai ferit în șes, la marginea pădurilor, loc unde se puteau aduna locuitori mulți, punct de pază pentru oșteni și de observație spre Dunăre. Acolo, sub apărarea oștenilor, cinstiții negustori puteau să se așeze în jurul bisericilor închinare sfinților de către breslele lor, și aceasta a contribuit la ridicarea orașului și la alegerea lui drept sediu al domniei.

Cronica lui Baltazar Walter, care reproduce pe a lui Tudosie Rudeanu, românește.

O evoluție naturală a împrejurărilor economice și situația strategică în câmpie au impus alegerea capitalei Țării Românești. Această constatare are o importanță deosebită pentru înțelegerea trecutului nostru în adevărata lui lumină.

Trebuie să vedem în istoria noastră mai veche nu atât elementul personal al reformatorilor, cât evoluția lentă, datorată cauzelor naturale, ce trebuiesc cercetate cu atenție. De altă parte, am văzut că existența unei capitale la noi, a unui centru politic, ce urmează centrul de greutate al vieții economice a țării, înseamnă o viață politică organizată pe o treaptă înaintată și acest fapt își are importanța lui.

1938

IX ÎNCEPUTURILE LITERATURII ÎN LIMBA ROMÂNĂ

Problema originii literaturii în limba vulgară. Problema originilor este întotdeauna, în toate domeniile, una din cele mai anevoioase și în general este ocolită de cercetătorii prudenți. În literatura noastră, problema originilor în datele ei prime este asemănătoare cu aceea din literaturile apusene ale Europei, adică trecerea de la limba clasică, limba Bisericii, la limba vulgară pentru expresia literară și științifică. Literaturile medievale erau dominate de concepția că ceea ce rămâne ca idee și ca formă aleasă, nu se poate exprima decât în câteva limbi, limbile clasice, pentru că aceste limbi sunt desăvârșite ca structură, pe când limba vorbită de popor, limba vulgară, ar fi incompatibilă să îmbrace tot ceea ce este delicat, subtil și abstract. În Apus, limba latină era nu numai limba Bisericii catolice, așa cum a rămas până astăzi, dar și a filosofiei, științei și literaturii. A trebuit să se facă o revoluție în spirite, ca să se poată admite mai întâi în literatura socotită ușoară, povestiri pentru femei, și în genere cea distractivă, apoi în cea mai înaltă, limba vulgară. Limba poporului a pătruns târziu de tot în filosofie și în știință, iar ca să intre în Biserică, a trebuit o revoluție religioasă: Reforma, care a avut drept urmare mii de morți și o serie de războaie ce au ținut un veac și mai bine. Istoricii literari apuseni sunt de acord admitând că originea literaturilor în limba națională — e vorba numai de cele beletristice — porcede de la nobilime, și anume este opera nobilimii provenșale, care a înrâurit apoi literatura franceză și cea italiană. Provența, regiune de nobili bogați și puternici, a luat inițiativa acelei literaturi de povestiri eroice, epopei medievale, povestiri romanțate ale faptelor cavalerilor (*romans courtois*) care se citeau la castele și în „camerele femeilor”. Fără influența provenșală nu se poate concepe opera revoluționară a lui Dante în introducerea limbii naționale. Cu alte cuvinte, originea literaturii în limba națională se explică pe baze sociale. Literatura în limba latină era în genere opera clerului cult și a universităților, conduse și ele de clerici. Nobilimea era mai puțin cultă decât clerul și curțile regale; ea nu putea mînuî cu aceeași ușurință și nu putea înțelege limba lui Virgil, de aceea a creat o literatură pe seama ei, nu numai în privința fondului (eroism și aventuri erotice), dar și ca limbă, limba națională. Originea literaturii în limba națională în apusul Europei, stă deci la intrarea clasei nobile în creația literară. Nu putem intra în amănunte în această chestiune, care pentru scopul urmărit de noi este numai un punct de plecare, așa că

ne-am mulțumit să schițăm problema pentru Apus în formă foarte generală¹.

În literatura română există, desigur, aceeași problemă. Și la noi a existat o literatură în limba „clasică”, limba Bisericii, anume literatura slavonă, care, însă, la un moment dat a încetat și a făcut loc literaturii în limba „vulgară”, adică în românește. Bineînțeles, limba slavonă întrebuințată la noi, e vorba de limba traducerilor cărților sfinte de către Metodie și Chirii, un dialect macedonean al limbii bulgare care în secolul al XV-lea se transformă sub influența elementelor medio-bulgare, nu are dreptul la calificativul de *clasică*, decât în calitatea ei de limbă sacră. Limba slavonă la noi n-a fost numai limba Bisericii, ea a dat o literatură istorică: letopisețele Moldovei în limba slavonă, o literatură juridică, didactică: învățăturile lui Pseudo-Neagoe Basarab, și chiar versificată². Și la noi s-a produs, deci, la un moment dat, o revoluție în spirite, a venit o epocă în care oamenii au început a gândi altfel, au văzut că se poate și se cuvine a scrie românește, de unde până atunci credeau că nu se poate și nu se cuvine. Problema originilor stă, deci, în această transformare a cugetelor: când și de ce și sub ce înrăuriri s-a produs ea?

Istoriile literaturii române admit în genere că de la Biserică a pornit exemplul: primele traduceri ale cărților sfinte, la început izolate, chiar proscrie, au creat, încetul cu încetul, un curent literar și, o dată cu acest curent, în literatura bisericească se naște și un imbold pentru literatura profană, în special pentru cea istorică. Astfel, de la Biserică ar purcede literatura noastră națională. În privința influențelor care au determinat trecerea literaturii bisericești de la limba slavonă la cea română, părerile sunt împărțite. Părerea mai veche a lui N. Iorga, împărtășită de Sextil Pușcariu, Al. Procopovici și J. A. Candrea³, este că marea revoluție religioasă a husitismului a pătruns prin Maramureș la români și a determinat la începutul veacului al XV-lea începuturile literaturii în limba română. O. Densusianu și apoi Al. Rosetti sunt de părere că cele mai vechi texte bisericești în românește datează *abu* din veacul al XVI-lea și au fost rezultatul influenței Reformei luterane introduse în mijlocul pământului românesc de către sașii ardeleni⁴. Alte ipoteze demne de menționat sunt și acelea ale lui Ilie Bărbulescu: influența catolicismului, care, pentru motive de propagandă, îngăduia traducerea cărților bisericești în limba

Cf. pentru literatura provençală, A. Jeanroy, *La poesie epique des troubadours*, Paris, 1934; J. Anglade, *Histoire sommaire de la littérature meridionale au Moyen Âge*, Paris, 1921. Pentru cea franceză, Gaston Paris, *La littérature française au Moyen Âge*, Paris, 1888; A. Jeanroy, *Les origines de la poesie lyrique en France*, Paris, 1889. Pentru cea italiană, A. Bartoli, *I primi due secoli della letteratura italiana*, Torino, 1880; G. Bertoni, *Il Duecento*, Roma, 1930.

P. P. Panaitescu, *La littérature slavo-roumaine et son importance pour l'histoire des littératures slaves*, Praga, 1931.

N. Iorga, *Istoria literaturii religioase* (Introducere la *Studii și documente*, VIIJ, București, 1904, [?] XVI—XLI (aici s-a emis întâia oară această ipoteză); Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, ed. II, Sibiu, 1930, p. 62—73; Al. Procopovici, *Arhetipul husit al Catehismelor noastre luterane*. Suceava, 1927 (extras din „Făt Frumos”, II); J.A. Candrea, *Psaltirea Scheiană*, 1, Introducerea, București, 1916, p. XLI-XCII.

O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, II, Paris, 1914, p.8 și Al. Rosetti, *Limba română în secolul al XVI-lea*, București, 1932, p. 5-9.

națională, a fost determinată ca prima influență literară în limba națională la noi⁵, iar de curând Milan Șesan și Ștefan Ciobanu au afirmat că o mișcare internă în Biserica ortodoxă română din veacul al XV-lea, deci pe teren românesc, fără a mai alerga la influențe externe, a produs această schimbare⁶. Autorii acestei teorii nu arată de altfel cauzele sociale și intelectuale schimbate, care să fi necesitat părăsirea limbii slavone.

Credem că problema trebuia pusă pe alt teren și anume pe acela pe care a fost pusă pentru literaturile occidentale și că în acest chip vom dobândi rezultate neașteptate pentru istoriografia noastră literară. Fenomenele de istorie națională câștigă întotdeauna când sunt puse într-un cadru de istorie universală, iar analogiile istorice sunt întotdeauna instructive.

Cele mai vechi texte românești. Cele mai vechi texte românești sunt, precum se știe, manuscrisele care poartă numele date de cercetătorii zilelor noastre, *Psaltirea* și *Codicele Voronețean*, *Psaltirea Scheiană*, *Codicele Hurmuzachi*, un grup de catehisme, plus alte câteva fragmente, toate texte bisericești. Am spus că asupra vechimii lor și a influențelor care le-au produs, părerile sunt împărțite. Sunt, însă, câteva fapte sigure: toate aceste texte sunt înrudite, limba, stilul lor arată un grup de traducători din slavonește, care lucrau în același timp, în aceeași regiune, sub aceeași influență. Deoarece „simbolul credinței” din *Psaltirea Scheiană* nu este cel pravoslavnic, ci cuprinde pe *filioque*, iar catehismele românești care fac parte din aceeași grupă de texte, sunt vădit de influență luterană, putem conchide că influența literară care a dat naștere acestor texte este *neortodoxă*. E vorba, deci, de o literatură pentru români, comandată de *eterodocși* și stând sub influența lor directă. Fenomenul rotacismului, care se vede în aceste manuscrise, este o dovadă că au fost scrise în Maramureș sau Ardealul de nord, deci în regiuni unde nu românii erau stăpâni. Amestecați cu alte neamuri, care din punct de vedere politic stăteau pe o treaptă superioară, românii ardeleni au suferit în oarecare măsură influența lor. Totuși, ei n-au primit religia națiunilor dominante (luteranism la sași, calvinism la unguri), așa că putem spune că textele rotacizante reprezintă o influență străină, pe care Biserica și neamul românesc n-a primit-o. Această constatare fixează locul acestor texte în literatura română: ele n-au putut crea un curent național de literatură română, pentru că românii l-au respins. E drept că între textele rotacizante și tipăriturile lui Coresi au existat legături și că tipografi de la Brașov au folosit aceste texte, modificând particularitățile dialectale. E locul să spunem aci, în subsidiar, că folosirea de către Coresi a traducerilor maramureșene este pentru noi o dovadă că primele traduceri românești ale cărților sfinte datează din secolul al XVI-lea, sub influența luterană, și nu din al XV-lea, sub influența husită. În adevăr, editorii și tipografi din Brașov n-au putut face cercetări arhivalice ca să dezgroape manuscrisele uitate, vechi de un veac, părăsite de toată lumea și e logic să admitem că au

⁵ Ilie Bărbulescu, *Cercetări istorico-filologice*, București, 1900, p. 1—26.

⁶ Milan Șesan, *Originea fi timpul primelor traduceri românești ale Sf. Scripturi*, Cernăuți, 1939; Șt. Ciobanu, *Începuturile scrisului în limba română*, Acad. Rom., *Memoriile Sect. Literare*, XXIII, 1941; cf. și I. Nistor, *Cariile liturgice din Bucovina și introducerea limbii române în Biserică*, *ibidem*, tom. XXV, 1943.

continuat cu meșteșugul tiparului același curent început cu puțin înainte pe calea manuscriselor. Deosebiriile dintre limba tipăriturilor coresiene și aceea a textelor maramureșene se datoresc nu depărtării seculare în timp dintre ele, ci faptului că unele au fost alcătuite în nordul Ardealului în dialectul de acolo, iar tipăriturile l-au transpus în dialectul din sudul provinciei. Între centrele de traduceri maramureșene din nord și inițiativa de răspândire prin tipar din sud, trebuie în chip necesar să admitem o legătură.

Dar nici tipăriturile lui Coresi nu pot fi socotite ca stând la începutul literaturii române. Lucrări *eretice* din punct de vedere românesc, ele n-au putut crea un curent de imitație. Nu de la acest model eretic s-a tras opera de traduceri ale cărților bisericești din veacul al XVII-lea în Principatele Române. Cărțile lui Coresi n-au servit ca model, nici ca ajutor traducătorilor din principate, din marea epocă a lui Vasile Lupu și Matei Basarab, și cu atât mai puțin lui Dosoftei și Antim Ivireanu, care probabil că nici nu le-au cunoscut. Nicăieri cărțile lui Coresi nu sunt citate, nici nu se poate dovedi folosirea lor în traduceri din Muntenia și Moldova. Dimpotrivă, se poate dovedi ușor că toate traduceriile lui Varlaam, Dosoftei, ca și ale școlii mai vechi de la curtea lui Matei vodă, sunt traduceri executate direct după manuscrisele sau cărțile slavone și nu reproduceri sau prelucrări ale traducerilor tipărite în Ardeal în secolul al XVI-lea⁷. Între acestea din urmă și curentul de traduceri din Muntenia și Moldova este nu numai o prăpastie de un veac, dar și prăpastia deosebirii de credință. Prin nimic nu se poate face o legătură de cauză la efect între mișcarea de traduceri luterane și calvine pentru românii din Ardeal, mișcare care se termină prin-tr-un insucces complet din punctul de vedere al credinței, și între introducerea limbii române în Biserica ortodoxă în veacul al XVII-lea. Adevărata introducere a limbii în Biserică, adevăratul început al literaturii române este independent de mișcarea de traduceri din Ardeal din veacul al XVI-lea. Operele ieșite din influența luterană și calvină sunt un episod local și izolat în timp și în spațiu, voit de străini pentru români, ele n-au creat un curent și nu pot sta la originea literaturii române, începuturile literaturii române, ca un curent continuu, trebuiesc căutate abia în veacul al XVII-lea.

Introducerea limbii române în Biserică. Introducerea limbii române în Biserica ortodoxă din principate și din Ardeal în locul celei slavone se constată numai începând din a doua jumătate a veacului al XVII-lea. Multă vreme s-a crezut că această mare operă națională se datorește lui Matei Basarab și Vasile Lupu, domnii luminați și protectori ai culturii pravoslavnice. Dar I. Bianu a arătat, încă din 1904, că sub egida acestor domni s-au tipărit numai cărți românești de lectură pentru învățătura preoților: *Cazanii*, *Trebnicul*, acele cărți pe care și Biserica catolică le admite în limba vulgară și nu cărțile fundamentale ale liturghiei: *Liturghierul* și *Șf[^] Scriptură**. Cu acestea nu se împlinește introducerea limbii naționale în biserici;

Chiar dacă am admite cu unii cercetători influența coresiiană asupra *Cazaniilor* lui Varlaam, acest ajutor tehnic nu a putut fi cauza care a provocat literatura de traduceri în românește.

I. Bianu, *Despre introducerea limbii românești în Biserica românilor*, Acad. Rom., discurs de recepție, București, 1904.

abia la 16 /y Dosoitei traduce *Liturnierut* și, ia ie><<, irațn ureceanu trauc pemru prima oară 5/ *Scriptură* în românește. Cu toate acestea, nici atunci introducerea limbii române în Biserică nu e deplină, căci Antim Ivireanu, la 1700, tipărește la mănăstirea Snagov o gramatică slavonă pentru preoții români⁹. Așadar, în plină epocă brâncovenească, victoria limbii române nu era încă un fapt împlinit. Introducerea limbii române în Biserică este, deci, mult mai târzie decât se crede îndeobște; ea datează de la sfârșitul secolului al XVII-lea și de la începutul celui următor și s-a făcut, firește, treptat. Câteva mărturisiri rămase neobservate de istorici, sunt decisive pentru această datare. Cea mai veche dovadă că se cânta liturghia în românește în unele biserici, este, totuși, din vremea lui Vasile Lupu, când diaconul arab Paul de Alep, în amintirile sale de călătorie, spune că, la 1653, la mănăstirea Galata de lângă Iași, copii de casă (paji) ai domnului cântau, când vodă era de față, în cele două coruri de la strană, „în corul de la dreapta cântau grecește și în cel de la stânga românește”¹⁰. Dar aceasta nu înseamnă că liturghia propriu-zisă și citirea Evangheliei se făcea în limba țării, căci e vorba numai de anumite cântări. Dar opera de românizare a cultului nu era împlinită nici în vremea lui Brâncoveanu. Călătorul englez Chisthult spune, la 1702, că în cele mai multe biserici muntene slujba e rostită în slavonește, iar după secretarul italian Del Chiaro, care scrie după 1716 și a cărui mărturie este foarte importantă : „*Chiar în unele biserici din Țara Românească s-a adoptat limba română, despre care lucru eu mi-am arătat mirarea față de câțiva boieri, dar mi s-a răspuns că acest abuz în cele religioase a fost introdus în zilele noastre* pentru că mulți preoți, când au fost hirotonisiți, nu știau altă limbă decât cea românească”¹¹. Dimitrie Cantemir spune și el în aceeași epocă că adesea, în serile de iarnă, traducea bătrânului său părinte, Constantin Cantemir (1685 — 1693), om fără știință de carte, pasaje din Sf. Scriptură slavonă în românește. Deci, pe atunci, la curtea domnească din Iași, la sfârșitul veacului al XVII-lea, nu era nici un text românesc al Sf. Scripturi¹². În Oltenia, liturghia slavă se menține în biserică [până] la 1726¹³.

Când Dosoftei, la 1679, publică la Iași primul Liturghier românesc, își dă seama că face operă de inovator și inițiator. Prefața la această carte decisivă pentru evoluția literaturii noastre bisericești arată temeiurile marei reforme din Biserica română. Întii sunt precedente: ortodoxia de origine greacă a îngăduit și în alte părți liturghia în limba națională, liturghia siriacă și cea armeană. În al doilea rând, sunt

⁹ Despre izvoarele și sensul acestei gramatici voi publica un studiu cu alt prilej, când voi arăta că ea este o reproducere a *Gramaticii slave* a lui Meletie Smotricki din Evjia, 1619, reeditată la 1629 și 1648.

¹⁰ Paul d'Alep, *Voyage du Patriarche Macaire d'Antiochie*, ed. și traducere Vasile Radu,

Patrologia Orientalis, XXIV, Paris, 1934, p. 454. în traducerea E. Cioranu, *Călătoriile Patriarhului Macarie deAntiohia*, București, 1900, p. 32, pasajul respectiv e trunchiat.

¹¹ Del Chiaro, *Storia delle moderne rivoluzioni dela Valachia*, ed. N. Iorga, București, 1914, p.

87—88. Preoții binecuvântau mesele bisericești în slavonă, p. 44.

¹² D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemirii*, ed. N. Iorga, Vălenii de Munte, 1925, p. 92. Tot

Cantemir în *Descriptio Moldaviae*, p. 154, spune că la Mitropolia din Iași și azi (la 1716), jumătate de

liturghie era în slavonește, cealaltă jumătate în grecește.

¹³ N. Dobrescu, *Istoria Bisericii în Oltenia*, p.184.

citățile din epistola ir. raveli și din alte lucrări ale părinților Bisericii, în slavă, ereacă și latină, arătând că e permisă liturghia în limba națională: „Deci ceea ce-s pravoslavnici întru totu și de va fi de eikneasca limbă totul nepartnici, pre limba sa să slujească Sf. Liturghie”. Apoi s-a cerut pentru Biserica Moldovei dezlegare de la Patriarhul Alexandriei, „luându de la Svinția sa voe, tâmplându-să în Iași Svinția sa, am tipărit această svânta carte”. Nevoia pentru popor și preoți de a avea liturghia într-o limbă pe înțeles este, desigur, și ea arătată, alături de aceste justificări canonice : „Să înțeliagă toți, carii nu-nțălegu sârbește sau ellinește”¹⁴.

Deci, se poate spune că prefața aceasta a lui Dosoftei din 1679 este prefața introducerii limbii române în Biserică căci ea cuprinde dezlegarea pentru această reformă. Imediat după apariția *Liturghierului* lui Dosoftei la Iași, apare și *Liturghierul* românesc din București, la 1680, tipărit din porunca lui Șerban Cantacuzino¹⁵. Reforma nu era totală: în același an apare și un *Liturghier* slavon la București¹⁶. Așadar, înainte de a stabili cauzele care au dus la introducerea limbii române în Biserică, am fixat datele fenomenului. El începe în formă timidă, prin cărți de lectură, în mijlocul veacului al XVII-lea, ia formă hotărâtă prin traducerea liturghiei, cu o prefață justificativă din punct de vedere canonic al reformei (1679) și nu este o operă împlinită decât la începutul veacului al XVIII-lea. Este, așadar, o reformă pe care cu drept cuvânt o putem numi în istoria culturii noastre târzie, precedată de alte fenomene culturale, care au putut-o influența.

Literatura istorică a precedat pe cea bisericească. În genere, în istoriile literaturii române, capitolul privitor la literatura bisericească precede pe cel închinat cronicarilor, adică începuturilor literaturii istorice. Această așezare a materiei provine din ideea preconcepută că originile literaturii române se trag de la Biserică, dar la o mai atentă cercetare a faptelor se vede ușor că ea nu este îndreptățită.

În *epoca slavonă* a literaturii noastre, în veacurile al XV-lea și al XVI-lea, producția literară e dominată de două genuri, cel religios și cel istoric. Dar, pe când literatura religioasă ortodoxă la români, prin natura ei, este lipsită de originalitate, mulțumindu-se cu reproducerea textelor slave, traduse din grecește în Bulgaria și Serbia, cea istorică reprezintă o efortare originală de a pune în scris faptele de seamă ale voievozilor. Noi n-am avut teologi medievali. Românii, popor prea modest și cuvințios, n-au cutezat a se înălța cu gândul până la legile lui Dumnezeu și au primit supuși și respectuoși cuvântul Bisericii venit de la Bizanț, prin mijlocire slavă. Dar istorici în limba slavonă am avut în Moldova și poate și în Țara Românească (dacă începuturile cronicii muntene, păstrate azi în mai multe compilații românești, au fost, cum se pare, alcătuite la început în slavonește).

Prima cronică în limba română este aceea a lui Mihai Viteazul (intercalată în compilația lui Stoica Ludescu). Această cronică este vădit, după limbă, o operă originală, nu o traducere¹⁷. Ea are particularitatea de a fi, nu o cronică a domnului, ci

I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, p. 225 și pasajele adăugate de Dosoftei în ediția *Liturghierului* din 1683, *ibidem*, I, p. 262.

Ibidem 1, p. 229—237.

¹⁶ *Ibidem*.

N. Iorga, *Cronicele muntene*, *Analele Acad! Rom.*, ser. II, XXI, 1899, p. 10—11.

17

a familiei boierești a Buzeștilor olteni, ce apare pe primul plan în toată lucrarea aceasta plină de viață și de pasiune. Cronicarul face chiar rezerve asupra lui Mihai vodă, când marele domn cutează să nu asculte de sfatul Buzeștilor: „Mihai vodă își înalță mintea de sfatul cel neînțelept”¹⁸. Este, deci, o operă istorică românească din jurul anului 1600. Tot în Țara Românească iese la iveală *Cronograful* lui Mihai Moxa, scris la 1620¹⁹, o traducere după cronica medio-bulgară a lui Manasse și după cronica bulgară din veacul al XV-lea, descoperită de I. Bogdan, cu modificări și adausuri la sfârșit, privitoare la istoria românilor²⁰ (Moxa omite din izvorul său, cronica bulgară, retragerea lui Mircea după lupta de la Rovine și amănuntul că Baiazid a lăsat garnizoane în Țara Românească).

În Moldova, după mărturia lui Miron Costin, cel mai vechi cronicar al țării care scrie românește a fost Eustratie logofătul al treilea : „Istoricul cel dintâi, Istrate logofătul al treilea; avem și al doilea după dânsul, pe Ureche vornicul”²¹. Eustratie a ocupat funcția aceasta înainte de domnia lui Vasile Lupu și a mai trăit fără slujbă sub acest domn. Este autorul unei traduceri a Pravilelor din neogreacă (1632), iar letopisețul său în formă originală s-a pierdut²². Dar este clar, pe baza acestei afirmații a lui Miron Costin, că vechiul „letopiseț moldovenesc”, folosit ca izvor de Grigore Ureche, este opera predecesorului său, Eustratie. Deoarece Ureche lucrează ca un compilator, nu este greu de aflat care sunt pasagiile din cronica lui culese din vechiul letopiseț moldovenesc al lui Eustratie (aceste pasaje sunt indicate în genere astfel : „spune letopisețul nostru cel moldovenesc...”²³). Cronica lui Eustratie apare ca o scriere istorică independentă de vreun partid sau domnitor, o traducere a vechilor anale slavone, cu adausuri din legende: minunile sfântului Procopie și ale sfântului Dimitrie²⁴.

Grigore Ureche el însuși moare la 1647 și a scris probabil cronica sa pe la începutul domniei lui Vasile Lupu, iar Eustratie, care este mai vechi decât dânsul, trebuie s-o fi scris pe a lui pe la 1625—1630.

Din aceste fapte amintite pe scurt, rezultă o concluzie interesantă : *istoriografia în limba română a precedat cu aproape un veac introducerea limbii române în Biserică*. Dacă ținem seamă de faptul că prima cronică românească cunoscută, aceea a lui Mihai Viteazul, apare la 1600, iar introducerea limbii naționale

¹ *Cronica anonimă a Țării Românești*, ed. Ioanid, *Istoria Tzerrei Românești*, București, 1859. p. 66.

¹⁹ Publicat de Hasdeu, *Cuvente den bătrâni*, I, București, 1877, p. 313—406.

²⁰ Pentru izvoarele lui Moxa: I. Bogdan, *Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtsschreibung*, în „Archiv für slavische Philologie”, XIII, 1891, p. 481 — 536, unde se publică și cronica bulgară folosită de Moxa.

² M. Costin, *Istorie în versuri polone despre Moldova și Țara Românească*, ed. P.P. Panaitescu, Acad. Rom., X, 1929, p. 88.

²² Despre Eustratie, cf. CA. Stoide, *Contribuții la biografia lui Eustratie logofătul*, în „Arhiva” (Iași), XL, 1933, p. 123-127 și XLI, 1934, p. 2-12.

²³ Gr. Ureche, *Cronica*, ed. C. Giurescu (*Letopisețul Țării Moldovei de la Aron vodă*). București, 1916.

²⁴ *Ibidem*, p. 65 și 81.

în Biserică se face abia la sfârșitul veacului, avem o distanță de un veac între aceste două fenomene literare. Este, deci, greșită părerea că literatura română purcede de la Biserică, căci literatura bisericească în limba română a fost precedată de genul istoric. Acestui gen îi revine întâietatea în privința originilor literaturii noastre; literatura română purcede de la istorie, adică de la slăvirea faptelor trecutului românesc. Foarte instructiv și elocvent este faptul că în cronica lui Miron Costin, care reprezintă la 1675 apogeul școlii cronicarilor, atunci când autorul citează pasaje din Sf Scriptură, o face în limba slavonă, pentru că nu cunoștea nici o traducere românească.

Așadar, dacă vrem să punem corect problema originilor, trebuie să ne întrebăm care este originea literaturii istorice românești, sub ce influențe sau în legătură cu ce transformări interne, românii, care scriau până atunci faptele trecutului în slavonește, au început deodată să le scrie românește. Chestiunea introducerii limbii române în istoriografie este tot așa de interesantă ca și aceea a introducerii acestei limbi în Biserică. Nu putem prețui prea puțin această problemă, căci nașterea literaturii istorice în limba română a fost o revoluție, întocmai ca și aceea a nașterii literaturii religioase românești. În secolele al XV-lea și al XVI-lea se socotea că numai limba slavonă, limba clasică a Bisericii, poate cuprinde laudele domnilor dreptcredincioși apărători ai Bisericii, deși scrisori particulare, instrucțiuni de soli și socoteli, ca și alte materiale, mai puțin eterne ca istoria domnilor și cartea Bisericii, se scriau în limba română. Ce s-a întâmplat ca scriitorii să aibă deodată curajul de a scrie românește, în limba mișeilor, faptele cele veșnice ale veacurilor? A fost hotărâtor un model străin, exemplul și influența altor țări, cu istoriografie în limba națională, sau lucrul se datorește unui imbold intern?

Originile literaturii în limba română. Cele mai vechi cronici românești sunt cele slavone din Moldova. Aceste cronici moldovenești sunt destul de numeroase; puțin veacul al XV-lea avem cele două versiuni, numite de editorul lor *Letopisețul de la Bistrița* și *de la Putna*, deși denumirea nu e deplin justificată. Din cercetarea lor atentă (pasaje identice ca formă de expresie în slavonește) rezultă că ele derivă dintr-un letopiseț comun. Tot de la acest letopiseț comun derivă și formele străine ale letopisețului moldovenesc: letopisețul anonim rusesc (la sfârșitul cronicii *Voskresenskaia*), cronica moldo-polonă și cea a lui Ștefan cel Mare sau mol-do-germană, versiuni alcătuite pentru informarea străinătății²⁵. Letopisețul comun din care derivă toate aceste versiuni a fost scris în vremea lui Ștefan cel Mare, ca rezultat al faptelor mărețe ale acestui domnitor, ce nu se cuveneau să fie lăsate uitării. Știrile din letopiseț, privitoare la istoria Moldovei dinaintea domniei lui Ștefan, sunt neprecise, scurte și adeseori cu date greșite. Alcătuirea letopisețului domnesc din veacul al XV-lea s-a făcut la curtea domnească. Nu numai pasajul despre

Ediții: I. Bogdan, *Cronicile moldovenești până la Ureche*, București, 1891; idem, *Cronici inedite atingătoare de istoria românilor*, București, 1895; idem, *Letopisețul lui Azarie*, Acad. Rom., Sect. Ist. Mem., ser. II, XXXI, 1909; O. Gorka, *Cronica epocii lui Ștefan cel Mare*, București, 1937 și I.C. Chițimia, *Cronica lui Ștefan cel Mare*, ed. Casa Școalelor, București, 1942.

un cutremur „când ședea domnul la prânz” (deci autorul era la curte), ci și anume date și amănunte precise despre lupte și legăturile diplomatice cu vecinii arată că autorul era din anturajul domnului și nu izolat într-o mănăstire în munți²⁶. Letopisețul slavon al lui Ștefan cel Mare este, deci, un *letopiseț domnesc*, o operă oficială.

În veacul al XVI-lea, letopisețul domnesc este continuat prin cronica lui Macarie, episcop de Roman, a lui Eftimie, egumenul de la Căpriană, și Azarie călugărul, care sunt din punct de vedere stilistic mai complicate, sub influența versiunii medio-bulgare a cronicii lui Manasse. Aceste opere nu mai sunt anonime ca cele din veacul precedent, dar în privința inspirației lor domnești nu se deosebesc de acelea. Macarie scrie din porunca lui Petru Rareș, Eftimie din a lui Alexandru Lăpușneanu și Azarie își pune pana în serviciul lui Petru Șchiopul. Sunt toți clerici, scriitori oficiali, operele lor sunt letopisețele domnești²⁷.

. Întreaga istoriografie slavonă din Moldova (pe cea munteană n-o cunoaștem) este, deci, o istoriografie domnească, oficială, pornind din inițiativa și sub directa supraveghere a curții voievodale.

Cu totul altfel se prezintă, în această privință, literatura istorică în limba română, care începe de la 1600, atât cea munteană, cât și cea moldovenească. Am arătat cum „cronica lui Mihai Viteazul” este în realitate cronica boierilor Buzești, proslăvind acest neam boieresc și criticând pe însuși Mihai vodă, când acesta nu e de acord cu Buzeștii. La fel, în Moldova, cronica lui Eustratie și aceea a lui Ureche, care-l copiază, sunt cronici caracteristice boierești, nu numai pentru că autorii lor sunt boieri, care nu scriu din porunca nimănui, dar și ca spirit. La fiecare pagină aproape răsare spiritul aristocratic, înfierând puterea abuzivă a domnilor celor răi, apărând pe boierii socotiți ca stâlpii țării. Petru Șchiopul este lăudat de Ureche pentru că nu ieșea din cuvântul boierilor, uciderea lui Ștefan Rareș e aprobată de același cronicar pentru că se purta rău cu boierii. Pentru Ureche, idealul unui stat este democrația șleahței polone, în care nobilii guvernează, iar monarhul este ca o „matcă fără ac”²⁸.

Întreaga operă a cronicarilor noștri din veacul al XVII-lea este datorată boierilor, nu clericilor, și inspirată din spirit boieresc. În această privință, cronica lui Miron Costin este cea mai caracteristică; el este un boier mândru, care crede în boierime, singura menită, prin superioritatea ei de cultură și de avere, să conducă

²⁶ Studii critice asupra cronicilor : I. Bogdan în introducerile la edițiile citate; N. Iorga, *Istoria literaturii române*, ed. II-a, vol. I, București, 1925, p. 129—130; I. Vlădescu, *Izvoarele istoriei românilor*.

Letopisețul de la Bistrița și Letopisețul de la Putna, București, 1925; I. Bogdan, *Cronicle inedite*

(*Letopisețul de la Bistrița*), p. 43: „Fost-au un mare cutremur peste tot pământul, pe vremea când domnul ședea la prânz”, cf. amănunte diplomatice la p. 55 și militare la p. 59.

²⁷ Pentru Macarie: „Să ne silim dar și noi, după puțințele noastre, a duce mai departe șirul povestirii... *ca să împlinim domneștile porunci* ale strălucitului... Petru voievod”, I. Bogdan, *Cronicle moldovenești*, p. 198; pentru Eftimie: „Cele ce s-au întâmplat de aci înainte evlaviosul Ion Alexandru voievod *mi-a poruncit mie* ieromonahului Eftimie... a le scrie pe scurt” (*ibidem*, p. 212); pentru Azarie : „Mă voi sili și eu... a merge mai departe *și a împlini poruncă domnească*, adică a lui Petru al doilea (Șchiopul), cucernicul domn” (I. Bogdan, *Letopisețul lui Azarie*, p. 146).

²⁸ Pentru ideile politico-sociale ale lui Ureche, P. P. Panaitescu, *Influența polonă în opera cronicarilor Ureche și Miron Costin*, Acad. Rom., București, 1925.

țara. Domnii pentru el sunt instrumentele sau cel mult emanația trecătoare și schimbătoare a clasei boierești²⁹. Același lucru se poate spune despre Neculce și despre cronicile de partide boierești din Muntenia: cronică Bălenilor, a Cantacuzinilor, cronică bălăcenească.

Între istoriografia slavonă din veacurile al XV-lea și al XVI-lea și cea românească din al XVII-lea, deosebirea nu este numai de limbă, ci și prin faptul că una este a domniei, cealaltă a nobilimii. Aci stă și cauza introducerii limbii române în istoriografie, căci nu poate fi o simplă coincidență în schimbarea limbii de expresie, îndată ce meșteșugul istoricesc trece din mâna domniei și a clerului în cea a boierilor. Domnii din secolele al XV-lea și al XVI-lea aveau o cancelarie cu grămăticii de slavonie, erau ei înșiși știutori de slavonește (Ștefan cel Mare se adresează în slavonește solului polon Firley, care în raportul său reproduce textual convorbirea cu marele domn)³⁰. Boierii, însă, reprezentau o treaptă mai de jos a culturii, cei mai mulți nu știau slavonește, mulți nici nu știau să scrie. Nici Costin postelnicul, tatăl lui Miron Costin, nici Constantin Cantemir, tatăl lui Dimitrie vodă, un bătrân boier militar, ajuns domn la sfârșitul vieții, nu știau carte, nici măcar să iscălească³¹. O istoriografie a boierilor pentru boieri nu putea fi în slavonește, ci numai în românește. Trecerea istoriografiei la boieri a însemnat, în chip automat, dezbrăcarea formelor slave și coborârea la limba poporului. Era de așteptat, de altfel, ca istoria țării să constituie o nevoie sufletească pentru boieri, clasă militară, care cultiva exemplele eroice. Boierimea era o clasă nobilă întemeiată, firește, pe tradiția de familie, și cultul strămoșilor se concretiza pentru ea în scrierea istoriei. Dintre toate genurile literare, cel eroic al istorie; era cel mai apropiat de spiritul boierimii și de aceea ea a creat literatura cronicilor românești. *Originea literaturii istorice în limba română stă, deci, în intrarea unei noi clase sociale, la începutul veacului al XVII-lea, în literatură, clasă care a căutat o nouă formă de expresie potrivită cu gradul ei de cultură, adică limba națională.*

În această privință se poate face o analogie cu cele petrecute în Apus, așa cum le-am schițat la începutul acestui studiu : acolo, literatura latină era a clerului și a curții regale; când nobilimea a început să creeze opere eroice și erotice, îndată latina a făcut loc limbii naționale. Așa s-a petrecut și la noi, cu deosebirile inerente mediului de cultură românesc. Câtă vreme cultura literară a fost numai a curții domnești și a mănăstirilor, ea a rămas în slavonește; de îndată ce cercul literaturii s-a lărgit, cuprinzând și pe boieri, a trebuit să se facă loc limbii poporului. Dar pentru a înțelege deplin chestiunea, rămânem datori cu o explicație: de ce, de la 1600, domnia n-a mai avut istoriografia ei, a renunțat la istoriografia oficială și de ce tocmai atunci începe cea boierească?

²⁹ Cf. *ibidem*.

³⁰ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, București, 1913, II, p. 479.

³¹ Pentru Costin postelnic: Acad. Rom., *Dezbateri*, XXXVII, 1915, p. 74—75. „Neștiind a scrie dumnealui postelnicul Costin, după învățătura dumisale, am scris eu numele dumisale, Ștefan biv logofăt” (zapis din 1630). Pentru C. Cantemir: I. Neculce, *Cronica*, ed. A. Procopovici, Craiova, 1936, p. 115.

Istoriografia și transformarea societății și statului românesc în veacul , XVI-lea. Principatele Române, Moldova și Muntenia, sunt opera voievozilor. Ce două dinastii românești au ținut cu autoritatea lor, cu talentele militare și politice a reprezentanților lor, unitatea țărilor și independența lor. Domnul era ereditar / familia sa, reprezenta puterea supremă, schimba pe sfetnici și pe dregători, strânge impozitele din țară, afară de moșiile imune (ohabnice), el era judecător și armai toată era a lui, căci „steagurile” de adunare erau în cetățile domnești. Fără a neg puterea și rolul politic al boierimii în secolul al XV-lea, putem spune totuși că roii domnului era superior, pentru că exista o dinastie ereditară și pentru că putere economică a domniei întrecea pe cea a boierimii. Cu venitul provenit din comerți extern, domnia era mult mai bogată decât boierimea redusă la produsele agricole ai moșiilor. În secolul al XV-lea și în parte și în cel următor, câteva artere al comerțului internațional treceau peste pământul nostru: cea mai importantă era cale ce pornea din Flandra și de la orașele hanseatice, de la Baltica, prin Polonia,] Lemberg. Acolo se întâlneau negustorii germani cu cei din răsărit: armeni, moldoven dar mai ales italieni. Aceștia erau cei mai mari capitaliști de la sfârșitul Evului Medi și aveau coloniile lor la Chilia, Cetatea Albă și Suceava, cu așezări comerciale importante în vremea lui Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare. Ei aduceau î schimbul mărfurilor locale, în special vite, și a celor hanseatice (postavuri de Flandra] mărfuri „de peste mare”, aduse de caravane din Asia: piper, mirodenii, bumbac *Drumul moldovenesc* a fost un mare drum de comerț al Evului Mediu³². Pe o scări ceva mai redusă, comerțul sașilor din Ardeal, prin Brașov, Bran, Brăila și Sibiu Vidin, la Marea Adriatică (Raguza), forma o altă cale europeană a negoțului prii Ardeal și Țara Românească. Drumul de comerț, cu vămile și iarmaroacele locale participarea economiei țării la acest comerț european, au îmbogățit pe domni români. Astfel se explică de ce domnii în această epocă, în ambele principate, ba monetă proprie de argint, sau cum poate Petru Mușatin din Moldova să împrumut* sume mari regelui polon, care e nevoit să puie zălog o provincie a Coroanei, Pocuția Și splendida sfortare eroică a lui Mircea, de 32 de ani, și a lui Ștefan, de 47 de ani d< războaie aproape neîntrerupte, au, pe lângă aceea a meritelor personale, și c explicație economică: țara, cu voievodul ei, putea rezista decenii întregi vecinilor ma mari, pentru că dispunea de mijloace, care erau ale domniei. Astfel, statul românesc până în veacul al XVI-lea poate fi caracterizat ca un *stat voievodal*; este perioada voievodală a istoriei noastre. Dar în veacul al XVI-lea, care este o perioadă de lentă tranziție, lucrurile se schimbă. Puterea economică a domniei scade și apoi se prăbușește, iar puterea ei politică urmează aceeași cale. Cauza principală este, fără îndoială, închiderea drumurilor comerciale ce treceau prin țara noastră. După căderea Chiliei și Cetății Albe, ca și a Brăilei, în mâinile turcilor, popor cuceritor, fără calități comerciale, comerțul european prin țările noastre a scăzut, până s-a stins cu totul; coloniile comerciale italiene au fost retrase, Marea Neagră a devenit un lac turcesc, oprit pentru corăbiile creștine. Lembergul a decăzut, ca și Brașovul și Sibiul; vămile domnești de la noi au sărăcit, vechile privilegii de negoț ale lui

p.p. Panaitescu, *Drumul comercial al Poloniei la Marea Neagră*, în acest volum.

Alexandru cel Bun și Mircea au căzut în desuetudine. Domnii români au încetat a mai bate monetă din primele decernări ale secolului al XVI-lea (în Muntenia și mai devreme). Puterea domnilor a scăzut într-atâta, încât dinastiile Moldovei și Țării Românești au pierdut scaunele domnești la sfârșitul secolului al XVI-lea și în locul familiilor domnești se înscăunează pe rând diferiți boieri, care nu erau os de domn. Pe măsură ce decade puterea domnească, se ridică a boierilor și cauza trecerii autorității în clasa aristocratică este ușor de înțeles. Când veniturile comerciale scad (comerțul grecesc din secolul al XVII-lea la noi n-are amploarea celui germano-italian din veacurile precedente), singura bogăție a țării rămâne cea agricolă, adică venitul moșiilor, și moșiile erau în mâinile boierilor. În veacurile al XVI-lea și al XVII-lea se produce un proces de depozitare a micii proprietăți răzășești în favoarea latifundiilor boierești, care și mai înainte erau impozante. Boierii devin, în acest chip, stăpânii economiei țării și, în curând, și stăpânii politici, înlocuind autoritatea șubrezită a domnilor. În secolul al XVII-lea sunt boieri care stau în demnități 20—30 de ani, dar voievozii domnesc în medie 4—5 ani și sunt tot dintre boieri. Elementul de continuitate în politica țării nu mai este domnia, ci boierimea mare. Secolul al XVII-lea și al XVIII-lea formează în istoria noastră o nouă perioadă, *perioada aristocratică*, după cea voievodală³³. Și în Ardeal s-a petrecut același fenomen; după domnia regilor unguri, a urmat perioada principatului ardelen din veacurile al XVI-lea și al XVII-lea, condus de nobilii ardeleni. Numai că această nobilime fiind de origine străină, fenomenul din Ardeal nu ne interesează pentru problema literaturii în limba națională, care formează obiectul prezentei cercetări.

Perioada aristocratică a istoriei noastre își are rădăcinile în schimbările economice din secolul al XVI-lea și completa ei dezvoltare este în secolul al XVII-lea.

Am făcut acest excurs în istoria socială și economică a românilor, pentru a putea explica momentul nașterii istoriografiei în limba națională. Am văzut cum istoriografia în limba română este creația boierimii, pe când cea slavonă era a domniei. Trecerea de la istoriografia domnească în limba slavonă la cea boierească în limba română coincide, în lumina celor spuse mai sus, cu epoca trecerii statului și societății românești de la perioada voievodală la cea aristocratică. Veacurile al XV-lea și al XVI-lea sunt, pentru istoria politică, perioadă voievodală, pentru istoria literară — perioadă slavonă. Secolul al XVII-lea cade în domeniul politic în perioada aristocratică, în cel literar — în perioada românească. Între aceste două fenomene este, deci, o legătură de cauză la efect. Cât timp a ținut perioada de autoritate a domniei și au dăinuit vechile dinastii întemeietoare, istoriografia a fost a curții în legătură cu Biserica de rit slavon. De îndată ce puterea voievozilor a scăzut și a fost înlocuită în rosturile ei de către boierime, aceasta a luat asupra sa sarcina de a păstra amintirea trecutului țării și anume în forma populară. Istoriografia românească s-a născut la trecerea de la statul voievodal la cel aristocratic, ca o urmare a ridicării clasei boierești în locul ocupat până atunci de domnie.

În treacăt numai, trebuie să examinăm și ipoteza unui model străin care ar fi dat naștere istoriografiei naționale. Dintre istoriografiile străine din țările vecine ce

Cf. studiul *De ce au fost Moldova și Țara Românească lărate separate ?*, în prezentul volum.

ar fi putut influența pe cronicarii noștri la începutul secolului al XVII-lea, numai cea polonă dăduse câteva lucrări în limba națională până atunci: cronica Ienicerului, acelea ale celor doi Bielski, Martin și Ioachim, dar influența literaturii polone se simte numai în Moldova și abia începând cu Grigore Ureche, pe când cele dintâi cronici în limba națională sunt aceea a Buzeștilor în Muntenia și a lui Eustratie în Moldova, care n-au cunoscut cronicile și poate nici limba polonă.

Este limpede, deci, că nu un impuls venit dinafară, ci numai transformarea politică și socială dinăuntru, au dat naștere istoriografiei în românește.

Cum am arătat mai sus, istoriografia a precedat literatura religioasă în limba română și în genere ea are întâietate asupra întregii literaturi românești scrise, cu excepția operelor izolate de traduceri reformate din Ardeal. Concluzia noastră asupra originilor istoriografiei românești se aplică, astfel, întregii literaturi românești, care începe cu dânsa.

Influența literaturii istorice asupra celei bisericesti.

Dacă, precum am dovedit, literatura românească purcede de la istorie și nu, cum se crede îndeobște, de la scrierile bisericesti, rămâne întrebarea dacă, invers de ce s-a crezut până acum, nu cumva istoriografia în limba română a avut vreo influență asupra introducerii limbii române în cărțile bisericesti. Oare ivirea unui gen literar în limba națională n-a putut avea prin imitație vreo influență și asupra celorlalte?

Ar fi, desigur, o concepție prea simplistă, dacă am socoti că introducerea limbii române în Biserica ortodoxă s-ar datora numai influenței istoriografiei. Pentru Biserică se puneau alte probleme și impedimente, trecerea la altă limbă de cult era o chestiune care atingea primejdia ereziei. Totuși, exemplul istoriografiei a fost un real imbold, unul din cele care au îngăduit traducerea cărților cultului în limbă vulgară. În acest sens putem aduce câteva argumente și anume : cu cronicile s-a făcut dovada că se poate scrie românește într-un domeniu mai înalt și mai subtil. Piedica pe care am numit-o psihologică, ideea preconcepută că limba vulgară nu există pentru așa ceva, a fost înlăturată. Existența acestui impediment psihologic și lupta unora dintre cărturarii noștri vechi spre a-l înlătura e reală. Când Miron Costin scrie întâia oară versuri românești, el compune o prefață în care spune : „Nu să poftesc vreo laudă dintr-această puțină osteneală, ci mai mult să se vadă că poate și în limba noastră a fi acest feliu de scrisoare, ce se cheamă stihuri. Și nu numai acesta, ci și alte dăscălii și învățături ar putea fi pe limba noastră, de n-ar fi covârșit veacul nostru cel de acum de mari greutăți și să fie și spre învățăturile scripturei mai plecată a locuitorilor țării noastre voie”³⁴. Se vede cum scriitorul moldovean luptă să înlătore o prejudecată, pe care o știa adânc înrădăcinată, împotriva limbii vulgare.

De vreme ce, însă, dovada a fost făcută prin apariția cronicilor că se poate scrie literatură în românește, una din piedici era înlăturată și pentru scriitorii bisericesti. Genul istoric mai concret, deci mai simplu, a servit de punte de trecere spre cel bisericesc, care cere o limbă mai abstractă și a servit ca îndemn pentru el. În al doilea rând, trebuie să ținem seama că, de la o vreme, înalții ierarhi ai Bisericii

■ Miron Costin, *Opere complete*, ed. V. A. Ureche, II, p. 490.

române erau în parte boieri, din clasa care dăduse naștere genului istoric în românește. Nu cunoaștem sigur originea tuturor episcopilor și mitropoliților români din veacul al XVII-lea. Se știe că Dosoftei era dintr-o familie de negustori orășeni bogați din Lemberg, Papară, dar alții au fost boieri mari, ca Gheorghe Movilă, Mitropolitul Moldovei, fratele lui Ieremia vodă, înscăunat încă dinainte de urcarea în scaunul domnesc a fratelui său. Petru Movilă, mitropolit la Kiev, a influențat direct traducerea cărților bisericești în Muntenia. În veacurile al XVIII-lea și al XIX-lea, boieri mari au fost mitropoliți, ca Gavril Callimachi, Veniamin Costache, Costache Stamate, Calinic Miclescu. Scaunele episcopale de unde porneau inițiativele de publicații bisericești, fiind, măcar în parte, la dispoziția acelorași boieri iubitori de istorie și neștiutori de slavonă, s-a produs în chip firesc o întrepătrundere între cele două genuri.

Mai mult, aceleași persoane, deci cu aceeași mentalitate și cultură, scriau și istorie și literatură bisericească. Între cele două genuri nu era o deosebire în privința persoanelor ce le scriau; istoricii scriau cărți bisericești și clericii lucrări istorice. Mitropolitul Dosoftei, traducătorul liturghiei în românește, este autorul unei cronici versificate a Moldovei, pe care o tipărește în două din cărțile lui bisericești (*Psaltirea* și *Molitvelnicul*). Dosoftei era prieten cu Miron Costin și marele cronicar a publicat versuri despre descălecat în fruntea *Psaltirei în versuri* a lui Dosoftei. Nicolae Milescu, boier din Moldova, autor sau traducător de cărți de istorie în rusește, este primul traducător al Bibliei în românește, iar Radu Grecianu, unul din traducătorii Bibliei lui Șerban Cantacuzino este și autorul cronicii lui Constantin Brâncoveanu. Mihail Moxa compilează un cronograf, dar traduce și o Pravilă bisericească din slavonește, iar Eustratie logofătul, autorul *Letopisețului moldovenesc*, traduce pentru tiparnița lui Vasile Lupu și *Șapte taine ale Bisericii*.

În aceste condițiuni, pare evident că literatura istorică a mers mână în mână cu cea bisericească și de vreme ce aceleași persoane au scris istorie în românește, în chip firesc au trecut și la înfățișarea operelor bisericești în haină românească. O influență a literaturii istorice asupra nașterii celei bisericești în românește este, deci, dovedită.

Biserica ortodoxă și transformarea socială a veacului al XVI-lea. Deși apariția cronicilor românești precede introducerea limbii române în Biserică și deși între scrierile istorice și cele bisericești au fost legături vădite, nu putem, firește, să explicăm marea reformă a ritualului bisericesc împlinită la români la sfârșitul veacului al XVII-lea numai prin influența unui gen așa de depărtat de cuvântul divin, cum este istoria. De fapt, succesiunea în timp nu dovedește o legătură genetică, ci aceleași cauze sociale care au dat naștere mișcării istorice au putut da naștere și celei de traduceri bisericești. În adevăr, am constatat mai sus că Biserica, prin rangurile ei înalte, era în mâna boierilor. Se poate spune că după decăderea puterii domnești și după stingerea dinastiilor naționale, și Biserica, întocmai ca și statul, devine din domnească, boierească. Biserica nu mai e legată de permanența dinastiei, de curte, ci de boieri. Mitropolitul și episcopii, care judecă și deliberază în divan alături de boieri, devin un fel de dregători ai țării. Aceeași mentalitate, aceeași cultură, adică

ruperea cu slavonismul și coborârea la popor. Mitropolitul Dosoftei, când traduce *Psaltirea în versuri*, pare a se fi inspirat și din versul popular, iar înainte de dânsul Varlaam, în *Cazanii*, ia pilde din viața țărănească moldovenească. Depărtându-se de curte și de tradiția ei medievală și apropiindu-se de popor, ierarhii Bisericii merg direct spre introducerea limbii vulgare în Biserică. Putem spune cu siguranța de a nu greși că și introducerea limbii române în Biserică este în legătură cu aceeași transformare socială din veacul al XVI-lea și al XVII-lea, ridicarea la putere a boierimii, care a produs și nașterea istoriei în limba națională.

Dacă lucrurile stau așa, se pune întrebarea de ce istoriografia românească s-a născut mai întâi și literatura bisericească mai târziu și nu s-au întemeiat simultan? Este ușor de înțeles motivul distanței în vreme, pe care am constatat-o de la început. Reforma de cultură, introducerea limbii vulgare, s-a produs mai înainte acolo unde era mai ușor și mai firesc să se producă. Pentru scrierea unei cronici în limba română nu se puteau ivi scrupule în legătură cu dreapta credință, nu putea fi cineva învinuit de erezie, cum ar fi fost cazul cu cel ce se atingea de forma cuvântului lui Dumnezeu. Mai mult au șovăit românii să traducă liturghia și Sf. Scriptură, de teamă de a nu păși greșit în fața legii divine, decât să traducă sau să alcătuiască cronografe și cronici. Am văzut cu câte asigurări, argumente și aprobări de sus s-a înconjurat Mitropolitul Dosoftei, când a tradus liturghia, ca nu cumva să fie judecat drept eretic. Pe de altă parte, materia istorică este concretă, mai ușor de mânuit pentru un scriitor, decât abstracția teologică; era mai ușor să scrii în limba vulgară istorie, decât să traduci cărțile sfinte. Limba veche românească era o limbă mai mult săracă și greu maleabilă în formele ei topice și sintactice, în stadiul în care se afla în secolul al XVII-lea și numai cu multă caznă și îndemânare putea îmbrăca bogăția de limbă a cărților sfinte. Dosoftei, traducând Psalmii în versuri românești, îi face de două ori mai lungi, din cauza perifrazelor pe care e silit să le întrebuințeze și tot el se exprimă astfel despre munca sa istovitoare : „Tâlcovania (traducerea) acestei sfinte cărți, cu multă trudă și vreme îndelungată”³⁵. În aceste condițiuni, este ușor de înțeles de ce scriitorii români din perioada boierească au început cu genul istoric și numai mai târziu, când au văzut posibilitățile limbii române, au cutezat să se adreseze domeniului mai greu și mai delicat al literaturii bisericești. Dar aceasta nu înseamnă că ambele mișcări de naționalizare a scrisului, operă ce amintește în mic marile reforme din scrisul medieval apusean, nu se datoresc aceleiași cauze: trecerea statului și societății românești de la forma voievodală la cea aristocratică. O dată cu această trecere a fost părăsită slavona și înlocuită cu limba țării. *Slavona era forma de expresie hieratică a statului voievodal cu aspectul său de tradiție sacră, româna a devenit forma de expresie națională a statului boieresc.*

În această privință, socotim ca deosebit de semnificativ în favoarea teoriei noastre, constatarea epocii în care s-a introdus limba românească în locul celei slavone într-alt domeniu mai depărtat de preocupările literare. E vorba de cancelaria domnească. Hrisoavele domnești, adică privilegiile de proprietate date de domni sub pecetia lor, erau scrise, conform tradiției, în slavonește. Afară de rare excepții de

~" Dosoftei, *Psaltirea în versuri*, ed. I. Bianu, București, 1887, p. 4.

hrisoave românești date în grabă, la vremuri de nevoie, ca ale lui Simion Movilă, în scurtă sa domnie de luptă în Țara Românească³⁶, toate hrisoavele erau în slavonește, atât în Muntenia, cât și în Moldova. În vremea lui Matei Basarab și Vasile Lupu, domnii sub care apar cărți tipărite în limba română, hrisoavele emise de cancelaria domnească rămân, totuși, în slavonește. Alexandru Iliș, la 1629, dă un hrisov în românește³⁷, dar cea mai mare parte din hrisoavele lui Matei Basarab sunt în slavonește³⁸. Urmașii lui, după 1654, încep a scrie regulat românește, dar totuși se mai ivesc din când în când și hrisoave slavone (d.e. Radu Leon la 1665)³⁹. În Moldova, Gașpar Grațiani dă o poruncă românească la 1620⁴⁰, dar Vasile Lupu are cele mai multe hrisoave slavonești, pe când Gheorghe Ștefan (1654—1657) începe a da când hrisoave românești, când slavonești⁴¹. Zapisile (contracte) particulare încep ceva mai devreme să fie scrise românește. Deci, abia la sfârșitul secolului al XVII-lea hrisoavele sunt date regulat în românește, adică după începerea literaturii istorice și a primelor cărți bisericești în limba națională⁴². Hrisovul era legat de cancelaria domnească, unde tradiția era mai puternică și a rămas mai multă vreme ideea că un act de proprietate n-ar fi investit cu toate formele juridice, dacă n-ar fi scris în limba slavonă. De aceea limba slavonă s-a menținut în acest domeniu timp mai îndelungat, dar și aci, în cele din urmă, curentul de limbă națională inaugurat de boierime a învins.

De ce s-a împușinat cunoașterea limbii slavone? Cu acest prilej, trebuie să 'înlăturăm o părere scumpă altor autori care s-au ocupat cu istoria literaturii române, anume că în definitiv înlăturarea slavonismului și înlocuirea lui cu limba română s-ar fi făcut în chip firesc, din momentul ce s-a împușinat numărul celor ce știau slavonește și nu mai era cine să învețe această limbă. Atunci s-a recurs, vrând nevrând, la limba română. Secarea izvorului slavoniei este pus, se pare, de acești autori, în legătură cu căderea independenței Bulgariei și Serbiei, și robirea acestor țări de către turci și, implicit, dispariția culturii lor⁴³. Această teorie nu are, însă, temeiuri solide. Căderea Bulgariei, tocmai la 1393, este abia la începutul perioadei slavonismului literar la noi, iar căderea definitivă a Serbiei, la 1459, este abia cu o jumătate de veac mai târziu decât a Bulgariei și să se noteze că limba cancelariei domnești și a literaturii în Țara Românească era medio-bulgară și nu medio-sârbă. Oamenii știutori de limba cărților bisericești în slavonește au rămas în Serbia și

³⁶ B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrâni*, I, București, 1877, p. 107-129.

³⁷ Al. Ștefulescu, *Documente slavo-române din Gorj*, p. 148.

³⁸ *Ibidem*, passim și G. Ghibănescu, *Surele și izvoade*, V, p. 145 și urm.

³⁹ G. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 562.

⁴⁰ G. Ghibănescu, *hrișoave .fi zapise*, 1 — 2, p. 134— 135.

⁴¹ *Ibidem*, III, passim.

⁴² Gheorgaki al II-lea logofăt scria încă la 1762: „mai de cinste și mai de credință” sunt uricile slavonești, ca cele scrise în limba țării. D. Simonescu, *Literatură de ceremonial*, p. 107.

⁴³ Pentru teoria dispariției naturale a slavonismului prin necunoașterea limbii : N. (orga. *Istoria literaturii române*, ed. a II-a, p. 215, 219; N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, I, p. 47; și I. Nistor, *op. cit.*

Bulgaria și după cucerirea turcească, dovadă că popii din orașe și sate au cântat liturgia în slavoneste în tot timpul stăpânirii otomane și erau destui ca să vie și până la noi. Mănăstirile bulgare, focare de limbă slavă, la Rilo, Bacicovo, dăinuiau neatins sub turci, ca și cele sârbești de la Frușca Gora și erau în strânse legături cu domnii noștri. Chiar la sfârșitul perioadei fanariote, Alexandru Ipsilanti face danie mănăstirii bulgare Sf. Naum de la Ohrida⁴⁴. În această privință, deci, cucerirea turcească asupra slavilor balcanici nu a adus nici o schimbare și nu coincide în timp, nici măcar pe departe, cu căderea slavonismului la noi. Cu atât mai mult părerea amintită nu se potrivește cu Moldova; în această țară, limba bisericească și literară nu era medio-bulgară, ci versiunea rusă-apuseană a limbii slave bisericești. Limba aceasta s-ar fi putut oricând împropăta la noi cu oameni de cultură bisericească de la Liov și Kiev, unde erau episcopii și școli slavonești. Așadar, de ce în Moldova a scăzut și a dispărut slavonia la un moment dat? La această întrebare n-a răspuns până acum nimeni. Înlăturarea limbii slavone trebuie căutată nu în influențele din afară sau în căderea lor, ci în transformarea internă a societății românești, așa cum am arătat mai sus. Este adevărat că într-un sens s-a împuținat cunoașterea limbii slavone; anume, câtă vreme ea a fost apanajul curții și al cancelariei domnești, al dregătorilor mari, diecii și cunoscătorii de slavonie erau suficienți; chiar boierii din cauza contactului lor cu curtea știau slavoneste și chiar vorbeau această limbă. Foarte numeroși boieri munteni și moldoveni din secolele al XV-lea și al XVI-lea scriu slavoneste ținutele către municipalitățile din Brașov și Sibiu. Bucioc vornicul, la 1619, vorbea slavoneste; el traducea pentru popor cuvintele slavone ale lui Gașpar Grațiani, domnul Moldovei, de origine croată⁴⁵. Dar când curtea n-a mai însemnat așa de mult, atunci nu mai era necesar să înveți slavonă; curtea însăși s-a românizat prin ridicarea de boieri mulți și noi cu învățătură mai puțină. Numărul știutorilor de carte a crescut în rândurile boierimii, pe măsură ce aceasta se îmbogățea, dar au fost știutori de carte românească, nu slavonească. Astfel, printr-o revoluție internă, a dispărut slavonismul în țările noastre și s-a pregătit izbânda limbii române.

O altă obiecție contra teoriei noastre ar putea fi scoasă din faptul că în Ardeal introducerea limbii române în Biserică, în locul celei slavone (e vorba de Biserica ortodoxă, nu de cea calvinizantă), s-a împlinit tot în secolul al XVII-lea, deși în această provincie nu mai era atunci o boierime românească. Să nu uităm că și în Ardeal a existat o Biserică românească, în limba slavonă. În această provincie, spre deosebire de Muntenia și Moldova, s-a simțit înrăurirea Reformei adoptate de conducerea țării și chiar, formal numai, de Biserica ortodoxă (sinodul de la Aiud, 1569)⁴⁶. Nu considerăm, însă, această influență ca hotărâtoare, întrucât ortodocșii au păstrat legea lor și nu s-au lăsat ademiniți de Reformă. Explicația izbândeii limbii române este alta. Ardealul secolului al XVII-lea era tributar în privința culturii

⁴⁴ I. Ivanov, *Antichități bulgare din Macedonia*, ed. a II-a, Sofia, 1932, p. 643-644 (în bulgărește).

⁴⁵ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1944, p. 39.

⁴⁶ Pentru sinodul de la Aiud: Șt. Meteș, *Istoria Bisericii românești din Transilvania*, Sibiu, 1935, I, p. 83-84.

românești, și mai ales a Bisericii, celor două principate. Mitropoliții ortodocși români de Alba Iulia erau hirotonisiți la Târgoviște; cărțile bisericești tipărite la București, Buzău, Snagov și Iași au fost trimise în tot Ardealul și toate bisericile române, până în Maramureș și Bihor, le foloseau. Cazaniile lui Varlaam se află în biserici din satele pierdute în Munții Apuseni și în părțile Sighetului⁴⁷. Iată cum Ardealul a urmat reforma ritualului, introducerea limbii române în Biserică după reforma din principate. Dovadă că Ardealul a urmat principatele în introducerea limbii române în Biserică este faptul că în această provincie cu conducători străini, catolici sau calvini, *liturghia slavă s-a menținut mult mai târziu ca în Muntenia și Moldova*, tocmai pentru că acolo nu exista o boierime românească. Astfel, la 1750—1767, în diferite părți ale Ardealului se menține *liturghia slavă* (Oradea, Năsăud, Țara Oltului)⁴⁸.

În acest chip, începuturile literaturii în limba națională apar ca o operă comună românească, peste granițele ce despărteau vremelnice pe români.

1943

⁴⁷ N. Firu, *Urme vechi de cultură românească în Bihor*, Oradea Mare, 1922.

Z. Pâclișanu, *Contribuții la introducerea limbii românești în Biserica din Ardeal*, în „Convorbiri Literare”, LXVI, 1933, p. 783-786.

X RENĂȘTEREA ȘI ROMÂNII

I. *Renășterea în Orientul ortodox.* Renășterea este o parte integrantă a culturii popoarelor moderne, nu, cum s-ar putea crede, un fenomen depășit al trecutului, o fază istorică după care a urmat alta total deosebită. Cultura europeană trebuie înțeleasă ca o sinteză de elemente succesiv adăuate pe fondul primitiv; o cultură întreagă și integrată în spiritul european nu poate fi concepută cu lipsa aportului Renășterii, cum nu poate fi concepută fără creștinism sau fără tezaurul culturii antice. Cu toată tendința anti-istorică a unor contemporani, nu este de înțeles o cultură scrisă pe o tablă albă, fără rădăcini în istorie, fără sucul bogat al straturilor succesive, ce reprezintă, fiecare, descoperirile sufletești și materiale ale generațiilor. Desigur, și în Renăștere, ca și în Antichitate sau în cultura Evului Mediu, sunt elemente moarte pentru noi, dar sensul abstract al justiției de la romani purcede, precum cinstirea femeii se trage din Evul Mediu. Renășterea înseamnă individualism, spirit critic, cinstirea frumosului și un anume sens al politicii. Un popor care n-a avut Antichitate, feudalism sau Renăștere poate împrumuta în epoca contemporană de-a gata elementele culturii de la popoarele civilizate, să dea aparența superficială a unei culturi. Această cultură nu va fi, însă, originală și nici nu va avea forțe creatoare noi, nu va fi o participantă a culturii europene, ci o palidă imitație. Negrii care poartă joben și umblă cu picioarele goale, mahalagiii lui Caragiale, care întrebuințează cuvinte abstracte, neînțelese de ei, sunt forme exagerate și comice ale aceleiași adaptări pripite și neproductive. Adevăratele popoare de cultură sunt popoarele vechi în cultură, cu rădăcini adânci în istorie. Renășterea este unul din cele mai importante straturi ale culturii moderne, o revoluție spirituală care înseamnă începutul gândului modern. Culturile care au trecut direct de la Evul Mediu la [cel] contemporan sunt incomplete, fără sevă.

Să punem acum, brutal, întrebarea, în lumina celor afirmate mai sus: este cultura românească o cultură completă, organică prin tradițiile ei, sau o cultură de imitație? În special, deocamdată, ne preocupă numai problema Renășterii în cultura noastră. Orientul ortodox: Rusia, Balcanii, românii, deși părtași ai comunității europene, par a fi rămas străini de unele curente mari de cultură internațională din Evul Mediu și în vremile moderne. Fapte de cultură în apusul și centrul Europei, care se nasc aproape simultan în mai multe centre, ca nevoi spirituale ale vremii, se transmit apoi în curente ce trec cu undele lor peste granițele politice și etnice, unificând în

unde le neamurile continentului. Dar talazurile lor par a se opri la granițele religioase ale ortodoxiei. Fără ziduri chinezești, fără bariere naturale vizibile pe teren, granițele între regiunile ortodoxe și cele catolice (sau reformate) opresc, cel puțin în aparență, răspândirea marilor curente înnoitoare de idei, simțire și forme. Hurticq, cunoscutul istoric francez al artei, spunea că religia este principalul fapt de cultură, care fixează granițele între civilizațiile de caracter deosebit.

Deocamdată nu analizăm această afirmație, ne rezervăm să arătăm, la sfârșitul acestui articol, că ortodoxia este ea însăși un fapt de cultură deosebit de cele din apusul și centrul continentului, datorită unor împrejurări economice diferite în această parte a Europei. Ortodoxia este o urmare, un fapt derivat, nu un fapt fundamental. Ne mulțumim să constatăm acum că atât cavalerismul feudal, cu literatura eroică și erotică legată de el, cât și Renașterea și umanismul n-au avut centre și n-au dat roade de creație eternă pentru omenire în țările din răsăritul și sud-estul Europei, în epoca în care înflorea în Apus.

Din această constatare generală vom desprinde fenomenul Renașterii în leagătură cu cultura românească. Lipsa Renașterii în istoria culturii românești ar echivala, cum am spus, cu un salt brutal de la Evul Mediu la cultura contemporană, lipsa unei verigi organice și normale în istoria culturii europene.

S-ar putea răspunde la această învinuire adusă culturii românești că, în schimbul acestor perioade ale culturii apusene, ce lipsesc în a noastră, sunt alte perioade de creație pe care le-a avut Răsăritul, cum ar fi cultura bizantină, pe care n-a avut-o Occidentul. Cu alte cuvinte, cultura noastră ar fi o cultură răsăriteană, organică și ea, dar cu alte elemente, fundamental deosebită de cea apuseană. Aceasta este adevărat, într-o anumită măsură, dar vom încerca să arătăm, în cele ce urmează, că nici Renașterea n-*«* lipsit din cultura noastră.

În anume aspecte ale ei, chiar în epoca „Renașterii” apusene, ea a avut înrâuriri **la** noi, sub alte aspecte ea s-a manifestat cronologiceste mai târziu, dar nu ca o imitație **artificială**, ci tot ca un aport organic în cultura românească. Motivele acestei îniârzien se pot cerceta și stau în legătură cu cauzele generale ale fenomenului Renașterii.

II. *Renașterea ca stare de spirit a societății.* Renașterea este o epocă a istoriei umanității cu o anume înnoire în starea de spirit a societății, cu repercusiuni în toate manifestările vieții omenești. Întocmai precum romantismul, în veacul al XIX-lea, n-a fost numai o școală literară, ci o epocă generală a civilizației, așa și Renașterea n-a fost numai o perioadă în istoria artei, ci o perioadă în istoria generală a omenirii; adică a fost o Renaștere în ideile politice, în viața morală, în știință, ca și în viața economică. Dacă vrem să studiem înrâurirea Renașterii într-o țară, trebuie să privim acest fenomen istoric sub aspectul său general.

Greșit a fost considerată Renașterea ca o simplă imitație a Antichității; ea nu este o imitație sau o compilație, ci o *regenerare*¹, adică o dezvoltare de elemente noi a culturii pe temelia medievală și pe fondul național. Nici măcar Renașterea

Burckhardt, [La civilisation en Italie au temps de la Renaissance], I, p. 215.

italiană nu este centrul unic din care au pornit mișcări de imitație; Renașterea a fost în realitate un fapt general („Ainsi, partout en Occident de nouvelles formules artistiques prosperaient. La Renaissance a donc été, en somme, un fait général”²). Principala caracteristică a spiritului Renașterii a fost *individualismul*. Față de opera de creație socială colectivă a Evului Mediu, în Renaștere nimeni nu se teme să se remarce și să fie altfel decât ceilalți oameni³. Dezvoltarea personalității ajunge până la formarea marilor personalități atotcuprinzătoare: *l'uomo universale*⁴. Umanismul, care este aspectul literar al Renașterii, reprezintă aceeași predominare a individualismului. Cercetarea și cultul literaturii antice exista și în Evul Mediu, dar în Renaștere această cercetare e bazată pe „metoda liberului examen”, adică cu intervenția spiritului critic, nota caracteristică a individualismului. Însăși Reforma religioasă are rădăcini în umanism, prin atitudinea critică față de textele religioase⁵. Prin individualism și prin corolarul său, spiritul critic, Renașterea se distinge radical de Evul Mediu și stă la temelia vremilor noi. Acest aspect fundamental al Renașterii se manifestă în artă, în literatură, știință și politică. Aspectul cel mai strălucit a fost, precum se știe, arta. Arta Renașterii nu mai este, ca în Evul Mediu, o operă colectivă și anonimă, cum sunt, de pildă, catedralele gotice sau cele bizantine, ci o operă personală și individuală. Fiecare pictură, fiecare sculptură poartă pecetia originalității autorului ei, nu mai este un cor către dumnezeire, ci un solo care poartă mai mult pecetia cântărețului decât inspirația divină. Deși încă religioasă ca subiect, arta Renașterii este, ca spirit, laică. În literatură și în știință, același spirit individualist se manifestă. Cele două mari pasiuni ale Renașterii: cărțile și monumentele, sunt în legătură cu colecțiile personale. Poezii și literaturii de curte, moda protejării lor, mândria principilor de a avea în jurul lor spiritele cele mai cultivate, transformau curțile din Renaștere în centre de adunare a marilor personalități creatoare. Era o datorie și o mândrie pentru un suveran din vremea aceea să aibă cât mai mulți scriitori de geniu, artiști și oameni de știință. Una din prerogativele principilor, a împăraților și regilor era încoronarea *poeților laureați*, un fel de consacrare din partea statului. Se poate vorbi, pentru epoca Renașterii, de o politică a culturii, dar nu de o cultură pentru mase, ci numai de încurajarea personalităților mari, fără scopuri practice de răspândire a învățaturii. Politica de cultură a Renașterii era, în acest sens, de artă pentru artă.

Preferințele gustului Renașterii sunt caracteristice pentru noul spirit individualist : Evul Mediu a iubit pe Virgil, poetul mistic, muzical și evocator al imperiilor și maselor, al marilor legende ce se pierd în ceața timpurilor de glorie, Renașterea a preferat pe Cicero, care acum (în special începând cu Petrarca) câștigă o mare actualitate, Cicero, orator și filosof eclectic, fără adâncime⁶. Suflul poeziei

2J. Calmette, *L'elaboration du monde moderne*, „Clio”, p. 358.

³ Burckhardt, p.

165.

⁴[*Ibidem*], p.

171.

⁵ Hauser et Renaudet, *Les debuts de l'âge moderne*, colecția „Peuples et civilisations”. Paris. 1929, p. 151.

⁶ Giuseppe Toffanin, *Storia dell'umanesimo dal XIII al XV secolo*, ed. a II-a. Roma, 1940, p. 106-108.

adevărate apusese, „cultura” ia locul poeziei; în filosofie, Aristotel, cu viziunea integrală a lumii, cu justificarea logică și completă a universului, este acum atacat și contestat, după ce domnise ca o revelație divină în scolastica medievală. El convenea spiritului de comunitate al Evului Mediu, dar nu mai convenea analizei și spiritului critic umanist⁷.

Cu umanismul, scolastica aristotelică apune. în religie, doctrina unei „docta pietas” înlocuiește doctrina *ignorantei* sfinte⁸. în sfârșit, spiritul critic al Renașterii deschide porțile cercetărilor *științifice*, închise în timpul Evului Mediu. în special rolul *geografiei* este hotărâtor în Italia⁹, dar mai ales în Germania, cu școlile geografice din Niirnberg și Viena (Seb[astian] Miinster, Beheim, care au scris și despre țările noastre)¹⁰; apoi urmează medicina și matematica.

Se poate vorbi de o politică a Renașterii, o înțelegere a destinelor statelor și neamurilor, specială pentru Renaștere. însăși expresia *stat, Io stato* în loc de *stăpânire* sau *țară* vine din Renașterea italiană¹¹. Statul este un concept științific; spre deosebire de conceptul natural al țării, el presupune o știință de a guverna și de aci apariția unor doctrine ale guvernării în epoca Renașterii, dintre care cea mai celebră este, cum se știe, a lui Niccolo Machiavelli. Imboldul care împinge pe stăpânitor spre acțiune este acum *gloria*, concept total necunoscut Evului Mediu. Gloria medievală este derivată, firește, din Antichitate, dar acum capătă o nouă și adâncă înțelegere. Gloria este numele bun pe care îl capătă cineva pentru el și pentru faptele sale. Faptele unui cavaler medieval erau închinat umil dumnezeirii, adesea se înecau în opera colectivă. Evul Mediu a cunoscut datorie și smerenie, Renașterea a cunoscut trufia splendidă a gloriei¹². în *Corteggiano* de Castiglione, acel manual al omului perfect al Renașterii, ^e poate citi : „Sapete che delle cose grandi e arrischiate nella guerra, ii vero stimolo e la gloria. E chi per guadagno e altra causa a cio si muove, oltre che mai non fa cosa buona, non merita essere chiamato gentiluomo, ma vilissimo meaante. E che la vera gloria sia quella, che si commenda al sacro tesoro delle lettere, ogmn po comprendere, eccetto quegli infelici che gustate non l'hanno”¹³. Setea de glorie este unul din aspectele esențiale și deosebitoare ale politicii din vremea Renașterii, o răsturnare totală a politicii vechi, cu o răspândire peste toată Europa. Nu e nevoie să explicăm de ce o asemenea concepție pur individualistă nu-și putea avea locul în Evul Mediu.

Nu intenționăm să dăm aci o imagine completă a Renașterii în toate caracterele ei deosebite, aceasta ne-ar depărta de scopul nostru, care este numai cercetarea influenței Renașterii asupra românilor. Dar era necesar să precizăm câteva puncte de reper care ne vor ajuta să putem urmări comparativ pătrunderea ei la

⁷ *Ibidem*, p. 315-316. ⁸ *[Ibidem]*, p. 116.

⁹ *Ibidem*, p. 129.

¹⁰ Hauser et Renaudet, *op. cit.*, p. 296–297.

¹¹ ^urckhardt, *op.cit.*, I, p. 2.

^Pentru rolul politic al gloriei în Renaștere, Burckhardt, *op. cit.*, I, p. 176 și mai ales Toffanin, *op- cit.*, p. 290 și urm.

¹³ Apud Toffanin, p. 293, nota.

români.

III. *Originile Renașterii*. Dar, înainte de a trece la studiul influenței Renașterii la români, trebuie să punem problema, azi mult dezbătută, a originilor. Originile Renașterii, cunoașterea temeliei pe care stau splendidele producții de artă și știință din veacurile XV-XVI ne vor ajuta să înțelegem de ce anume elemente ale culturii Renașterii nu s-au putut implanta pe temelia deosebită românească, de ce altele s-au putut ivi mai târziu.

Multă vreme s-a crezut că Renașterea în Italia se datorește trecerii în Italia a grecilor învățați, siliți să-și părăsească patria în urma căderii Imperiului Bizantin. Bizanțul a păstrat intactă comoara culturii antice și ar fi transmis-o, prin reprezentanții de seamă în exil, Italiei. Astfel s-ar explica renașterea Antichității pe un teren unde ea apusese în întunericul Evului Mediu. Azi, însă, această explicație este perimată și nimeni nu mai crede în ea. Renașterea italiană s-a dezvoltat pe teren italian, pe temelia unei culturi splendide a secolelor XIII și XIV, care, în forme originale, înseamnă o trecere de la Evul Mediu spre vremile noi. Abia în a doua perioadă a Renașterii (după epoca lui Petrarca, Dante, Boccaccio) au sosit grecii la Florența (Manuel Chrisoloras își începe învățământul la Florența la 1397), ca urmare a conciliilor de la Constanța, Ferrara și Florența, ce deschid calea grecilor în Italia. Atunci abia încep traduceri din grecește (în latinește) din Tucidid, Polibiu, Strabon¹⁴. Papa Nicolae V spunea că a traduce o operă din grecește înseamnă a mântui un suflet din Purgatoriu.

Introducerea studiilor grecești și începerea învățământului limbii grecești în Italia este o urmare a Renașterii, a interesului oamenilor de cultură din acea țară pentru cultura antică grecească, nu o cauză a ei. Premisele Renașterii erau de mult puse, când au fost primiți grecii în Florența și alte orașe cu învățământul lor.

O a doua explicație, spiritualistă, a originilor Renașterii, este aceea a lui Burckhardt, în clasică sa istorie a Renașterii în Italia : organizarea statelor italiene, state mici, câte un oraș, cu organizație republicană, a dezvoltat individualismul, silind fiecare cetățean să ia parte la treburile publice¹⁵, individualismul fiind, cum am mai spus, temelia spirituală a Renașterii. Este clar că și această explicație este insuficientă : orașele libere, cu organizație comunală autonomă, au existat, în ultima perioadă a Evului Mediu, în toată Europa, chiar în Răsărit (Novgorod, Pskov, orașele săsești din Ardeal etc), nu numai în centrele de origine ale Renașterii. Desigur că între ridicarea orașelor italiene și originea Renașterii este o strânsă legătură, dar ne rămâne să explicăm de ce în aceste orașe s-a născut nevoia unei culturi superioare, literare și artistice, căci libertatea politică a burghezilor nu este o cauză suficientă.

În 1924, istoricul norvegian H. Koth a dat formă definitivă unor concepții care pluteau și înainte în atmosfera studiilor istorice, și studiul său : *Le problème des origines de la Renaissance*¹⁶ a pus temeliile explicației materialiste a Renașterii.

¹⁴ *Mdem*, p. 177-198.

¹⁵ Burckhardt, *op cit.*, I, p. 163 și urm.

¹⁶ „Revue de synthese historique”, 1924, p. 107—116.

Originea Renașterii stă, în adevăr, în ridicarea orașelor italiene, anume în civilizația comunală burgheză, care s-a dezvoltat de pe urma liberalismului comercial, fundat de aceste orașe după cruciate. Deschiderea drumurilor de comerț din Italia spre Orient, drumuri desfundate de expedițiile cruciate, a îngăduit îmbogățirea negustorilor din Veneția, Florența și de aiurea, crearea unei burghezii bogate, care avea mijloace să cultive luxul și, deci, arta, forma cea mai rafinată a luxului. Influența grecească a artei și literaturii bizantine se poate explica tot așa de bine prin trecerea italienilor în Grecia, ca și prin venirea grecilor în Italia, iar civilizația individualistă a Renașterii este o urmare a culturii comerciale liberale din orașele care făceau comerț peste mare și a aristocrației urbane ieșite din negustori. Ruperea zăgazurilor protecționiste și a organizației strâmte, pe bresle închise, din orașele medievale a făcut loc, în cele italiene, unui comerț liber, cu legături depărtate cu alte civilizații, cu posibilitate de emulație între orășeni. Aceste explicații sunt suficiente, credem, pentru a explica originile spiritului Renașterii și ale bazelor materiale pe care s-a clădit dezvoltarea culturii.

Renașterea coincide cu începuturile capitalismului în Europa și desigur că nu e vorba de o simplă coincidență. În secolul al XV-lea se pregătește și în cel următor are loc o revoluție economică cu primele victorii ale capitalismului comercial (*Friih-kapitalismus*)¹⁷. Comerțul italian cu Orientul era un negoț de lux, de spițerii, zahăr și metale prețioase, singurul comerț posibil în starea de atunci a tehnicii navale (drumuri lungi, întreținere foarte costisitoare)¹⁸. Pentru asigurarea acestui comerț, se nasc primele bănci, banca „di San Giorgio” la Genova, pentru Orient, băncile germane (Fugger) și cea din Amiens, pentru comerțul peste oceane. Spaniolii și portughezii au descoperit țările de peste mare, dar germanii (în special cei din Bavaria — Fugger etc.) au finanțat comerțul în aceste țări. Rezultatul acestui comerț mondial a fost, în Europa secolului al XVI-lea, o devalorizare generală a monetei, deci creșterea prețurilor¹, cea mai însemnată caracteristică a revoluției economice a secolului al XVI-lea. Devalorizarea monetei în Europa începe în Apus: Franța, Spania, Anglia, se întinde peste tot continentul, atingând chiar moneda turcească divizionară, *asprul*, nu însă și cea de aur, care rămâne valută forte. Descoperirea minelor de argint de la *Potosi*, în America (1545), aruncă în 15 ani imense cantități de argint în Europa, cantități care se socot, pentru această perioadă, la 266 000 kg²⁰. Devalorizarea monetei și creșterea prețurilor aduc o mare circulație a monetei în țările cu civilizație orășenească, posibilitatea întreținerii marilor lucrări publice, a operelor de artă, legăturile cu țări și civilizații depărtate, circulația ideilor. Dar, în același timp, pentru țările cu civilizație agricolă autarhică sau semi-autarhică, ce nu se bucură de ploaia de aur din Apus, devalorizarea înseamnă îngreunarea legăturilor cu Occidentul, izolare și sărăcire, o întârziere în dezvoltarea culturii, până ce capitalismul va începe să se intereseze de comerțul grâului.

Hauser et Renaudet, *op. cit.*, p. 60 etc.

¹⁸ *Ibidem*, p. 329-330.

¹⁹ *Ibidem*, p. 305, 393—

420.

²⁰ *Mdem.*

IV. *Umanismul la români*. Umaniștii italieni și germani ai veacului al XV-lea au fost primii învățați apuseni care s-au interesat și au scris despre români. Existența unui neam latin în ținuturile îndepărtate de la Dunăre, unde a rămas o colonie de urmași ai legionarilor romani, nu putea să nu deștepte curiozitatea și simpatia celor ce cultivau Antichitatea și considerau Roma ca leagănul tuturor virtuților și științelor. Se poate spune, fără exagerare, că românii au fost descoperiți pentru știință de către umaniști. Cel dintâi, *Eneas Sylvius Piccolomini* (Papa Pius II), spirit veșnic cercetător, a căutat să explice originea colonilor ai căror urmași vorbeau o limbă așa de apropiată de cea latină și a născocit explicația etimologică: Flachus-Valachus. După el, Bruneto Latini și Poggiof'l Braciollini au subliniat romanitatea românilor, care au păstrat, în mijlocul barbariei, sunetele clare ale limbii latine, dând exemple și de cuvinte românești.

În Germania, marele cosmograf din Nurnberg, Hartman Schedel, apoi Sebastian Munster au vorbit despre originea latină a românilor și despre limba lor în monumentalele lor „cosmografii” (geografie universală), cărți care s-au bucurat de nenumărate ediții și traduceri.

Dar și pe altă cale au fost cunoscuți românii de oamenii Renașterii, anume prin umaniștii din jurul Curiei romane, unde ideea cruciatei împotriva păgânilor rămânea mereu trează. Campionul acestei lupte pentru alungarea Semilunii din Europa era socotit, nu cum s-ar fi convenit pe drept, Ștefan cel Mare, ci Matei Corvin, regele român al Ungariei, vedeta opiniei publice europene a veacului. Oamenii Renașterii, Polizian, poetul favorit al lui Lorenzo de Medicis, și alții mai mărunți, scriau despre Matei Corvin și-i preamăreau numele; Antonio Tebaldeo scrie în italianește o operă specială : *Oratio ad Mathiam invictissimum Pannoniae regem*²¹.

Matei Corvin era căsătorit cu o principesă italiană, Beatrice de Milan, și prin ea a pătruns influența italiană în Ungaria. În acea epocă au apărut primii umaniști din acea țară care, însă, erau români. Nicolae Olachus (adică Românul), arhiepiscop de Strigoni, a fost un mare umanist, autor de scrieri erudite în latinește, studii asupra Antichității, un istoric și filolog erudit, tip perfect al umanistului. Nu e vorba de un român deznaționalizat, pierdut pentru noi, care s-ar fi adaptat cu totul mediului unguresc, ci de un om care și-a manifestat calitatea de român prin numele ce-l purta, în scrierile sale : Olachus = „Românul”, prin genealogia care arată cu mândrie descendența din familia domnitoare a Țării Românești, căci nu era de origine român ardelean, ci muntean. De aceea, avem dreptul să revendicăm pe Nicolae Olachus, umanistul, pentru români²².

Umaniștii români din Ardeal sunt, deci, o dovadă a atingerii Renașterii, în formele ei cele mai pure, cu românii, măcar cu o parte a românismului. În ce privește primii umaniști din Principatele Române autonome, Țara Românească și Moldova,

²¹ G. Toffanin, *op. cit.*, p.144—145.

²² Cf. în special studiul lui Șt. Bezdechi, A'. *Olahus*, apoi I. Lupaș, *Doi umaniști români* (N.

Olahus și M. Valahul), Ac. Rom. Ultimul, M. Valahul, are o importanță mai mică.

putem spune că cel dintâi a fost Iacob Heraclid Despotul, domnul Moldovei, fost profesor la Universitatea protestantă din Rostock, autor al unor dialoguri în limba latină și al unui studiu de artă militară (Machiavelli, *în aceeași epocă*, scrisese cele șapte dialoguri despre arta războiului împotriva armatelor de mercenari). În Moldova, Despot înființează colegiul umanist latin de la Cotnari, aduce profesori și erudiți din Germania și Polonia și chiar pictori, care zugrăvesc pe pereții caselor domnești de la Suceava luptele lui împotriva lui Alexandru vodă Lăpușneanu, probabil în stilul preferat de o școală a Renașterii, ce cultiva, în frunte cu Pinturichio, scenele de război. Reformele lui Despot n-au prins și acesta e un moment foarte caracteristic pentru istoria culturii : răscoala boierilor moldoveni a adus repede prăbușirea și moartea lui. Nu numai pe temă religioasă, încercarea lui de a introduce Reforma în Moldova, a fost cauza căderii lui, ci însăși încercarea lui de a dărâma *datina*. Între datină și revoluția umanistă în Moldova secolului al XVI-lea, datina a învins. O spune precis, patru decenii mai târziu, un domn care era, totuși, iubitor de învățătură, Ieremia vodă Movilă: „Despot, care a încercat repede și cu mijloace puține, să schimbe datina țării și de aceea s-a pierdut pe sine și țara odată cu el”²³. Douăzeci de ani după Despot apare în Țara Românească un domn *umanist*, Petre Cercel, care, acesta, nu era un venetic, ci un vlăstar al neamului domnesc, călătorise în Franța și Italia, era autor de poezii și scrieri latinești, aduce în țară un secretar italian și încearcă să introducă între supușii săi obiceiurile apusene: paturi în loc de rogojini... Rezultatul este același ca în Moldova: peste doi ani, intrigile boierilor îl alungă din scaun și Petre Cercel e ucis, în cele din urmă, la Constantinopol. Aceste fapte sunt caracteristice: s-au făcut tentative, în secolul Renașterii, ca ea să fie introdusă și la noi prin patronaj domnesc, forma cea mai obișnuită a acestei reforme culturale, care a fost adusă de sus claselor superioare. La noi a fost o înfrângere, încercările de patronaj n-au avut urmări și datina boierimii de proprietari agricoli, cu mentalitate medievală, s-a impus învingătoare. Este limpede că nu era un mediu receptiv de cultură apuseană la noi și încercările celor doi domni au fost episoade trecătoare. Dar nu e mai puțin adevărat că rămân ca puncte de reper ale istoriei Renașterii la români.

Dacă vrem să aflăm primele începuturi temeinice ale umanismului la români, adică ale culturii clasice, antice, trebuie să cercetăm epoci ceva mai târzii. Cunoașterea Antichității, a mitologiei și a istoriei grecilor și romanilor este foarte veche la noi, se poate spune că se confundă cu începuturile culturii în țările noastre. Această afirmație, care pare îndrăzneată, este, însă, perfect îndreptățită, dar cunoașterea anticului nu a venit prin umanism, ci prin Bizanț. Bizanțul, cum se știe, a păstrat mai bine ca Apusul amintirea culturii clasice și, în forme mai rudimentare, mai simple, a transmis-o și țărilor ortodoxe, de la care le-au luat și românii. Încă din veacul al XV-lea, când au circulat la noi, copiate la mănăstiri și la curțile domnești, manuscrise în limba slavonă, se află în Moldova și în Țara Românească istorii universale, în care se vorbește de greci și de romani ca urmare a istoriei biblice.

Despre Despot, *Deux vies de Jacques Basilicos*, ed. Legrand; scrisoarea lui I. Movilă, la P. P. P[anaitelescu], *Documente privitoare la M. Viteazul*, [p. 55].

Numele și faptele împăraților romani erau cunoscute boierilor și clericilor români, care citeau slavonește în cronografele de origine bizantină, din care nu puține s-au copiat și s-au păstrat în mănăstirile noastre. În vremea lui Ștefan cel Mare s-a copiat, pentru judecătorii domnești, *pravila* bizantină a lui Matei Vlastares, cu influențe depărtate de drept roman. La sfârșitul manuscrisului, alcătuit la curtea din Suceava, este un vocabular în care se lămuresc cuvintele ce înseamnă demnități romane : *praetor* - vornic, *patricius*, *dux* - spătar etc.

În prima jumătate a veacului al XVI-lea, a trăit în Moldova un prelat erudit, Macarie, care devine episcop de Roman, autorul unei cronică slavonești a lui Petre Rareș. Influențat de cronică bizantină versificată a lui Constantin Manasses, în traducere slavă, el cunoaște și folosește din belșug, în scrierea sa, mitologia greco-romană. Mai mult din pedanterie, spre a-și arăta erudiția, Macarie folosește calendarul roman când povestește evenimentele istoriei Moldovei și astfel avem date după calendă și ide sub pana acestui călugăr, crescut într-o mănăstire românească.

Chiar conștiința originii noastre romane se ivește în una din cronicile slavonești ale Moldovei: în letopisețul anonim al Moldovei, păstrat în anexele cronicii rusești *Voskresenskaia lietopis*, se arată originea românilor din cei doi frați eponimi: Roman (român) și Vlahata (vlah), care au venit în aceste părți din Italia.

Deși nu putem vorbi încă de umanism la noi, cu aceste scrieri de factură bizantină, este limpede că noțiuni de cultură antică s-au păstrat în țările noastre și în epoca limbii slavone medievale. Ca să putem, însă, avea primele elemente umaniste apusene la noi, trebuie să ajungem la influența culturii polone în Moldova.

Întrebarea primordială care se pune e, pentru umanismul român, aceasta: în care școli au învățat românii mai întâi latinește? Este limpede că boierii moldoveni au învățat latinește în școlile iezuite din Polonia, care s-au fundat începând cu ultimele decenii ale veacului al XVI-lea peste toate provinciile polone, și anume, și în cele cu populație ortodoxă ruteană de la marginea Moldovei (colegiile din Lemberg, Camenița, Vinița, Bar). Școli latine au fost în Polonia și înainte de această epocă, e vorba de Universitatea din Cracovia, fondată la 1400, dar elevii din Moldova, înscriși în matricolele acestei universități în veacul al XV-lea nu erau români, ci, după cum îi arată numele, germani catolici din târgurile moldovenești: Baia, Șiret, Suceava și care se pregăteau pentru preoție. Școlile iezuite, în schimb, erau deschise și pentru ortodocși, iar moldovenii au început să le frecventeze: cronicarii noștri, Giigore Ureche, Miron Costin, acolo s-au format. Mai mult chiar, iezuiții au trecut cu școlile lor de limbă latină chiar în Moldova, unde, încă din vremea lui Petre Șchiopul (pe la 1585), se înființează primul colegiu iezuit din Iași, continuat, apoi, în vremea domnilor însetați de cultură din familia Movileștilor; și de atunci, fără întreruperi serioase, în tot veacul al XVII-lea. Învățământul era în limba latină și floarea boierimii moldovenești a studiat în școlile iezuite, după cum se vede în listele de daruri ce se trimiteau școlii de către boierii ce-și aveau odraslele la carte, la iezuiți. De asemenea, școala ortodoxă a lui Vasile Lupu de la Iași, colegiul așezat în curtea mănăstirii Trei Ierarhi, era o școală latină, materiile se predau în limba latină și, după modelul colegiilor apusene, se învăța gramatica, dialectica, retorica și poetica latină. Profesorii erau foști dascăli ai Academiei lui Petru Movilă din Kiev, școală

ortodoxă latină, fondată de marele prelat de origine românească. Un al treilea centru de învățătură latină, la care au studiat românii în veacul al XVII-lea, a fost Academia Patriarhiei din Constantinopol, înființată de Patriarhul Chirii Lucaris, academie în care, alături de greacă, se studia limba latină, artele și științele apusene, cu profesori formați la Padova, celebru centru universitar italian. Elevi români în acest de-al treilea!²¹ centru universitar latin au fost : Nicolae Milescu, geograful care a descris China, și cea mai importantă figură a culturii românești vechi, Dimitrie Cantemir, care nu poate fi înțeleasă fără pregătirea lui la Academia din Constantinopol. Un al patrulea centru în care boierii noștri ar fi putut învăța latinește în această epocă era Ardealul și Ungaria (școala superioară din Buda, înființată la 1649, sub stăpânire turcească), dar nu avem dovezi că au fost pe acolo elevi din principate. În sfârșit, unii boieri, în special Constantin stolnicul Cantacuzino, au studiat chiar în Italia, și anume la Padova. Fapt este că, în secolul al XVII-lea, boierimea românească se deschide mai întâi orizontul culturii latine, deci nu în secolul Renașterii, ci un veac mai târziu.

Caracteristic este că Ieremia Movilă, boier și domn care aparține veacului al XVI-lea (+1606), scria unui nobil polon, la moșia căruia se adăpostise în vreme de bejenie, că pentru a-i arăta sentimentele de recunoștință ar trebui să fie un „Cicero eloquentissimus”. Interesant nu numai faptul că Ieremia vornicul, mai apoi domn al țării, știa cine este Cicero ca orator, și că probabil îl citise, ci și faptul că numele lui Cicero, care era idolul Renașterii, înlocuind, cum am spus, pe Virgil, apare sub pana unui boier moldovean.

Perioada marilor cronicari și a scriitorilor din veacul al XVII-lea și de la începutul celui următor a fost, de mai multe ori, socotită ca o Renaștere a românilor sau asemănată cu Renașterea. Trebuie, însă, să precizăm în acest studiu special închinat Renașterii la români, ce elemente de Renaștere conține școala literară românească a veacului al XVII-lea. Primul și cel mai important este nu cunoașterea Antichității, care, cum am văzut, era și mai înainte introdusă la noi pe calea bizantinismului, ci valorificarea ei pentru cultura românească. Pentru Bizanț, Antichitatea era o perioadă din istoria proprie, nu o minune, un model al perfecțiunii, ca pentru umaniști. Cronicarii și scriitorii români din veacul al XVII-lea au descoperit Antichitatea ca o valoare general omenească. Atunci când Udriște Năsturel și mai târziu Nicolae Milescu afirmă că limba română este, în cuvintele sale, în majoritate de origine latină, afirmă noblețea acestei limbi. Dosoftei Mitropolitul o afirma lămurit: „limba noastră este de bun neam”, adică *nobilă*. Cronicarii, în special Miron Costin, apoi Dimitrie Cantemir, Constantin stolnicul Cantacuzino, au arătat originea latină a colonilor care au format, spuneau ei, poporul român. Nu era, pentru nici unul, rezultatul unei cercetări erudite, ci o afirmare de nobleț a neamului. Dovadă este că Miron Costin, în *De neamul moldovenilor*, pune în fața cititorilor lui numărul provinciilor și izbândelor romane, care înconjurau lumea toată, și cu mândrie strigă: „acum privește-te ca într-o oglindă”. Descoperirea trebuia comunicată și străinilor, de aceea, Miron o scrie și în limba polonă, iar Cantemir în latinește: să afle popoarele mari creștine că aici, la Dunăre, este un popor latin, deci nobil, care trebuie salvat, căci nu se cuvine să fie lăsat în ghearele barbariei. Ideea latină a fost o idee forțată

pentru toată cultura românească, începând cu cronicarii, continuând cu Școala Ardeleană, ea ne-a dat curaj și ne-a făcut mândri și încrezători. Cantemir stabilea că romanii se trag din grecii lui Eneas, veniți de la Troia, ai căror urmași suntem, deci, noi. Nu cuceririle și războaiele romanilor și grecilor au fost faima lor, ci cultura. Nu e grec cine e de neam grec, ci de cultură greacă. Ideea aceasta este o idee esențialmente de Renaștere și prezența ei în cultura noastră arată din plin prezența Renașterii în cultura noastră, o schimbare față de Evul Mediu slavon.

În al doilea rând, cunoașterea *clasicilor* în secolul al XVII-lea și traducerea lor este destul de dezvoltată, dar e vorba mai ales de cei greci: Herodot e tradus în românește în secolul al XVII-lea (mss.-ul de la Coșula). Miron Costin înserează în cronica lui pasaje din Plutarch, citează pe Aristotel, pe Ovid (pe care nu-l cunoștea direct). N. Costin citează pe Cicero.

Latina pe care o scriau și o vorbeau boierii noștri era pronunțată după tipicul german venit prin Polonia, *Țesar, vițe* etc.

Pasiunea Renașterii pentru *monumente și opere antice* artistice se vede și la noi: M. Costin amintește de turnul lui Sever, de valul lui Traian, de podul aceluiași împărat la Severin, arată cum le-a văzut cu ochii lui. M. Costin spune cum la Gherghina, lângă Galați, s-au găsit, în ruinele unei cetăți romane, bani de-ai romanilor. D. Cantemir amintește cu dragoste în *Istforia* *Imp[erului] Otoman* de operele antice din palatul său de pe Bosfor: un relief de marmură antică ce se afla în posesia lui.

Preocupările de limbă literară tot atunci apar, în primele lor forme practice, în opera lui Miron Costin, în ultima și cea mai perfectă operă a sa : *De neamul moldovenilor*, în care fraza este evident moldovenească și voit influențată de sintaxa și de topica latină. D. Cantemir a încercat o revoluție în limba română, atât în sintaxă, cât și în lexic și ortografie, în *Istoria hieroglică*, precum și în *Hronicul [vechimei a] rom[ano]-moldo-vlahilor*, revoluție premergătoare aceleia a școlii latiniste, dar menită aceleiași înfrângeri în fața ridicării realiste și solide a limbii populare. Preocuparea de limbă literară se întărește la Mitr[opolitul] S[imion] Ștefan, care caută cuvintele care umblă peste tot, ca banii cei buni, la Dimitrie Cantemir, care spune că în jud[etul] Iași se vorbește o limbă mai aleasă, datorită apropierii curții domnești, model de limbă bună, la Dosoftei, care are, cel dintâi, conceptul *frumosului* literar.

Filosofia Renașterii, cu combaterea lui Aristotel, idolul scolasticii, apare în opera latină a lui D. C[antemir]: *Sfacrosanctae] sfcientiaej indep[ingibilis imago*, scriere ciudată, o cumulare de idei moderne : combaterea lui Aristotel, conceptul de experiență, o teorie nouă asupra timpului și de apărare a ortodoxiei, a cunoașterii prin revelație. Importanța lui Cantemir stă, de altfel, în aceea că el este, ca idei și cunoștințe, cel dintâi român modern, un om de Renaștere complet: istoric, geograf, filosof, matematician, compozitor muzical, dar în același timp ține nu la chestiuni de credință, ci concepția centrală a personalității sale creatoare este ortodoxia. Concilierea ortodoxiei cu ideile Renașterii poate fi studiată ca un fenomen cultural rar și cu mari consecințe pentru înțelegerea culturii noastre în opera lui D. Cantemir.

În sfârșit, *preocupări științifice* tocmai în aceleași cercuri creatoare

completează această atmosferă de Renaștere. Geografia, cu primele hărți ale țărilor noastre (harta stolnicului la Padova, 1700; a Moldovei de D. Cantemir, 1716), opera geografică a lui Cantemir (descrierea Moldovei, descrierea regiunii Caucazului). Descrieri geografice ale Moldovei și în opera lui Miron Costin se întâlnesc. Cantemir era matematician și se preocupa de probleme de fizică, între care și de *perpetuum mobile*, pe care pretindea că l-a rezolvat.

Așadar, o serie de caracteristici ale Renașterii se găsesc în cultura noastră. Dar nu e vorba de niște elemente dispartate și întâmplătoare, ci de o mișcare organică, o școală umanistă care a redus Renașterea la elementele sale esențiale în cultura românească, care a lăsat urmări fecunde în istoria noastră. Totuși, sunt de făcut unele observații: e vorba de o Renaștere târzie, cu două secole după cea apuseană și, în al doilea rând, lipsesc unele caracteristici ale adevăratei Renașteri: *individualismul* manifestat prin *spirit critic*. Scriitorii moldoveni sunt tradiționaliști creduli (D. Cantemir, M. Costin credeau în semnele cerului); autodidacți, nu sunt răsturnători de idei. E o imitare³! fără energie de luptă și fără revoltă. Se remarcă o umflare pedantă a cunoștințelor clasice, înșirări de nume bombastice din mitologie (M. Costin), de erudiție (N. Costin, D. Cantemir), fără linii clare în gândire, deci aspecte străine de umanism. N. Costin citează pe Cicero. Traducerea operei celei mai importante a latinității medievale, *Imitatio Christi*, a lui Thomas à Kempis de către Udriște Năsturel (1647) se face, însă, în *slavonește*. Se știe că Năsturel își schimbase numele din Udriște în clasicul *Oreste*. Bibliotecile boierești și domnești aveau cărți latine și grecești, mai mult istorice și religioase decât pur literare.

Cunoașterea limbii latine era destul de răspândită; toți boierii moldoveni, zice cu exagerare iezuitul Renzi la 1680, au învățat latinește. Miron Costin și fiii lui țineau orații latine, D. Cantemir scria latinește, o latină macaronică, de școală iezuică, dar se putea face înțeles de toată Europa cultă. El vorbea, de altfel, curent această limbă, cum o vorbea și N. Costin și alți boieri.

Explicația este simplă: influențele de cultură clasică n-au venit la români pe calea propriu-zisă a Renașterii, ci a unei postfețe a acestei mișcări culturale: e vorba de cultura iezuită. Umanismul a fost o cultură laică, de învățați cu spirit critic; perioada iezuită a însemnat trecerea studiului culturii antice pe mâna călugărilor iezuiți, a mișcării catolice produse de Contrareformă. Secolul al XVII-lea este, în cultura literară, secolul iezuit, în artele plastice este cunoscut sub numele de perioada *barocului*. Dar preferăm, când e vorba de cultura literară, termenul de *iezuit* celui de *baroc*; de altfel, amândouă acoperă aceeași perioadă din istoria civilizației.

Am spus că ideile Renașterii au trecut la noi mai ales prin școlile iezuite din Polonia, în care învățau fiii boierilor moldoveni. Este clar că nu e vorba de Renașterea propriu-zisă, ci de ideile ei filtrate în epoca decadentă a iezuitismului. Iezuitismul sau barocul este, într-un sens, exagerarea Renașterii, pedanterie și umflare a virtuților anticului, dar, pe de altă parte, o sărăcire a ei, lipsa spiritului critic la călugării conformiști, lipsa puterii de creație, înlocuită cu o imitație searbădă. Un istoric francez se exprimă astfel despre cultura iezuită : „Lipsită de tot ce-i dăduse îndrăzneală și preț în veacul precedent, cultura umanistă devine o retorică banală și

goală, nepericuloasă (pentru dreapta credință), ce se împacă ușor cu respectul tradiției și al credințelor impuse de iezuiți ca program, în colegiile lor"²⁴. Tocmai aceste lipsuri le găsim la noi, și, cum am spus mai sus, lipsa de spirit critic, de revoluție creatoare, de individualism puternic. De altfel, nu e vorba de *altă cultură*, ci tot de Renaștere: iezuiții sunt moștenitorii *autentici* și geloși ai ideologiei umaniste²⁵, numai că e vorba de vulgarizarea, de răspândirea prin școli a acestor idei, care până acum rămăseseră în sferele restrânse ale marilor spirite creatoare. Fiind vorba, însă, de o cultură *de școală*, este ușor de înțeles de ce îi lipsește geniul creator înlocuit cu popularizarea, și de ce spiritul critic a fost înlocuit cu dogmatismul de catedră.

Fără a prejudicia asupra concluziilor acestui studiu, putem de pe acum găsi o explicație a faptului că Renașterea propriu-zisă n-a putut pătrunde la români, căci se cerea o comunicare cu personalitățile superioare, cu centrele de cultură. Dimpotrivă, colegiile iezuite erau răspândite în toate centrele provinciale, în regiunile schismatice, ca în Galiția, Podolia și în Moldova. Cultura popularizată putea mai ușor străbate decât știința pură la popoarele mai depărtate de centrele de cultură și de altă credință.

Rămâne fapt stabilit că Renașterea umanistă, cu toate ideile ei principale, însă în forma și cu spiritul iezuit, a intrat într-o perioadă organică a culturii noastre. Epoca zisă a cronicarilor sau a culturii românești a veacului al XVII-lea poate fi numită cu un nume mai precis: perioada Renașterii iezuite la români.

V. Influența culturii eline la români. Avem, însă, un alt aspect al umanismului la români: contactul nostru cu clasicismul s-a făcut și pe o altă cale decât aceea a legăturilor destul de precare cu Apusul în secolul al XVII-lea. E vorba de influența elenismului asupra românilor. Se poate vorbi, fără exagerare, despre o adevărată luptă între influențele apusene și cele grecești, nu numai la noi, dar și în tot sud-estul Europei și chiar în Rusia de la sfârșitul veacului al XVII-lea și începutul celui următor. În Rusia a fost o rivalitate vie între reprezentanții elevilor școalelor latine apusene și ai celor grecești. Influența școalei apusene a pătruns la Moscova prin elevii Academiei latine din Kiev, fondată de Petru Movilă; influența greacă -prin grecii veniți de la Constantinopol, în frunte cu Patriarhul Dositei de Ierusalim. Conflictul între cele două școli s-a manifestat prin polemici, intervenții la curtea țarului, învinuiri de erezie, până ce Petre cel Mare a decis definitiv soarta culturii rusești în favoarea Occidentului.

În Peninsula Balcanică, o pătrundere a clerului grecesc în locul celui național a grecizat Biserica și cultul sârbilor și bulgarilor încă din a doua jumătate a veacului al XVI-lea. În Principatele Române, școala latină de tip kievean de la Iași, a lui Vasile Lupu, a fost curând grecizată, profesorii de cultură apuseană au fost alungați și înlocuiți cu profesori greci. Academiiile domnești care au funcționat la Iași și la București, din veacul al XVII-lea până la 1822, au fost școli grecești și se poate spune că noi am avut mai bine de un veac și jumătate un învățământ superior

²⁴ Hauser et Renaudet, *Les debuts de iâge moderne*, p. 535. Giuseppe Toffanin, *Storia dell'umanesimo*, p. 334.

sub oblăduirea domnească, învățământ de caracter grecesc. Patriarhul Dositei de Ierusalim, campionul culturii grecești în Rusia, adversarul lui Petre cel Mare, a stat și la Iași și la București în vremea lui vodă Brâncoveanu, a fondat tipografiile grecești în cele două capitale românești și a patronat pe profesorii greci de la școlile domnești.

Se poate spune, deci, că lupta între Apus și Răsărit s-a terminat la noi prin victoria celui din urmă, că influența apuseană umanistă, momentul cronicarilor și al lui Cantemir, a fost înăbușită de elenismul ortodox învingător, care a stăpânit cultura noastră până în veacul al XIX-lea. Am arătat importanța școlii cronicarilor pentru introducerea culturii apusene la noi și am spus că ea înseamnă Renașterea noastră, de factură iezuită. Deși mai târziu marii ardeleni de la Blaj au reluat-o și au fost adevărați continuatori ai lui Miron Costin și Cantemir, totuși, cultura apuseană a suferit la noi o lungă eclipsă, fiind înlocuită prin elenism.

Îndeobște, însă, caracterul acestei influențe elenice, care cronologic se confundă cu perioada politică a domnilor fanarioți, este privit cu multă ușurătate de istoriografia noastră. A prezenta influența greacă asupra societății românești înalte ca o înrâurire a poporului grecesc, care ne silea să învățăm limba lui, de care cultura noastră s-a grăbit să se descotorosească ca de o pată rușinoasă, înseamnă a prezenta lucrurile în chip necomplet și ușuratic. Cultura greacă din Academiiile domnești nu se făcea în limbă neo-greacă, ci elină. Toate comorile literaturii și filosofiei antice au fost dezvăluite tinerilor boieri români. Cu o intensitate mult mai mare decât în școlile iezuite, generații întregi de boieri au învățat limba greacă veche, au fost în stare să citească și să guste în original pe Homer, pe Platon și pe Aristofan. Unii, Goleștii între alții, au încercat chiar să prelucreze în românește dialoguri în stil platonice, alții — Grigore Brâncoveanu — editau, traduceau și comentau operele clasice grecești. Bibliotecile, vestite și în Apus, ale lui Nicolae Mavrocordat și ale fiului său, Constantin, la mănăstirea Văcărești, cuprindeau sute de manuscrise de scrieri clasice adunate din Orient de care se auzise și la curtea regală din Paris. Sutele de caiete de elevi și școlilor domnești, păstrate și azi, dovedesc că elevii români știau să compună în limba elină, erau perfect conștienți de frumusețile acestei limbi clasice. Această perioadă a culturii noastre nu trebuie bagatelizată. Am avut o epocă de umanism elin de mare valoare în cultura noastră pe altă cale decât în Apus. Aceleași efecte culturale ca ale Renașterii s-au produs la noi. Românii au trăit în cultură antică, în ritm de seninătate antică. Un anume stil al vieții boierilor vechi, trăind epicureic, la țară, în mijlocul bibliotecilor lor de cărți rare, fără multă voință, cu multă putere de a lua din viață tot ce e frumos și senin, se resimte de pe urma acestei influențe culturale.

Consecințele pentru cultura noastră, dacă integrăm în ea această perioadă și n-o respingem cu dispreț, cum se face îndeobște, sunt faptul că noi am avut o epocă umanistă românească de studii clasice care, ca și în Apus, a precedat romantismul și naturalismul modern. Noi nu am avut Renaștere propriu-zisă, dar mai târziu au pătruns la noi toate ideile și pasiunile Renașterii, această comoară de cultură nu ne-a rămas străină prin contactul cu curentele culturale ce-au venit mai târziu.

VI. *Renașterea artistică*. Dacă umanismul este latura literară a Renașterii, artele plastice sunt forma cea mai cunoscută și eternă a acestei mari mișcări de renovare a spiritului omenesc. Nu se poate vorbi de Renaștere într-o țară fără înflorirea artelor și tocmai în acest capitol se pare că nu am avut o Renaștere românească. Artă românească din veacul al XVI-lea și al XVII-lea continuă să stea în formele stilului bizantin. Artă bizantină are caractere esențial medievale: artă religioasă, caracter de creație comună, stilizare spiritualistă. Între secolele al XIV-lea și al XV-lea și cele două următoare, în arta bisericilor românești nu se constată nici o discontinuitate, nici o revoluție, ca în Apus. Cel mult, între bisericile lui Ștefan cel Mare și ale lui Neagoe, și cele din veacul al XVII-lea se poate constata o decadentă pe aceeași linie stilistică. Dacă în domeniul umanist avem, măcar în forme târzii, o Renaștere literară românească, în cel artistic nu putem vorbi de așa ceva. Care este pricina acestei deosebiri la români între două domenii înrudite, o vom arăta la sfârșitul acestui studiu. Fapt este, deocamdată, că Renașterea nu trebuie considerată ca o mișcare internațională, cu aceleași aspecte în toate țările. Din pricina strălucirii Renașterii italiene și a răspândirii influenței ei, ea a rămas ca forma esențială a acestei revoluții când se vorbește de ea și în alte țări. Totuși, a existat o Renaștere franceză, germană sau spaniolă, care nu sunt același lucru cu cea italiană, reprezintă aspecte specifice și naționale întemeiate pe vechile culturi locale medievale și populare. Chiar în Franța, unde influențele italiene au fost așa de numeroase, un istoric al Renașterii constată, privitor la dezvoltarea artelor plastice și a arhitecturii: „Progresele imitației străinătății rămân, în definitiv, mediocre. În genere, Renașterea a fost mai mult o fecundare a forțelor vii locale, decât o imitație”²⁶. Dar chiar așa, a existat o revoluție, fie și locală, în arta țărilor apusene, care la noi nu se constată decât într-o măsură redusă. Unele fapte se pot aduce, totuși, în acest domeniu, în istoria artei românești. La sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare, pictori italieni (Bartolomeo Fioravanti) chemați la Moscova de țarul Ivan III cel Mare, treceau prin Moldova, dar fură opriți de domnul Moldovei la curtea lui. Nu se constată și nu se știe dacă ei au lucrat ceva în Moldova. În vremea lui Vasile Lupu, pe lângă bisericile de stil tradițional bizantin (Trei Ierarhi, de pildă), apare o biserică cu ornamente exterioare *clasice* de Renaștere, coloane corintice încastrate în zid. Această inovație, pe care azi o socotim de prost gust, stârni admirația contemporanilor. Miron Costin scrie despre Golia că, după fire, covârșește toate celelalte biserici moldovenești, iar țarul Petre cel Mare, vizitând Moldova în vremea aliatului său, Dimitrie Cantemir, zicea despre Golia că are meșteșug arăbesc, grecesc, bizantin și leșesc (adică apusean). Dar Golia rămâne un fenomen izolat, de influență parțială apuseană.

În schimb, în cadrele artei răsăritene din țările noastre, artă tradițională a Bisericii, apar totuși aspecte de Renaștere, în sensul unor manifestări de cultură generală, caracteristice pentru această perioadă. Una dintre ele ar fi patronajul

²⁶ Hauser et Renaudet, *Les débuts de l'âge moderne* („Peuples et civilisations”), Paris, 1929, p. 114.

cultural și artistic al curții domnești. Un principe de Renaștere nu caută atât o faimă de războinic, cât de a fi un patron al artelor și al artiștilor. Un principe italian e ctitor de opere de artă, înconjurat de oameni de talent, atrași din alte țări²⁷. Și la noi au fost asemenea ctitori, care nu erau numai închinători de opere religioase, după tradiția medievală, ci aveau o curte de artiști, după rețeta Renașterii. Despot vodă, primul umanist în România, a chemat la curtea lui profesori și scriitori din Apus, a pus să se picteze pe pereții palatului său luptele sale cu Alexandru vodă Lăpușneanu. Învățați greci au stat la curtea lui Matei Basarab și a lui Vasile Lupu. Dar mai ales patronajul artistic al lui Brâncoveanu are un aspect pronunțat de Renaștere. Brâncoveanu a avut la curte arhitecți italieni, iar ca secretar pe scriitorul Del Chiaro. Construcțiile sale n-au fost numai religioase, ci și civile : palatele brâncovenesti de la Mogoșoaia și Potlogi, în care, alături de influențe ornamentale răsăritene, se remarcă și înrăurirea stilului venețian. S-a observat cu drept cuvânt că vechile locuințe domnești și boierești până la Brâncoveanu erau cetăți clădite pentru apărare, cu ziduri groase închise și ferestruici mici, iar înăuntru cu chilii de mănăstire, pe când palatele acestui domn au loggii deschise, săli mari, luminate, care dau cu ferestre pe parcuri cu flori și bazinuri. E un aspect de artă și frumusețe în locul celui războinic și închis al epocii precedente. În acest domeniu restrâns este, deci, o schimbare și la noi. Brâncoveanu trimisese elevi români în școlile apusene, se înconjura de eleniști de seamă. De observat că și aci, dacă e vorba de aspecte de Renaștere, ele apar mult mai târziu, sunt contemporane, nu cu Leon X și Michelangelo, ci cu marele secol al lui Ludovic XIV.

VII. *Spiritul Renașterii în viața politică.* Omul politic al Renașterii este esențial deosebit de cel medieval, el luptă pentru gloria individuală, fiind adesea un aventurier. Nu este omul legat cu fibre adânci de comunitate, moștenitorul datinei dinastice, este o personalitate care se ridică prin meritele sale deasupra celorlalți.

Un stăpânitor medieval a fost în Moldova Ștefan cel Mare, cu cumințenia bărbătească a ultimelor veacuri ale Evului Mediu. Ștefan luptă cu o armată de boieri, țărani și orașeni ai țării, oaste de țară; în bătăliile lui folosește *pădurea*, elementul geografic caracteristic pentru apărarea Moldovei. În politica sa internă, a lucrat la o mare operă de colonizare a „pământurilor pustii” prin curteni (țărani oșteni); în politica externă a fost întotdeauna prudent și aliat cu unii vecini împotriva celorlalți, ca să nu fie niciodată singur. Și-a apărat țara fără idei mari de politică imperialistă, ca un boier care-și apără hotarele moșiei împotriva vecinilor hrăpăreți, de aceea a dus numai războaie defensive. Credea, însă, ca toți stăpânitorii din vremea lui, în „republica creștină”, unitatea politică ideală a tuturor principilor creștini, datori să lupte solidar împotriva turcilor : așa spune în soliile către papă și către dogele Veneției. Scrie puțin și se dăruiește puțin, nu e retoric în scrisori, ci sfătos și cu bun simț popular, e un om al poporului moldovenesc, un arbore mai înalt, din pădure, a cărui coroană străjuiește deasupra celorlalți, dar cu trunchiul și rădăcina alături de celelalte.

V. Burckhardt, *op. cit.*, I, p. 8.

în fața lui stă, ca un contrast, Mihai Viteazul: este viteaz erou, își dăruiește viața și tinerețile pentru fapte de glorie; războaiele lui sunt de cucerire, pest granițele țării, luată și ea cu ajutorul boierilor, prin răsturnarea predecesorului Armata lui este de lefegii străini, cu arme de foc, necunoscute oamenilor de țări după pilda condottierilor italieni. În politica internă, sprijină pe boieri împotriva țărănimii deposeate de pământ; în politica externă, visează cucerire Constantinopolului și a Poloniei. În scrisori e elocvent, sentimental, mișcător, ar cuvinte de foc, biciuiri de fulger. Dorința lui, o spune, e să lase un nume de glorie în istorie: e o mare personalitate, o individualitate puternică în stilul Renașterii. Ștefai când se adresează oștenilor, le spune că înfrângerea e pedeapsă de la Dumnezeu pentru păcatele noastre, iar de izbândă să nu ne mândrim noi, oamenii, ci să privim umili la voia Celui de Sus; dar Mihai amintește boierilor originea lor -omană | cheamă în discursuri strălucite pe oșteni la fapte eroice. Sunt două epoci a stau fa în față. Ștefan a rămas în conștiința populară, pentru că se confunda cu Moldova veche, Mihai n-a rămas în amintirea oamenilor, pentru că era numai Mihai Viteazul.

Deosebirea nu e o întâmplare datorată temperamentelor diferite : sunt două faze în istoria politică a neamului nostru, una medievală, cealaltă de Renaștere. Că este așa se vede din faptul că, alături de aceste două mari figuri caracteristice, avem serie de alți stăpânitori medievali, de mai mică mărime în epoca lui Ștefan: Vă Tepeș, Radu cel Mare, Neagoe Basarab și o serie de stăpânitori de Renaștere : vremea lui Mihai: Despot vodă, aventurierul care amintește pe Cesar Borgia, Rad Șerban și toți boierii deveniți domni prin merite personale.

Renașterea înseamnă o cotitură în istoria politică. E vremea liraniei (sensul antic al cuvântului), când personalități puternice iau locul vlăstarelor vechi dinastii, e vremea căderii principiului dinastic²⁸. Atunci, în veacul al XVI-lea, se stă și la noi dinastiile Basarabilor și Mușatinilor, și boierii îndrăzneți, fără osdomnes încap pe scaunele domnești. Această schimbare politică de la Ev Mediu la epoca modernă se verifică și pentru aspecte secundare.

Un principe al Renașterii avea o curte, la care aducea oameni învățați într-un cadru de lux, e ctitor de opere de artă religioasă și profană. În veacul XVII-lea avem și noi asemenea domni, începând cu Matei vodă și Vasile Lupu fondatori de școli, aducând profesori din țări străine, ctitori de tipografii pentru cultura poporului. La curtea lui Vasile vodă, se dădeau serbări cu bucătari din țări străine, alergări pe cai împodobiți, jocuri de măscăricii⁴. La nunta fetei lui Rac Mihnea, la Tecuci, s-au clădit *cerdace*, clădiri ca niște decoruri de teatru; la curtea lui Șerban Cantacuzino a fost adus un artist indian, un fachir care și-a arătat minunile. Curtea de la Iași, la sfârșitul secolului al XVII-lea, era împodobită cu ceramici olandeză, cu covoare și vase chinezești, hainele domnului erau de mătase, cu flori c aur brodate. Desigur, o *curte*, în sens de Renaștere, adică lux și patronaj artistic, a fost mai ales aceea a lui Brâncoveanu²⁹. Contrastul cu curtea veche, militară și aproape ascetică, a domnilor din Evul Mediu, este flagrant; avem și aici un aspect al Renașterii

²⁸ *Ibidem*, p. 7.

²⁹ Ci. pentru serbările de curte din Renaștere, Burckhardt, *op. cit.*, II, p. 134—135.

al felului cum se înțelegea viața unui principe în această epocă nouă. Este, însă, un alt aspect al vieții politice a Renașterii, care apare mai puțin și mai târziu la români.

Evul Mediu este stăpânit de datină, cu Renașterea începe epoca reformatorilor. Reformatorul este o individualitate care stăpânește vremile și oamenii și vrea să le dea alt curs decât cel hotărât de natură, lucru care nu intră în mentalitatea medievală. Ideea de *progres* este o idee a Renașterii³⁰, spiritul religios al Evului Mediu înțelege lumea ca fiind *dată* de Dumnezeu, cu toate faptele, instituțiile, bogățiile și mizeriile ei, cărora mâna și spiritul omului nu le poate da altă direcție. Și mai ales în spiritul răsăritean, această concepție statică a lumii este mai ales valabilă.

În fața datinei, inițiativa conducătorilor statelor românești este foarte mică : ea există, e drept, și în Evul Mediu, reformele monetare și inițiativele de comerț internațional ale lui Mircea cel Bătrân, opera de colonizare a pământurilor pustii, întreprinsă de domnii moldoveni sunt dovezi că și noi am avut stăpanitori activi. Dar nu e vorba de concepție de *progres*, de îmbunătățire a situației poporului, cu țeluri mari în viitor, ci probabil de anume reforme care aveau în vedere pur și simplu creșterea veniturilor domnești și consolidarea militară a poziției domnului. În veacul al XVI-lea și al XVII-lea, anume reforme de caracter social devin necesare, din cauza evoluției lente a stării proprietății, lichidarea treptată a proprietății moșnenești în favoarea celei boierești. În marginile acestui proces social este și „legătura” lui Mihai Viteazul, care face șerbi din țărani mutați de pe o moșie pe alta, reforma lui Miron Barnovski de a restitui răzeșilor ocinele lor pierdute. Dar, și într-un caz și în celălalt, e vorba de măsuri de necesitate imediată, nu de ideea de progres, care subînțelege un anumit idealism, o reformă făcută pe temeiul unei idei de iubire de oameni.

Se poate spune că primii reformatori în sens modern în țările noastre, dărmători de datină, „au fost abia fanarioți. Când Constantin Mavrocordat, în Adunarea obștească a țării, declară liberi pe șerbi, el spune că nu se cuvine ca un frate să robească pe un alt frate întru Christos. Ideea aceasta înseamnă o revoluție. Codicele de legi fanariote ale lui Ipsilante, Caragea și Callimah sunt legi influențate de cele occidentale, care înlocuiesc obiceiul pământului, dreptul consuetudinar, cu legea scrisă și nu cum fuseseră codicele lui Matei Basarab și Vasile Lupu, niște simple manuale pentru judecători, aplicabile alături de obiceiul pământului, în cazuri grele. Introducerea industriei în țară sub fanarioți (fabrici de postavuri, de sticlă, de porțelan, de frânghii, tipografia lui Mavrogheni de la Cișmea) înseamnă o încurajare cu privilegiu domnesc a inițiativei particulare, pe când morile de hârtie ale lui Matei vodă, tipografiile lui Brâncoveanu sau exploatarea ocnelor înseamnă monopoluri domnești. Fanarioții au fost în țara noastră primii reformatori în sens occidental ai vieții politice și economice românești: dar nu poate fi vorba aci de *Renaștere*. Introducerea pașapoartelor, a poștei publice, sunt dintre reformele esențiale ale fanarioților.

Desigur, în spiritul de inițiativă fanariot se ascunde educația lor occidentală, în special franțuzească, dar trebuie să cercetăm și problema dacă starea societății

³⁰ J. Calmette, *L'e'laboration du monde moderne* („Clio”), p. 311.

românești îngăduia „reforme” în veacul al XVIII-lea, pe când în veacurile precedente anume împrejurări sociale nu erau potrivnice unor astfel de inițiative. Venim astfel problema centrală a acestui studiu : care au fost împrejurările care au îngăduit să dimpotrivă, au împiedicat dezvoltarea revoluției Renașterii pe teren românesc?

VIII. *Temeliile economice și sociale ale Renașterii la români.* Acesta este rezultatul inventarului nostru privitor la Renașterea la români. Am semnalat o serie întreagă de manifestări de cultură și politică ce dovedesc, dacă nu existența unei Renașteri românești, prezența în istoria culturii românești a elementelor esențiale ale umanismului, ale Renașterii politice, descoperirea și cultivarea Antichității, politici de glorie și a altor aspecte ale acestei revoluții culturale. Aceste caracteristici ale istoriei noastre nu erau până acum recunoscute de istorici, care nu vorbesc, nici uni de cultura Renașterii în trecutul nostru. Totuși, trebuie să constatăm că în privința *intensității* mișcării, umanismul cronicarilor secolului al XVII-lea se reduce la un cerc restrâns de boieri bogați. În ce privește epoca apariției fenomenelor caracteristice ale Renașterii, aflăm o vădită întârziere pentru unele aspecte, chiar de secole, față de Occident. De asemenea, unele caractere esențiale ale Renașterii lipsesc aproape în totul, ca, de pildă, înflorirea artelor plastice profane. Istoricul, care este dator să cerceteze cauzele fenomenelor istorice, trebuie să explice de ce nu a putut înflori complet Renașterea la noi și apoi care au fost totuși condițiile care au îngăduit dezvoltarea unor aspecte parțiale ale ei.

Am arătat care sunt ultimele concluzii asupra originilor Renașterii. Renașterea nu poate fi despărțită de ivirea capitalismului comercial în Europa. Capitalismul comercial începe să apară în veacul al XV-lea și înfloarește în el splendid în cel următor. Originea lui stă în orașele comerciale din Italia, Flandra, Germania, deci în dezvoltarea burgheziei, apoi în statele unitare regale, în care monarhia se sprijină pe aceeași clasă socială. Cu alte cuvinte, Renașterea, dacă este creația burgheziei, este, în tot cazul, în mare parte, rezultatul direct sau indirect ridicării acestei clase sociale. De aici și caracterele ei : individualism, aspecte bogăție și lux, politică de parveniți (gloria).

În lumina acestei constatări, examinând situația de la noi, trebuie recunoaștem că, față de economia și cultura orășenească a apusului și centrului Europei, în principatele de la Dunăre avem o economie agricolă, ceea ce înseamnă, cum greșit s-a spus, o viață țărănească, ci dimpotrivă, o viață feudală. Cultura românească din veacul al XVI-lea nu putea fi decât reflexul feudalității cultura boierească, cu aspecte religioase medievale prelungite peste sfârșitul Evului Mediu în Europa. Aceasta este cauza principală care a împiedicat înflorirea Renașterii la români: lipsa temeliei sociale și economice care a existat în Apus. Deci, ortodoxia, slavonismul sau alte forme de cultură, care sunt, cum am arătat într-un ; studiu, urmările și nu cauzele fenomenelor economice și sociale.

Totuși, au fost încercări de pătrundere a capitalismului comercial în teritoriul românesc în veacul al XVI-lea și anume în Ardealul mai deschis drumurilor ce vin din Europa centrală. Astfel, când Ferdinand de Austria a încercat să ia tronul Ungariei după dezastrul de la Mohács, ostile și funcționarii lui pătrunseseră în Ardeal.

bcătiile miniere ale provinciei fură concesionate casei Fugger, celebri capitaliști din Augsburg și Nürnberg, care stăpâneau piața europeană a epocii. Năvălirea oștilor lui Petre Rareș, ca sprijinitor al lui Ioan Zăpolya și vasal al sultanului Soliman Magnificul, ruinează planurile Fuggerilor și agenții lor sunt puși pe fugă. Dintre marii capitaliști ai veacului al XV-lea, sunt și membrii familiei Thurzo, care se ocupau cu comerțul mătăsii și al spițeriilor. Erau asociați cu Fuggerii și aveau afaceri în Italia, Germania, la Amiens și la Lisabona. Familia Thurzo era originară din Levocea (Leutschau), în Spitz, în Slovacia, oraș care fusese transformat într-o comună italiană, cu arhitectură venețiană³¹. Acolo, în acel oraș, s-a ridicat familia Laski; Hieronim Laski a fost ambasadorul sultanului Soliman, Ian Laski, un mare scriitor și reformator, Albert Laski a adus în Moldova pe Despot vodă, cu ostile de mercenari. Albert Laski și familia lui își datorau ridicarea capitaliștilor Thurzo și, deși nu cunoaștem bine aceste împrejurări, credem că finanțarea expediției lui Despot în Moldova trebuia să aibă ca urmare logică pătrunderea afacerilor familiei Thurzo în această țară.

Dintre creațiile noi ale capitalismului în secolul al XV-lea și al XVI-lea, avem industria : tipografiile, morile de hârtie și fabricarea armelor de foc (pe lângă fabricarea postavurilor, industria „mare” a Evului Mediu)³².

Este vorba, însă, de încercări care n-au izbutit sau n-au avut urmări. O țară agricolă, fără burghezie, nu putea lua parte la mișcarea capitalistă. Dimpotrivă, cum am arătat la începutul acestui studiu, caracteristica veacului al XVI-lea a fost o cădere masivă și repede a monetei în toată Europa, datorită marelui import de argint din America. Țările agricole fură lovite de această devalorizare a argintului, căci acolo circulația monetară era foarte redusă. Rezultatul a fost îngreunarea legăturilor comerciale între țările agricole și cele industriale, ale căror produse se scumpiseră foarte mult. De notat că, în Evul Mediu și în secolul al XVI-lea, principatele dunărene nu erau exportatoare de grâu, ci numai de vite. Am arătat, într-un studiu asupra epocii lui Mircea cel Bătrân, că, până la mijlocul veacului al XVI-lea, Țara Românească importa grâu din Ardeal, fapt care, la prima vedere, pare paradoxal, dar se explică prin întinderea mare a stepelor și pădurilor și prin extinderea culturii meiului, principala -ireală cultivată de plugarul român în această epocă.

Trebuie să mai ținem seama de un alt fapt, care a mai fost relevat: comerțul medieval de tranzit al Hansei prin Polonia în Moldova, unde se întâlnea cu comerțul maritim genovez și venețian și care a îmbogățit țările noastre în vremea lui Ștefan cel Mare. El încetează, însă, în veacul al XVI-lea, când turcii taie drumul comercial prin cucerirea Chilei și Cetății Albe și blocarea Mării Negre. Prin urmare, drumul european de comerț ce trecea pe la noi în Evul Mediu se închide și caracterul exclusiv agricol și păstoresc al țărilor noastre se accentuează într-o epocă în care, în apusul și centrul Europei, se întâmplă o evoluție exact contrară. Nu este, deci, de mirare că revoluția burgheză a Renașterii nu s-a putut produce în țările noastre.

Căderea bruscă a monetei de argint atinge asprul turcesc, care era moneda de

¹ Hauser et Renaudet, *op. cit.*, p.

341 —342. ³² *Ibidem*, p. 345-348.

circulație în veacul al XVI-lea în țara noastră, unde înlocuise moneda națională, care nu se mai bate, precum și florinul unguresc.

Devalorizarea a atins țara noastră în epoca lui Mihai Viteazul, căci contractele și confirmările de vânzări de moșii de la sfârșitul domniei amintesc de prețurile de la începutul ei, „însă după cum umbla asprul pe atunci” (Arhivele Statului, doc[ument] inedit). Domnia lui Mihai Viteazul înseamnă, din punctul de vedere economic, un moment crucial din istoria noastră.

Totuși, am arătat că în veacul al XVII-lea anume aspecte ale umanismului și ale Renașterii au pătruns și la noi. Boierii moldoveni învață în școlile iezuite din Polonia, boieri, între care Constantin stolnicul Cantacuzino, ajung până în Italia, și pentru aceea trebuiau bani grei. Cu atât mai mult costau palatele brâncovenești, ostile de mercenari nemți, tipografiile care lucrau în pierdere, ca opere de binefacere pentru înzestrarea bisericilor, cheltuieli ce nu existau în veacul al XV-lea. În adevăr, în veacul al XVI-lea și mai ales în cel următor, se ivește un izvor nou de bani în țară: este comerțul grânelor cu Imperiul Otoman. Turcii aveau nevoie, pentru aprovizionarea Constantinopolului și a armatei lor, de grânele românești. Fiind singurii clienți, ei crează un fel de monopol, care ține până în 1829 și care nu era menit să ridice prețurile, totuși aducea bani în țară. Agenții acestui comerț nou erau negustorii greci, iar beneficiarii erau, bineînțeles, boierii proprietari.

Acest comerț devenise esențial încă sub Mihai Viteazul. Când marele domn încheie pace cu turcii la 1598, el se scuză față de împăratul Rudolf II că a fost nevoit s-o facă, împins de necesități economice imperioase: fără negoțul peste Dunăre, românii nu mai aveau cu ce trăi.

Firește, comerțul grânelor care, o repetăm, nu exista în veacul al XV-lea, a avut urmări deosebite pentru economia țării, care n-au fost studiate până acum. Cultura meiului a fost înlocuită cu a grâului pe marile domenii boierești; boierii intensifică producția pe moșiile lor, legând pe țăran de glie, schimbând exploatarea în dijmă cu exploatarea în regie. Producția autarhică, pentru nevoile casei și satului, a marilor domenii medievale e înlocuită în parte, pentru prima oară, cu o exploatare pentru export. Moneta olandeză, *leul*, apare atunci ca monetă a țării noastre, căci olandezii erau pe atunci principalii clienți ai Imperiului Otoman. Atunci boierimea înlocuiește în rosturile de conducere domnia și ia conducerea economică, politică și spirituală a țării. Toate aceste fenomene economice, care nu sunt specifice [numai] pentru țara noastră, ci și pentru celelalte state agricole din Răsărit: Ungaria și Polonia, nu pot fi prezentate aci decât sumar, pentru a lămuri problema Renașterii, care ne preocupă. Ne rezervăm să revenim în chip documentat asupra lor într-un studiu special.

Deocamdată, trebuie să analizăm care au fost urmările pentru cultura românească ale acestor stări de lucruri în viața economică.

Într-un studiu intitulat *începuturile literaturii în limba română*, am arătat că înlocuirea limbii slavone în cultura noastră prin cea națională a fost rezultatul ridicării boierimii în locul autorității casei domnitoare. Limba slavonă era tradiția medievală a domniei; câtă vreme domnul și curtea lui au patronat cultura, ea a rămas îmbrăcată în haina slavonă. Când, însă, s-a ridicat boierimea, când statul a devenit

aristocratic din voievodal, atunci și cultura a devenit apanajul nobilimii de proprietari. Boierii nu știau slavonește și de aceea ridicarea lor coincide cu introducerea limbii române în locul celei slavone în istoriografie, în cancelarie și, în cele din urmă, și în Biserică³³. Începuturile literaturii în limba vulgară nu formează propriu-zis o caracteristică a culturii Renașterii. În Apus, ele se ivesc în Evul Mediu. Dar este limpede că pentru cultura noastră fac parte din complexul de manifestări culturale ce urmează ridicării boierimii în veacul al XVI-lea în locul ordinii voievodale. Din acest complex fac parte și toate aspectele de Renaștere pe care le-am analizat în paginile precedente.

În prezentul studiu am arătat, pentru prima oară, că ridicarea boierimii în veacurile al XVI-lea și al XVII-lea nu are numai un aspect negativ, în sensul că, fiind tăiate drumurile de negoț, proprietarii agricoli au rămas singura putere economică în stat, ci și unul pozitiv: ridicarea boierimii a fost însoțită de o nouă intensificare a culturii grânelor și de comerțul cu grâne în sudul Dunării, cu Imperiul Otoman. Comerțul acesta a adus ceva bani în țară, bani care nu mai intrau în vistieria domnească, cum fusese cazul, prin vămi, cu comerțul de tranzit din veacul al XV-lea, ci în a boierilor. Astfel au putut boierii să-și trimită copiii peste graniță la studiu, să susție pe seama lor o nouă domnie, aleasă din rândurile boierilor, cu oșteni mercenari și cu anume creații în țară.

Îmbogățirea boierilor explică, însă, nu numai posibilitatea ivirii unor aspecte de cultură de Renaștere la noi, schimbarea în unele privinți a datinei medievale, dar și direcția specială pe care au luat-o aceste influențe. Am spus că negoțul grânelor se făcea prin negustorii greci. Grecii au pătruns în acest chip în țările noastre și aceasta este principala cauză a pătrunderii și influenței grecilor în Principatele Române. Comerțul grânelor nu constituia o legătură cu Apusul și centrul Europei, dimpotrivă, îi întorcea spatele (creșterea prețurilor ridica bariere între români și Apus). După venirea grecilor în țară, însă, s-a putut introduce umanismul elenic al școlilor domnești, de care am vorbit și care înseamnă contactul mai fecund al culturii românești cu Antichitatea. Acele aspecte ale culturii Renașterii apusene care contraziceau mentalitatea agrară feudală a boierimii noastre nu s-au putut împământenii în Moldova și în Țara Românească, mai ales *individualismul laic*. E ușor de înțeles de ce : *Renașterea apuseană a fost burgheză, a noastră a fost boierească*. Tot din această pricină, *spiritul critic și reformator* al burgheziei bogate din Apus nu a pătruns la boierimea noastră, legată de Biserică ca și de pământ, și a trebuit să așteptăm perioada fanarioților ca să avem, la noi, concepția progresului. Nu e cazul să ne depărtăm aci de subiectul nostru prin dezvoltări ale unor chestiuni colaterale, dar putem spune, pe scurt, că influența apuseană la noi, în epoca fanariotă, începutul unor legături economice și apoi culturale, ce n-au mai încetat până azi, se datorește deschiderii comerțului Peninsulei Balcanice și Țărilor Române cu Austria în veacul al XVIII-lea, epocă în care această țară ajunge în expansiunea sa până la Carpații Meridionali și la Dunărea de Jos (la Belgrad și în Banat). De asemenea, marile opere

³³ P. P. Pfanaitescu], *începuturile literaturii în limba română*, în „Rev. Fund. Regale”, 1 septembrie 1943.

de artă, caracteristice pentru o societate bogată și îmbogățită, nu au fost imitat români, care bani mulți nu aveau și numai îmbogății n-au fost în perie Renașterii.

În concluzie, Renașterea n-a lipsit din istoria culturii românești. Am avut strălucit umanism românesc, de stil iezuit, apoi grecesc, aspecte interesante în mentalitatea politică, idei și forme de Renaștere chiar în viața artistă. Renașterea face parte integrantă din cultura noastră. Ea a fost în legătură, însă boierimea, nu, ca în Apus, cu burghezia, care nu exista la noi, și de aceea an aspecte ale acestei revoluții culturale lipsesc la noi, întârzie sau iau altă formă.

În integrarea istoriei românilor în istoria universală, problema Renașterii o importanță capitală, cercetarea ei dovedește că se poate înțelege trecutul ne numai în legătură cu marile curente ce au străbătut Europa și au transformat spațiul ei și, în același timp, cum au fost transformate sau întârziate aceste curente împrejurările speciale, economice și sociale, în care a trăit poporul românesc.

Jilava, 21 februar 1945

În text, „Braccio”. În manuscris, „al doilea”.
Urmează un cuvânt ilizibil; lipsa lui nu modifică sensul propoziției. Urmează un cuvânt ilizibil, în manuscris, „Originile...”

ABREVIERI*

ACMI = Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice
AO = Arhivele Olteniei
AIIAC = Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj
AIIA1 = Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990,
A1IX)
ARMSI = Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice
ARMSL = Academia Română. Memoriile Secțiunii Literare
BCMI = Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
CI = Cercetări Istorice
CL = Convorbiri Literare
RFR = Revista Fundațiilor Regale
Rdl = Revista de Istorie
/?/= Revista Istorică (ambele serii)
RIR = Revista Istorică Română
RRH = Revue Roumaine d'Histoire
SMIM = Studii și Materiale de Istorie Medie

* Sunt cuprinse în această listă titlurile publicațiilor mai des citate în paginile care urmează.

BIBLIOGRAFIE*

A

- *Akta Grodzkie i Ziemskie z czasow Rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tak zwanego Bernardynskiego we Lwowie*, 25 voi., Liov, 1868—1935.
- Wilhelm Altmann und Ernst Bernheim, *Ausgewälte Urkunden zur Erläuterung der Verfassungsgeschichte Deutschlands in Mittelalter*, Berlin, 1895.
- Louis Andre, *Histoire economique depuis l'antiquite jusqu'à nos jours*, ediția a III-a, Paris, 1925.
- 65535 I. Antonovici, *Documente bârlădene*, 5 voi., Bârlad, 1911-1926.
- 65535 C. Aricescu, *Istoria Câmpulungului, prima reședință a României*, 2 voi., București, 1855-1856.
- Dinu C. Arion, *Încercare asupra domeniului eminent în principatele Munteniei și Moldovei, în secolele XV și XVI, în închinare lui N. Ior ga*, Cluj, 1931.

B

- N. Bălcescu, *Opere. Scrieri istorice, politice și economice*, ed. G. Zăne, voi. I, București, 1940.
- Șt. Bezdechi, *Nicolaus Olahus. Primul umanist de origine română*, Aninoasa-Gorj, 1939.
- I. Bianu, N. Hodoș, Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche (1508—1830)*, 4 voi., București, 1903, 1910, 1912, 1944.
- I. Bianu, *Introducerea limbii românești în Biserică*, discurs de recepție la Academia Română, București, 1904.
- J. Bielski, *Kronika polska Mar cina Bielskiego nowo przez Joachima Bielskiego synajego wydana*, Cracovia, 1597.
- Damian P. Bogdan, *Diplomatica slavo-română din secolele XIV și XV*, București, 1938
- 65535 I. Bogdan, *Cronice inedite atingătoare de istoria românilor*, București, 1895.
- 65535 Idem, *Documente moldovenesti din sec. XV și XVI în arhivul Brașovului*, în CL, nr. 7-8,9-10,1905.

* Vezi nota asupra ediției (p. 7).

- Idem, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XV și XVI*, I (1413—1508), București, 1905.
- Idem, *Documentul Râzenilor din 1484 și organizarea armatei moldovenești în sec. XV*, în *ARMSI*, seria II, tom XXV, 1908.
- 65535 Idem, *Vechile cronic moldovenești până la Ureche*, București, 1891.
- 65535 Antonio Bonfini, *Rerum Hungaricarum decades*, Koln, 1690.
- 65535 G. Brătianu, *Etudes sur l'approvisionnement de Constantinople et le tnonopole du ble à l'epoque byzantine et ottomane*, în *Etudes byzantines d'histoire economique et sociale*. Paris, 1938.
- Idem, *Recherches sur le commerce genois dans la mer Noire au XIIIe siecle*, Paris, 1929.
- Jakob Burckhardt, *La civilisation en Italie au temps de la Renaissance*, traduction par M. Schmitt, ediția a Vil-a, 2 voi., Paris, f.a.

C

- 65535 J. Calmette, *L'elaboration du monde moderne*, colecția „Clio”, Paris, 1934.
- 65535 I. A. Candrea, *Psaltirea Șcheiană comparată cu celelalte psaltiri din secolele XVI și XVII traduse din slavonește*, I — *Introducere*, București, 1916.
- Mihail Cantacuzino banul, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, București, 1902.
- 65535 Jacob Caro, *Geschichte Polens*, voi. II, Gotha, 1863.
- 65535 Lucja Charewiczovva, *Handel Lwowa z Moldawja i Multanami w wiekach srednich*, în „Kwartalnik historyczny”, Liov, XXXVIII, 1924.
- 65535 Eadem, *Handel sredniowiecznego Lwowa*, Liov, 1925.
- 65535 Anton Măria Del Chiaro, *Storia delle moderne rivoluzione della Valachia*, ed. N. Iorga, București, 1914.
- Ștefan Ciobanu, *Începuturile scrisului în limba românească*, în *ARMSL*, seria III, tomX, 1941.
- Gh. I. Ciorogaru, *Păcatul istoriei. Scurtă privire asupra soartei țăranului de-a lungul veacurilor*, București, 1945.
- Ioan D. Condurachi, *Suzeranitatea ungaro-polonă și efectele ei asupra suveranității Principatelor Române până la 1500*, Cernăuți, 1923.
- I. Conea, *Basarabii din Argeș. Despre originea lor teritorială și etnică*, în „Rânduiala”, I, nr. 2, 1935.
- M. Costăchescu, *Arderea Târgului de Floci și a lalomiței în 1470. Un fapt necunoscut din luptele lui Ștefan cel Mare cu muntenii*, Iași, 1935.
- Idem, *Documente moldovenești de la Bogdan voievod (1504—*

1517), București,
1940.

—65535 Idem, *Documente moldovenești de la Ștefăniță voievod (1517-1527)*, Iași, 1943.

—65535 Idem, *Un sat „ Turda ” în Moldova lui Ștefan cel Mare, în Omagiu lui Ioan Lupaș*

la împlinirea vârstei de 60 de ani, București, 1943.

— Miron Costin, *Chronicon Terrae Moldaviae ab Aarone Principe*,
edidit Eugenius

- Barvinski, București, 1912.
- Idem, *Istorie în versuri polone despre Moldova și Țara Românească*, ed. P.P.
- Panaiteescu, în *ARMSI*, seria III, tom X, 1929.
- Idem, *Letopisețul Țării Moldovei de la Aron vodă încoace*, ed. P.P. Panaiteescu, București, 1944.
- 65535 Idem, *Opere complete*, ed. V.A. Urechia, 2 voi., București, 1886, 1888.
- 65535 Martini Cromeri *De origine et rebus gestis Polonorum*, libri XXX tertium ab auctore diligenter recogniti. Funebris eusdem authoris oratio, Sigismundi Regis vitam compendiose complexa & aliquoties iam prius edita. Accessit indicium Francisci Rebortelli Utinensis, de authore & libro. Basiliae, ex officina oporiniana.
- Martin Cromer, *Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica Regni Poloniae*, ed. Wiktor Czermak, Cracovia, 1901.
- Jovan Cvijic, *La Peninsule Balcanique, geographie humaine*, Paris, 1918.

D

- Jan Dlugosz, *Historiae Polonicae, libri XII*, în *Opera omnia*, ed. Al. Przezdziecki, Cracovia, 1878.
- N. Dobrescu, *Istoria Bisericii române din Oltenia în timpul ocupațiunii austriece (1716-1739)*, București, 1906.
- Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p.* *Christum*, ed. E. Lukinich, L. Gâldi, Fekete Nagy, L. Makkai, Budapesta, 1941.
- I. Donat, *Material pentru istoria Craiovei și a județului Dolj*, în *AO*, an. XIII, nr. 71-73, 1934.
- Silviu Dragomir, *Ctitorii bisericii din Bârsău în județul Hunedoarei*, în *ACMI* (secțiunea pentru Transilvania), Cluj, 1932.
- Idem, *Vechile biserici din Zărand și ctitorii lor în sec. XIV-lea și XV-lea*, în *ACMI* (secțiunea pentru Transilvania), Cluj, 1930.
- N. Drăganu, *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomasticii*, Academia Română (*Studii și cercetări*, XXI), București, 1933.

E

- Gordon East, *Geographie historique de l'Europe*, ediția a VUI-a, Paris, 1939.

F

- Faptele ungurilor* de secretarul anonim al regelui Bela, în *Izvoarele istoriei românilor*, ed. G. Popa-Lisseanu, I, București, 1934.
- 65535 I. C. Filitti, *Craioveștii*, în *CL*, LIV, nr. 3,4, 5, 1922.
- 65535 Idem, *Evoluția claselor sociale în trecutul Principatelor Române* (rezumat), în *CL*,

LVII, nr. 2, 4, 1925 (integral în „Arhiva pentru Știință și Reformă Socială”, V, nr. 1 -4, 1924). — Idem, *Proprietatea solului în Principatele Române până la 1864*, București, 1935.

G

- A. Gilewicz, *Przyjecie do prawa miejskiego we Lwowie w latach 1405—1605*, în
Studja z historii społecznej i gospodarczej poswiecone Prof. dr. Franciszkowi Bujakowi, Liov, 1931.
- C. Giurescu, „*Descriptio Moldaviae*”. *Curs universitar* (litografiat), 1914—1915,
București, 1915.
- 65535 Idem, *Despre rumâni*, în *ARMSI*, seria II, tom XXXVIII, 1916.
- 65535 Idem, *Vechimea rumâniei în Țara Românească și legătura lui Mihai Viteazul*, în
ARMSI, seria II, tom XXXVII, 1915.
- Const. C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul marilor dregători în sec. XIV—XV*,
Vălenii de Munte, 1926.
- Olgierd Gorka, *Bialogrod i Kilja a wyprawa r. 1497*, în
„Sprawozdania z posiedzen
Towwarzystwa Naukovwego Warszawskiego”, sect. II, t. XXV,
1932.
- 65535 Artur Gorovei, *Monografia orașului Botoșani*, Fălticeni, 1926.
- 65535 K. Grot, *Moravia și maghiarii de la mijlocul veacului al IX-lea până la începutul celui de-al X-lea*, St. Petersburg, 1881 (în limba rusă).
- Al. Gvagnin, *Kronika Sarmaczej Europskiej*, trad. Martin Paszkovvski, Cracovia,
1611.

H

- 65535 B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrâni*, 3 voi., București, 1877, 1878, 1881.
- 65535 Henri Hauser et Augustin Renaudet, *Les debuts de l'âge moderne. La Renaissance et la Reforme*, colecția „Peuples et civilisations”, Paris, 1929.
- *Historiae Hungaricae fontes domestici*, ed. M. Florianus, 4 voi., Lipsca-Budapesta,
1881-1885.

I

- Dan M. Iliescu, *Un vechi oraș dispărut: Cetatea de Floci. Încercare de monografie*, București, 1930.
- 65535 G. Ionescu-Gion, *Istoria Bucureștilor*, București, 1899.
- 65535 N. Iorga, *Cronicele muntene*, în *ARMSI*, seria II, tom XXI, 1899.
- 65535 Idem, *Documente privitoare la familia Callimachi*, 2 voi., București, 1902—1903.
- 65535 Idem, *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, București, 1902.
- 65535 Idem, *I genovesi nel Mar New*, în „II Comune de Genova”, 6, iunie, 1925.

—65535 Idem, *Imperiul cumanilor și domnia lui Bășărabă*, în
ARMSI, seria III, tom VIII,
1927-1928.

- Idem, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, 2 voi., ediția a II-a, București, 1929.
- 65535 Idem, *Istoria literaturii românești*, voi. I, ediția a II-a, București, 1925.
- 65535 Idem, *în jurul pomenirii lui Alexandru cel Bun*, în *ARMSI*, seria III, tom XIII, 1932.
- 65535 Idem, *Patrahirul lui Alexandru cel Bun: cel dintâi chip de domn român*, în *ARMSI*, seria II, tom XXXV, 1913.
- 65535 Idem, *Pietrele de mormânt ale sașilor din Baia*, în *BCMI*, XXIV, 1931.
- 65535 Idem, *Polonais et Roumains. Relations politiques, economiques et culturelles*, București, 1921.
- 65535 Idem, *Relațiile comerciale ale țărilor noastre cu Lembergul*, București, 1900.
- 65535 Idem, *IM „România Danubienne” et les barbares au VIe siècle*, în „Revue belge de philologie et d’histoire”, Bruxelles, tom III, nr. 1, 1924.
- 65535 *Istoria Țării Românești*, ed. G. Ioanid, București, 1859.
- 65535 Iordan Ivanov, *Bălgarski starini iz Makedonia*, ediția a II-a, Sofia, 1932.

I

- *în memoria lui V. Pârvan*, București, 1934.

J

- Alfred Jeanroy, *Les origines de la poesie lyrique en France au Moyen Âge. Etudes de litterature francaise et comparee*, Paris, 1889.
- 65535 Idem, *La poesie lyrique des troubadours*, 2 voi., Paris, 1934.
- 65535 C. Jirecek, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, în „Denkschriften der K. Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Classe”, Viena, XLVIII-XLIX, 1901-1904.

K

- Simon de Keza, *Cronica ungurilor*, în *Izvoarele istoriei românilor*, ed. G. Popa-Lisseanu, voi. IV, București, 1935.
- Mihail Kogălniceanu, *Cronicele României sau letopisețele Moldaviei și Valahiei*, 3 voi., București, 1872-1874.
- L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Ksiestwa Litewskiego za Jagiellonow*, I (1377—1499), Varșovia, 1930.
- 65535 *Kronika Marcina Bielskiego*, I—II, Wydanie Kaz. J. Turowskiego, Sanok, 1856.
- 65535 St. Kutrzeba, *Handel Krakowa w wiekach srednych*, în „Rosprawy Polskiej Akademii Umiejetnosci”, secț. istorică, seria II, tom XLIV, 1903.
- Idem, *Handel Polski ze Wschodem w wiekach srednych*, în „Przegląd Polski”, 1903.

L

- *Letopisețul Țării Moldovei* îraocmit după Grigore Ureche vornicul, Istratie logofătul și alții de Simion Dascălul, ed. C. Giurescu, București, 1916.
- 65535 Anatol Lewicki, *Zarys historyi Polskiej az do najnowszych czasow*, Cracovia, 1923.
- 65535 Stanislavv Lewicki, *Lemberg's Stapelrecht*, Liov, 1909.
- 65535 Donado da Lezze, *Historia Turchesca (1300—1514)*, ed. I. Ursu, București, 1910.
- 65535 *Libri juris civilis Cracoviensis (1392 — 1506)*, ed. Kazimierz Kaczmarczyk, Cracovia, 1913.
- Ferdinand Lot, *Les invasions barbares et le peuplement de l'Europe*, 2 voi., Paris, 1937.
- I. Lupaș, *Doi umaniști români în secolul al XVI-lea*, București, 1929.

M

- Melchisedec, *Cronica Hușilor și a Episcopiei cu asemenea numire*, București, 1869.
- 65535 Idem, *Cronica Romanului*, voi. I, București, 1874.
- 65535 Ștefan Meteș, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania*, voi. I, ediția a H-a, Sibiu, 1935.
- Matei Miechowita (Miechovvski), *Tractatus de duabus Sarmatiis*, în *Polonicae historiae corpus*, ed. Joannis Pistorius, I, Basel, 1582.
- 65535 I. Mihălyi de Apșa, *Diplome maramureșene din sec. XIV și XV*, Sighet, 1900.
- 65535 *Monumenta Medii Aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*, Cracovia, 1876—1894.
- 65535 *Monumenta Poloniae Historica*, ed. A. Bielovvski, 6 voi., Liov, 1864—1893.
- 65535 Gcorge G. Murnu, *Istoria românilor din Pind. Vlahia Mare (980—1259). Studiu istoric după izvoare bizantine*, București, 1913.

N

- 65535 Ion Neculce, *Cronica*, ed. Al. Procopovici, 2 voi., Craiova, 1932, 1936.
- 65535 Stoica Nicolaescu, *Documente slavo-române cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul în secolele XV și XVI*, București, 1905.
- 65535 Paul Nicorescu, *Monete moldovenesti bătute la Cetatea Albă*, în *CI*, XVII, 1943.
- 65535 L. Niederle, *Slovanske starozitnosti*, ediția a II-a, 10 voi., Praga, 1906—1927.
- 65535 J. Niemczewski, *Untersuchung der polnischen Oberhoheitsrechts uber die Moldau. Als Belag zu den Acten des Vertrages in Lublau am 15. März 1412*, Inaugural-Dissertation, Leipzig, 1872.
- Ion I. Nistor, *Cărțile liturgice *din Bucovina și introducerea limbii slavone în Biserica românească*, în *ARMSL*, seria **III**, tom XXV, 1943.

- Idem, *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*,
Cernăuți, 1912.
- Idem, *Das moldauische Zollwesen im 15. und 16. Jahrhundert*,
în „Jahrbuch **für**
Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im
Deutschen Reiche“,

XXXIV, Leipzig, 1912.

- Stojan Novakovic, „*Baștină*” und „*Boljar*” in der Sud-slavischen Terminologie des Mittelalters, în „Glas srpske Kraljevske Akademije”, Belgrad, 1913.

O

- *Omagiu lui Ioan Lupaș la împlinirea vârstei de 60 de ani*, București, 1943.

P

- *Palia d'Orăștie (1581 — 1582)*. Preface et livre de la Genese, avec la texte hongrois de Heitai et une introduction par Mario Roques, Paris, 1925.
- P.P. Panaitescu, *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*, București, 1936.
- **Idem**, *Documente slavo-române din Sibiu (1470—1653)*, Academia Română (*Studii și cercetări*, XXXII), București, 1938.
- Idem, *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, în *ARMSI*, seria **III**, tom IV, 1925.
- Idem, *La litterature slavo-roumaine (XVe—XVIIe siecles) et son importance pour l'histoire des litteratures slaves*, în „Sbornik prace I Zjezdu slovanskych filologii v Praze 1929”, Praga, 1931.
- 65535 Fryderyk Papee, *Polska i Litwa na pnelomie wiekow srednich*, I, Cracovia, 1904.
- 65535 Paul de Alep, *Călătoriile Patriarhului Macarie de Antiohia*, traducere de E. Cioran, București, 1900.
- Idem, *Voyage du Patriarche Macarie d'Antiochie*, ed. V. Radu, Patrologia Orientalis, XXIV, Paris, 1934.
- 65535 Eugen Pavlescu, *Economia breslelor în Moldova*, București, 1938.
- 65535 L. Pic, *Die rumänische Gesetze und ihren Nexus mit dem biiantinischen und slavischen Recht*, în „Sitzungsberichte der K. Bolim. Gesellschaft der Wissenschaften”, Praga, 1886.
- 65535 H. Pirenne, *Les anciennnes de'mocraties des Pays-Bas*, Paris, 1910.
- 65535 G. Popovici, *Cronica lui Ureche despre ocoalele iugaene*, în *CL*, XXIV, nr. 12, 1891.
- A. Prochaska, *Materialy archiwalne wyzete glownie z metryki litewskiej od 1348 do 1607r.,hiov*, 1890.
- Al. Procopovici, *Arhetipul husit al Catehismelor noastre luterane*, în „Făt-Frumos”, Suceava, **II**, nr. 3—4, 1927.

R

- 65535 Richard Roepell, *Geschichte Polens*, Hamburg, 1840.
- 65535 Al. Rosetti, *Sur quelques termes du Daco-Roumain relatifs à la propriete terrienne*,

în „Bulletin linguistique”, **IX**, 1941.

— Radu Rosetti, *Pământul, sătenii și stăpânii în Moldova. I. De la origini până la 1834*, București, 1907.

S

—65535 Aurel Sava, *Documente privitoare la târgul și ținutul Lăpușnei*, București, 1937.

—65535 Hans Schiltbergers *Reisebuch nach der Nurnberger Handschrift herausgegeben*, ed.

Valentin Langmantel, Tiibingen, 1885.

—65535 K. Schuchardt, *Alteuropa. Kulturen-Rassen-Volker*, Berlin-Leipzig, 1935.

—65535 Dan Simonescu, *Literatura românească de ceremonial. Condica lui Gheorgachi*,

1762, București, 1939.

—J. Skrzypek, *Poludniowo-wschodnia polityka Polski od koronacji Jagielly do*

smierci Jadwigi i bitwy pod Worskla (1386-1399), Liov, 1930.

—Waclaw Sobieski, *Der Kampf um die Ostsee. Von den ältesten Zeiten bis zur*

Gegenwart, Leipzig, 1933.

—Stanoje Stanojevic, *Iz naše prošlosti*, 1 kn.: *Slike iz kulturne istorije srednjega veka*,

Belgrad, 1934.

—D.A. Sturdza și C. Colescu-Vartic, *Acte și documente relative la istoria renascerei*

României, I, București, 1900.

Ș

—Al. Ștefulescu, *Documente slavo-române relative la Gorj (1406—1665)*, Tg. Jiu,

1908.

—Idem.. *Istoria Târgu-Jiului*, Tg. Jiu, 1906.

T

—Ion Tanoviceanu, *Formațiunea proprietății funciare în Moldova. Pământul*

gospod, în *Prinos lui D.A. Sturdza*, București, 1903.

—65535 G.D. Teutsch, *Geschichte der siebenbtirger Sachsen*, I, Sibiu, 1925.

—65535 Gr. Tocilescu, *Doamna Stanca, soția lui Mihai Viteazul (1560—1604)*, București,

1877.

U

— *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in*

Siebenburgen, ed. Franz Zimmermann, Cari Werner, voi. I, Sibiu, 1892.

V

— I. Venelin, *O slove bolerin*, în „Ctenija v imperatorskom obScestve istorii i drevnostej rossijskich", III, Moscova, 1847.

- I. Vlădescu, *Izvoarele istoriei românilor. Letopisețul de la Bistrița și Letopisețul de la Putna*, București, 1926.
- Gioacchino Volpe, *II Medio Evo*, ediția a II-a, Florența, 1929.

X

- A.D. Xenopol, *Une énigme historique. Les Roumains au Moyen Âge*, Paris, 1885.

NOTE LA EDIȚIA A DOUA

I. „PERIOADA SLAVONA” LA ROMÂNI ȘI RUPEREA DE CULTURA

APUSULUI

Publicat în *RFR*, XI, 1944, nr.1.

Primul din volum, dar printre ultimele ca redactare (1943, de vreme ce a apărut în nr. 1 din 1944!), acest studiu conține „matricea” (dacă se poate spune așa) pentru mai multe „interpretări”: explicația pentru „slavonismul cultural” se îngemănează cu aceea dată originii boierimii — de aici, mai departe, începuturile literaturii în limba română — dar și numelui neamului, toate ridicându-se dintr-un teren comun.

Acest studiu a provocat o vie reacție în sânul Academiei Române, teza sa de bază fiind socotită o „erezie”. Pentru a înlesni cunoașterea mai exactă a reacțiilor de acum o jumătate de veac — marcând, în fond, o adevărată dramă, și de o parte și de alta — transcriem discuțiile purtate în plenul Academiei, în ziua de 3 martie 1944.

„D-l ION I. NISTOR zice:

în numărul pe ianuarie 1944 al Revistei Fundațiilor Regale, colegul nostru corespondent, d-l P.P. Panaitescu publică un articol asupra «*Perioadei slavone la Români*», susținând la pag. 138 « că clasa cuceritoare a boierilor era desigur în veacul al X-lea slavonă și ea redusese în ascultare pe *rumâni*, al căror nume devenise sinonim cu *șerbi*».

Teza aceasta, care atinge una din coordonatele cardinale ale structurii etnice și sociale a neamului românesc, nu este nouă. Ea fusese susținută cu zeci de ani mai înainte de cercetătorii bulgari *Miletici* și *Agura* în ediția documentelor vlaho-bulgare, îngrijită de ei. Teza aceasta, pe cât de șubredă, pe atât de îndrăzneată, a primit la rândul său cuvenita replică din partea regretatului nostru coleg Ioan Bogdan, care a examinat cu de-a-măruntul teza lansată de învățații bulgari cu privire la originea slavonă a boierimii române. Grație adâncii sale erudiții și recunoscutei sale competențe de slavist, apreciat de Jagic, Jirecek și alți slaviști contemporani, Ioan Bogdan a reușit să demonstreze până la evidență netemeinicia tezei lui *Miletici* și *Agura*.

Istoriografia română a luat cunoștință de replica lui Bogdan și și-a însușit concluziile ei. Investigațiile mai recente au ajuns și ele la rezultate care adevăresc și confirmă teza contrară a reputatului nostru slavist.

Stând astfel lucrurile, am rămas uimit — spune d-l Nistor — citind articolul d-lui Panaitescu, care nu face decât să reediteze teza învechită a lui *Miletici* și *Agura*, înăsprind-o încă și prin gratuita afirmație că «rumânii» n-ar fi fost decât «*șerbii*»

aristocrației slavone.

Se știe doară că *rumânii* sau *vecinii* nu erau decât provincialii daco-romani din cele trei Dacii carpatine, asupra cărora se abătuseră dominațiile vremelnice ale seminiilor barbare schimbătoare, fără însă ca acestea să fi atins structura lor etnică și socială. Din rândurile acestor «rumâni», supuși barbarilor s-au ridicat *mai mari! lor*, care îi reprezentau în fața stăpânitorilor străini și aplanau certurile dintre ei. Se știe doar din nenumăratele mărturii narative și documentare c? *rumânii* sau *vecinii*, *robi* nu erau

încercarea d lui Panaitescu de a atenua greutatea tezei învățaților bulgari prin afirmarea că «aproape foarte nobilimile popoarelor din evul mediu au fost de origine din cuceritorii pământului», constituie o slabă mângâiere pentru noi, chiar dacă o asemenea afirmație ar fi întemeiată precum *nu* este. De asemenea nu se poate vorbi la noi despre o *cultură slavă* ■ când știm că în realitate aceasta pretindea cultură schieică nu era decât cultura *romano-bizantină, talmăcită în limba paleoslăvenică*. Cu toată contestația d-lui Panaitescu, cnsiri asemănătoare există în abundență. Să ne gândim la germani, unguri, cehi sau poloni, care au adoptat cultura romană în limba latină. Dai nu este intențiunea mea de a ;nă angaja aici în polemici cu d-1 Panaitescu. De aceea mă opresc la reeditarea tezei lui Miletici și Agura, care, făcându-se azi, în împrejurările cele mai neprielnice, nu putea rămâne fără convenita întâmpinare.

Obiecțiunile acestea s-ar fi putut face firește, mai bine prin presă sau prin coloanele revistelor de specialitate și este foarte probabil ca ele să fie reluate pe această cale. Dacă mi-am îngăduit însă să le ridic în ședința intimă a Academiei, am avut în vedere rolul pe care Academia Rjmână îl îndeplinește în calitatea ei de suprem areopag al conștiinței naționale și fi! spiritualității românești în calitatea aceasta a ei, recunoscută de toată lumea. Academia nu poate să nu se sezeze de incidentul regretabil, când fără nici cea mai mică dovadă istorică se încearcă a se zgudui însăși temelia pe care se reazemă i etnică și structurală a originii poporului român.

Conștiința națională, întruchipată în Academie, nu poate să nu reacționeze când

loviturile pornite dinafară găsesc sprijin înlăuntru și încă din partea Jnui membru corespondent al Academiei. Și aceasta în clipele cele mai tragice ale destinului nostru, însăși existența poporului român este grav amenințată de cel mai mare pericol din

•; abăiut cândva asupra lui.

D-1 ANDREI RĂDULESCU felicită pe d-1 Ion I. Nistor pentru faptul de a fi ieleat cu atâtă căldură și cu atâtă îndreptățire falsitatea problemei ridicată de d-i P.P. Panaitescu în articolul sdu. Crede însă că nu este destul ca protestul d-sa!e să fie numai trecut în procesul-verbal 2! acestei ședințe. Trebuie să i se dea o publicitate mai întinsă și în orice caz să se tipărească într-o broșură în memoriile Secțiunii Istorice.

D ■! N. BĂNESCU, luând .-livântui în aceeași chestiune, se asociază la protestul îndreptățit al d-Hi! Nistor. dedarând că este într-adevăr uimitor cu câtă îndrăzneală dezleagă unii probleme atât de grave și de complexe ale istoriei, căutând cu orice chip originalitatea.

D-sa arată cat de ridicolă e pretenția acestor cercetători unilaterali, care socor că, daci știu puțină slavonească, pot clădi absurdă teorie, fără să cunoască izvoarele bizantine, singurele cate ne dau știri asupra slavilor în epoca de care ei se ocupă. După câte vede din cele semnalate Ac d-1 Nistor — fiindcă n-a citit articolul incriminat slavistul român stabilește cu absurditate veacul a! IX-lea ca epocă precisă a prelinsei cuceriri slave. Dar !a începutul acelm veac. dominat de cruntul Krum și de urmașul său Omortag, *bulgarii n-au pus niciodată piciorul în ținuturile noastre*. învățatul nostru e obsedat, desigur, ca și colegii săi slavi, de expresia Anonimului vieții lui Lecr,: «Bulgaria de dincolo de Istru», expresie pe care ei o iau și astăzi; în înțelesul său *literal*, socotind că bulgarii au stăpânit atunci toată câmpia Dunării, Moldova și Transilvania Am lămurit însă, acum douăzeci de ani, înțelesul adevărat al acestei expresii, — continuă d-1 Bănescu — pe baza textelor ignorate de toți acești savanți: e vorba de Bugeacui

basarabean, de vechiul "OyXo? al lui Theophanes, de unde Asparuch coborâse cu hoarda sa în Balcani. Bulgarii își păsuau încă în acea regiune de la nordul gurilor Dunării, de unde veniseră, o stăpânire nominală și e posibil ca unele elemente să fi rămas încă acolo, după trecerea hoardei în Balcani. Dacă autorul s-a gândit însă la *sfârșitul* veacului al IX-lea, la domnia țarului Simeon, înfățișată de bulgari ca o epocă de mare strălucire intelectuală, cele mai autentice izvoare contemporane ne atestă starea de cumplită barbarie a bulgarilor în această domnie, mare numai prin cuceririle ei. După două sute de ani barbaria era adâncă între bulgari, cum ne-o învederează corespondența celebră a arhiepiscopului de Ohrida, Theophylaktos. Toată literatura epocii lui Simeon e o umilă operă de traduceri și adaptări după cea bizantină și ea are un caracter absolut religios, încurajată de țar tocmai pentru a ridica din crasa lui ignoranță și din adâncă-i barbarie poporul său, spre a-l face vrednic de marea lui ambiție imperialistă.

Celălalt partizan al «cuceririi» noastre prin slavi, consemnând părerea lui Giurescu-senior, pune însă această cucerire în epoca năvălirii barbarilor. D-sa nu știe (pentru aceasta trebuie să știi grecește) în ce colori înfiorătoare ne sunt descriși slavii, la năvălirea lor în Balcani, de istoricii bizantini. Ni-i arată de o sălbăticie care-i așază alături de cei mai crunți dintre barbari. Lipsiți, pe lângă aceasta, complet de simțul unei organizații politice, incapabili de a-și întocmi un stat, care le-a venit târziu numai prin impulsuri dinafară, vă puteți închipui cum acești sălbatici, fără o cărmuire centralizată, s-au putut așeza la noi ca «boieri» (clasă siăpânitoare), transformând pe autohtonii civilizați înrobi.

Asemenea erezii ar putea scuza ignoranții; marele nostru Iorga avea toată dreptatea când afirma că, fără cunoștința istoriei universale, nu se pot atinge asemenea complicate probleme. Dar domnul cu teoria e un mare ambițios și caută cu orice chip senzația: revoluționar politic, vrea acum să revoluționeze știința.

Pentru prestigiul acestei științe, voi face, până la închiderea sesiunii, o comunicare, spre a documenta ridicolul acestor puerile păreri, pe care, din nenorocire, nimeni nu le înfrânează.

D-l Secretar General ALEX. LAPEDATU aduce mulțumiri d-lui coleg Nistor că observă ereziile istoricilor noștri și nu le lasă fără replică, mai cu seamă în epoca actuală, în care adversarii noștri pot exploata aceste erezii în foiosul cauzei lor.

Nota d-lui coleg Nistor va fi publicată în Anale-Dezbateri la ședința de astăzi, dar prin aceasta ea nu este răspândită spre a fi cunoscută la timp de marele public, întrucât volumul nostru de Anale va apărea abia la finele anului curent sau chiar în anul următor. Pentru astfel de note se cere o difuzare imediată. Cea mai proprie, în Academii, este, -difuzarea în ședințele noastre publice. Este recomandabil deci ca ele să fie citite în ședințele noastre publice, unde ele vor avea ecoul cerut" (Analele Academiei Române, *Dezbaterile*, tomul LXIV, 1943-1945, București, 1946, p. 15-11).

Această discuție — care ne aduce în fața ochiilor o jalnică tentativă de *damnatio memoriae* (N. Bănescu nici nu mai rostește numele „ereticului”. îngropându-l sub ironii deplasate, *deși nu citise „articolul incriminat”*, ceea ce nu poate fi un model de atitudine științifică, necum academică...) — nu a rămas fără urmări, în planul științific, firește. Pe de o parte, P.P. Panaitescu a **dezvoltat** teza sa despre obârșia slavă a boierimii anterioare întemeierii statelor — în studiul (nedatat, dar databil 1945), pe care, în *Interpretări românești*, îl va așeza imediat după „*Perioada slavonă*”¹. Pe de altă parte, s-au continuat cercetările în jurul „Bulgariei de dincolo de Dunăre”: N. Bănescu, *Vechiul stat bulgar și țările române*. în **ARMSI**, seria **III**, tom. XXIX, 1947 (o versiune franceză, tipărită în același an sub egida Institutului de Studii Bizantine din București); la aceasta, Panaitescu a răspuns cu un

studiu care urma să apară în *RIR*, XVII, 1947 (cf. Ștefan S. Gorovei, *Petre P. Panaitescu — coordonate ale unei evoluții*, în *AIIAI*, XIX, 1982, p. 521, n. 243), dar care nu a văzut lumina tiparului decât trei ani mai târziu (*Bulgaria în nordul Dunării în veacurile al IX-X-lea*, în „Studii și Cercetări de Istorie Medie”, I, 1950; semnat: A.

Grecu).

Față de textul din „Revista Fundațiilor Regale”, cel reprodus în *Interpretări românești* prezintă unele omisiuni; întrucât pasajele eliminate în 1947 sunt grăitoare pentru ansamblul gândirii istorice a autorului, dar — unele din ele — și pentru contextul ingrat în care a apărut volumul, le reproducem în continuare, indicând pagina din actuala ediție la care ele se inserează.

P. 13, § 1, după „... cultură superioară”, urmează: „Renașterea și umanismul n-au atins nici ele țările noastre, cu cortegiul lor de artiști învățați, iar în vremea când domnea...”.

P. 15, § 1, după „...din mai multe motive”, urmează: „sunt rase inferioare, care nu pot realiza creații superioare de cultură, și sunt altele superioare, întocmai precum sunt animale superioare și inferioare. Sunt apoi împrejurări favorabile pentru cultură și altele nefavorabile: un popor independent...”.

P. 20, § 1, după „... de vină că n-am adoptat-o”, urmează: „Aci atingem o latură mult mai adâncă și mai complicată a problemei. Desigur, cultura este în legătură cu structura socială, dar cine creează această structură? Împrejurările geografice, în parte, dar rasa în mai mare parte. Se pune, deci, întrebarea: nu cumva românii sunt legați de spiritul Răsăritului prin ceva mai adânc decât împrejurările, ce se pot schimba, ale stadiilor procesului evoluției sociale și economice? Noi, românii, suntem, prin rasă, daci, traco-daci; numai prin cultură și limbă — latini (căci populația băștinașă de aci e dacică rasial, o spun antropologii; noi nu suntem rasial romani, adică italieni, iar coloniștii lui Traian nu erau din Italia, ci tot provinciali romanizați, mai ales din Orient). Această rasă dacică pare a aparține spiritual mai mult Orientului decât Occidentului.

Învățații care au studiat ortodoxia noastră, cei care au studiat sufletul popular românesc s-au pronunțat hotărât în acest sens: noi suntem urmașii și perpetuarea unei rase orientale, cu spirit static tradiționalist, cu suflet de colectivitate, iubitor de forme plastice și nu de abstracțiuni. Astfel sunt concluziunile lui Nae Ionescu, Vasile Băncilă, Lucian Blaga.

Etnopsihologia și mai ales studiul legăturilor ei cu rasa nu au dat încă rezultate definitive, dar aceasta este, din ce în ce mai mult, rezultatul spre care se îndreaptă aceste cercetări, aplicate poporului român. Și atunci, dacă spiritul culturii apusene ne este congenital străin, nu numai că nu trebuie să învinuim slavonismul și bizantinismul, ci trebuie să ne gândim la posibilitatea de dezvoltare a unei culturi românești mari și originale, dar de spirit răsăritean”.

P. 20, § 3, după „...adoptată de poporul românesc”, urmează: „Înainte de toate, trebuie înlăturată o confuzie foarte răspândită la noi: slavonesc, în sensul medieval al influenței culturale dezvoltate asupra românilor, nu înseamnă *rusesc*. Rusia moscovită a fost ultima din țările slave care s-a deșteptat la cultură, împrumutând-o târziu de la ceilalți slavi. Mai întâi s-a ivit lumina cărții la slavii din Macedonia, prin opera fraților Metodie și Ciril, originari din Salonic, apoi la ceilalți slavi, unii prin ortodoxie, alții prin catolicism. Rusia nu a avut nici un rol la crearea liturghiei slave, la adoptarea formelor de cultură slavă și dovada cea mai bună este că până azi limba liturgică în bisericile rusești este cea slavă bisericească de origine bulgaro-macedoneană. Este drept că în actele domnilor moldoveni predomină, în genere, influențe ale limbii ruse-apusene, dar e vorba de cea ucraineană sau ruteană și istoricii și filologii serioși admit că rușii și ucrainenii sunt două popoare deosebite. Românii au împrumutat liturghia slavă...”.

P. 21, § 1, după „... nu vor să vadă această imposibilitate)”, urmează: „Faptul că

nobilimea proprietarilor de pământ a fost la noi de origine străină și se trage din războinici cuceritori este în concordanță cu situația similară din toată Europa medievală. *Aproape toate nobilimile popoarelor din Evul Mediu au fost de origine străină, din cuceritorii pământului.* în Gallia, nobilimea franceză s-a format din cuceritorii germani, francii; în Italia, din longobarzi și ostrogoți; în Spania, de vizigoți; în Anglia, nobilimea lorzilor s-a alcătuit prin cucerirea normando-franceză a lui Wilhelm Cuceritorul; în Germania, prin baronii cuceririi carolingiene; în Rusia, prin normanzii varegi; în Bulgaria, prin cuceritorii turanici, din limba cărora a rămas și numele de *boier*, adoptarea culturii slave la noi este, deci, rezultatul unui proces istoric social, asemănător cu cele din viața tuturor popoarelor medievale din Europa: stăpânirea străină și formarea clasei nobile. Dar prin conviețuirea seculară...".

P. 21, § 2, după „... a elitei războinice de proprietari slavi”, urmează: „ci, de pe urma măcinării firești, în vremuri turburi, a acestei elite, de înlocuirea ei totală cu o altă...”.

P. 22, § 1, după „... și pe ruși, creștinându-i”, urmează: „Toate aceste popoare au devenit tributare culturii bizantine, au imitat-o în chip servil și n-au sporit-o cu mare lucru. Slavii de sud...”. Tot acolo, ultima frază a paragrafului are următoarea formă: „Prin urmare, această cultură adoptată și de români era cultura bizantină în spiritul și originile ei”.

P. 26, § 2, după „... coborând în clasa burgheză”, urmează nota 1, care, în subsol, are următoarea cuprindere: „Cf. M. Manoilescu, *Originile și destinul burgheziei românești*. București, 1942. Singura obiecție ce aş aduce luminoasei expuneri a autorului este că nu anul 1829 este hotărâtor pentru introducerea capitalismului comercial, ci ea începe la sfârșitul veacului XVIII, cu comerțul austriac în principate”.

P. 26, § 3, după „... verva satirică a lui Caragiale”, urmează: „Firește, nimeni nu va susține azi că trebuie să rămânem în formele și spiritul vechiului regim, a culturii bizantine și religioase. Ea își împlinise rostul în legătură cu o anume fază întrecută a evoluției noastre sociale și, o dată cu trecerea acestei faze, a trebuit să facă loc unei culturi orășenești și tehnice, pe care nimeni nu o poate învinui de inactualitate și neorganicitate. Dar, dacă ținem seama că rasa continuă și-și cere drepturile, că viața agricolă continuă să fie predominantă la noi, vom înțelege mai bine tendințele de azi de restaurare în această cultură a ortodoxiei și a tradiționalismului. Nu o cultură occidentală pură poate înlocui pe cea medievală românească, ci o nouă fază a culturii românești. Acest lucru apare azi posibil. Am arătat mai sus că nu numai cauzele economice și sociale au produs caracterul patriarhal al culturii noastre vechi, ci și cauze politice, care au menținut la un nivel redus manifestările de cultură la români și anume: lipsa unității politice și lipsa unei regalități românești de prestigiu general. În schimb, chiar după unirea parțială de la 1859, s-a produs un potențial de cultură superioară românească iar domnia lui Carol I a însemnat o cultură națională patronată de regalitate, mai ales în latura organizării tehnice. Unitatea completă românească poate prezenta condiții optime pentru o eflorescență de cultură originală românească. Dar această chestiune...”.

P. 27, § 2, după „... cu viață culturală de oraș”, urmează: „cu viață economică capitalistă”.

P. 28, § 2, după „... aptitudini de ordine socială”, urmează: „care ne deosebesc de nebuloasa slavă”.

P. 28, § 2, după „... pierderea culturii antice la noi”, urmează: „în ce privește problema specială religioasă, de ce suntem ortodocși și nu catolici, ar fi prea lungă aci o discuție completă. Vom spune, pe scurt, că noi suntem dintre cei ce cred că ortodoxia răsăriteană este expresia sufletului nostru dacic, diferit de sufletul apusean; ortodoxia noastră nu este o influență slavă, ci, așa cum e trăită de români, este o expresie a rasei. Aci n-a fost ruptă o tradiție, ci, dimpotrivă, s-a păstrat o moștenire străveche într-o formă creștină”. La acest pasaj, se află o notă de subsol, eliminată și ea: „Cf. studiul nostru, *Destinul românesc*, în „Convorbiri Literare”, noiembrie-decembrie 1941”.

Mai semnalăm că, în afara omiterii acestor pasaje și a unor ameliorări de stil, textul din 1947 se mai deosebește de cel din 1944 prin încă un amănunt grăitor: eliminarea, de câteva ori, a cuvântului „rasă” (sau a derivatului „rasial”). Astfel, chiar în rândul 2 al studiului, textul inițial era „moștenirea rasială traco-dacică”; la p. 15, § 1, „evoluția armonioasă a poporului” era, inițial, „a rasei”; la p. 20, § 2, „cât și spiritul rasei noastre” a devenit „cât și spiritul nostru”.

Aceste precizări conduc nemijlocit la unele concluzii privind nu numai evoluția ideilor lui Panaitescu, dar și modificările pe care le-a suferit structura *Interpretărilor românești* în anii 1945—1947. Astfel, devine evident că *Destin românesc* era menit să aparțină acestui ciclu, aducând o altă linie directoare („moștenirea rasială traco-dacică”); eliminarea, în ediția din 1947, a pasajelor reproduse mai sus justifică și neincluderea, în ediția de față, a *Destinului românesc*. Pe de altă parte, renunțarea la aprecierea că Renașterea și umanismul au lipsit culturii noastre, venind în urma elaborării studiului *Renașterea și românii*, indică apartenența acestuia din urmă la același ciclu.

Indiferent care au fost raporturile romanității nord-dunărene cu primul tarat bulgar, *slavonismul cultural* este o realitate și, în privința sa, demonstrația lui Panaitescu a rămas valabilă, în sensul că, după întemeierea principatelor românești extracarpătice, creația culturală autohtonă nu s-a văzut împiedicată de haina slavonă pe care trebuia s-o îmbrace. Panaitescu introduce, însă, în discuție, alături de *slavonismul cultural*, și pe acela *etnic*, afirmând originea slavă a vechii pătri conducătoare din spațiul nord-dunărean, a cărei asimilare treptată în masa autohtonilor s-ar fi încheiat mult înaintea întemeierii statelor: slavonismul etnic dispare „cu totul în veacul al XH-lea și al XHI-lea, dar totuși românii păstrează, ca o prețioasă tradiție, cultura lor bisericească și politică încă cinci veacuri, până la sfârșitul veacului al XV-lea (p. 21).

Panaitescu are, desigur, dreptate când spune că păstrarea slavonismului cultural atâtea secole după dispariția celui etnic „este un fenomen istoric, poate mai interesant decât însăși problema originilor influenței slave asupra românilor” (p. 21). Explicația sa — reluată și amplificată în studiul următor — pornește tocmai de la presupunerea că, în urma așezării slavilor în spațiul românesc nord-dunărean, „elita războinică” a acestor migratori a generat cea mai veche „boierime”.

Oricum, adoptarea scrisului slav, a limbii slave pentru Biserică și cultură, poate să arate că există o parte a populației care înțelegea liturghia în limba slavă, și nu pe aceea în greacă sau latină, care avea, deci, limba slavă ca mijloc de comunicare; această parte a populației nu putea fi decât pătura conducătoare — ucenicii lui Metodiu și Chirii n-au fost chemați, desigur, nici de agricultori, nici de păstori care vorbeau (stră)româna... O spune răspicat, de altminteri, Panaitescu însuși, în studiul următor: „introducerea liturghiei slave la români a fost, ca toate reformele religioase, opera clasei superioare; ea presupune, însă, în chip necesar, că această clasă era de limbă slavă” (p. 50).

în ceea ce privește *continuitatea* acestei pătri, viziunea lui Panaitescu* trebuie ușor corectată; e drept că, de-a lungul secolelor, „clasa boierilor noștri s-a primeste de mai multe ori” (p. 21), dar această primeste nu exclude continuitatea **sânge**; cercetarea genealogică arată clar că, dacă *neamurile* mari de la 1650 sau 16(nu mai erau aceleași ca la 1450, în schimb boierii lui Ieremia Movilă er; descendenții acelor din vremea lui Ștefan cel Mare și Alexandru cel Bun: exempl cel mai elocvent îl constituie Movileștii, dar și Urecheștii, Stroiceștii, Buhușeștii e care stăpânesc pământul „din descălecătoare”, adică de la întemeierea stătu marcând o incontestabilă continuitate prin femei. Pentru această chestiune, v. Neagu Djuvara, *Les Grands Boiars ont-ils constitue dans les principautés roumaines une véritable oligarchie institutionnelle et héréditaire*, în „Siidost-Forschung XLVI, 1987. Demonstrabilă documentar pentru veacurile XIV —XVII, acea continuitate e de acceptat fără greutate și pentru etapa anterioară.

II. PROBLEMA ORIGINII CLASEI BOIEREȘTI

Publicat prima dată în *Interpretări românești*, 1947.

Studiul lui Panaitescu privește unul din subiectele cele mai complexe istoria noastră medievală, asupra căruia trebuie încă să se lucreze. Dintre condu: autorului, unele pot fi discutabile, altele — nefondate. Astfel, că „boierimea ron se trage din împrejurări sociale anterioare întemeierii statelor, din epoca migrați popoarelor” (p. 40), e o realitate pe care nimeni nu o mai poate pune la îndoială toate îndreptările și precizările care se pot aduce (poziția răzeșilor și moșnet față de boierimea-aristocrație, „țărănimea liberă”, descălecatul care nu i „basm”, pecetea Băii care nu are în legendă anul 1300, predicile de la „1401 - lă care nu sunt ale lui Grigore Țamblac etc).

Lunga pledoarie pentru originea slavă a clasei boierești — luârj considerație mai multe elemente: terminologia socială, onomastica, toponil liturghia slavă — derivă direct din studiul precedent, despre „perioada slava după cum concluzia sa, privind transformarea etnonimului în nume de clasă sd aservită, *rumâni* („numele național devine acela al unei categorii sociale, a supușilor” — p. 45), se continuă în cel următor, despre numele neamului și al Explicațiile sunt într-o evidentă și inseparabilă înlănțuire și interpătrunderj acest sens, observațiile și precizările însemnate pentru studiul precedent sunt val și aici.

O istorie a boierimii-aristocrație din Țările Române nu* există încă pentru acest subiect (cu atât de diversele sale aspecte) s-a scris enorm; docume îngăduie o abordare mai coerentă dinspre spațiul transilvan spre cel extracarpăt de exemplu, Ioan Aurel Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cni*

nobiliare (boierești) din Transilvania în secolele XIV—XVI, Cluj-Napoca, 1991, cu o bogată bibliografie), îndemnând, însă, la o tratare (până la un punct) unitară.

Teza lui Panaitescu, enunțată încă în studiul anterior (unde formează unul din pilonii demonstrației), se întemeiază pe o sumă de constatări, legate într-o interpretare logică, reconstituirea propusă rămânând, în cea mai mare parte, valabilă. O nuanțare este, însă, necesară pentru unul din argumentele aduse din domeniul terminologiei sociale, anume explicația pentru transformarea numelui neamului în numele categoriei aservite: *rumânii*. În acest sens, a se vedea studiile lui Ștefan Ștefănescu: *Considerațiuni asupra termenilor „vlah” și „rumân” pe baza documentelor interne ale Țării Românești din veacurile XIV—XVII* (în *SMIM*, IV, 1960) și *Despre terminologia țărănimii dependente din Țara Românească în sec. XIV—XVI* (în „*Studii*”, 15, 1962, nr. 5). Ceea ce rămâne, însă, insuficient explicat — și nefiresc, în cadrul explicațiilor existente — e despărțirea în *boieri* și *vlahi* (ca totalitate a oamenilor liberi din sate și orașe), ca și cum *boierii* n-ar fi *vlahi* ca origine etnică (v. și Dinu C. Arion, *Vlahii, clasă socială în voievodatele românești*, București, 1940) și, mai apoi, însăși desemnarea *vecinilor* (purtând acest nume încă în veacul XV) drept *rumâni*, fără ca această „decădere” a etnonimului să nemulțumească ori să nedumerească, nici măcar pe boierii cărturari care tocmai descopereau descendența romană a românilor!

Pentru alte aspecte ale problemelor atacate de Panaitescu în acest studiu, a se vedea și următoarele lucrări:

- 65535 H.H. Stahl, *Controverse de istorie socială românească*, București, 1969 (cap. „Greșita identificare a feudalismului nostru cu cel apusean”);
- 65535 Valeria Costăchel, *Les immunités dans les Principautés Roumaines aux XIVe et XVe siècles*, București, 1947; Ștefan Ștefănescu, *L'évolution de l'immunité féodale en Valachie aux XIVe-XVIe siècles*, în *RRH*, 7, 1968, nr. 1; N. Grigoraș, *Imunități le și privilegiile fiscale în Moldova (de la începuturile statului până la mijlocul și sfârșitul al XVIIU-lea)*, în *Rdl*, 27, 1974, nr. 1;
- 65535 Gheorghe Cronț, *Instituții medievale românești. Înfrățirea de moșie. Jurătorii*, București, 1969;
- 65535 Ovid Sachelarie, *Contribuții la studiul formulei „prădalica să nu fie”, în SMIM*, VI, 1973;
- 65535 Gheorghe I. Brătianu, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele Române*, Evry, 1977;
- 65535 Ștefan S. Gorovei, *Tradiția „descălecatului”: înțelesuri și confuzii*, în *AIIAI*, XX, 1983.

O micro-sinteză pentru Moldova: D. Ciurea, *Evoluția și rolul politic al clasei dominante din Moldova în secolele XV-XVIII*, în *AIIAI*, XVII, 1980. Pentru spațiul intracarpatic: David Prodan, *Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI-XVII*, în *AIAC*, VI, 1963; Radu Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970; idem, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988 (cu revelatoarele descoperiri de la Streisângeorgiu, urcând vechimea unui neam cnezial românesc până spre sfârșitul veacului XIII). V. și Dan Gr. Pleșia, *La noblesse roumaine de Transylvanie. Structure et évolution*, în *RRH*, 26, 1987, nr. 3.

Aportul pecenego-cuman la formarea clasei boierești este încă prea puțin lămurit; pentru cadrul general: P. Diaconu, *Les Petchenegues au Bas-Danube*, București, 1970; **idem**, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, București, 1978; Victor Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X—XIII. Români și turanici*, Iași, 1985. Pentru unele aspecte speciale, apropiate de subiectul în discuție: N. Beldiceanu, *Despre originea boierimii și domnii Țării Românești*, în „Orizonturi”, an. IV, 1952, nr. 3 — 4 (multigrafiat); Nicoară Beldiceanu et Irene Beldiceanu-Steinherr, *Notes sur le bir, les esclaves tatars et quelques charges dans les Pays Roumains*, în „Journal of Turkish Studies”, 10, 1986 (Omăgiu Halii Inalcik) și versiunea în limba română, în „Buletinul Bibliotecii Române”, XIII (XVII), Freiburg, 1986; cercetările în această direcție trebuie continuate.

În fine, pentru o etapă mai târzie, care corespunde întemeierii principatelor extracarpătice, este de luat în considerare, în cazul acestora, și o influență ungurească, expresie a descălecatului de peste munți (chiar între exemplele de nume date de Panaitescu, la p. 46, două sunt de proveniență ungurească și nu slavă: Clănău și Domăncuș). Este, de asemenea, o problemă care necesită o cercetare atentă.

În ceea ce privește limba slavă, folosită curent de boierime și de pătura cultă în veacurile XIV —XVII, Panaitescu are, fără îndoială, dreptate când arată că grămăticii care scriau actele slavone erau *români* și — adăugăm acum — *nu aparțineau clerului*.

III. NUMELE NEAMULUI ȘI AL ȚĂRII NOASTRE

Publicat prima dată în *Interpretări românești*, 1947.

Problema cercetată în 1943 de Panaitescu a continuat să intereseze și, în jumătatea de veac trecută de atunci, s-au adunat mai multe contribuții notabile. Chestiunile generale sunt tratate de Adolf Armbruster (*Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, 1972; ²1993) și de Vasile Arvinte (*Român, românesc, România*, București, 1983). Alte contribuții: Eugen Stănescu, *Unitatea teritoriului românesc în lumina mențiunilor externe. „Valahia” și sensurile ei*, în „Studii”, 21, 1968, nr. 6; *idem*, *Geneza noțiunii de „România”. Evoluția conștiinței de unitate teritorială în lumina denumirilor interne*, în voi. colectiv *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1968; Vasile Maciu, *Semnificația denumirii statelor istorice române*, în *Rdl*, 28, 1975, nr. 9; Adolf Armbruster, *Terminologia politico-geografică a țărilor române în epoca constituirilor statale*, în voi. colectiv *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980.

Pentru numele *Muntenia*: Ion Conea, *O problemă veche, încă nerezolvată — originea numelui Muntenia*, în „Probleme de Geografie”, XII, 1960; Ion Donat, *The*

Romanians South of the Carpathians and the Migratory Peoples in the tenth — Mrteenth Centuries, în voi. colectiv *Retations between the Autochtonous Populatlon and the Migratory Populations on the Territory of România*, 1975.

Pentru numele *Moldova*: Victor Spinei, *Terminologia politică a spațiului est-carpatic în perioada constituirii statului de sine stătător*, în voi. colectiv *Stat. Societate. Națiune. Interpretări istorice*, Cluj-Napoca, 1982.

Pentru orașele care au fost cele dintâi reședințe ale principatelor românești extracarpatic: Nicolae Constantinescu, *Curtea de Argeș (1200—1400). Asupra începuturilor Țării Românești*, București, 1984; Eugenia Neamțu, Vasile Neamțu, Stela Cheptea, *Orașul medieval Baia în secolele XIV—XVII*, I—II, Iași, 1980—1985. Numele însuși al râului Moldova are o origine controversată; opinia cea mai apropiată de adevăr și cu cea mai mare verosimilitate e aceea care atribuie numelui Moldova o origine germanică (Dragoș Moldovanu, *Etimologia hidronimului Moldova*, în „Anuar de Lingvistică și Istorie Literară”, Iași, XXVIII, 1981 — 1982/A). O altă opinie la Ion Popescu-Sireteanu, *Nucleul lexical autohton *Mold- și numele Moldova*, în „Teologie și viață”, Iași, I (LXVII), 1991, nr. 4-8.

Câteva precizări mărunte. Teoria descălecatului „a trăit”, cum scrie Panaitescu (p. 79), doar în sensul că nimeni nu mai crede azi în vidul de populație în spațiul extracarpatic înaintea fondării principatelor. Dar cu acest cuvânt, de un remarcabil polisemantism, oamenii Evului Mediu înțelegeau nu „coborârea unei populații” întregi, ci „o coborâre de elemente politice unificatoare venite din Ardeal”. Pentru acest termen și înțelesurile sale — Ștefan S. Gorovei, *Tradiția „descălecatului”: înțelesuri și confuzii*, citat în notele la studiul precedent.

Nu e deloc sigur că „Alexa Moldaovicz” de la 1339 (p. 80) era un locuitor din *Civita; Moldavia* (sau *Moldaviensis*), Baia de azi.

\ oievozii Petru și Ștefan, amintiți de Dlugosz în cronica sa pentru anul 1359 (p. 81) nu sunt contemporanii lui Bogdan I, ci, foarte probabil, cum avea să demonstreze Panaitescu însuși mai târziu, nepoții acestuia — P. P. Panaitescu, *Din istoria luptei pentru independența Moldovei în veacul al XIV-lea. Primele lupte pentru independență ale Țărilor Române*, în „Studii”, IX, 1956, nr. 4. Pentru datarea acestui episod (1377 la P.P. Panaitescu, 1369 la C. Cihodaru, 1367 la Ștefan S. Gorovei) -Veniamin Ciobanu, *Din nou despre „lupta de la Plonini”*, în *AIIAI*, XXI, 1984.

Pentru legenda fraților Roman și Vlahata, v. și Gh. I. Brătianu, *Roman și Vlahata în tradiția istorică a descălecatului Moldovei* (1945), retipărit în *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945 (ediție nouă, București, 1980).

IV. DRUMUL COMERCIAL AL POLONIEI LA MAREA NEAGRA ÎN

EVUL MEDIU

Publicat prima dată în *Interpretări românești*, 1947. Versiunea franceză — *La route commerciale de Pologne à la mer Noire au Moyen Âge* (comunicare la Congresul Internațional de Istorie de la Varșovia, din 1933) — s-a tipărit în *k!R*, III, 1933.

Demonstrația și concluziile lui Panaitescu, privind importanța drumului comercial, împrejurările și urmările statornicirii lui pe pământul românesc, și-au păstrat valabilitatea; nuanțări și precizări s-au adus în studii ulterioare: C. Racoviță, *Începuturile suzeranității polone asupra Moldovei (1387—1432)*, în *RIR*, X, 1940; N.A. Mohov, *Moldavskij trgovyj put' v XIV—XV vv.*, în voi. colectiv *Pol'Sal Rus'*, Moscova, 1974; Ștefan S. Gorovei, *Poziția internațională a Moldovei în a doua jumătate a veacului lui XIV-lea*, în *AI*, XVI, 1979; Șerban Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (secolele XIV—XVI). Drum și stat*, în *SMIM*, X, 1983 (reluat în *Geneza statului în Evul Mediu românesc. Studii critice*, Cluj-Napoca, 1988).

Pentru alte aspecte: G.I. Brătianu, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, Munchen, 1969 (ed. rom., în două volume, îngrijită de V. Spinei, București, 1988); O. Iliescu, *Le preț accorde en 1388 par Pierre Mușat à hdisias Jagellon*, în *RRH*, XII, 1973, nr. 1; Matei Cazacu, *A propos de l'expansion polono-lituanienne au nord de la mer Noire aux XIVe—XVe siècles*, în *Passe turco-tatar, présent soviétique. Etudes offertes à Alexandre Bennigsen*, Louvain-Paris, 1986.

Pentru relațiile cu genovezii — studiile adunate în volumul *Colocviul româno-italian „Genovezii la Marea Neagră în secolele XIII—XIV”*. București, 27— 28 martie 1975, București, 1977.

V. DE CE AU FOST ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA SEPARATE ?

Publicat în *RFR*, V, 1938, nr. 6.

Cu neînsemnate nuanțări de amănunte, răspunsul formulat de Panaitescu la întrebarea din titlu și-a păstrat până azi valabilitatea. Dualismul statal românesc nu poate fi cercetat — așa cum rezultă și din studiul lui Panaitescu — decât în cadrul larg al unității de neam. Sub acest aspect, o întregire a imaginii din acest studiu — dar fără modificări esențiale — o pot oferi unele lucrări mai noi, cum ar fi: Manole Neagoe, *Problema centralizării statelor feudale românești Moldova și Țara Românească*, Craiova, 1977; Nicolae Stoicescu, *Unitatea românilor în Evul Mediu*,

București, 1983; Ion Toderașcu, *Unitatea românească medievală*, București, 1988.

Față de textul din revistă, cel din volum prezintă o singură deosebire — cel de-al treilea pagraf al studiului se încheie astfel: „... de jur împrejur, cele trei mari râuri, Dunărea, Nistrul și Tisa”.

VI. DE CE N-AU CUCERIT TURCII TARILE ROMANE

Publicat în *RFR*, XI, 1944, nr. 5.

Concluzia studiului este de neclintit: fără îndoială, Țările Române nu se aflau nemijlocit în calea expansiunii otomane spre inima Europei iar administrarea (și controlarea) lor prin interpuși creștini era infinit mai profitabilă. Doar în momente de criză, în veacurile XVI și XVII, s-a hotărât, la Istanbul, transformarea lor în pașa-lâcuri, desemnându-li-se și conducătorii (beilerbei). Cercetarea acestei probleme ar merita, însă, o reluare, după aproape jumătate de veac de studiere a relațiilor româ-no-otomane pe baza unor documente scoase din arhivele fostului Imperiu Otoman.

Pentru contextul relațiilor româno-otomane, v.: Tahsin Gemil, *Românii și otomanii în secolele XIV—XVI*, București, 1991.

Față de textul din revistă, cel din volum prezintă ușoare deosebiri, nu lipsite însă de interes. Le semnalăm în continuare.

P. 111, § 3, după „... se scoală mereu în lupta”, urmează: „pentru creștinătate și pentru libertatea lor”.

P. 112, § 2, începea astfel: „Ce a însemnat această luptă pentru Europa, se știe. Românii au întârziat...”.

P. 112, § 3, după „... ea a fost hotărâtoare”, urmează: „pentru istoria Europei”. Paragraful se încheia cu această frază: „Este rolul de istorie universală jucat de români, rol de avangardă de sacrificiu, care acoperă gruparea forțelor oștirilor”.

P. 112, § 4, după Chilia, Cetatea Albă”, urmează: „și Tighina”.

P. 114, la sfârșitul paragrafului 3, „rolul pe care l-au jucat Principatele Române” era definit drept „rolul hotărâtor pe care ...”.

P. 115, § 3, după „Aceasta este cauza principală”, urmează: „(este și o cauză rasială, amestecul de rase și decăderea vechii rase de luptători asiatici)”.

P. 118, au fost eliminate ultimele două paragrafe; le transcriem.

„Bineînțeles, latura dinspre Dunăre a drumului de cuceriri trebuia asigurată. Principatele Române trebuiau supuse, deși nu era necesar să fie cucerite. Nu am pierdut nimic, prin această concluzie, din gloria istorică a luptei noastre seculare contra păgânilor.

Nu s-ar putea obiecta că prin concluzia noastră a doua se întunecă rolul nostru de apărători ai Europei. Cine cunoaște istoria noastră, chiar numai în linii generale, știe că existența unor principate autonome la Dunărea de Jos constituie un *capital creștin*, prin atragerea oștilor turcești în această parte, prin necesitatea ce se pune pentru turci a-și asigura laturile drumului de cucerire. Am arătat la începutul acestui articol prețul plătit de Românii pentru această întârziere, după mărturia lui Bonfinius, și ce valoare are această întârziere pentru aranjarea apărării Europei: tocmai timpul necesar pentru trecerea de la armata feudală la cea cu arme de foc. Astfel, grație României, a putut fi pregătită această

apărare, iar poziția noastră geografică, ca și economia cuminte a domnilor noștri, ne-i ferit de soarta stăpânirii streine".

Dacă eliminarea considerentelor de rasă nu surprinde, în schimb, apare d neînțeles renunțarea la sublinierea valorii europene a rezistenței românești împotriv Imperiului Otoman.

VII. COMUNELE MEDIEVALE ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE

Publicat prima dată în *Interpretări românești*, 1947.

Istoria orașelor l-a interesat pe Panaitescu toată viața: la 22 de ani, adun „material documentar pentru istoria organizării municipale la români” (*Pagini d jurnal*, Cluj-Napoca, 1974, p. 62) iar între studiile rămase în manuscris, la moartea unu conține *Observații asupra originii orașelor moldovenești* (fragmente s-au tipărit în „Magazin Istoric”, III, 1969, nr. 9).

Pentru problemele atinse în acest studiu, completări și îndreptări se pot afl în foarte multe lucrări din ultimele decenii, de când la cercetarea „fenomenului oraș” început să contribuie și arheologia. Bibliografia este cu adevărat uriașă — semnalărr doar câteva lucrări de la care s-ar putea încerca o reluare, în stadiul actual, a cercetării

Sub raport general, teoretic și metodologic, v., de exemplu, C. Șerban *Conceptions et methodes dans l 'etude de l 'histoire des villes medievals roumaines*, în „Nouvelles Etudes d'Histoire”, III, București, 1965; idem, *Geneza orașelor medievale românești*, în „Studii și Articole de Istorie”, XIV, 1969; Mircea D. Matei, *Probleme actuale ale cercetării istoriei orașului medieval*, în „Studii și Cercetări de Istorie Veche”, 21, 1970, nr. 3; Ștefan Olteanu, *Premisele majore ale procesului de constituire a orașelor medievale la est și sud de Carpați*, în „Studii”, 25, 1972, nr. 5.

Materialul documentar a orientat pe cercetători în special către cercetarea orașelor Moldovei medievale, despre care o largă sinteză a dat Const. C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1967. O altă cercetare sintetică: Renate Mdhlenkamp, *Die Entstehung und Entwicklung der mittelalterlichen moldauischen Städte bis Ende des XVI. Jahrhundert* (lucrare inedită, în pregătire pentru tipar).

Pentru prezența și rolul elementului german — Hugo Weczerka, *Das mittelalterliche und fruhneuzeitliche Deutschum im Fiirstentum- Moldau, von seinen Anfängen bis zu seinem Untergang (13. —18. Jahrhundert)*, Miinchen, 1960 (v., de asemeni, și studiile ulterioare ale acestui istoric).

Pentru administrația orășenească — D. Ciurea, *Organizarea administrativă a statului feudal Moldova (sec. XI V-XVIII)*, în AIIAI, II, 1965; N. Grigoraș, *Instituții feudale din Moldova. I. Organizarea de stat până la mijlocul sec. al XVIII-lea*,

București, 1971.

Pentru patriciatul orășenesc — Radu Manolescu, *Cu privire la problema patriciatului în orașele Țării Românești și Moldovei (secolul al XV-lea — prima jumătate a secolului al XVI-lea)*, în *Xumidava*, IV, Brașov, 1970; Ștefan S. Gorovei, *Cu privire la patriciatul orășenesc în Moldova medievală. Câteva observații preliminare*, în *AllAI*, XXV/1, 1988.

Atragem și aici, încă o dată, atenția asupra faptului că în vechea pecete a orașului Baia (Civitas Moldaviensis) *nu figurează anul 1300*, cum afirmă Panaitescu în mai multe locuri din carte, preluând o eroare pusă în circulație de N. Iorga; cu privire la acest sigiliu, v. Renate Mohlenkamp, *Die ältesten Siegel moldauischer Städte*, în „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, 29, 1981, nr. 3. V. și Eugenia Neamțu, Vasile Neamțu, Stela Cheptea, *Orașul medieval Baia în secolele XIV—XVII*, cit.

Două din ideile de bază ale acestui studiu al lui Panaitescu nu mai sunt, azi, împărtășite de specialiștii istoriei orașelor: existența unor așezări ca *orașe* înainte de întemeierea statelor în spațiu extracarpatic și organizarea lor după chipul comunelor din Europa occidentală.

VIII. CUM AU AJUNS BUCUREȘTII CAPITALA ȚĂRII ?

Publicat în *RFR*, V, 1938, nr. 8.

Pentru alte lămuriri privind împrejurările în care orașul București a devenit capitala — întâi a Țării Românești, apoi a României — vezi: Dan Berindei, *Orașul București, reședință și capitală a Țării Românești 1459—1862*, București, 1963; Const. C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre*, București, 1966; Paul Simionescu, Paul Cernovodeanu, *Cetatea de scaun a Bucureștilor*, București, 1976.

Singura deosebire dintre textul din revistă și cel din volum marchează evoluția documentării. Astfel, la p. 163 (din prezenta ediție), § 4, după „... urmașul lui Mircea cel Bătrân”, urma fraza: „Cum marele domn murise abia de câteva luni la această dată și nu știm unde a stat în ultimii ani ai domniei, suntem în drept să bănuim că Mircea a fost acela care a mutat capitala de la Argeș la Târgoviște, un act de chibzuință politică, ce se potrivește cu înțelepciunea lui cunoscută”. În volum, „bănuiala” a fost înlocuită cu precizarea că însuși fiul lui Mircea folosise Târgoviștea încă în timpul vieții tatălui său: „care rezida în acest oraș și în vremea când era coregent pe lângă tatăl său”. Între timp, Panaitescu scrisese monografia despre Mircea (apărută în 1944).

Publicat în *RFR*, X, 1943, nr. 9. Retipărit în *Contribuții la istoria culturii românești*, 1971.

Problema scrisului în limba română a constituit un subiect față de care Panaitescu a dovedit un puternic atașament, până în pragul sfârșitului său. După studiul din 1943, cercetările sale s-au materializat în mai multe contribuții, până la monografia *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965 (demonstrație în care ideile de bază nu mai au, azi, temelia pe care autorul o socotise așa de solidă — cf. Ion Gheție și Alexandru Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, 1985). Trebuie precizat că, după cele mai noi cercetări, zona bănățeano-hunedoreană — și nu cea maramureșană — este cea care a dat, masiv, traduceri în limba română.

Sunt de regândit și unele din afirmațiile lui Panaitescu privind literatura religioasă și cea istorică în limba română. Opinia că „literatura istorică a precedat-o pe cea bisericească” (titlul capitolului de la p. 176), și anume că „avem o distanță de un veac între aceste două fenomene literare” (p. 178), nu mai are, în lumina cercetărilor ulterioare, temeiurile pe care i le atribuia autorul. Astfel, cronica lui Mihai Virteazul sau a Buzestilor — pe care Panaitescu a socotit-o cu fermitate, până la sfârșitul vieții sale, drept „prima cronică scrisă în românește” (vezi studiul său, apărut în 1962, *Începuturile istoriografiei în Țara Românească*, în *Contribuții la istoria culturii românești*, 1971, p. 418) — pare să fi fost scrisă, mai degrabă, în limba slavă (I.C. Chițimia, *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, București, 1972, p. 157; pentru această cronică, vezi și Dan Zamfirescu, *Contribuții la istoria literaturii române vechi*, București, 1981, p. 383—459). În ceea ce privește Moldova, s-a arătat că până la Grigore Ureche nu a putut exista o istoriografie în limba română (I.C. Chițimia, *op.cit.*, p. 249—253), iar cercetări recente sugerează mai pregnant posibilitatea (întrevăzută și anterior) ca și cronica lui Grigore Ureche să fi fost scrisă tot în limba slavă (N.A. Ursu, *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron vodă — opera lui Simion Dascălul*, în *AIIAI*, XXVI/1, 1989 și XXVII, 1990). Astfel, distanța dintre cele „două fenomene literare” se reduce considerabil.

Liturghierul lui Dosoftei a cunoscut o ediție critică, realizată de N.A. Ursu (*Dumnezeiasca Liturghie*, Iași, 1980); întârzierea cu care Biserica românească a introdus limba națională în cult este explicată de N.A. Ursu prin precauția pe care ierarhii ortodocși din principatele extracarpatiche au trebuit să o manifeste față de traduceri influențate, în Transilvania, de Reformă. La numai nouă ani după *Liturghier*, Biblia însăși va vedea lumina tiparului în limba română (București, 1688). *Dar munca la aceste traduceri a durat ani buni*: momentul apariției nu este și momentul traducerii! Cele „două fenomene literare” în limba română nu sunt, în realitate, despărțite prin lungul răstimp pe care îl presupunea Panaitescu.

Trebuie observată *simetria* pe care Panaitescu a dat-o cărții sale: ea se deschide cu „perioada slavonă”, explicată prin originea slavă a celei mai vechi aristocrații (din epoci anterioare întemeierii statului) și se încheie cu perioada în care boierimea, demult românilizată cu totul, transformă „statul voievodal”, de expresie hieratică (slavonă) într-un „stat aristocratic”, de „expresie națională” (română).

X. RENAȘTEREA ȘI ROMÂNII

Publicat prima dată în *AIIAI*, XXII/2, 1985, după o variantă pregătită pentru tipar de Silvia P. Panaitescu și Dan Zamfirescu. Forma de față a fost stabilită după manuscrisul original.

În legătură cu tema acestui studiu, v. și: Virgil Cândea, *Rațiunea dominantă*, Cluj-Napoca, 1979; Dan Horia Mazilii, *Literatura română în epoca Renașterii*, București, 1984; Andrei Pippidi, *Epoca Renașterii în literatura română?*, în *AIIAI*, XXII/2, 1985.

POSTFAȚA

În cadrul unui seminar la o grupă de specializare în istorie medievală, una din întrebările unui test cerea studenților — viitori profesori, cercetători, muzeografi... — să precizeze ce anume le evocă sintagma *Interpretări românești*. Din 11 participanți la acest seminar, un singur student a răspuns: „este titlul unei cărți a lui P.P. Panaitescu, dar n-am văzut-o și nu știu ce conține”. Pentru ceilalți — *ni vu, ni connu*.

A fost șocantă această experiență, ilustrând, firește, continuarea unei mai vechi stări de fapte. Căci în atitudinea *generală* față de P.P. Panaitescu trebuie să se vadă o îmbinare de reacții contradictorii, cu rădăcini încă în vremea vieții sale. A avut prieteni care au sfârșit prin a-i deveni ostili, a căpătat „tovarăși de drum” dintre cei care, din anumite puncte de vedere, îi fuseseră indiferenți ori neprieteni.

Nu e nimic greșit, credem, în afirmația că autorul acestei cărți a făcut parte din categoria personalităților incomode. Cât a trăit, a fost incomod și ca om, și c istoric; trecut în lumea umbrelor, omul n-a ajuns a fi iertat de semenii săi, oamenii, iar istoricul a rămas un incomod. Nu mai puțin, cartea aceasta a fost și a rămas incomodă.

Din câtexărți a scris P.P. Panaitescu, aproape toate au stârnit fie nemulțumiri și proteste, fie delimitări și puneri la punct, dacă nu chiar polemici. Amintim numai monografia *Mihai Viteazul* (1936), punctul de pornire pentru o dispută celebră, în cadrul „scandalului” care în acea vreme opunea „școala nouă” și „școala veche” de istorie. Dar amintim, deopotrivă, că și ultima-i carte, apărută postum, *Introducere la istoria culturii românești* (1969) — de fapt, o parte din primul volum al unei ample sinteze, *Istoria românilor*, redactată prin 1945—1947 și care, neterminată, se oprește la sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare¹ — încă a fost de natură să provoace o vie discuție². Din acest punct de vedere, *Interpretările românești* au avut o soartă mai ciudată, oglindind-o dramatic pe aceea a autorului lor.

În necrologul pe care l-a închinat lui P.P. Panaitescu, profesorul Emil Turdeanu constata cu nedumerire și mâhnire: „O existență întreagă de muncă, de

¹ Măria Magdalena Szekely, *O operă inedită și geneza unei cărți*, comunicare la simpozionul „In memoriam P.P. Panaitescu” (Iași, 9 martie 1993).

² Matei Cazacu, *Pe marginea lucrării lui P.P. Panaitescu „Introducere la istoria culturii românești”*. în „Studii”, 23, 1970, 2, p. 371-378.

realizări uimitoare și de nenoroc. Niciodată o muncă de esență n-a fost răsplătită cu așa de puține satisfacții și niciodată un om competent și devotat misiunii sale n-a cunoscut așa puțină glorie [...]. De unde i-a venit această ostracizare? Puțin din caracterul său închis și intransigent, puțin din convingerile sale politice, puțin din polemicile pe care le provocau lucrările sale, întotdeauna noi, întotdeauna de-a bățul în raport cu soluțiile admise și, în consecință, adesea contestabile. Un om cu aparență amabilă, și totuși dificil în relații. Un om modest, și totuși sigur de el, prea sigur și prea dur uneori, până la a brava-conveniențele cele mai simple"³.

Se cuvine, de aceea, înainte de a ne ocupa mai îndeaproape de carte, să aducem câteva date despre autorul ei⁴.

P.P. Panaitescu s-a născut la 27 februarie/11 martie 1900 la Iași și a murit la 14 noiembrie 1967 la București. Era încă elev de liceu când și-a făcut debutul, la 17 ani, în „Revista Istorică” a lui N. Iorga, așa încât se poate spune că a lucrat pe tărâmul cercetărilor istorice o întreagă jumătate de veac. Proaspăt licențiat în litere, la Universitatea din București, în 1922, cu mențiunea „magna cum laude”, a susținut un ciclu de conferințe la Universitatea Populară de la Vălenii de Munte — mărturie grăitoare a prețuirii de care se bucura din partea lui N. Iorga. Un stagiu la Cracovia (1923-1924) și unul la Paris (1924-1926, ca bursier la Școala Română de la Fontenay-aux-Roses) au făcut din tânărul Panaitescu specialistul multilateral pe care ni-l arată totalitatea lucrărilor sale⁵. Doctor în litere (istorie) în 1925, tot cu mențiunea *magna cum laude*⁶, începe în 1927 o carieră universitară (conferențiar, apoi profesor) care se anunța deosebit de rodnică, dar care s-a întrerupt în 1941.

În 1930, alături de profesorii Alexandru Rosetti, Scarlat Lambrino, G.M. Cantacuzino, Constantin G. Giurescu și Victor Papacostea, a aderat la partidul liberal al lui Gh. I. Brătianu⁷. Această solidaritate politică s-a manifestat în plan științific prin ceea ce s-a numit „școala nouă” de istorie⁸, a cărei expresie a fost „Revista Istorică Română” (1931); în paginile ei⁹, chiar din primul an de apariție, N. Iorga a fost atacat violent de Constantin G. Giurescu, ceea ce a declanșat o furtună uriașă, în valurile căreia s-au lăsat antrenati — de partea „școlii noi” sau de partea „școlii

³ În „Revue des Etudes Slaves”, XLVII, 1968, p. 473.

⁴ Mai pe larg, la Ștefan S. Gorovei, *Petre P. Panaitescu — coordonate ale unei evoluții*, în *AIIA1*, XIX, Iași, 1982, p. 499—523; Constantin Rezachevici, *P.P. Panaitescu — o operă de renume, o viață puțin cunoscută*, în *RI*, III, 1992, 11-12, p. 1183—1194.

⁵ Cf. bibliografia stabilită de Dan Zamfirescu, în: P.P. Panaitescu, *Contribuții la istoria culturii românești*, ed. Silvia Panaitescu și Dan Zamfirescu, București, 1971, p. 620—633.

⁶ Se socotește, îndeobște, că și-a trecut doctoratul cu lucrarea *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*; totuși, pe diploma de doctor în litere figurează, ca titlu al tezei, *Nicolas Spathar Milesco*!

⁷ Pentru viața și activitatea acestuia: *Confluente istoriografice românești și europene. Gheorghe*

1. Brătianu, coordonator Victor Spinei, Iași, 1988; *RI*, IV, 1993, 1—2.

⁸ În așteptarea unei cercetări speciale a acestui fenomen, trimitem la documentele publicate de Ștefan S. Gorovei, Lucian Nastasă și Petre Țurlea, „Școala nouă” de istorie. *Mărturii documentare*, în *MIM*, XXII/1 (1985), XXIII/1 (1986) și XXIV/2 (1987).

⁹ Cf. Paul Cernovodeanu, *Revista Istorică Română. 1931 — 1947. Bibliografie critică*, București, 1977.

vechi" — mulți dintre intelectualii vremii, și nu numai istorici, i-a rămas în afara polemicii, reușind să păstreze raporturi normale cu N. Iorga, < ^ărui sprijin — materializat într-un referat elogios — a fost ales (28 mai 1¹ membru corespondent al Academiei Române (la Secțiunea Istorică). Doi ani târziu, însă, apariția monografiei *Mihai Viteazul*, atacată imediat de Iorga, **include** și pe Panaitescu în marea polemică, lucrurile mergând până în pragul proces (oprit, se pare, din inițiativa lui Iorga¹⁰).

În acești ani de foarte rodnică activitate, în cercetare și la catedră, Panaitescu a aderat la mișcarea legionară, ceea ce a fost de natură să-i înstrăine simpatiile de care se bucurase anterior. Intervenția energică a unora dintre cole i-a evitat trimiterea, în 1938, în lagărul de la Miercurea Ciuc. Din păcate, Pana: n-a putut răspunde cu un gest similar, atunci când așa ceva s-ar fi așteptat de Proclamarea „statului național-legionar" în septembrie 1940 a făcut di Panaitescu rectorul Universității bucureștene; în această calitate, și-a consumat de om politic, încheindu-și definitiv și cariera universitară. Un episod trist di sa — când nu s-a putut opune excluderii din universitate a unor colegi (toc care-1 salvaseră în 1938...) și când i-a lipsit o atitudine fermă și demnă în mo asasinării lui N. Iorga. A plătit un preț uriaș pentru acest episod: a pierdut cat pierdut stima și prietenia unor oameni a căror dușmănie îl va urmări până la sfi zilelor (sale și ale lor).

Suspendat din învățământul superior, detașat la Biroul Păcii (or creat pe lângă Președinția Consiliului de Miniștri cu scopul de a aduna docum socotită necesară pentru apărarea drepturilor României în momentul în războiului), consilier tehnic la Muzeul Româno-Rus (1946), director de se| Institutul de Cercetări Balcanice (1948), P.P. Panaitescu este angajat la 1 ianuarL la Institutul de Istorie din București. Cu întreruperi cauzate de arestări sau „ pentru cercetări", a rămas în această instituție până la pensionarea sa, în 19 acel an, Institutul de Istorie poartă numele lui N. Iorga...

Atins de o boală gravă și incurabilă (maladia lui Parkinson), pe care că o poate stăvili printr-o operație la creier (refuzată, însă, de medicii fran< mai 1965), și-a trăit ultimii ani lucrând cu febrilitate, în condiții foarte m amărât și de boala soției sale. Când va fi constatat că sfârșitul este nega aproape, liberat de constrângerile ideologice cărora le plătise un tribut neașt mare, a dorit să lase, în chip testamentar, o carte în care să exprime, clar temeri, convingerile sale asupra istoriei medievale românești. Nu a scris o ca de teorie și metodă, ci a luat o parte din manuscrisul mai vechi, al unei /J *românilor*, redactată — am precizat deja acest lucru — în anii 1945—1947;| ti vată sub umbra morții, *Introducere la istoria culturii românești* a apărut la după ce autorul trecuse la cele veșnice.

Interpretările românești din 1947 și Introducerea la istoria românești din 1967 (Cuvântul înainte e datat cu mai puțin de trei luni înainte

¹⁰ Cf. „Școala nouă" de istorie. Mărturii documentare (II), loc. cit., XXIII/1 (1986) 380.

la 25 august 1967) sunt — despărțite de un răstimp de două decenii doar prin datele de apariție - două cărți ieșite din aceleași preocupări și din aplicarea acelorași metode. În studiile reunite în *Interpretări românești* suntem înclinați a vedea etarjp din munca de creație care trebuia să se încheie cu *Istoria românilor*.

Ideea unei sinteze de istorie românească era veche; o întrevădem cu claritate în însemnările de tinerețe ale lui Panaitescu; o vedem chiar materializată, într-o primă formă, în cursul pe care l-a ținut în anul universitar 1929—1930¹¹, mai apoi și în manualul tipărit în 1942¹². *Istoria românilor*, rămasă în manuscris, este databilă în intervalul 1945-1947; studiile înmănunchiate în *Interpretări românești* datează din intervalul 1933-1945: o spune autorul însuși („studii scrise în răstimp de 12 ani”; studii în parte publicate, începând din 1933)¹³. Dar aceleiași interval îi aparțin și marile monografii despre *Mi hai Viteazul* (1936) și *Mircea cel Bătrân* (1944), ieșite din aceeași (reluăm cuvinte din *Introducerea la Interpretări românești*) „preocupare centrală: interpretarea economică a istoriei românilor ca metodă de cercetare și, în același timp, convingerea verificată că trecutul românilor este parte integrantă din istoria Europei”¹⁴. Ce însemna Europa pentru românii veacului de mijloc? însemna spațiul estic și sud-estic al continentului, spațiu care s-a individualizat „în interiorul unității mari, europene”, pentru a forma „o unitate în privința evoluției economice și sociale”¹⁵. Acestui spațiu, asupra căruia s-a exercitat influența slavă, îi aparțin și românii. Și iată cele două linii directe ale *Interpretărilor românești*, prin care Panaitescu a ajuns la explicațiile formulate în studiile respective: rolul factorului economic (însă „fără să fim partizani exclusivi ai materialismului istoric”¹⁶) și rolul influenței slave. Din acest punct de vedere, nu este întâmplător, credem, că în fruntea volumului său a așezat acel studiu care i s-a părut că poate oferi, dintru început, perspectiva integratoare. Acest studiu nu putea fi, firește, nici cel despre numele neamului și al țării, nici cel despre dualismul statal românesc, ci „*Perioada slavonă la români și ruperea de cultura Apusului*”.

As jzarea studiilor în cuprinsul volumului urmează o altă ordine decât aceea în care ele au fost scrise. Firesc: *Interpretări românești* n-a fost gândită ca o carte care să fie scrisă, după un plan anume, de la un capăt la celălalt. Contrar celebrei fraze din *Crez*, ea nu „s-a născut”, ci „s-a făcut”!

Dacă în anii tinereții visa să scrie o istorie „psihologică”, o istorie a ideilor¹⁷, lăsându-se apoi atras de istoria vieții culturale (ne ferim a folosi termenul „cultură” pur și simplu, întrucât marele istoric îi dădea alt înțeles decât acela care e

Câteva fragmente s-au publicat în „Magazin Istoric”, nr. 8/1993.

Reeditat anastatic în 1990, a fost reprodus ulterior și în Republica Moldova.

Introducere la Interpretări românești, ediția de față, p. 9 și 11. Dintre studiile inedite incluse în volum în 1947, două sunt date: *Numelui neamului și al (arii noastre* e din 1943 iar *Comunele medievale în Principatele Române* e din 1945; nedatat, studiul despre *Problema originii clasei boierești* e tot din 1944-1945, întrucât se citează, în note, lucrări apărute în chiar acești ani. ¹⁴ *Introducere*, p. 9. ¹⁵ *Ibidem*.

Interpretări românești, p. 110.

Cf. Ștefan S. Gorovei, *Petre P. Panaitescu — coordonate ale unei evoluții*, cit., p. 503.

curent azi¹⁸⁾ — întinsele studii *fundamentale* despre Grigore Ureche și Miron Costin (1925), despre Nicolae „Milescu” (1925) și Petru Movilă (1926) sunt ilustrative în acest sens. Nici în 1933, când prezenta la Congresul Internațional de Istorie de la Varșovia comunicarea (absolut înnoitoare pentru subiect) despre *Drumul comercial al Poloniei la Marea Neagră în Evul Mediu* — apreciată de N. Iorga chiar atunci ca fiind „mai ușor comprehensibil(ă)” și având „o formă fină”¹⁹ — Panaitescu nu pare să fi avut gândul acestui volum, în care, însă, respectiva comunicare va constitui cel mai vechi dintre textele incluse. Va trebui să treacă încă cinci ani, până când să apară, în „Revista Fundațiilor Regale”, alte două studii din viitorul ciclu al *Interpretărilor. De ce au fost Țara Românească și Moldova țări separate?* (nr. 6/1938) și *Cum au ajuns Bucureștii capitala țării?* (nr. 8/1938); abia peste încă cinci ani va scrie *Începuturile literaturii în limba română* (publicat în aceeași revistă, nr. 9/1943) și *Numele neamului și al țării noastre* (netipărit anterior; datat, în volum, 1943). Studiul cu care se va deschide cartea, cel despre „*Perioada slavonă*” la români, apare abia în 1944, în primul număr din acel an al „Revistei Fundațiilor Regale” — *deci redactarea lui trebuie plasată în 1943* — urmat de cel care trebuia să răspundă la întrebarea *De ce n-au cucerit turcii Țările Române* (nr. 5/1944). În fine, ultimele două dintre studiile incluse în volumul din 1947 — și, totodată, cele mai ample și mai profunde (alături de *Drumul comercial* și de „*Perioada slavonă*”) — datează din 1945: *Problema originii clasei boierești și Comunele medievale în Principatele Române*²⁰; în împrejurările de după 23 august 1944, aceste două studii n-au mai fost tipărite în reviste, intrând direct în volum.

Avem credința că celor nouă studii înșirate până aici li se adăugau, în proiectul inițial al *Interpretărilor românești*, încă două: *Destin românesc*²¹ și *Renașterea și românii*²¹. Primul a fost scris și publicat în 1941, al doilea a fost scris în închisoare și nu a fost niciodată publicat de autor: manuscrisul e datat *Jilava, 21 februarie 1945*. Cum în acel an, 1945, istoricul a petrecut, se pare, mai multă vreme în reclusiune²³, ne întrebăm dacă nu cumva și celelalte două studii datate 1945, despre originea boierimii și despre comunele medievale, sau măcar unul din ele, nu vor fi fost redactate (fie și parțial) în aceleași condiții (numărul sporit de inadvertențe în notele de subsol pare a pleda în acest sens). Știm, de altminteri, că într-o altă reclusiune — cea de după înăbușirea rebeliunii legionare, în ianuarie 1941 — a scris studiul despre Ștefan cel Mare²⁴ („1 — 14 februarie 1941. Scris în închisoare”). Foaia finală a

*° P.P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 11: „Cultura este întreaga creație colectivă a societății”. V., însă, Răzvan Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X—XIV)*, București, 1974, p. 29: «sensul dat de regretatul învățat „culturii” [...] corespunde cu ceea ce pentru noi înseamnă în chip limpede sfera mai largă a civilizației»”.

¹⁹ N. Iorga, *Memorii*, VII, București, 1939, p. 106.

²⁰ Pentru datare, v. *supra*, n. 13.

²¹ Publicat în *CL*, LXIV, 1941, nr. 11 — 12; fragmente în „Magazin Istoric”, nr. 2/1991.

²² Publicat în *AI*, XXII/2, 1985, după o dactilogramă pregătită de soția autorului; în prezenta ediție, se publică după manuscris.

²³ Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 1188.

²⁴ Editat acum în *AI*, XXIX, 1992, p. 1-18.

manuscrisului acestui studiu poartă, într-un colț, însemnarea unor precizări „de adăugat”; între ele, *Destin românesc*¹⁵ — titlul însuși al textului care, spre sfârșitul aceluiași an, va vedea lumina tiparului în „Convorbiri Literare”. Lectura atentă a acestui text îi arată clar, credem, înrudirea cu ciclul *Interpretărilor*; dacă totuși el nu figurează în ediția de azi — care recuperează, însă, *Renașterea și românii* — explicația stă în faptul că studiul acesta, cu idei care se regăsesc, într-un chip sau altul în mai toată opera majoră a lui P.P. Panaitescu, e tributatar ideologiei din care autorul își făcuse un crez²⁶. Caz singular, pentru că — și ne grăbim să adăugăm precizarea — Panaitescu a știut să facă mai totdeauna o demarcație netă între munca lui științifică și opțiunea lui politică²⁷. *Destin românesc* rămâne un text surprinzător, dar nu în afara explicațiilor.

Nu ne sunt cunoscute, acum, mărturii despre chipul în care Panaitescu a gândit și a lucrat aceste studii; procesul lor de elaborare se află, poate, în jurnalul său (pierdut?!) sau în corespondența sa (în scrisorile expediate de el). Judecând după dezvoltarea și înlănțuirea demonstrațiilor, este evident că explicațiile s-au chemat, s-au cerut (dacă se poate spune așa) unele pe altele, după cum se întâmplă în orice cercetare autentică: lămurirea unor probleme sau aspecte scoate la iveală altele, neclare, invalidează concluzii mai vechi, pune în lumină netemeinicia unor interpretări, oferă puncte de sprijin pentru altele, provocând astfel noi cercetări care, la rândul lor... și așa mai departe. Acest proces ia înfățișarea unui lanț a cărui diversificare e continuă și, practic, nemărginită (ca și cunoașterea însăși) — limitele ei (periodice) stau în chiar limitele existenței umane. De aceea, cercetările lui Panaitescu, rodite în studiile din acest volum, se înrudesesc și pe alocuri se suprapun, ca orice derivă Jintr-un „teren” comun ca preocupări și metodă (situație pe care verbele franceze *engendrer* și *imbriquer* o definesc cu nuanțe bogate în sugestii), concluzii ale unora devenind premise ale altora, într-o continuă întretăiere și regrupare generatoare de *sistem*. Cu drept cuvânt Panaitescu a putut vorbi, în introducerea la această carte, despre o *convingere verificată*.

În *Interpretări românești* sunt, așadar, explicațiile pe care, lucrând pe alte subiecte, Panaitescu le-a căutat, trebuind să răspundă unor întrebări care veneau din realitățile trecutului — de aici și forma interogativă a unor titluri. Se întâmplă adesea că istoricul „ține” o explicație, la care a ajuns nu printr-o cercetare specială, ci printr-un fel de înțelegere directă și globală a „trecutului studiabil”; e un fenomen în care se reflectă, poate, acea „compunere” a „forțelor” pe care le reprezintă cercetătorul și izvoarele. S-a spus, de pildă, în drept, că o expertiză valorează atâta cât valorează cel care o efectuează. Un detectiv, un criminalist dezleagă misterele cauzelor pornind de la cine știe ce detaliu, neînsemnat în ochii altora, dar care pentru el e revelator, arătând și luminând calea de urmat. Detaliul acela și lumina pe care el o

²⁵*Ibidem*, p. 18, nota

[29]. V. și Constantin R V. și Constantin Rezachevici, *op. cil.*, p. 1188.

In același sens, **p.**

518-519 (nota 218).

In același sens, și mărturia profesorului Nicoară Beldiceanu, citată de Ștefan S. Gorovei,

poate aduce „vorbesc”, însă, doar aceluia care știe nu numai să audă, dar și să asculte. Panaitescu însuși evocă acest proces, de „colaborare” între istoric și materia primă a muncii sale, într-un paragraf din introducerea la cartea de față, explicând sensul titlului ei — *Interpretări* — ales „tocmai pentru a arăta că e vorba de intervenția gândului istoric”. Și continuă: „în fața materialului documentar, istoricul nu poate rămâne pasiv; el pune întrebări. Dacă întrebările nu sunt puse, materialul brut, oricât ar fi de bine clasat, nu-și dezvăluie secretele esențiale, liniile mari ale evoluției istorice. Istoricul trebuie să știe dinainte ce vrea să întrebe, ce dorește să știe, [altminteri] materialul nu-1 va ajuta”²⁸. Și, în lumina acestei afirmații, ne putem gândi dacă *Destin românesc* nu este și el răspunsul la o întrebare pe care „materialului brut” i-a adresat-o un istoric „instigat” de „gândul filosofic” al unui Cioran sau Blaga...

Autorul însuși spune, în introducerea la cartea sa, că unele din studiile reunite între copertile ei fuseseră deja „primite cu polemici sau neînțelegere”²⁹; nu putea să bănuiască, desigur, cum avea să fie primită asamblarea lor în ceea ce el spera să fie „un tot folositor pentru cei ce vor să privească cu bună-credință mai adânc înțelesul istoriei noastre”³⁰...

Rareori o carte poate să ilustreze, așa de pregnant, prin destinul ei, destinul însuși al autorului. Ieșită de sub teasc în 1947 — în a doua parte a anului, pare-se^{30bis} — la pragul dintre lumi, cartea lui Panaitescu n-a mai apucat să stârnească nici o reacție: în 1945—1947, vechile noastre reviste de istorie și-au văzut apărând ultimele numere („Balcania” a încetat în 1945, „Arhiva Românească” și „Revista Istorică” în 1946, „Cercetări Istorice”, „Revista Istorică Română” și „Revue Historique du Sud-Est Europeen” în 1947) iar colegii de breaslă — prieteni ori adversari — erau treptat reduși la tăcere (după desființarea Academiei Române, în iunie 1948, o bună parte a Secțiunii Istorice se va regăsi în spatele gratiilor). Iar ceea ce se voia a fi noua istoriografie era prea preocupată de alte (cu totul alte!) probleme, ca să acorde vreo atenție acestui volum, deși felul în care autorul aborda subiectele era atât de apropiat de ceea ce se preconiza atunci, încât s-a putut afirma, chiar, că *Interpretări românești* era prima carte de cercetare de pe poziții... marxiste a istoriei românilor³¹!

Apariția, în plin război, a unora dintre studiile incluse în volum putuse stârni reacții violente; astfel, „*Perioada slavonă la români și ruperea de cultura Apusului*”, apărut în ianuarie 1944 în „Revista Fundațiilor Regale”, a mâhnit pe N. Cartoian³² și l-a determinat pe N. Bănescu să aducă problema în discuția Academiei; „Asemenea

²⁸ *Introducere* la *Interpretări românești*, p. 10; cuvântul dintre [] lipsește în ediția din 1947, el e cerut, însă, de sensul frazei.

²⁹ *Ibidem*, p. 11.

³⁰ *Ibidem*.

^{30bis} La 31 octombrie 1947, G.T. Kirileanu scria lui C. Turcu: „Cu mare greutate mi-am procurat de la București noua carte *Interpretări românești* a lui P.P. Panaitescu...” (cf. Dumitru Ivănescu, *Constantin Turcu și părintele său spiritual*, în *G.T. Kirileanu sau viața ca o carte*, ed. Constantin Bostan, București, 1985, p. 230).

³¹ Cf. mai jos, în text, și nota 35.

³² G.T. Kirileanu, *Corespondență*, ed. M. Handoca, București, 1977, p. 265.

erezii ar putea scuza ignoranții" — afirma bizantinistul plin de indignare. Și, implicând politica într-o discuție care ar fi trebuit să rămână pur științifică, adăuga: Dar domnul cu teoria e un marc ambițios și caută cu orice chip senzația: revoluționar politic, vrea acum să revoluționeze știința³³. Desigur, un asemenea studiu putea să pară o pledoarie pro-slavă, nepotrivită într-o vreme când România se afla angrenată într-un război cu însuși mentorul lumii slave; dar tezele „slavofile” ale lui Panaitescu, de natură să irite puternic pe reprezentanții istoriografiei „burgheze”, nu mai erau condamnabile pentru istoriografia care încolțea după 1944—1945 — mai mult chiar, *acest* gen de teze avea să devină, după 1947, dovadă sigură și singură de știință înaltă, dar și de patriotism. Ar fi fost de așteptat ca *Interpretările* lui Panaitescu, întemeiate pe evidențierea și cercetarea factorului economic și a influenței slave, să aibă un mare răsunet și să fie îmbrățișate instantaneu; ele exprimau, oricum, un punct de vedere care, fără voia autorului, era cel mai apropiat de istoriografia a cărei construire se profila. Or, cartea lui Panaitescu a fost întâmpinată și de noua istoriografie cu aceeași tăcere. În chip paradoxal, de data aceasta tezele erau (mai mult decât) acceptabile, dar autorul, un damnat care curând nu va mai avea nici drept de semnătură³⁴, nu putea fi „lăudat” pentru ele.

Cum s-ar spune, când *opus igne, când auctor patibulo...*

Am amintit deja „faima” care a însoțit, în 1947, cartea lui Panaitescu, de a fi fost „întâia carte de istorie românească marxistă în România”³⁵. O apreciere ca aceasta s-ar fi putut verifica, și nu numai decât prin recenzii, ci mai ales în anii și deceniile care au urmat: dacă în *Interpretări românești* s-ar fi văzut, cu adevărat, acea carte marxistă pe care o bănuiseră unii, ea ar fi avut toate șansele să devină un fel de (rcicar!) *vademecum* în breasla istoricilor, a medievaliștilor mai cu seamă.

În chip ciudat, aceeași optică se regăsește, după patru decenii, în cartea cuiva **Care** a fost contemporan cu P.P. Panaitescu și despre care am fi fost înclinați a crede că a putut păstra totdeauna o cumpănă dreaptă în judecățile sale. Sociologul Henri H. Stahl (1901 — 1991), el însuși un cărturar incomod, adunând opiniile sale cu

³³ *Analele Academiei Române. Dezbateri*, LXIV (1943—1945), București, 1946, p. 77. Am

reprodus în întregime discuțiile în nota consacrată acestui studiu.

³⁴ Cf. cazurile semnalate de Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, și Constantin Rezachevici, *op. cit.* Un caz sugestiv: în nr. 2/1950 (an. III) din „Studii. Revistă de Istorie și Filosofie”, Panaitescu publică un mic comentariu despre *Monumente comemorative din secolul al XIX-lea ale armatei rusești pe teritoriul R.P.R.* (p. 202—205); semnându-l „Al. G”, el adaugă, însă, un element pentru identificarea precisă a autorului: sub semnătură, urmează o precizare bibliografică — „Izvoarele principale pentru comentariul istoric [...] sunt următoarele” — cu mai multe titluri, între care și „Correspondența lui C. Ipsilante publicată de subsemnatul...” (p. 205). Or, „subsemnatul” care în 1933 publicase *Correspondența lui Constantin Ipsilanti cu guvernul rusesc (1806-1810). Pregătirea Eteriei și a renașterii politice românești*, nu era altul decât...

P.P. Panaitescu! Pentru situația în care se afla P.P. Panaitescu în acei ani, este deosebit de sugestiv „memoriul” lui M. Roller, din 1955, publicat de Marian Ștefan și Gheorghe Neacșu și comentat pe larg de Florin Constantiniu în „Curierul Național Magazin”, nr. 101 și următoarele (1993).

Mărturie a istoricului Petre Ș. Năsturel (P.P. *Panaitești* — *așa cum l-am cunoscut*, comunicare la simpozionul „In memoriam P.P. Panaitești”, Iași, 9 martie 1993).

privire la ceea ce socotea el a fi *Probleme confuze în istoria socială a României*³⁷, a formulat caracterizări care conduc, inevitabil, la întrebări... „incomode”.

Pentru Henri H. Stahl, P.P. Panaitescu era, în 1947 — în momentul apariției *Interpretărilor românești* — un istoric „de veche formație [...], convertit însă de curând la o concepție materialist-istorică *sui generis*. Acest istoric — continuă Stahl — a considerat în 1947 sosit momentul să procedeze la o reinterpretare a istoriei românilor¹⁰, adică a ceea ce știau și apucase să scrie pe vremuri”³⁷.

Afirmațiile acestea cuprind, din păcate — neașteptat și întristător — o prezentare cu totul falsă a datelor problemei. Mai întâi, studiile reunite în acest volum fuseseră redactate — am invocat deja mărturia autorului însuși — în anii 1933—1945 și două treimi din ele fuseseră deja publicate, ceea ce nu putea să fie necunoscut lui Henri H. Stahl, ca și faptul că Panaitescu a reprodus respectivele studii fără actualizări. Într-un singur loc am întâlnit o modificare care ar putea trece drept actualizare: în studiul despre „perioada slavonă”, a adăugat, în șirul celor care cercetaseră formarea burgheziei românești — Șt. Zeletin, G. Zâne și M. Manoilescu

— numele lui L. Pătrășcanu³⁸. în textul apărut în nr. 1/1944 al

„Revistei Fundațiilor

Regale”, numele lui Pătrășcanu lipsea; nici nu putea fi altfel: cartea acestuia, *Un veac*

de frământări sociale, a apărut în 1945, după revenirea lui la suprafața vieții sociale

(și în fruntea celei politice...). Știm, azi, că Panaitescu privise cu simpatie această

lucrare a comunistului Pătrășcanu — om de aceeași vârstă cu el (era născut în 1900)

și aparținând aceleiași clase sociale — prezentând-o amănunțit într-o recenzie care

nu a văzut lumina tiparului decât patru decenii mai târziu³⁹. Prin urmare, nici vorbă

nu poate fi de „o reinterpretare [...] a ceea ce știau și apucase să scrie pe vremuri”.

Citarea lui Pătrășcanu trebuie văzută mai degrabă ca o completare bibliografică și

nu numai de căci ca o punere „pe linie”, din oportunism.

E foarte sugestiv, în acest sens, faptul că unul din studiile *Interpretărilor românești* — *De ce au fost Țara Românească și Moldova țări separate?* — se încheie astfel: „Fără să fim partizani exclusivi ai materialismului istoric, recunoaștem că împrejurările economice explică în multe privințe, cum este și problema pe care am cercetat-o, înfățișări ale istoriei noastre politice. Pentru lămurirea adevărată și completă a istoriei noastre, este nevoie să facem apel și la ajutorul pe care ni-l dă studiul acestor împrejurări”⁴⁰. Ar crede cineva, judecând după cele scrise de Henri H. Stahl în 1984, că aceste cuvinte Panaitescu le-a adăugat studiului său abia în 1947, ca să dovedească — măcar cu un ceas înaintea altora — „convertirea” sa la „o concepție materialist-istorică *sui generis*”. Dar, din păcate pentru cel care a văzut în

³⁷ Editura Academiei Române, București, 1992.

³⁸ Henri H. Stahl, *Probleme confuze în istoria socială a României*, p. 116. în nota 10, a cărei marcă am păstrat-o și în citat, se indică: „P.P. Panaitescu, *Interpretări românești; studii de istorie economică și socială*, Edit. Universul, 1947, p. 257”, ca și cum la acea pagină (257) s-ar afla ceva din care să se poată deduce că în 1947 Panaitescu socotise „sosir momentul să procedeze la o reinterpretare...”. În realitate, la p. 257 se află... *Tabla de materii*.

³⁹ *Interpretări românești*, p. 25.

- 38 Cf. *Almanahul „Ateneu”*, 1986, p. 35—37.
38 *Interpretări românești*, p. 110.

cartea lui Panaitescu „o reinterpretare a istoriei românilor”, aceste cuvinte figurează, fără nici o modificare, și în finalul textului tipărit în 1938, în „Revista Fundațiilor Regale”. Să reținem: *în 1938*, când opțiunea politică a autorului era deja cunoscută (lagărul de la Miercurea Ciuc abia fusese evitat...).

Pentru cei care cunosc biografia lui P.P. Panaitescu — și ar fi fost de așteptat ca Henri H. Stahl, om al aceleiași generații, să fi fost printre aceștia — nu e o taină că istoricul și omul politic (în măsura în care se poate vorbi și despre așa ceva) au mers pe căi diferite. Istoricul se mărturisea încă din 1928 deschis spre materialismul istoric, socotind, însă (atunci!), că el aduce o viziune unilaterală. Să reactualizăm aceste fragmente, în lumina cărora trebuie recitite *Interpretările românești*, cu regretul că savantul care a fost Henri H. Stahl, lăsându-se purtat de vreo veche ranchiună, nu a mai avut răbdarea să facă el însuși această operație (nu mai puțin, însă, și cu regretul că trebuie să contrazicem un savant pentru care păstrăm cele mai respectuoase sentimente):

Materialismul istoric mai poate fi numit și concepția economică a istoriei. Faptele economice, spune această doctrină, determină cultura intelectuală, socială și politică. Ele fiind în afară de domeniul schimbător al voinței și inteligenței omenești, prin studiul lor se va putea da istoriei un caracter în adevăr științific, se vor putea chiar face prevederi pentru viitor. Materialismul istoric adoptat de istorici a adus o imensă lărgime de orizonturi, a fost un izvor bogat de explicații. Civilizația greacă e explicată, conform acestei doctrine, prin faptul că pământul Greciei, sărac și stâncos, în care pătrunde marea, a silit pe locuitori la colonizare, emigrație, navigație. De aci legături cu toate celelalte culturi, experiența, fantezia și imaginația călătorului, care vede atâtea imagini înaintea ochilor. Și, pe lângă aceasta și paralel cu ea, raționamentul și bunul simț al negustorului. De asemenea, s-a explicat Renașterea italiană prin concentrarea capitalurilor în Italia, unde negustorii florentini, venețieni, genovezi au putut crea depozite mari de numerar (de pildă rolul bancherilor Medicis etc). Ac'ște capitaluri au permis individualităților să se libereze de constrângerea vieții economice medievale, constituită în bresle și asociații cu legi severe. În cele spirituale, Renașterea a fost o liberare a creației individuale de vechea creație colectivă a Evului Mediu (catedralele, de pildă), ca o consecință a liberării economice.

Dar acolo unde materialismul istoric a avut o influență mai adâncă este în istoria claselor sociale, în revelarea rolului istoric al claselor sociale în evoluția istorică.

Deși azi înlocuit în mare parte cu doctrina sociologică, materialismul istoric rămâne încă un însemnat ajutor al studiilor istorice. Nimeni nu mai neagă rolul hotărâtor al factorilor economici, chiar în domenii înalte spirituale, cum ar fi religia, dar această concepție are defectul că este unilaterală. Faptele istorice și instituțiile sunt mult mai complexe și, pe lângă factorii economici, sunt o serie de alte fapte care le produc. Pe de altă parte, factorii economici nu sunt numai „substructura” celor intelectuali, „suprastructură”, ci aceștia din urmă pot, la rândul lor, influența pe cei dintâi. (De pildă: rolul evreilor și influența lor în viața economică, provenită din psi-

hologia și religia acestui popor, cum a arătat Werner Sombart)"⁴¹.

Așa gândea P.P. Panaitescu în 1928, așa gândea în 1938 și tot așa gândea în 1947. O „reinterpretare” la nivelul anului 1947 nu există și nu e drept ca această carte să fie judecată în lumina a ceea ce avea să se întâmple după acest an.

La fel de neîntemeiate sunt și reproșurile și sentințele care urmează în cartea lui Henri H. Stahl: «Așadar, în 1947, Panaitescu afirmă că va studia istoria socială a României grație unei concepții economice a istoriei. Ceea ce, probabil, i se părea a fi echivalentul unei „concepții materialist-istorice”, de vreme ce dânsul pune la „bază” „factorul economic”. Metoda comparativă i se părea de asemenea a fi marxistă, dat fiind că și ea era redusă la o „comparație pe baze economice”. Aceste „interpretări” (care cuprind totuși — trebuie s-o recunoaștem — câteva contribuții valoroase), sunt o interesantă tentativă de tălmăcire cu intenții declarat marxiste a istoriei noastre»^{41 bis}.

Să ținem, totuși, o cumpănă dreaptă: nimic în cuvântul introductiv pus de Panaitescu în fruntea culegerii sale de studii, nimic în vreunul din aceste studii nu justifică aceste afirmații. Pe de o parte, cum ar fi declarat Panaitescu, în prefața acestui volum, că „*va studia...*”, câtă vreme studiile respective fuseseră tipărite cu ani în urmă?! Pe de altă parte, cum ar fi făcut Panaitescu o „tentativă de tălmăcire” marxizantă într-o carte în care reafirmă ceea ce afirmase la fel de net în 1938: „Fără să fim partizani exclusivi ai materialismului istoric...”?!

Purtat de o ciudată animozitate cu reverberații postume, Henri H. Stahl omitea faptul că, în cuvintele din introducerea la *Interpretări românești* — acele cuvinte în care el vedea primii pași ai „convertirii” istoricului — Panaitescu nu spunea nimic nou, peste ceea ce se putea oricum ști din activitatea de până atunci a istoricului. Ele sintetizau credința acestuia, încrederea sa în metode care îl conduseseră deja la rezultate remarcabile — mărturia cea dintâi e chiar studiul din 1933, despre *Drumul comercial al Poloniei la Mare Neagră*, cel mai vechi dintre cele subsumate sintagmei *Interpretări românești*. O aplicare mai strictă — și încă mai rodnică — a metodei se vede în monografiile *Mihai Viteazul* (1936) și *Mircea cel Bătrân* (1944). „Metoda de porni dinăuntru în afară [...], cercetând starea economică și cea de spirit a claselor sociale” era astfel clar definită în 1936, în cartea închinată domnului primei uniri⁴². Un an mai târziu, în cursul polemicii cu N. Iorga în jurul acestei cărți, ideea era afirmată și mai răspicat: „economicul și politicul sunt nedespărțiți”⁴³. Nu altul va fi chipul în care va realiza cercetarea domniei lui Mircea cel Bătrân: și aici l-au interesat „elementele interne structurale ale societății”, temeiurile vieții sociale și economice⁴⁴. Această „continuitate de gândire și metodă” — subliniată și foarte recent⁴⁵ — este evidentă pentru oricine a urmărit evoluția preocupărilor și a ideilor

⁴¹ *Istorie și cultură* (1928), în: P.P. Panaitescu, *Contribuții la istoria culturii românești*, cit. p. 6—7.

^{41bis} Henri H. Stahl, *op. cit.*, p. 116.

⁴² *Mihai Viteazul*, București, 1936, p. 7-8.

⁴³ în jurul lui *Mihai Viteazul*. Răspuns d-lui N. Iorga, extras din *RIR*, VII, 1937, p. 22.

⁴⁴ *Mircea cel Bătrân*, București, 1944, p. 8.

⁴⁵ Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 1187.

• P P Panaitescu. Ceea ce face încă și mai bizare reproșurile unui cărturar din -opria-i generație...

Nu ne rămâne decât să conchidem că marele sociolog păstrase o amintire onată despre cartea lui Panaitescu — amintire poate influențată (negativ, firește) de »chea opțiune politică a autorului și de aderarea sa ulterioară la „istoriografia nouă” - și că scriind despre ea, nu i s-a mai adresat direct, lăsându-se purtat și de anumite ■sentimente, ale căror ecouri străbat, vizibil, și în alte locuri. Să fie, oare, doar ■vansa postumă a sociologului pentru ironia cu care istoricul scrisese despre jociologii naivi⁴⁶?

Cum se întâmplă, însă, de obicei, a trecut neobservat tocmai ceea ce merita acar o remarcă: *nu în toate cazurile, textele publicate în „Revista Fundațiilor «eale” în 1938—1944 au fost reproduse tale-qualle în Interpretări românești, în 147.* Sunt, firește, modificări (adăugiri, eliminări, îndreptări) menite să îmbună-tească textele; nu la acestea ne referim. Din notele la ediția de față, se poate vedea ce anume a renunțat P.P. Panaitescu în 1947; pasajele eliminate se grupează în jurul trei idei: ideea de rasă, filonul traco-dacic și dimensiunea europeană a rezistenței imânești în Evul Mediu. Se adaugă atenuarea unor constatări cu privire la „vocația” ilturală a slavilor (sau, în limbajul autorului, a „rasei slave”). Cenzură a ocupației ivietice sau autocenzură? înclinăm pentru a doua soluție (care nu exclude, însă, fluenta situației generale a României în acei ani...). înainte ca prefacerile, într-o rectie care era deja evidentă, să ia un ritm ucigător, Panaitescu a mai putut profita ; ultimul răgaz de respirație mai liberă pentru a da el însuși, la acea dată, „consilier linie” la Muzeul Româno-Rus, *versiunea definitivă* a studiilor respective, renunțând ceea ce, altminteri, ar fi blocat, probabil, folosirea lor în continuare. Renunțările nu ectează *fondul demonstrațiilor* (care, pe alocuri, devin, totuși, *mai întregi* dacă le tim recuperând pasajele în cauză) și nu marchează un avans făcut materialismului toric, *Vi vederea „convertirii” definitive.*

Dar chiar și într-o apreciere negativistă, ca aceea a lui Henri H. Stahl (a cărei itică se reduce, totuși, la un singur studiu, cel despre originea boierimii), încă se cunoaște că în *Interpretările românești* ale lui P.P. Panaitescu sunt și „câteva mtribuții valoroase”. Nu ne propunem să le comentăm, nici măcar să le ventariem, în aceste pagini; asupra unora, însă, trebuie să atragem în chip deosebit snția cititorului.

Fiecare din studiile înmănunchiate în *Interpretări românești* are ținta lui, scare constituie un răspuns la o întrebare. Răspunsurile ca atare au fost — cu lanțări ulterioare, în unele cazuri — validate de istoriografia românească și sunt azi muri definitiv câștigate. Că „perioada slavonă” nu a fost o epocă de întuneric, de sență a creațiunii culturale, e un fapt unanim acceptat azi; explicațiile date pentru

46 r

Interpretări românești, p. 54. S-ar părea că Henri H. Stahl a socotit cercetările lui Panaitescu privința obștiilor ca o imixtiune în domeniul sociologiei; în chip evident, viziunea sociologului nu ■espunde întotdeauna cu a istoricului.

dualismul statal românesc, pentru numele poporului și al țării, sunt și ele achiziții definitive; rolul pe care drumul comercial al Poloniei spre Marea Neagră — așa-zisul „drum moldovenesc” — l-a avut în viața economică a Moldovei și în statornicirea statutului ei internațional (până la sfârșitul veacului XV) e, de asemenea, explicat într-o formă care a rămas definitivă și fertilă încă. Se poate discuta asupra tezelor de bază din studiile care privesc originea clasei boierești și orașele medievale — ambele sunt probleme complexe, delicate, controversate. Acest gen de probleme (de care istoriografia noastră nu duce lipsă!) se află și în discutarea unor amănunte pe care, într-un punct sau altul al demonstrațiilor sale, P.P. Panaitescu le evocă, fie pentru a exemplifica, fie pentru a sprijini o afirmație. Controversate au fost și au rămas în special chestiunile sociale, esențiale pentru înțelegerea Evului Mediu și cu implicații în celelalte segmente ale vieții medievale.

Operând cu atâtea probleme neclare și controversate, propunând sau sugerând soluții pentru unele, dând rezolvări (pe care le socotea definitive) pentru altele, P. P. Panaitescu și-a presărat cartea cu o sumedenie de idei care pot fi tot atâtea puncte de pornire pentru noi tentative de soluționare a vechilor probleme — cele din cartea sa ori altele. Unele din aceste idei au căpătat mai târziu o soluționare în sensul intuit de Panaitescu; astfel, în studiul despre dualismul statal românesc, referindu-se la monopolul otoman, el strecoară într-o paranteză observația: „mult mai puțin efectiv decât se crede”⁴⁷. Târziu, peste decenii, Const. C. Giurescu avea să demonteze definitiv teza monopolului otoman⁴⁸.

Dar cel mai frumos exemplu de intuiție — rod al „gândului istoric” de care vorbea Panaitescu în introducerea cărții sale — ni se pare acela care privește cnezatele de vale. În studiul său despre orașe (*Comunele medievale...*), Panaitescu întrezărise posibilitatea ca vechile formațiuni teritoriale tare au precedat statele noastre medievale să se fi încheat pe văile râurilor: „într-o epocă depărtată, văile râurilor formau unități economice separate, o serie de sate în mijlocul cărora se afla un centru de schimb și de pază, *târgul văii respective* [...]”. Aceasta este o dovadă că în epoca voievodatelor separate, dinainte de întemeiere, erau pe văi anumite puncte de adunare a negustorilor, unde se ținea târgul văii respective în jurul șefului văii”⁴⁹. În 1964, în cartea despre obștea țărănească, va reveni, cu nunțe noi și terminologie nouă, argumentând o anumită filiație: „Tipul slav [...] al uniunilor de obști se caracterizează prin așezarea pe văi; satele de pe [o] vale alcătuiesc o unitate economică și militară. Aceste uniuni de obști, formând organizații prestatale, se pot deosebi și pe teritoriul țării noastre, înainte de formarea statelor feudale”⁵⁰. Și iată argumentarea aceleiași idei în *Introducere la istoria culturii românești* — cartea apărută postum, în 1969, dar care valorifica un text redactat în anii 1945—1947: „Înainte de apariția

⁴⁷ *Interpretări românești*, p. 109.

Constantin C. Giurescu, *Probleme controversate în istoriografia română*, București, 1977, p. 111-120.

Interpretări românești, p. 147.

⁵⁰ *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova. Orânduirea feudală*, București, 1964, p.29.

feudalismului în formele sale asemănătoare cu cele din restul Europei, istoria românilor a cunoscut anumite aspecte premergătoare: proprietatea cnezială (sau a juzilor) înaintea celei boierești și nobiliare, târgurile de schimb ce interesau valea unui râu, înainte de ridicarea orașului respectiv. Apariția *târgurilor de râuri* în istoria țărilor române [...] este un fenomen în mare parte necunoscut de alte popoare [...]. Acest fenomen arată că, într-o epocă îndepărtată, văile formau unități economice separate, cu satele lor, în mijlocul cărora se afla centrul de schimb și de pază, sediul voievodului. Acolo veneau și negustorii străini, și tot acolo s-au ridicat primele orașe. Unele din aceste orașe au un nume dublu: unul al așezării, altul al funcției în voievodatul văii [...]. De observat că târgul râului era pe partea superioară a văii, în regiunea pășunilor și dealurilor, și doar mai târziu s-a format câte un oraș mai important, mai jos, pe vale, în regiunea de câmp [...]. Aceste târguri ale văilor sunt mărturia unei vieți românești în regiunile de deal, cu voievodate separate [...]. Văile formau legături de viață economică și se prezentau în înaltul Ev Mediu ca asociații de obștii⁵¹. Mai încolo, aceste observații teoretice sunt aplicate Maramureșului, în care „văile cu sate, unde cobor iarna oile, sunt toate ale afluenților Tisei. În veacul al XIV-lea erau *mai multe voievodate pe văi*, cu voievozi aleși de sate”⁵².

Această viziune a organizării românești anterioară întemeierii principatelor (termenul *prestatul* ni se pare lipsit de un conținut precis și real), pe care Panaitescu și-o făurise încă în 1945, avea să fie strălucit confirmată de amănunțitele cercetări ale regretatului Radu Popa, în Maramureș și în Hațeg; el a distins, în feudalitatea maramureșană mai întâi, două categorii de cnezi, pe care i-a denumit, fericit și sugestiv, *cnezi de sat* și *cnezi de vale*, aristocrați a căror demnitate era ereditară, cei din urmă ridicându-se dintre cei dintâi. Această prețioasă disociere, care a pus capăt multor confuzii din literatura de specialitate⁵³, a luminat o întreagă perioadă din istoria noastră — acel „înalt Ev Mediu”, cum a preferat Panaitescu să-l numească (transpunând terminologia europeană: Haut Moyen Âge, Hochmittelalter) — constituind, totodată, o premisă pentru adâncirea cercetărilor⁵⁴.

Înșirarea acestor citate a putut să pară fastidioasă. Dar am ales intenționat acest exemplu, întrucât el servește nu numai pentru a ilustra ideea enunțată; urmărind evoluția unei idei, se poate surprinde, în același timp, „haina” în care ea a fost înveșmântată într-un moment sau altul al evoluției istoriografiei noastre (în lucrarea din 1964, de pildă, apelul la „tipul slav” de obștii, folosirea termenului „prestatal” etc). Pe de altă parte, s-a putut vedea legătura directă — enunțată și ea la începutul acestor însemnări — dintre *Interpretările românești* și *Istoria românilor*, din al cărei prim volum (repetăm) s-a extras materia pentru *Introducerea la istoria culturii*

⁵¹ *Introducere la istoria culturii românești*, p. 282—283.

⁵² *Ibidem*, p. 320.

Cei pe care azi, în urma lucrărilor regretatului Radu Popa, îi numim „cnezi de vale” erau, îndeobște, trecuți în categoria „voievozilor”.

V. în special Radu Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970; idem, *La începuturile Evului Mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988; pentru unele aspecte, vezi și Ioan Aurel Pop, *Instituția medievală românească. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) în secolele XIV-XVI*, Cluj-Napoca, 1991.

românești: studiile reunite în volumul din 1947 au pregătit sinteza, topindu-se în ea, dar nu fiecare în integralitatea sa, ci desfăcute pe ideile din cuprinsul lor și reasezate fiecare la locul său. Aceasta ne îndeamnă să propunem ca, în viitor, *Istoria românilor* să fie editată așa cum s-a păstrat în manuscris, iar *Introducerea la istoria culturii românești* — așa cum a pregătit-o Panaitescu însuși în ajunul morții, ca un tot unitar și de sine stătător.

Față cu toate acestea, trebuie să avertizăm pe cititorii nespecialiști să nu creadă că vor găsi în această carte soluțiile *definitive* ale problemelor cercetate. Există această tendință, periculoasă pentru progresul real al cunoștințelor, de a socoti o reeditare drept o „reabilitare” a unor puncte de vedere: nimic mai greșit, nimic mai dăunător. În munca fiecărui istoric, în fiecare etapă a acestei munci, există reveniri, nuanțări, renunțări, revizuirii ale propriilor teze, enunțate într-un trecut mai mult sau mai puțin îndepărtat. Alături, alți istorici pot ajunge la alte concluzii, lucrând asupra aceluiași material, dar cu altă optică și cu alte metode. „Gândul istoric”, așa de frumos numit de Panaitescu însuși, determină soluții și construcții care diferă — care *trebuie* să difere — de la un cercetător la altul. De aceea, reeditarea unei cărți mari, a unei cărți fundamentale — și *Interpretări românești* este, fără nici o îndoială, una dintre acestea — se face în primul rând pentru a pune la îndemâna specialiștilor și a iubitorilor de istorie, deopotrivă, un model și un îndemn. Trecând peste faptul că, apărută în condițiile evocate deja, cartea aceasta este, de multă vreme, o raritate chiar și în biblioteci, *Interpretări românești* merită (merita de mult!) o ediție nouă tocmai prin faptul că tezele ei sunt incitante și fertile — oricum, de neocolit pentru cei care doresc să studieze Evul Mediu românesc. Fie pentru a le urma, fie pentru a le combate, orice medievist se va întoarce la *Interpretările* lui P. P. Panaitescu.

Trebuie să mărturisim, încheind aceste însemnări finale, că am citit cartea lui P. P. Panaitescu de mai multe ori — cândva, urmărind o problemă sau alta, acum, însă, de la un capăt la altul, pregătind această ediție. Omul însuși ni s-a revelat din paginile cărții sale, și asupra câtorva constatări am vrea să atragem atenția — pentru că, în fond (s-a spus demult!), *le style c'est l'homme meme*.

În primul rând, trebuie subliniat caracterul de oralitate al acestui stil. Panaitescu nu a fost un om care să lucreze îndelung asupra *forme*i, și aceasta se vede foarte bine din manuscrisele sale. De aici provine acea tentă de neglijență a scrisului său, câteodată supărătoare, mai ales în notele de subsol. Autorii, titlurile, locurile și anii de apariție se pot afla în mai multe variante în diferite lucrări; ne limităm la un singur exemplu: celebra lucrare a lui Radu Rosetti, *Pământul, sătenii și stăpânii* (I, București, 1907) e citată când sub forma *Pământul, stăpânii și țăranii*, când sub forma *Pământul, sătenii și boierii* și mai rar în forma corectă! Ba chiar propriul său studiu, inclus în acest volum, despre *Numele neamului și al țării noastre*, apare o dată citat sub forma *Numelui neamului nostru*.

Aceste neglijențe au fost, desigur, alimentate și de memoria formidabilă a lui Panaitescu. Am constatat, în studiile scrise în închisoare, lungi citate din documente

sau cronici, redade în forme care nu alterau conținutul și nici nu se depărtau foarte tare de cuvintele originalului; în aceleași texte, titluri de cărți sunt redade și ele din memorie. Bizuindu-se, probabi!. pe această calitate, Panaitescu nu mai revizua manuscrisul și nu mai confrunta trimiterile din note cu lucrările respective.

În fine, nu putem să nu atragem atenția și asupra altei caracteristici a scrisului său, oglindită în studiile reunite în *Interpretări românești*: ironia. Fie-ne îngăduit să cităm două asemenea fragmente. „Este cea mai mare greșală credința că, dacă noi am fi fost catolici și nu ortodocși și dacă n-am fi avut formele culturii slave, apoi desigur că între boierii de la cramele din Cotnari și de pe Valea Teleajenului s-ar fi născut un Rembrandt, un Corneille și un Voltaire, iar la Curtea Veche de pe malul Dâmboviței s-ar fi jucat tragedii, în loc să cânte lăutarii țigani”. Și, în legătură cu presupusa existență a dreptului de Magdeburg în vechile noastre orașe: „Ia noi nu constatăm ceva asemănător, nici codicele de Magdeburg citit de cinstiții negustori de la Bârlad sau de la Iași, nici apel până la îndepărtatele maluri ale Elbei...”⁵⁵. Sunt forme care ne amintesc șăgălnicia din scrisorile de tinerețe, presărate cu descrieri nostime și cu mici desene hazlii. Dacă omul era așa, e ușor de înțeles cât de nesuferit putea să pară spiritelor strâmte, rigide, lipsite de simțul umorului...

O dată mai mult, legătura dintre om și operă se vede ilustrată în cazul lui P.P. Panaitescu: scrisul său, opera sa de istoric se cuvine cercetată și înțeleasă atât în cadrul evoluției istoriografiei românești (și, firește, a propriei evoluții), cât și în raport cu fazele vieții sale și cu firea sa și, nu mai puțin, în lumina relațiilor cu ceilalți istorici ai vremii lui. Pentru o evaluare cumpănită, *sine ira et studio*, a omului și a operei — *fiecare în integralitatea sa* — acest lucru e cu deosebire necesar, căci, în ceea ce privește pe P.P. Panaitescu, „necunoscute” rămân, încă, și în biografie — și menționăm doar episodul arborării doliului la Universitate, la moartea lui N. Iorga, dar și „colaborarea” cu M. Roller și B.T. Câmpina — și în operă (arhiva sa conține un număr însemnat de inedite⁵⁶) și în ceea ce privește relațiile sale cu contemporanii⁵⁷ (prezentate uneori într-o lumină neclară, dacă nu cu totul falsă⁵⁸). Este ceea

”*Interpretări românești*, p. 19 și 138.

⁵⁶ între acestea: *Istoria românilor* (2 voi.); *Începuturile statelor românești în Evul Mediu; întemeierea Țării Românești; Contribuții la istoria întemeierii Țării Românești; Românii în Evul Mediu; Cercetări asupra organizației armatei moldovene în Evul Mediu; Ridicarea gloatelor în vremea feudalismului românesc (secolele XIV-XVI); Husitismul în Sud-Estul Europei. Noi contribuții; Observații asupra originii orașelor moldovenești; Contribuții la instituția „prădalica” în Țara Românească; Societatea feudală românească văzută de autorii români din secolele XVI—XVIII*. Mai există un număr mare de referate, câteva recenzii, texte neterminate etc.

Bogata sa corespondență poate face obiectul unui volum deosebit de interesant; o propunere adresată, în acest sens, acum câțiva ani, Editurii „Minerva” a rămas fără rezultat. 58

Acesta este, din păcate, cazul relațiilor sale cu I.C. Filitti, prezentate, acum câțiva ani, într-un mod care nu corespunde realității, din pricina unei confuzii — să-i zicem — bibliografice. Astfel, atri-buindu-i-se lui Panaitescu o lucrare intitulată *Contribulion à l'étude des origines de l'ancien droit*

ce istoricii pot să întreprindă, așteptând reeditarea operei sale majore⁵⁹ și în pregătirea ei. Pentru că, așa cum observă mai de mult Pierre Chaunu, „cea mai bună istorie a istoriografiei e, deocamdată, istoria istoricilor înșiși”⁶⁰.

Iași, 3 octombrie 1993

coutumier roumain. Un chapitre de l'histoire de la propriété au Moyen Âge, pe care ar fi tipărit-o la Paris în 1928 și pe care i-ar fi trimis-o lui Filitti ca „hommage respectueux”, bucurându-se din partea acestuia de o „recenzie călduroasă”, se afirmă următoarele: «Mai apoi însă, în 1935, P.P. Panaitescu uită să-1 citeze și atunci Filitti, acuzându-l de ingraturitate, publică *in extenso* scrisoarea afectuoasă din 1928, cu sentința: „Fără comentarii”. Totuși, Filitti nu poate fi acuzat aici de spirit partizan. Când are în față o lucrare de valoare, resentimentele sau dezamăgirea sunt date uitării. În 1936, el va scrie despre „minunata sinteză” a aceluiași P.P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*: „Lucrarea se deosebește prin ordine și înșirarea faptelor, precizie în exprimarea lor, concizia și limpezimea stilului» (Georgeta Penelea, *Cuvânt înainte* la: I.C. Filitti, *Opere alese*, București, 1985, p. XXVII). Înțelegem lesne dorința de a reda în culori cât mai luminoase portretul autorului studiat, dar aceasta nu trebuie să vină din „înnegrirea” altora. Și e cu atât mai grav atunci când așa ceva se întâmplă dintr-o nevinovată confuzie bibliografică: autorul pe care Filitti îl acuza de ingraturitate nu era P.P. Panaitescu, ci George Fotino... Bibliografia lui Panaitescu nu înregistrează, firește, un studiu relativ la istoria dreptului de proprietate, tipărit la Paris în 1928. A se vedea Ioan C. Filitti, *Recenzii și note critice la lucrările altora*. București, 1937, p. 4—6 și 6—7; recenzia la *Mihai Viteazul*, la p. 54—59.

⁵⁹ în afară de marile monografii (*Mihai Viteazul* și *Mircea cel Bătrân*), care formează volume compacte, pot fi avute în vedere studiile ample, grupate pe probleme. În nici un caz, însă, nu mai trebuie amestecate studiile dintr-o etapă cu cele din altă etapă!

⁶⁰ Pierre Chaunu, *Pour l'histoire*. Paris, 1984, p. 10 — apud: Al. Zub, *Istorie și finalitate*, București, 1991, p. 145.

CUPRINS

<i>Cuvânt înainte</i>	5
Notă asupra ediției.....	7
Introducere.....	9
I. „Perioada slavonă” la români și ruperea de cultura Apusului.	13
II. Problema originii clasei boierești	31
II. Numele neamului și al țării noastre	55
II. Drumul comercial al Poloniei la Marea Neagră în Evul Mediu....	83
II. De ce au fost Țara Românească și Moldova țări separate?	99
II. De ce n-au cucerit turcii Țările Române.....	1/1
II. Comunele medievale în Principatele Române	119
II. Cum au ajuns Bucureștii capitala țării?	161
II. Începuturile literaturii în limba română	171
II. Renașterea și românii	189
Abrevieri	213
Bibliografie	215
Note la ediția a doua	225
Postfață	241

în Colecția
„BIBLIOTECA ENCICLOPEDICĂ DE ISTORIE A
ROMÂNIEI”

au apărut:

Șerban **Papacostea** — *Românii în secolul al XIII-lea. între cruciată și Imperiul mongol*, 192 p.; broșat, 1 600 lei; legat, 2 100 lei.

Cartea *Românii în secolul al XIII-lea. între cruciată și Imperiul mongol*, aparținând reputatului istoric Șerban Papacostea, inaugurează la Editura Enciclopedică o prestigioasă colecție — „Biblioteca Enciclopedică de Istorie a României” —, consacrată celor mai însemnate aspecte și procese ale istoriei naționale și universale. Lucrarea înfățișează evoluția lumii românești în secolul al XIII-lea, trecerea ei de la formele străvechi de organizare în care a viețuit timp de secole la statul de sine stătător — de la voievodat la domnie —, în cadrul larg al marilor desfășurări de istorie universală în care s-a desăvârșit acest proces.

Ciocnirea celor două mari forțe universale — Cruciată, cu forțele care au slujit-o, și Imperiul mongol — a alcătuit și cadrul general al lumii românești care, în împrejurările extrem de grele create de aspirațiile de hegemonie și dominație ale marilor puteri și pentru a se putea apăra cu eficacitate împotriva tendințelor acestora, și-a creat acum statul propriu.

Descoperirile cele mai însemnate cuprinse în acest volum se datorează demersului novator al autorului, care a integrat datele de istorie românească cunoscute în dinamica marilor procese de istorie contemporană care le conferă semnificația reală și profundă. E istoria unei vaste ciocniri de forțe politice, militare și spirituale și a efortului românilor de a-și apăra identitatea și de a-și salva existența colectivă în marile înfruntări ale vremii; e istoria etapei finale a îndelungatei tranziții a lumii românești de la *etnie* la *națiune*, proces în desfășurarea căruia *întemeierea Țării Românești* a alcătuit turnantul decisiv.

Cartea *Românii în secolul al XIII-lea. între cruciată și Imperiul mongol* cuprinde în paginile ei un fragment însemnat din ceea ce istoricii au numit: o enigmă și un miracol istoric, poporul român. Enigma și miracolul nu au fost altceva decât continuitatea românească în condițiile aspre care au însoțit permanent istoria românească, continuu întreruptă de invazii și ocupații străine, și desăvârșirea continuității prin crearea unui stat românesc, punctul de reazem absolut necesar al constituirii și dezvoltării națiunii române.

Adolf Armbruster — *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, 344 p.; broșat, 1 850 lei; legat, 2 400 lei.

Lucrarea *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, aparținând cunoscutului istoric sas Adolf Armbruster, vede acum lumina tiparului la Editura Enciclopedică într-o a doua ediție, revăzută și adăugită, în colecția Biblioteca Enciclopedică de Istorie a României" coordonată de academicianul profesor Șerban Papacostea.

Creație fundamentală a istoriografiei postbelice, prezentul volum tratează și rezolvă una dintre cele mai de seamă probleme ale istoriei naționale, aceea a identității poporului român în dimensiune istorică, așa cum a înțeles-o știința istorică europeană în Evul Mediu.

Acestei lucrări unice, autorul i-a consacrat ceea ce era mai valoros în ființa lui: *pasiunea* cercetării, din care a rezultat masa imensă de informație erudită așezată la temelia construcției; *competența*, care i-a permis să exploreze cele mai variate și dificile terenuri ale documentației; și, *last but not least*, *capacitatea* de a domina, adică de a organiza, vastul material investigat sau, cu alte cuvinte, de a duce până la capăt actul de creație intelectuală.

Cartea lui Adolf Armbruster este — așa cum s-a mai arătat — „rezultatul întâlnirii dintre o temă istorică majoră și un istoric pe măsura însemnătății ei”.

Intre cărțile ce urmează să apară în prezenta colecție:

Max Demeter Peyfuss — *Chestiunea aromânească*.

Cartea lui Max Demeter Peyfuss, o versiune dezvoltată a tezei de doctorat susținută de autor în anul 1971 la Facultatea de filosofie a Universității din Viena, este un studiu consacrat evoluției istorice a aromânilor. Autorul aduce argumente de ordin istoric, etnografic și lingvistic în examinarea „chestiunii aromânești”. Problema diplomatică și politică aromânească s-a ivit în a doua jumătate a secolului trecut, o **dată** cu afirmarea pe arena politică a aromânilor ca grup etnic revendicându-și drepturi egale cu ale altor popoare și autonomie culturală și religioasă în interiorul unui alt stat (Imperiul Otoman).

Autorul analizează unele chestiuni controversate, ca aceea a etnogenezei aromânești, convins fiind că informația istorică exactă este singura modalitate de a tempera „manifestările exacerbate ale subiectivității”,

printre care situează naționalismul **excesiv**.

„Chestiunea aromânească” rămâne deschisă cercetătorilor, care sunt invitați să studieze în continuare arhivele din București, Atena, Londra, Paris

S.3.

Gheorghe J. Brătianu — *Sfatul domnesc și Adunarea stărilor în Principatele Române*.

Timp de câteva secole, **din Evul** Mediu târziu până în epoca modernă, societatea europeană a fost structurată pe *stări* și *ordine*, grupuri socio-profesionale și politice definite prin statute diferite, în raport cu locul ocupat în viața socială și politică de membrii lor. Expresie a unei concepții ierarhice asupra societății, care stabilea deopotrivă îndatoririle și drepturile sau privilegiile fiecărui ordin și ale fiecărei stări și, **înălăuntrul** acestora, ale fiecărui individ. În funcție de rostul lor social-economic, politic și spiritual, lumea stărilor și-a găsit instrumentul de reprezentare corespunzător față de monarhia centralizatoare și apoi față de cea absolută, în instituția **Adunărilor de Suiri**, precursora a parlamentelor moderne. Stările și monarhia întemeiată pe stări au caracterizat o clapă însemnată din istoria Europei, până când ierarhia aristocratică și **privilegiul** s-au destrămat sub loviturile revoluțiilor democratice din secolul al **XVIII-lea și al XIX-lea**.

Este unul din meritele cele mai de seamă ale marelui istoric care a fost Gheorghe I. Brătianu de a fi descoperit și **în** istoria medievală românească existența stărilor și a regimului de stări, de a fi definit rostul și specificii lor și de a fi urmărit evoluția lor de la primele atestări documentare, ulterioare întemeierii Țării Românești și Moldovei, până în secolul al **XIX-lea**. Rod al unor îndelungate cercetări și al unui șir de studii pregătitoare, ca și al reflecțiilor istoricului asupra grelelor împrejurări prin care trecea România în timpul celui de *Al doilea război mondial* și după încheierea acestuia, precum și asupra perspectivelor regimului constituțional al țării, cartea **Sfatul domnesc și Adunarea stărilor în Principatele Române**, redactată în regimul domiciliului obligatoriu la care a fost supus autorul (1948—1950), este una dintre cele mai de seamă creații ale activității istoriografice a lui Gheorghe I. Brătianu și una din cele mai însemnate realizări ale istoriografiei române. Apărută în exil, în limba română, la aproape un sfert de secol după moartea silnică a autorului ei, cartea e deopotrivă expresia unei etape tragice a istoriei naționale și un moment culminant al istoriografiei române.